

Ramazan QAFARLI

MİF VƏ NAĞİLƏ

EPİK ƏN'ƏNƏDƏ
TANRLARARASI
ƏLAQƏSİ

RAMAZAN Qafarlı

**MİF
VƏ
NAĞİL**

ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı - 1999

Qrifli nəşr.

Ramazan QAFARLI. MİF VƏ NAĞİL. (EPİK ƏN'ƏNƏDƏ JARLARARASI ƏLAQƏ). *Monoqrafiyada Azərbaycan türklərinin mifologiyası, nağıl, əfsanə və rəvayətləri təhlil olunur. Mif-ritual sintezinin folklorun epik ən'ənəsinə tə'siri, janrlararası əlaqənin prinsipləri göstərilir. Mif, nağıl və əfsanənin janrlaşmasında poetik vasitələrin rolundan bəhs açılır. Monoqrafiyada söykökümüzlə bağlı bir sıra mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilir. İlk dəfə olaraq Azərbaycan türklərinin mifoloji modellərinin, sistemlərinin ilkin qaynaqlarına üz tutulur, kateqoriyaları araşdırma obyektinə çevrilir. Nağıl süjetqurma sənətinin bünövrəsini qoyan yaradıcılıq forması kimi təqdim edilir. Əfsanələrin əlamətləri, sərhədləri aydınlaşdırılır. Sakral rəqəmlərin mahiyyəti və işlənmə dairəsi nəzərdən keçirilir. Monoqrafiya tədqiqatçılar, aspirantlar, magistrələr və tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.*

N.TUSİ ADINA ADPU-nun NƏŞRİ.

428 səhifə. 28, 1 çap vərəqi

BAŞLANGIC

MİF NƏDİR? MİFOLOGIYA
DÜNYAGÖRÜŞÜDÜRMÜ? MİF VƏ DİL. MİF
VƏ RƏMZ (SİMVOL). MİFLƏRDƏ FORMA VƏ
MƏZMUN. MİFLƏRDƏ SƏBƏB-NƏTİCƏ
ƏLAQƏSİ. MİFİK ZAMAN VƏ MƏKAN.

Dünyamız hansı şəkildə yaranmış və sonu necə olacaq? Bəşər övladının ən ibtidai mifik təsəvvürlərindən tutmuş müasir elmi kəşflərədək uzun bir yol qət edilsə də, bu suala dəqiq cavab tapılmamışdır.

Yer üzündəki bir çox canlı-cansız varlıqların meydana gəlmə və təbiət hadisələrinin baş vermə səbəbləri aydınlaşdırılsa da, bütövlükdə kainatın, ulduz sistemlərinin - uzaq-uzaq qalaktikaların - bir sözlə, yaşadığımız dünyanın çıxış nöqtələri, başlanğıcı və finiši ancaq fərziyyələr şəklində izah olunur, bə'zi məsələlərdə isə mifik təsəvvürdən uzağa getmir. Bilirik ki, neçə milyon il əvvəl məhv olmuş, izi-tozu da qalmamış bir neçə ulduzun parıltısı hələ də göydə qalmaqdadı, çünki mövcud olduğu vaxt o ulduzlardan düşən işıqlar indi bizə gəlib çatır. Deməli, başqa dünyalar yarandığı kimi məhv də olur. Məhz miflər də bizə bunu deyir. Miflər dünyamız haqqında bizə daha nələri demir ki?!.

Yeni yüz illiyin astanasında tədqiqatçılar bir suala da cavab tapmağa çalışırlar: görəsən, vidalaşdığımız XX əsrdə ən mühüm elmi kəşf hansıdır? Monqolustan düzənlərindən tapılan dinozavr yumurtası? Alimlərin qənaətinə görə, on milyon il əvvəl qoyulmuşdur. Yoxa qədim şəhərlərin qalıqlarında aparılan qazıntılar zamanı üzə çıxan qiymətsiz yazılı abidələrimi? Onlar torpağın altına qalanıb, neçə milyon il qalmış və tarixə bəlli olmayan mədəniyyətlərdən xəbər verir. Deməli, bəşər övladının dünyaya gəlib şüura, nitqə şahid durmasından çox-çox qabaqlar əlifba mövcud olmuşdur, iqlimin dəyişməsi - buzlaşma və s. fəlakətlər nəticəsində bütün canlılar məhv olmuşdur. Məhz yenidən dünyaya gələn insanın şüurunda kortəbii formada doğulan mifik obrazlar həmin mədəniyyətlərin qalıqları sayılır.

Lakin XX yüzilliyin ən böyük elmi kəşfi, çoxlarının qənaətinə görə, Yer kürəsinin meydana gəlmə vaxtının radioaktiv saat vasitəsi

ilə dəqiq müəyyənləşdirilməsidir.¹ Taf-Kollecin professoru Leyn eksperiment apararaq, bu nəticəyə gəlmişdir ki, Yaşadığımız dünyanın 1 250 000 000 yaşı var.

Miflərdə bu böyük dövrdə baş vermiş hadisələrlə bağlı müxtəlif təsəvvürlər əks olunmuşdur.

Başqa sözlə, insanın dərk edə bildiyi elə bir problem, gördüyü və duyduğu elə bir varlıq, detal, element yoxdur ki, onun barəsində miflərdə xüsusi yolla, primitiv şəkildə də olsa, nəse şərh, izahat verilməsin. Külək niyə qəflətən əsir, birdən də dayanır? Miflərin dilində bu hansı qüvvəninə yer üzünə müvəqqəti göndərdiyi bələdir. Günəş nə səbəbə axşamlar batır, səhər erkən yenidən çıxır?.. Minlərlə bu cür suala miflərdə cavab tapmaq mümkündür.

Maraqlıdır ki, hər bir insan göz açıb, şüurlu həyata başlayanda dünyanı öz bildiyi kimi dərk etməyə çalışır, dağ, çay, dəniz və s. ona olduğundan tamamilə fərqli şəkildə görünür. Körpə bir sıra təbiət hadisəsini müşahidə edərkən, özündən asılı olmayaraq, onda qeyri-adilik axtarır, istəyir ki, bütün cansız varlıqlar, eləcə də heyvanlar, quşlar tərəf-müqabilinə, oyun yoldaşına, həmsöhbətinə çevrilsin. Ona görə də bir ağac parçasının, daşın öz-özünə hərəkət etdiyinə, insan kimi dil açıb danışdığına uşağı asanlıqla inandırmaq olur.

Rastlaşdığımız hadisə və varlıqların sirlərini yaşa dolduqca, bilik və təcürbə əldə etməklə öyrənirik. Lakin uşaqılıq illərinin dünyanı dərkətmə üsullarından heç vaxt yaxa qurtara bilmirik. Bir vaxtlar qəribə də olsa, milyonlarla adam televizorun qarşısında əyləşib Kaşpirovskinin «mo'izə»lərinə qulaq asırdı və hər cür xəstəliklə vidalaşacağına inanırdı. Sonra aldadıldıqlarını başa düşüb, uşaq yerinə qoyulduqlarından peşiman oldular. Bu, insan psixikasının körpəlikdən mö'cüzəyə, qeyri-adiliyə köklənməsindən irəli gəlir.

Bəşəriyyətin uşaqılıq çağında da belə olmuşdur. Dünya və təbiət haqqında heç bir mə'lumatı, bilgisi, təcrübəsi olmayan, toplum halında yaşayan, tez-tez təbiətin sərt üzü ilə rastlaşan ulu əcdad hər şeyə uşaq gözüylə baxmış, kollektiv maraqlarından doğan sonsuz suallara cavab axtarmış, istəmiş ki, təbiət özü dilə gəlib sirlərini açsın. Bu mə'nada mifologiya ulu əcdadın həm «əlifba» kitabı, həm bütün sahələr üzrə ona primitiv bilgilər verən «dərs vəsaiti», həm

¹ Поль С. Брегг. Формула совершенства.- Санкт-Петербург, 1993, с. 13

də çətin bir sorğu qarşısında aciz qalanda «ensiklopediya»sı olmuşdur.

Mif qədim insanların təsəllisi, gələcəyə ümidi, yaşamaq, yaratmaq amalı idi. Məhz min cür fəlakətlərlə üzbəüz, təkbətək qalanda, sərt üzlü təbiətin özünə belə tə'sir etmək, onu dəyişdirmək qüdrətinə malik olduqlarını miflərlə dərk etmişdilər, cəsərət, güc tapıb öhdələrinə düşən missiyaları tarix boyu, mərhələ-mərhələ, səbrlə yerinə yetirməyə can atmışlar. Şüurlu həyatın başlanğıcında həyat-ölüm dilemması qarşısında qalanda belə miflərin yardımına güvənmişlər. Kortəbii şəkildə təfəkkürdə yaranan miflər - fəvqəltəbii qüvvələr və fantastik obrazlar olmasaydı, ulu əcdad ilkin məskənlərindən, sığındıqları mağaralardan çıxıb, çox uzağa gedə bilməzdi, toplumun ayaqları dəyməyən yerlərin sirləri açılmazdı, başqa insan dəstələri ilə ünsiyyət və əlaqə olmazdı, şüur inkişaf etməzdi. Bir sözlə, miflər yaranmasaydı insanlar dünyanın ən güclü varlıqlarına çevrilməzdilər.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bəşəriyyətin mə'nəvi mədəniyyəti içərisində ikinci yaradıcılıq hadisəsinə rast gəlmək olmaz ki, miflər qədər müxtəlif, bir-birinə zidd fikirlərlə izah edilsin. Tədqiqatçıların bir qrupu mifləri dinlə eyniləşdirməyə çalışmış, digərləri bunun qəti əleyhinə çıxmışlar. Bə'ziləri mifləri əfsanələrlə, rəvayətlərlə, nağıllarla qarışdırmış, başqaları isə, mifləri folklor janrlarından tamamilə təcrid edilmiş halda təqdim etməyi məqbul saymışlar. hətta elələri tapılmışdır ki, mifləri, xalqın mə'nəvi dəyərləri içərisində mürtəce mahiyyətli artıq yük hesab etmiş, əksinə düşünənlər də (mədəniyyətin ən mütərəqqi faktı kimi) olmuşdur. Bəs əsil həqiqətdə mif nədir? Onun bəşər təfəkkürünün inkişafında rolu nədən ibarətdir, dinlə və folklorla (ədəbiyyatla) hansı tellərlə bağlıdır? - suallarına cavab axtaran rus folklorşünası S.A.Tokarev yazır: «Mif, hər şeydən əvvəl, dünyanın və insanın yaranması haqqında antik, bibliyadan gələn və başqa qədim «nağıllar»dır (əhvalatlardır mə'nasında başa düşülməlidir - kursiv R.Q.), əski allahlar və qəhrəmanlar - yunan və roma allahları, qəhrəmanları üstünlük təşkil edir - haqqında poetik, primitiv, qəribə hekayətlərdir»².

E.M. Meletinskiyin qənaətinə görə də mif allahlara, ruhlara, ilahiləşən, ya da mənşəyi ilə allahlara bağlanan qəhrəmanlara,

² Токарев А.С. Ранние формы религии. - М., 1990, с.507; Мифы народов мира, том I. - М., 1991, с.11

zamanın başlanğıcında dünyanın özünün, eləcə də təbiət və mədəniyyət elementlərinin yaranmasında birbaşa, ya da dolayı yolla iştirak edən, nəsil, tayfa törədən ilk insanlara aid əhvalatlar kimi anlaşılır³. Mifologiya isə allahlar və qəhrəmanlarla bağlı həmin əhvalatların cəmi olmaqla yanaşı, dünya haqqında fantastik görüşlər sistemidir. Mifləri öyrənən elm də mifologiya adlanır.

Strukturalist nəzəriyyəçilər mifləri yalnız dilçilik, semiotika baxımından təhlil edir, nəticədə onu «özünəməxsus dil növü»nə⁴ çevirməyə cəhd göstərirlər. Bu, son dövrlərdə miflərin tədqiqində aparıcı meyillərdən biridir. Azərbaycanda da özünə tərəfdarlar tapmışdır. Miflərin köməyi ilə sözlərin, frazeoloji birləşmələrin mənşəyinin, etimologiyasının araşdırılmasına M.Seyidovun, A.Məmmədovun, K.Vəliyevin və b. yazılarında rast gəlirik.

Miflər sadəliyi, primitivliyi ilə seçilməsinə, asan yolla dünyanı dərk etmə vasitəsi olmasına baxmayaraq, nədənsə, onları abstrakt üsullarla şərh etmək ən'ənə halını almışdır. Bu mə'nada miflərin tədqiqində son istiqamət fransız semioloqu Rolan Bارتın adı ilə bağlıdır. Onun strukturalist metodologiyaya söykənən tədqiqatlarında birtərəflilik müşahidə olunur. O, yalnız dil faktoru kimi götürüb, mə'nalandırmaqla, miflərin bir sıra başqa mühüm cəhətlərini - süjet elementlərini, obrazlar sistemini, hadisə, əhvalat, hiss, emosiyalar ifadə etməsini və s. arxa plana keçirir. Əlbəttə, bütün elmlərin bünövrə daşlarını təşkil etdiyi üçün miflər hər sahədə öz izlərini bu və ya digər dərəcədə qoruyub saxlayır. Bu, sabit qanunları, kateqoriyaları olan elmlərdə, o cümlədən dilçilikdə, semiotikada daha çox nəzərə çarpır. Miflər sözlərdə müxtəlif mə'na çalarları yaratmaq funksiyasını bu gün də yerinə yetirir. Bu baxımdan Rolan Bارتın fikirləri ilə bəlkə də razılaşmaq mümkündür: «Atalar sözündə olduğu kimi, «təkrar biliyin anasıdır»mı? Bilmirəm, lakin mif mə'nanın anasıdır».⁵ Tədqiqatçı strukturalizmə o qədər meyillidir ki, öz elmi əsərlərini də miflərin toplusu sayır.

A.Acalov da müasir elmi araşdırmalara söykənərək, belə qənaətə gəlir ki, «mifologiya dünyanı özünəməxsus qanun və vasitələrlə biçimləyən və izah edən dinamik işarələr sistemidir. hər bir sistem

³ Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии. - в кн. «Мифологический словарь», М., 1991, с. 653

⁴ Ролан Барт. Мифология. - в его кн. «Избранные работы. Семиотика. Поэтика», М., 1989, с. 46

⁵ Ролан Барт. Эюстриялиан ясяри, с. 47

kimi mifoloji sistem də yalnız göstərilən əlamətlər və özünün tərkib hissələri (struktur elementlər) ilə deyil, daha çox bütün bunların qarşılıqlı münasibətləri, əlaqələri ilə səciyyələnir. Çünki «hər çoxluğun nizama salınması onun tərkibinə daxil olan vahidlərin necə düzülməsindən asılı olur» (Nəsirəddin Tusi). Deməli, dünyanın mifoloji modelini və mifoloji düşüncəni bərpa edərkən onun bütün üsürlərinin (yer, göy, su, ağac, ruh, əcdad və b.) müəyyənləşdirilməsi işin yalnız bir tərəfidir. Başlıca məsələ onların düzülmə ardıcılığını və münasibətlərini bərpa etməkdir. Və bu zaman konkret üsürlərin semantikasi nə qədər dəyərli olsa da, araşdırıcı üçün ikinci dərəcəlidir. Çünki bərpa son nəticədə konkret semantik qatları yox, ümumi modelin aşkarlanmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, həmin üsürlərin vahid modeldə birləşmə, qarşılıqlı fəaliyyət və dəyişməsi qanunları ilə məşğul olur. Əgər dil və başqa işarə sistemləri (mifologiya özü də elə müəyyən işarə sistemidir!) ilə analogiya aparmış olsaq, deyə bilərik ki, bərpa burada mifoloji düşüncənin qrammatikasının, mifoloji sintaksisinin bərpasıdır. Etnik-mədəni və sosial strukturların öyrənilməsində bu üsul son illərdə meydana çıxmışdır və uğurla tətbiq edilir». ⁶ A.Acalov bu üsulun elm tarixində ilk dəfə N.Tusinın «Əxlaqi-nasiri» əsərində tətbiq edildiyi ehtimalını irəli sürür. Doğrudan da, dünyanı xüsusi anlayışlar və işarələr sistemi ilə dərk etməyə yönələn istiqamətlər Avropada XVII əsrdə meydana gəlib, XX əsrdə müstəqil elm sahəsi kimi formalaşsa da (bu gün əksər ölkələrdə «uğurla tətbiq edil»sə də), Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda səkkiz yüz il əvvəl başlanmışdır. Sührəverdinin «İşraqiyyə» tə'limində və sufizmdə tərtib edilən sxemlər (miflərdə olduğu kimi dünyanı dərk etmək və tanıya qovuşmaq məqsədilə) mifoloji işarələr sisteminin eyni deyilmi? «İşraqiyyə»nin və sufizmin rəmzləri heç də müasir strukturalistlərin düsturlarından geri qalmır. Yaxud əbcəd hesabını mifik sadə sakral (müqəddəs) rəqəmlərin daha mürəkkəb və sistemli şəkllə salınması və yazılı ədəbiyyata tətbiqi kimi qəbul etmək olar. Şərqdə mif sözü yerinə əsatir işlənirdi ki, bu da mə'naca miflə üst-üstə düşür. hürufilər dünyanı anlamaqda birbaşa işarələr sistemini - hərflər düzümünü əsas götürmüş, mifologiya səviyyəsində modellər qurmuşlar. Onların insanın üzündə müqəddəs ərəb hərfləri ilə «Allah» kəlamının yazılması iddiası əsatirlərdən gəlirdi. Başqa

⁶ Аьалов А. Юн сюз. «Азырбайтан мифоложи мятнляри».- Баьы, 1988, с.14 - 15

təriqətlərdə isə dünyanı musiqi ilə, hətta rəqslə dərk etmə üsullarına rast gəlik ki, bunlar ən əski ritualları xatırladır. Lakin nə sufizm, nə də hürufilik əsətləri özünüküləşdirmədi. İnsana müraciətlə: «Bax onun yüzünə, ilahini gör» - deyən Nəsimi və onun ustadı Nəimi sözdən daha kiçik dil materialından - səslərdən mükəmməl işarələr sistemi tətbiq etdi, allahın bir zərrəsi olan insanın kamilləşmə yollarını göstərdi, ancaq əsətləri öz tə'limlərinin xüsusi kateqoriyasına çevirmədi, əksinə, biri parçalanmaqla, digəri dərisi soyulmaqla mifləşdi.

«İşraqiyyə» tə'limi, əbcəd hesabı, müəmmalar, sufizm və hürufilik dünyanı dərk etmə sistemləri olaraq, Şərq əsətlərinin (o cümlədən Azərbaycan) modelləri əsasında qurulan formal nəzəriyyələr - işarə sistemləri kimi tarixdə qaldı. Bunların müasir strukturalist mif nəzəriyyələri ilə üst-üstə düşən müddəaları, qənaətləri onu göstərir ki, orta əsrlərdə və müasir dövrdə mifik dünya görüşünə mə'na, anlayış sistemi tək yanaşmaqla fantastik düşüncənin məhsulu olan miflərin bədii obrazlar və əhvalatlar məcmusu olması faktının üstündən xətt çəkilir. Rolan Bart soruşur: «Bizim zamanımızda mif nədir? Başlanğıc üçün bu suala sadə dildə və bütünlüklə sözün etimologiyasına uyğun cavab verəcəyəm: mif - söz, fikir, anlayış deməkdir!...⁷ Anlayışlar sistemidir».⁸ Bu qənaətlər (A.Acalovun qənaətlərini də bura daxil etmək olar), mif haqqında S.A.Tokarevin və E.M.Meletinskinin verdiyi tə'rifin inkarıdır. Bizcə, fikir, söz, anlayış və işarələr sistemi olması mifin zahiri, üzde olan tərəfidir. Miflər bu funksiyaları daha çox «mifik zaman»dan çıxıb, empirik zamana keçəndən sonra yerinə yetirməyə başlamışdır. Bütövlükdə götürdükdə isə mif xalq fantaziyasına məxsus bütün yaradıcılıq proseslərinin bünövrə daşlarıdır, müxtəlif vasitələrlə ərsəyə gətirilən (söz, rəqs, musiqi, tamaşa və s.) ibtidai obrazlar sistemidir, dünyanı dərk etməyin ən ilkin vasitəsidir, sinkretik təsvir etmə üsuludur.

Oljas Süleymenov da sözün işarələr sistemi sırasına mifləri də daxil edir, başqa sözlə mifləri sözün poetik ifadə vasitələrindən biri sayır, lakin onun izahının özülündə söz, ifadə və fikrin yazı işarəsi durur, mifologiyanın bütövlükdə işarələr sistemi təşkil etməsindən danışılmaz. Şair-alim başı bəlalı «Az – Ya» əsərində yazır: «Qədim dövrlərdə, nöqtənin vəzifəsini tə'yin etməyə çalışan makroşairlər

⁷«Азәрбайҗан мифолоҗи мятнляри».- Бақы, 1988, с. 72

⁸ Йеня орада, с. 74

İlk insan ideyasına gəlib çıxırlar. Onlar nöqtəyə qədim semit sıra sayının adını verirlər: *Axtum* - rinci. Bundan sonra Misirdə birinci kişi – *Atum* peyda olacaq. hind-İran mühitində *Adəm* doğulacaq. Mikroşairlər maddənin ən kiçik hissəciyini – *Atomun* dərkinə varacaqlar. Və bu *Atomu* birinci olaraq, misirlilər insanın yaranışı haqqındakı mifdə daha kiçik hissələrə böləcəklər... İşarə mə'nasının atomu yozumlar sayəsində sonsuzluğa qədər parçalanaraq, qədim yazılı dillərdə terminoloji partlayış doğururdu».⁹ Sırf elmsi problemlərə şair baxışının kimlərisə əsəbləşdirə biləcəyini anlayan Oljas hər hansı bir alim fikrinin ehkam şəkli alıb «bütəşdirilməsinin» əleyhinə çıxır, inkişafın, tərəqqinin hər məsələdə köklü və əsaslı dəyişiklik etdiyini göstərir və onu da bilir ki, Eynşteyn dediyi kimi «atomu parçalamaq, xurafatı parçalamaqdan asandır». Doğrudan da bə'zi dünya şöhrətli tədqiqatçıların türklərin tarixi ilə bağlı irəli sürdükləri səhv qənaətləri təkzib etməyə çətinlik çəkirik. Lakin Oljas cəsarəti ilə V.Radlov tək nəhənglərin belə söylədiklərini şübhə altına almaq mümkündür. Məhz Azərbaycan türk mifologiyasının bərpasının həllini gözləyən bir sıra problemlərə aydınlıq gətirəcəyi şübhəsizdir.

Beləliklə, xalqın ən ibtidai kollektiv fantastik icadı olan miflərdə (yunanca *muthos* - söz, nitq, söyləmə, nəql etmə, əhvalat, rəvayət danışma mə'nalarında işlənir) gerçəklik canlandırılmış (ən adi əşyalar, cisimlər belə) və şəxsləndirilmiş obrazlar şəklində əks olunur, insan ağına gələn nə varsa hamısı həssaslıqla ümumiləşdirilib, adi halından çıxarılır, fəvqəltəbii məxluqlara, varlıqlara çevrilir və bunlar ilkin inanışlarda reallıq kimi başa düşülür. Mif mə'nəvi mədəniyyətin başlanğıc forması, xalq fantaziyasının özülü olmaqla yanaşı, ulu əcdadın təbii fəlakətlərə, qəzalara, xəstəliklərə qarşı qorxu hissələrinə üstün gəlmək vasitəsi idi. Başqa sözlə, toplum halında yaşayan qədim insanlar qeyri-şüuri şəkildə təfəkkürdə yaranan məcazi obrazlarla təbiətə tə'sir göstərməyin yollarını axtarır və nəticədə onunla təskinlik tapırdılar ki, sel də, sərt külək də, qızmar günəş də onlar kimi canlıdır, istədiklərini ödəməklə təhlükəni sovuşdurmaq olar. Beləliklə, mifik düşüncənin məntiqi özünəməxsusluğu ondadır ki, ibtidai insanlar onları əhatə edən sosial mühitdən (xüsusilə təbiətdən),

⁹ Сцдлейменов О. Аз – Ыа. – Бакы, 1993, с. 247

emosiyaların, hissi effektlərin tə'sirindən özlərini təcrid etmədilər, miflərdə dolayı yolla da olsa varlığın bir-birinə bağlanan və hissələrə parçalanan əlamətlərini qoruyub saxlaya bildirdilər. Deməli, dünyada baş verən hadisələrin sadəcə təsvirinə deyil, mahiyyətini, məğzini anlamağa təşəbbüs göstərirdilər. Bütün bunların nəticəsi olaraq, gözlə görünən və duyulan hər şeyi şəxsləndirir, özlərində müşahidə etdikləri əlamətlərlə təqdim edir, daha dəqiq desək, təbii, sosial və mədəni obyektləri metaforik müqayisədə veriridilər (insanlar hər şeyi, ilk növbədə, özləri ilə müqayisə edirdilər, cansız əşyalarda, bitkilərdə, heyvanlarda, quşlarda, dağlarda, çaylarda, göllərdə, təbiətin əsrarəngiz hadisələrində özlərində olan keyfiyyətlər tapır, bununla dünyanı dərk etməklə yanaşı, özlərini daha yaxşı tanımağa çalışırdılar). Ona görə də, mifik təfəkkürdə insanlara xas xüsusiyyətlər təbiət hadisələrinin, cansız varlıqların, heyvanların, quşların və bitkilərin üzərinə köçürülür, hər şey düşünmək qabiliyyətinə, hissiyata malik təsvir olunur və zahirən antropomorfik şəkil alır. Mövcudatın animistik (ruhun varlığı) modeli yaradılırdı. Bə'zən isə, əksinə, təbiət qüvvələrinə, xüsusilə heyvanlara, quşlara məxsus əlamətlər (daha çox totem kimi qəbul edilən heyvan, quş və bitkilərin əlamətləri) mifik mədəni qəhrəmanlara (nəsil törədənə) şamil edilirdi. Məsələn, Oğuzun «ayağı öküz ayağı kimi (qüvvətli), beli qurd beli kimi (incə), ombuzları samur ombuzları kimi, köksü ayı vücudu kimi (güclü) və bütün bədəni tüklü idi».¹⁰

Qeyri-adi təsvirlər, qəribəliklər, mö'cüzələr, dəyişmələr, metamorfozalar (dönərgələr), dünyanın müxtəlif obyektlərinin canlandırılmış və şüura malik obrazlara çevrilməsi və s. mifik fantaziyanın istehsal etdiyi məhsullardır. Təbiətin fəlakətli hadisələri müqabilində təfəkkürdə kortəbii yaranan bə'zi mifik obrazlar (müəyyən qorxunc qüvvələr) transformasiya nəticəsində zahiri əlamətlərinə görə vəhşi, dəhşətli məxluq şəklinə (çoxbaşı, çoxəlli, tək gözlü, ağızdan od püskürən, adamcıl, baş kəsən, qan içən) düşür. Belə ki, qıtlığa səbəb olan quraqlıq - əjdaha; ölüm gətirən xəstəlik - nəhəng, qorxulu mələk; kainat - dünya ağacı, heyvana oxşar azman (məsələn, Şərq təqvimlərində kainatın bir hissəsi olan Yer mütəlif heyvanlar üstündə mövcudluğuna və həmin heyvanların müəyyən ardıcılıqla hər il bir-birini əvəz etmələrinə

¹⁰ Ряфиг Юздяк. Цркцн гызыл китабы. Биринъи китаб.- Бакы, 1992, с. 61

inam vardır) kimi təsəvvür edilir; nəslin başlanğıcında duran ilk insan (əcdad) isə çox vaxt ikili təbiətə malik - zoomorfik və antropomorfik formada modelləşdirilir. Bu modellər müəyyən şərtlərlə birləşərək mif sistemlərini yaradır. Belə ki, miflərdə ruhlar, allahlar, eləcə də onların törətdikləri dəhşətli təbiət hadisələri (ildırım çaxmasından yağış yağır, yağışdan sonra otlar cücərir və s.) və qəhrəmanlar həmişə qohumluq əlaqəsinə, məkan və zaman, yaxud başlanğıc, törəmə, başvermə səbəbinin oxşarlığına görə bir-birinə bağlanır. Bu, dünyadakı varlıqların xaosdan sonra eyni ünsürlərdən (od, su, hava, torpaq) yaranmasına olan inamdan irəli gəlir.

Miflərdə forma məzmunla sıx vəhdətdə verilir. Xüsusi obrazlarla, işarələrlə, rəmzlərlə varlıqların və hadisələrin mahiyyətini açmağa cəhd göstərilir. Ona görə də miflər ikili xüsusiyyətə malik olur. Başqa sözlə, mif eyni vaxtda həm forma, həm də məzmun daşıyıcısına çevrilə bilər. Belə ki, antropomorfik miflərdə dünyanın alleqorik şəkildə dərk edilən formadır, ifadə vasitəsidir, bədiilik üsuludur, poetik sistemin bir detalıdır, eləcə də insana, cəmiyyətə xas keyfiyyətlərin insanın və təbiətin üzərinə köçürülməsindən alınan mə'nə, məzmundur, hadisələri, əhvalatları, obrazların qarşılıqlı əlaqələrini özündə əks etdirir. Mifin bu cəhətini ilk dəfə müşahidə edən və elmi şəkildə əsaslandırان Rolan Bارتın yazdığı kimi, miflər birdən-birə «dolmuş olduğı halda boş görünür».¹¹

Miflərdə simvollar hansı modelə (gerçək həyat hadisəsinə, təbiət obyektinə) aiddirsə, özündə onun keyfiyyətlərini daşıyır. Bu keyfiyyətlər çox hallarda dolaylı yolla verilir. Miflik strukturlarda cisim - işarə, əşya - söz, varlıq - ad, mövcudluq - atributları, tək - çoxluq, sonsuzluq - zaman, başlanğıc - əsas, yaranma - mahiyyət arasında münasibətlərin bir-birindən ayrılma və birləşmə nöqtələri özünə spesifik formada yer tapır. Ən xarakterik cəhət isə varlığın mənşə (genesis) və məzmun (mahiyyət) bağlılığının səbəb-nəticə əlaqəsi ilə yekunlaşmasıdır. Başqa sözlə, mifdə yaradılan varlıq heç vaxt yerində donub qalmır, daim fəaliyyətdə olur, hansısa funksiyanı yerinə yetirir. Fəaliyyəti bəlli olmayan, kimə və nəyə xidmət edəcəyi aydınlaşdırılmayan obyekt heç vaxt meydana gətirilmir. Yaxud, əksinə, xidməti bəlli olan hər bir dünya modeli elementinin mənşəyi göstərilir. Deməli, doğulması, yaranması nə

¹¹ Ролан Барт. Эюстрильян ясыри, с. 81

qədər qərribə, təzadlı görünə də hər bir dünya detalının mənşəyinin verilməsi mif yaratmada vacib şərtidir. Bu tə'limə əsasən qəti şəkildə deyə bilərik ki, Təpəgöz ilkin olaraq, Azərbaycan türkləri tərəfindən yaradılan mifik obrazdır. Ona görə ki, meydana gətirilmə səbəbi göstərilir və xəyanətə xəyanətlə ödəşə funksiyasını (ona çörək verən adamları zəlil edir) yerinə yetirir. Səbəb nəticəni doğurur. Başqa sözlə, Sarı Çobanın tanrı adamına - pəri qıza tamah salıb əl uzatması səbəbdir. Təpəgözün oğuz elinin başına bəlalər açması isə həmin səbəbin (xəyanətin) nəticəsidir. Yunan miflərində Təpəgözün eyni olan Siklopun kökü göstərilir, deməli, mifik detalın mənşəyi - yaranma səbəbi yoxdur. Siklop yaradılışsız, biçimlənməmiş halda, Odiseyin (elin, obanın deyil, bir şəxsin) qarşısına çıxarılır (elə bil göydən düşür) və allahın (dəniz allahı Poseydonun şəxsi narazılığına görə) insana cəza vermək silahına çevrilir. Deməli Siklopda miflərə xas olan yaradılış və gerçəklik arasında səbəb-nəticə əlaqəsi yoxdur. O, təsadüfən düşdüyü mifik zamanda və məkanda yoğurulmur, bişirilmiş halda hardansa gətirilir. Siklop yunan miflərində qərribdir. Qeyd edək ki, dünya mifoloji sistemlərində vasitə kimi istifadə edilən bə'zi obrazların başqa xalqlardan alınması təcrübəsi mövcuddur.

hər hansı bir mifik strukturda (mifik zamanda) varlığın obrazlar şəklində yaranıb yaşama müddəti məchulluq çağından anlaşılan zamanadək daşdığı roldan asılı olur. Qışın yazla, gecənin gündüzlə əvəzlənməsinin əsil səbəbi dərk ediləndən sonra həmin təbiət hadisələrinin mifik sistemlərdəki modelləri mahiyyətini (gerçəkliklə, reallıqla əlaqəsini) itirir, təfəkkürdəki ilkin funksiyasını dəyişib, bədii sənət nümunəsinə çevrilir və folklorun başqa janrlarının (xüsusilə nağılların və dastanların) içərisində əridilir.

Miflərdə dünya modelinin tam təsviri ilə onun ayrı-ayrı elementlərinin, detallarının yaranmasına (təbiət və mədəniyyət obyektlərinin, allahların və qəhrəmanların) həsr olunan əhvalatlar üst-üstə düşüb, bir-birini tamamlayır.

Mifik görüşlər həm də qədim insanların maraqlarının tə'min edilməsi tələbatından doğmuşdur. Əvvəl dünyanın onlar özləri yaşadıkları dövrdəki vəziyyətini (yerin relyefini, heyvan növlərini, bitkilər aləmini, ulduzlar sistemini, həyat tərzini, sosial təbəqələşməni, əməyin səmərəliliyini, ovun uğurluluğunun təşkilini, maddi ne'mətlərin əldə edilməsini, mə'nəviyyatın - dinin

yanmasını və s.) müəyyənləşdirməyə çalışmış, sonra başqa sorğulara cavab (mifik obrazların meydana gəlməsi səbəblərini) axtarmışlar. Bu mə'nada mifologiyada hadisələrin baş verməsinin uzaq keçmişlə, qədimlərlə əlaqələndirilməsi həm kainatın quruluşunu təsvir etmək və həm dünyanın onlar yaşadığı dövrdəki vəziyyətini izah etmək üsulu kimi nəzərə çarpır. Y.M.Meletinskinin sözləri ilə desək, mifik əhvalatlar mifik zamanda qurulan «mifik dünya» modelinin «kərpicləri»dir. Mifik zaman «əvvəlki», «ilkin», «başlanğıc» zamandır. Bu, əsil zamanın «ərəfəsi»dir, zamana qədərki zamandır, yə'ni indiki zamanın tarixinin hesablanmağa başlanmasına qədərki zamandır.¹² Bu, ən ulu əcdadın zamanıdır, hər şeyin ilkin yaranma, «yuxugörmə» zamanıdır. Empirik, tarixi zamandan fərqli olaraq, sakral, mö'cüzəli zamandır. Mifik zamansız bəşəriyyət mədəniyyət sahəsində nailiyyətlər qazana, sosial münasibətləri formalaşdırma bilməzdi, elmi tərəqqi, inkişaf olmazdı. Dünya bu günü üçün məhz mifologiyaya və mifik zamana borcludur. Çünki inkişafa təkan verən bütün strukturlar mifik zamanda yaradılmışdır. Eləcə də cəmiyyəti formalaşdıran ünsürlər, qaydalar, əxlaq normaları miflərdə, mifik zamanda «təcürbədən» keçirilmişdir. İncəsənətin əksər növlərinin doğulmasına təkan verən rituallar (mərasimlər), ayinlər, kultlar da mifik zamanın məhsuludur.

Təsadüfi deyil ki, mif deyəndə çox hallarda bədii söz sənətinin janrı deyil, dünya haqqında ən əski təsəvvürlərin məcmusu başa düşülür. Ona görə də mif əhvalat, söyləmə, söz yaradıcılığı olmaqla yanaşı, başqa formalarda da təzahür edir. Belə ki, dünyanın, kainatın mifik dərkə qədim ritual hərəkətləri ilə, qayaüstü rəsmlər, rəqslər, tamaşa, oyun, musiqi və mahnı vasitəsi ilə də mümkündür.

¹² Мелетински Е.М. Эюстрилян мянбя, с. 654

RİTUAL VƏ MİF

RİTUAL NƏDİR? RİTUAL-MİF SİNTEZİ. RİTUAL-MİF SİNTEZİNƏ ƏSASLANAN NƏZƏRİYYƏLƏR. RİTUALLA DİNİN ƏLAQƏSİ VARMİ? RİTUAL VƏ EPOS. AZƏRBAYCANDA YAZQABAĞI RİTUALLAR. KEÇİ,KOSA, KÜNƏŞ, KÜLƏK, XIDIR NƏBİ (XIZIR) HAQQINDA RİTUALLAR VƏ MİFİK TƏSƏVVÜRLƏR.

Ritual (latın sözü ritualis - mərasim, ritus - dini ayin deməkdir) ən'əndən doğan elə bir davranış, hərəkət formasıdır ki, bütün sosial səviyyələrdə - ailədə, icmada, dövlətdə kollektivin həyatının mühüm anlarını müşaiyət edir, fəaliyyətini tənzimləyir və bədii yaradıcılığın əsas üsürlərini özündə əks etdirməklə sinkretik formada (yarandığı andan bu günədək) təzahür edir.

S.A.Tokarevin dili ilə desək, «ritual elə bil miflərin səhnələşdirilməsini təşkil edir, miflər isə keçirilən mərasimləri izah etməyə, əsaslandırmağa xidmət edir».¹³

Ritualla mif arasında mövcud olan bu cür əlaqə mif-kult bağlılığında da özünü göstərir.

Ümumiyyətlə, ritual-mif əlaqəsinə münasibətdən müxtəlif baxışlar doğmuşdur. Tədqiqatçılar çox hallarda məsələyə kompleks şəkildə yanaşmamış, yalnız qarşıya çıxan suallardan (ritual-mif bağlılığının səbəbi nədədir? Onların qovuşduğundan alınan nəticə nədən ibarətdir? Hansı birincidir, əsasdır, hansı törəmə? Rituallar mifləri səhnələşdirməyə, yoxsa miflər keçirilən ritualları təsvirə çalışır?) birinə cavab tapmaqla kifayətlənmişlər.

«Əsatirçilər» (Y.Qrim, A.N.Afanasyev) və «iqtibasçılar» (E.Taylor, Q.Speser, Y.Lippert) mifləri inanış - ilkin dini baxış kimi qəbul edərək, birinci, əsas saymışlar. XIX əsrin sonlarında

¹³ Мифы народов мира, том II, - М., 1992, с. 235

U.Robertson-Smit, R.Maret, A.Van Qennep, R.Loun tərəfindən əksinə olan nöqtəyi-nəzər ortaya atılmışdır. Həmin nöqtəyi-nəzərə görə, başlanğıcda ritualların söz tərəfi əhəmiyyət kəsb etməirdi (təqlidi sözlərdən və emosional çıxıntılardan ibarət idi). İnsanlar arasında ailə və ictimai münasibətlər formalaşdıqca ritualların söz tərəfi də inkişaf etməyə başlamış, nəticədə keçirilən ritualı açıqlamağa xidmət etmişdir. Getdikcə ritualın söz tərəfi böyük əhəmiyyətə malik olub, genişlənmiş, nəğmələrə, çağırışlara, xüsusi poetik şe'r şəkillərinə çevrilərək, bütün mərasimi müşayiət etmişdir. Daha dəqiq desək, mərasimin mətn hissəsi genişlənməklə özünəməxsus dram şəkli almışdır. Digər tərəfdən ritualın sözlə izahı müstəqil bədii əsərin - mifin yaranmasına təkan vermişdir. Amerika etnoqrafi C.Fonten, rus folklorşünasları E.M.Meletinski, Y.P.Fransev, rus tarixçisi S.A.Tokarev ritual-mif baqlılığının bu cür şərhilə razılaşırlar.

Ritual-mifoloji sxemlərin mədəniyyətin sonrakı mərhələsinə tə'sirini görəndə tədqiqatçıların uzun sürən səmərəli axtarışları ədəbiyyatşünaslıqda yeni yaradıcılıq istiqamətinin meydana gəlməsinə təkan verdi. c. Frezer, onun «Kembriq qrupu» və psixoanalitik K.Q.Yunq yeni nəzəriyyənin müddəalarını işləyib hazırladı. «Ritual-mifoloji tənqid» adlanan metodun lideri N.Fray c.Frezerin «Qızıl budaq» çoxcildliyini və K.Q.Yunqun arxetiplər və simvollar tə'limini «ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsas dərs vəsaiti» adlandırdı.¹⁴

Arxetiplər (ilk yaradılanlar) - universal mifoloji motiv və süjetlərin ilkin obrazları, isveçrəli psixoanalitik K.Q.Yunqun tə'liminə görə, kollektivin qeyri-şüuri əhatəsində öz-özünə doğulmuş, təkcə kortəbii yaranış formalarında (yuxu və b. ona oxşar formalarda) yaşamamış, həm də mif yaradıcılığına xidmət etmişdir.¹⁵ Ona görə də dünyanın reallıqlarından çox, toplumun psixi xassəsini və halını əks etdirmişdir. Bu səbəbdən də ilkin çağlarda ikili xüsusiyyətin (animus-anima \ kişi-qadın, insan-heyvan \ kentavrlar kimi) bir canda birləşməsinə - dualizmə inam yaranmışdır. Məsələn, «Munisnamə»də mifik dünya qatlarının keçidində duran mələk (başı öküz, bədəni qoyun) iki müxtəlif heyvanın orqanlarından yaranmışdı. «Avesta»da Xeyir və Şər allahlarını dünyaya gətirən zaman və tale allahı Zurvan isə təbiətə

¹⁴ Вейман Р. История литературы и мифология (пер. с нем.), - М., 1975

¹⁵ Мифологический словарь, с. 659

ikicinsli (kişi-qadın) idi. Xalq arasında bu gün də işlənən «Xeyirləşər əkizdir» məsələni həmin təsəvvürün qalığı kimi də başa düşmək olar.

«Ritual-mifoloji tənqid»ə görə, bütün mədəniyyət sahələri ritual-mif sintezinin analoqundan başqa bir şey deyildir. Bu, ritual-mif sintezinin incəsənət və ədəbiyyatla bərabərləşdirilməsi demək idi.

Dünya xalqlarının qədim ritual və miflərinin bərpasına nail olan c.Frezer ritualların çox məsələlərdə mifləri üstələdiyi qənatını irəli sürür. Onun davamçıları R.Karpenter, R.Levi, Ş.Otran, P.Sentiv isə antik teatrın, qəhrəmanlıq eposlarının, qədim Şərqi mütəəddəd kitablarının, orta əsr dastanlarının, nağıl və romanların mənşəcə ritual başlanğıca malik olması qənaətinə gəlirlər. Məşhur rus ədəbiyyatşünası M.M.Baxtinin¹⁶ «Ritual-mifoloji tənqid» nəzəriyyəsinə söykənərək, Fransua Rablenin «arqantua və Pantaquiel» əsərinin rituallardan qurulduğunu elmi şəkildə əsaslandırması dövrümüzün ən böyük ədəbi kəşfi kimi qiymətləndirilir.

F.Reqlan və E. Haymana görə isə, ritual-mifoloji modellər poetik fantaziyanın mənbəyi deyil, onun strukturudur.

Ritual-mif sintezinə ən möhtəşəm əsər həsr edən c.Frezerin dünya xalqlarından (xristian dinini qəbul etmiş xalqlar üstünlük təşkil edir) topladığı qədim aqrar mif sistemlərini bərpa etməsi dünya folklorşünaslığında böyük hadisədir. O, əski Misirdə Osiris (o biri dünyada insanları bu dünyadakı əməllərinə görə mühakimə edən allah) kultu ilə bağlı keçirilən rituallar əsasında mifin yaranma mexanizmini göstərir, ölüb-dirilən bitki allahı Osirisin taxılın əkilib yetişməsi prosesinin mifləkləşməsi olması fikrini irəli sürür.

Fransız tədqiqatçısı K.Levi-Stros 1950-ci ildə «Ritual-mifoloji tənqid» metodunun əleyhinə məqalələr yazır. Onun irəli sürdüyü strukturalist nəzəriyyəyə görə, mif öz xüsusi qanunlarına tabe olan müstəqil fəaliyyət növüdür və məntiqi quruluşa malikdir. Lakin bu tə'lim nə qədər doğru səslənsə də, «ritual-mifoloji tənqid» nəzəriyyəsinə tamamilə sıradan çıxarda bilmədi.

Mifdən yazan yeni tədqiqatçılar çox hallarda əvvəlkiləri inkar etməyi özünün təsdiqi kimi başa düşür və başqasının yazılarında mütərəqqi, düzgün fikirləri görməməzliyə vurur, elə bilir ki, inkar elmdə onun «yenisinə» yer eləyəcək. Lakin dayaq nöqtəsi olmadığı

¹⁶ Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. - М., 1965

üçün öz uğurlu qənaətlərini belə inkişaf etdirməyə qüvvəsi çatmır, yerində sayır. Mifoloji tədqiqatların böyük təcrübəsinə arxalanıb, indiyədək söylənənlərə tənqidi (inkarsız, qərəzsiz) yanaşılrsa, dünya xalqlarının bir kökə bağlanan mifləri vasitəsi ilə tarixin ən qaranlıq səhifələrinə işiq tutmaq mümkündür.

S.A.Tokarev yazır ki, «ictimai icma dövründə mifologiyanın dini mərasimlərlə əlaqəsində iki ən'ənə ətrafında cəmləşmə özünü göstərir:

esoterik (ancaq «maariflənmişlər»in qəbul etdikləri müqəddəs mifik əhvalatlar) və

ekzoterik (bilərəkdən «maariflənməmişlər»i keçirdikləri gizli müqəddəs mərasimlərə görə qorxutmaq məqsədilə yaradılan uydurmalar). Sinifli cəmiyyətdə dövlət dinlərində bu cür cəmləşmə özünü daha kəskinliklə biruzə verirdi.»¹⁷

Bu bölgünü islam dininə də aid etmək olar. Orta əsrlərdə bə'zi təriqətlərə qarşı yaradılan miflərin məzmununda i □anları məqsədindən döndərüb fanatikcəsinə dinə bağlamaq məqsədi daşıyan «uydurma»lar dururdu. Məsələn, din xadimləri Nəsiminin dərisi soyularkən yaratdıqları «miflə» (şairin qanının hara düşsə, oranı murdarlaması haqqındakı) adamları qorxutmaq istəyirdilər.

Beləliklə, rituallar kollektiv tərəfindən cilalanmış - «redakte edilmiş» vahid süjet sxeminə malik «ssenari»nin planı (şifahi şəkildə yaddaşlarda qurulan) əsasında həyata keçirilirdi. Ritualların tərkibində əridilən ilkin poetik mətnlər - dualar, fallar, alqışlar, qarğışqlar, təbiət hadisələrinə müraciətlər (Günəşə, Yel babaya, buluda, dumana və s.), çağırışlar, eləcə də sadə süjetli mətnlər - dramlar miflərdən təşkil edilirdi. Bu mə'nada tədqiqatçılar (V.Q.Petruxin, Y.M.Meletinski və b.)¹⁸ miflərin tamaşalar vasitəsi ilə canlandırılmasını və ya kollektivin hərəkətlərinin allahların, mədəni qəhrəmanların fəaliyyətləri ilə, kosmoqonik proseslərlə əlaqələndirilməsini ritualların «ssenari planının» həyata keçirilməsi kimi başa düşürdülər.

Mərasimlərlə əlaqəsi olmayan bir sıra folklor nümunələrinin - nağılların, qəhrəmanlıq eposlarının da ritualaşdırılmış kosmoqonik təsəvvürlərdən yaranmasını göstərən Y.V.Propp¹⁹ (sehrli nağılların bütövlükdə rituallardan qurulması qənaətini irəli sürür),

¹⁷ Бахтин М.М. Эюстрилян ясяри, с. 236

¹⁸ Литературный энциклопедический словарь. - М., 1987, с. 327

¹⁹ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - Л., 1986

V.N.Toporov²⁰, Y.M.Meletinski²¹, M.İ.Stebliin-Kamenski²² və A.F. Losevlə²³ razılaşmamaq mümkün deyil. Doğrudan da, bə'zi ritual-mifoloji sxemlər «Riqveda», «Qılqamış», «Odis-sey», «Oğuz kağan», «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi qəhrəmanlıq eposlarının süjetlərinin mühüm komponentlərini təşkil edir. Məsələn, «Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy»da belə bir epizoda rast gəlirik:

«Bir gün təkurun övrəti aydır: «Varayın, Qazanı görəyin, nə hallu kişidir, bunca adamlara zərb urarmış?!» - dedi.

Xatun gəlüb zindançıya qapuyı açdırdı. Çağırdı, aydır: «Qazan bəg, nədir halın? Dirligin yer altındamı xoşdur, yoxsa yer yüzindəmi xoşdur? Həm şimdi nə yeərsən, nə içərsən və nəyə binərsən?» - dedi.

Qazan aydır: «Ölülərinə aş verdigin vəqt əllərindən aluram. Həm ölülərinizin yorğasın binərəm, kahillərin yedərəm» - dedi.

Təkur arvadı aydır: «Dinin üçün, Qazan bəg, yeddi yaşında bir qızçuğazım ölmüşdür, kərəm eylə, ana binmə!» - dedi.

Qazan aydır: «Ölülərinizdə andan yorğa yoqdur, həp ana binərəm!» - dedi.

Övrət aydır: «Vay sənin əlündən nə yer yüzində dirimiz və nə yer altında ölümüz qurtulmuş!» - dedi.

Gəldi təkura, aydır: «Kərəm eylə, ol tatarı quyudan çıxar. Qızcığazın belini üzər, yer altında qızçuğazıma binərmiş. Qalan ölülərimizi cəm' edərmiş. Həm ölülərimiz üçün verdigimiz aş əllərindən çəküb alıb yeər imiş. Anun əlindən nə ölümüz, nə dirimiz qurtulmuş! Dinin eşqinə, ol əri quyudan çıxar» - dedi.»²⁴

Burada hadisələr qədim bir ritual əsasında qurulmuşdur. Qazan xanı əsir edib quyuya salan tayfanın inamına görə, insanlar öləndən sonra yeraltı aləmdə həyatlarını davam etdirirlər. Lakin bütün sərvətlər, həyat üçün vacib olan maddi ne'mətlər yer üzündə olduğu üçün onlara daim yardım edilməlidir. Bu məqsədlə rituallar keçirir, qazanlarla bişirilən aş quyulara qoyurdular. Qazan xanın mənsub

²⁰ Toporov В.Н. и Иванов В.В. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. - М., 1965

²¹ Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. - ., 1976

²² Стеблин-Каменский М.И. Миф. - Л., 1976

²³ Лосев А.Ф. Диалектика мифа. - М., 1930; Античная мифология и ее историческом развитии. - 1957; Мифология. - в кн. «Философская энциклопедия, том III, М., 1964, с. 457-466

²⁴ Китаби-Дядя Горгуд. - Бакы, 1988, с. 116-117

olduğu tayfanın inamında bu ritual heç bir mə'na kəsb etmirdi. Ona görə də «yeraltı dünya»ya - quyuya atılması onu qorxutmurdu. O, ölülərə verilən xörəkləri yeməsini, yorğaları minib çapmasını bildirməklə, ilk növbədə, qonşuluğunda yaşayan başqa türk tayfasının mahiyyət e'tibarı ilə köhnəlmiş dini inamına, ondan doğan rütuallara qarşı çıxır və düşmənin zəif damarını kəsməklə öz xilas yollarını arayırdı. R.B. Pandey «ölülərə pay gətirmə adətinə dünyanın bütün dinlərində təsadüf edilir»²⁵ qənaətinə gələrək «Kitabi-Dədə Qorqud» eposundakı epizodla səsləşən maraqlı bir hind ritualının təsvirini verir. Onun yazdığına görə, hindlilərin dəfn mərasiminin sonuncu elementi (əvvəlki dəfn sistemlərində ölü yandırılır, daha doğrusu «pay gətirmə» əvvəlincidir, daha ilkin dəfn sistemidir) ölüyə pay gətirmədir ki, aşauçi dövründə həyata keçirilirdi. Nədənsə, basdırılan ölü hələ sağ hesab edilirdi və qohumları onu yeməklə «tə'min etməyə» çalışırdılar. Vədi zamanında isə ayrıca kiminsə adına deyil, nəslin yeraltı dünyada olan bütün nümayəndələrinin payla «qidalanmasını» istəyirdilər. Pay gətirmə ritualı on iki gün davam edirdi. Elə hesab edirdilər ki, bu günlərin hər birində ölünün yeni «şəffaf bədəni»nin bir hissəsi (birinci gün başı, gözü, qulaqları, burnu, sonra ardıcılıqla başqa hissələri - qolları, sinəsi və s.) yaranır. Onuncu gün mərhumun qohumları saçlarını, saqqallarını və dirnaqlarını kəsib gətirir və quyuya atırdılar, yə'ni öz bədənlərindən ölülərə pay ayırırdılar.

Ruslarda bütpərəstlikdən qalma «Dmitrov (Valideynlər) şənbəsi» adlı maraqlı ritual mövcuddur, çar İvan Qroznının vaxtında rəsmiləşdirilib, dövlət bayramına çevrilmiş, hətta provoslav kilsəsi tərəfindən xristian adətləri sırasına qəbul edilmişdir ki, o biri dünyada ölülərin yaşamasına və onlara bu dünyanın insanların pay gətirməsinə əsaslanır. B.A.Rıbakov yazır: «Ailənin şam yeməyindən sonra ev sahibəsi stolun üstünə təzə süfrə salır, xörəklər düzür və nəslin ulularını «də'vət edir». Dmitrov günündə buğdadan və ətdən on iki növ xörək bişirirlər. Yadasalma isə qəbirstanlıqda baş verir və gəzinti ilə başa çatır. Məhsulun təmizlənməsindən, kişilərə və qadınlara aid bütün kənd təsərrüfatı işlərinin tamamlanmasından (artıq taxıl da, kətan da toplanıb yerbəyer ediləndən) sonra keçirilən bu sonuncu mərhələ bolluğa

²⁵ Пандей Р.Б. Древнеиндийские домашние обряды. - М., 1990, с.211

görə insanların ulu babalarına minnətdarlığı kimi başa düşülməlidir».²⁶

c.Frezer totemizmin əsas göstəricilərindən biri olan tabudan danışanda qəribə bir adətdən bəhs açır: qədim insanlar ölmüş qohumlarının adının çəkilməsinə yasaq - tabu qoyurdular, qorxurdular ki, adlarının çəkilməsi ilə şər ruhlar ölülərdən xəbər tutar və o dünyada onları tapıb, ziyan verərlər. Alim yazır ki, «Qafqazda ölülərin adı ilə bağlı susma adətinə qədimlərdə Qafqaz albanları da riayət edirdilər»²⁷

Bizcə, ritual-mif əlaqəsinin qarşılıqlı olması qənaəti daha inandırıcı görünür. Mahiyyət e'tibarı ilə hansının əsas və üstün olmasını müəyyənləşdirmək şərt deyil, məsələ ondadır ki, başlanğıc mərhələdə ritual aktiv mövqedə olsa da, miflə qarışıq şəkildə - sintezdə meydana gəlmişdir. Bu dövrdə fəaliyyətin bütün sahələrinin sinkretizmi dünyanı dərk etmə sistemlərinin də qovuşuq şəkildə formalaşdığını deməyə əsas verir. Ritualla mif eyni məqsədə xidmət etdiyindən uzun müddət bir-birindən asılı olmuşdur. Tarixin sonrakı mərhələlərində də tə'sir və üstünlük sürüşkən xarakterini qoruyub saxlamışdır, yə'ni rituallar miflərin yaranmasına şərait yaratdığı kimi, müstəqil mif mətnləri əsasında da xüsusi rituallar keçirilmişdir. Bu mə'nada Kosa-keçi haqqında yaranan çox qədim mifin rituallaşmasını və sonradan xalq dramına («Kosa-kosa», «Kosa-gəlin» variantlarında) çevrilməsini yada salaq. Qışın Kosa, yazın keçi obrazı kimi mifikləşməsi ulu əcdadlarımızın əkinçilik məşğuliyyətinə başlamasından qabaq olmuşdur. İnsanlar meydana gələndə hər şeyi kortəbii şəkildə təbiətdən hazır götürürdü. Özlərinin istehsal etmələrindən əvvəl yeməklə, primitiv geyimlə tə'minatlarını (yaşayış yerlərini belə) təbiət ödəyirdi. Bu zaman yaz, yay, payız aylarının səmərəsini, qışın isə hər şeyi dondurub yoxa çıxardığını görürdülər. Deməli, onların ilkin təsəvvüründə soyuq, şaxta - qış təbiəti yoxsullaşdırdığı, çılpaqlaşdırdığı, kosalaşdırdığı üçün düşmən idi. Yaz və yay aylarında havanın hərdən sərtləşməsinə (bərk küləklər əsməsi, leysan tökməsini) belə qışın göndərdiyi bəlalar hesab edirdilər. Məhz bu bəlalardan xilas yolları axtarmaları onları rituallara gətirib çıxarmışdır. Lakin qışda da insanları südü, ətə və dərisi ilə bəlalardan qurtaran, aclıqdan qoruyub, yaşadan vasitələr tapılırdı.

²⁶ Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. - М., 1988, с. 119-120

²⁷ Фрезер Ы. Эюстрилиян ясяри, с. 241

Mal-qara onların bütün ehtiyaclarının təminatçısına çevrilirdi. Bəsmifik təfəkkürdə keçinin liderliyi ələ almasının səbəbi nədir? Bilirik ki, tarixin müəyyən mərhələlərində qoyun (saya mərasimlərində), inək, kəl (əkinçiliyin meydana gəlməsindən sonra holavarlarda) və b. heyvanlar keçini üstələməyə cəhd göstərsələr də, onun üstündən xətt çəkə, təsəvvürlərdəki hegemonluğunu əlindən ala bilməmişlər. Keçi Azərbaycan mifoloji görüşlərinin ən möhtəşəm abidəsi kimi rituallarda bu günədək yaşamaqdadır. Bir cəhət maraqlıdır ki, keçi dünyanın əksər qədim xalqlarının mifologiyasında özünə yer tapa bilməmişdir. Yunan mifoloji sistemində baş allah Zevs körpəlikdə ilahi keçi Amalfeyanın südü ilə bəslənir.²⁸ R. Qreyve yazır ki, «Amalfeya, yəqin ki, bakirə ilahə olmuşdur, İo və Adresteya ilə birlikdə yazın adı ay üçlüyünü (aprel, may, iyun) təşkil edirdi... və keçi cildində təsəvvürə gətirilirdi».²⁹ Yunanlar Adresteyanı çobanların tanrısı Nemesida hesab edir, yağışı çağırma mərasimində onun rəmzi kimi müqəddəs hesab etdikləri ağaclardan faydalanırdılar. Amalfeyanın Azərbaycan mifoloji sistemindəki keçi ilə üst-üstə düşən cəhətlərinə diqqət yetirək: bahar fəslə ilə əlaqələndirilməsi, ritualların detalına çevrilməsi, dünyanı formalaşdıran allaha yararlı olması, özündən qat-qat güclü düşmənlə vuruşub qələbə çalması və s. Bir çox xalqların mifologiyasında (xüsusilə yunanlarda və qədim misirlilərdə) məhsuldarlıq və bolluq allahı kimi meydana gətirilən Dionisin (misirlilərdə Osirisin) keçi ilə əlaqəsi ikili xarakterə malikdir: keçi bir tərəfdən tanrıdır, müqəddəsdir, toxunulmazdır, digər tərəfdən inciklik atributlarından biridir, parçalanıb yeyilməyə layiqdir. Bu, eyni gerçəkiyə mifoloji prizmanın əks yanlarından baxılmasıdır. Mahiyyət e'tibarı ilə Azərbaycan rituallarında da özünə yer tapır.

Dionis (eləcə də başqa bitki və məhsuldarlıq allahları Demetr, Adonis, Attis və Osiris) əsasən öküz və keçi şəklində təsvir edilir. Lakin ilkin mərhələdə buynuzlu öküz kimi qəbul edilən Dionis «öküzlüyünü» özündə çox yaşada bilmir və keçiləşir. Bu cildə nə qədər ziddiyyətli təsvir edilsə də, hətta dəfələrlə «keçilik»dən imtina etməyə təşəbbüs göstərsə də, yaxa qurtara bilmir.

Məhsuldarlıq allahının öküz cildində (qış aylarında, adamlar ehtiyac içində yaşayanda) icmanın köməyinə gəlməsi və insanlar

²⁸ Кун Н.А. Что рассказывали греки и римляне о своих богах и героях. - М., 1992, с.15

²⁹ Грейве Р. Мифы древней Греции. - М., 1992, с. 28

aclıqdan qırılmasınlar deyə, öz göstərişi ilə bədəninin parçalanıb yeyilməsi Dionis kultlarında ritual şəklində icra edilirdi. Boynu qırmızı-yaşıl lentlərlə bəzədilmiş buynuzlu öküzü meydanın ortasına çəkir, ətrafında dövrə vurub oynayır, oxuyur, tanrı kimi ona ehtiram göstərir, axırda kəsib ətini mərasim iştirakçılarına paylayırdılar. Ola bilsin ki, sonrakı daha mükəmməl dinlərdə insanların birliyi, allaha tapınması və rifahları üçün tanrının özünü qurban verməsi haqqındakı təsəvvürlərin (İsus Xristosun çarmıxa çəkilməsi, özü də Dionis və Osiris kultlarında olduğu kimi, burada da sonradan dirilmə hadisəsinə rast gəlirik) formalaşmasına həmin mif təkan vermişdir.

Dionisin keçisi şəkli alması miflərdə daha geniş şərh olunur. Belə ki, Zevs Heranın azğınlığından qorumaq məqsədi ilə körpə Dionisi keçisi balası şəklində salır. Sonra allahlar titan Tifonun qəzəbindən qorxub, Misirə qaçanda Dionis həmişəlik keçiyə dönür. c.Frezerin dediyi kimi, «Dionis kultunun iştirakçıları keçini diri-diri parçalayıb ətini çiyməkdə yeyəndə, yə'qin elə zənn etməli idilər ki, allahın qanı və canı ilə qidalanırlar. Heyvan və insanın parçalanıb ətinin yeyilməsinə əsaslanan dini mərasimlər müasir barbarlar - vəhşi insan toplumları (Avstraliyada yaşayan aboregenlər nəzərdə tutulur) tərəfindən də icra olunur».³⁰

Ritualda e'tiraz doğuran məsələ allah - keçinin parçalanıb ətinin çiyməyi yeyilməsidir. Qədim görüşlərdə müqəddəsləşdirilən heyvanlar qorunurdu, əzizlənirdi («Nənəm, a xallı keçisi, Məməsi ballı keçisi...»), yaxud «Nənəm, a tatar keçisi, Qayada yatar keçisi...» şəklində). D.Frezer bu «uyğunsuzluğu» miflərin məzmunundan irəli gələn dəlillərlə əsaslandırmağa çalışır və lakin gətirdiyi arqumentlərin gerçəkliyinə şübhə ilə yanaşır. Keçini (allahı) onun özünə qurban gətirilməsini necə başa düşmək olardı? Məgər o özünə düşmən kəsilmədi? Lakin unutmamaq lazım deyil ki,

Dionis uşaqlıqda keçisi balası, qorxu altında olanda isə keçisi şəklinə salınmasına görə incidilmişdi, bu səbəbə cildinə girdiyi heyvanın bənzəri olan canlıların qurban kəsilməsini istəyirdi.

İkinci halda mifdə göstəriləndiyi kimi, keçisi üzümlüklərə (Dionisin saldıdığı) ziyan vurduğu üçün «cəzalandırılırdı». Eləcə də bunu Dionisin fədakarlığı kimi başa düşmək olar. Məhsuldarlıq və bolluq allahlarına aid miflərin hamısında ölüb-dirilmə motivinə (Xızrın dirilik suyunu içib əbədilik həyat qazanmasında da buna işarə var)

³⁰ Фрезер Ъ. Эюстрилян ясяри, сящ. 367

rast gəlirik. c.Frezerin qənaətinə görə, Osirisin ölüb-dirilməsi buğdanın hər il əkilib-becərilməsinin mifik dərkidir. Elə isə buğda da Osiris allahın yer üzündəki nişanıdır, onu yemək üçün tabu (yasaq) olmalıdır. Başqa meyvələr barədə də bu qənaəti söyləmək olar. Üzüm allahın qanından yaranmışdır. Allahlarla bağlanan bitkilər qidaya çevrildiyi halda, keçinin parçalanıb ətinin yeyilməsi heç bir təəccüb doğurmamalıdır. Yalnız heyvana və bitkiyə nəsil törədən - totem kimi baxanda yeyilməsinə tabu tətbiq edilir və belə yasaqları pozanların aqibəti ölümlə nəticələnə bilir. Digər tərəfdən qədim insanların buğdanın, üzümün yetişməsinə - dirilməsinə inamı olduğu halda, keçinin yenidən canlanmasını qəbul etmələri çətin məsələ deyildi. İlk mərhələdə insanı yalnız bir məsələ düşündürürdü, yaşamasına mane olan əngəlləri aradan qaldırmaq. Onların mifik görüşləri, ritualları da buna xidmət edirdi. Ona görə də bə'zi rəsmlərdə Dionisi öküz qanını isti-isti içən yerdə təsvir edilir və adına «öküz yeyən» deyirdilər. Bu, barbarlıq dövrünün mifik təsəvvürü idi ki, o dövrdə insan ancaq yaşamaq uğrunda mübarizə aparırdı, həyat güclülərin əlində olurdu. Təbii seçmə qanununda olduğu kimi.

Dünya xalqlarının mifologiyasında keçinin qoruyucu ruh funksiyasını yerinə yetirməsi haqqında daha maraqlı təsəvvürlərə rast gəlirik. Taxıl əkiləndən sonra zəmiyə zərər dəyməyə qoymayan, məhsulun bolluğuna çalışan çörək ruhu (yaxud taxıl ruhu) kimi daha çox keçiyə müraciət edirdilər. c.Frezer norveçlilərin və prusların qədim rituallarından danışarkən qeyd edirdi ki, «çox hallarda çörək ruhu keçiyə şəklində alınırdı»³¹. Çörək ruhu o deməkdir ki, insanlar taxılı əkəndə sünbülün cücərib yetişməsinə hər hansı bir heyvanın (əksər hallarda keçinin) davranışları ilə əlaqələndirir və zəminin onun tərəfindən himayə edilməsinə inanırdılar. Taxıl yetişənədək həmin heyvana qayğı ilə yanaşırdılar. Tarlalarda sünbülləri külək tərpedəndə elə bilirdilər, keçiyə ruhu onların üstündə gəzir. Uşaqlara tapşırırdılar ki, zəmiyə girib, şitilləri məhv etməsinlər, yoxsa keçiyə ruhu onları cəzalandırar. Əski inama görə, buğdanın son dənəsi xırmandan toplanıb sovurulanaqədək keçiyə ruhu tarlada yaşayır. Eləcə də məhsulun bol olub-olmayacağını zəmilərdə saxlanan «müqəddəs keçiyə»lərin əhval-ruhiyyəsi ilə müəyyənləşdirirdilər. Onun başına bir hadisə gəlirdisə (canavar

³¹ Фрезер Ъ. Эюстяриялян ясяри, сящ. 324

tərəfindən parçalanırdısa, məhsulun yetişməsi ərəfəsində xəstələnib ölürdüsə və s.), bunu taxılın məhvi kimi başa düşürdülər və həmin sahədən əllərini üzürdülər. Elə bilirdilər ki, keçİ ruhu inciyib getmiş, sünbülü qoruyan yoxdur. Tarlada düşmən ruhlar məskən salmışdır. Şübhəsiz, əski çağlarda Azərbaycanda da bu cür ruhlara inam mövcud olmuşdur ki, xalq atalar sözü və məsələlərində, inanclarda izlərinə rast gəlirik:

«Keçi keçim olsun, oturduğum yer samanlıq» - yə'ni keçinin ruhu samanlığa gəlsə, orada da taxıl yetişər.

«Keçi suyu bulandırdı»,

«Keçi kasıbın inəyidir»,

«Keçiyə bir sürü qoyundan bir keçİ yaxşıdır»,

«Keçilər yer əkə bilsəydilər, öküzlər işsiz qalardılar»,

«Keçinin qoturu sərçəşmədən su içər»³² və b. Bir xalq inancında isə: «Xırmandan sovrulmamış buğda götürənin oğlu ölər, sovrulmuş buğda götürənin oğlu olar» - deyilir³³. Sual doğur, sovrulmamış buğda götürənin oğlu niyə ölməlidir, yazıq hansı günahın sahibidir? Çünki sovrulmamış buğda ruhludur, Yel baba keçİ ruhunu onun canından hələ çıxartmamışdı, ona görə də əl dəyənin ən istekli adamının canını alırdı.

Yaxud keçinin dilindən oxunan bir xalq nəğməsində deyilir:

Üç ay qış ölmərəm, allah kərimdir,

Şeytan-şeytan balalarım var mənim...³⁴

Keçi (yaz) balaları ilə (aprel, may, iyun ayları) qışın - Kosanın və onun üç qəddar övladının (dekabr, yanvar, fevral ayları) bütün əziyyətlərinə dözür. Maraqlıdır ki, «Kosa-kosa» xalq dramında³⁵ da Kosa səhnəyə köməkçiləri ilə birlikdə çıxır.

Beləliklə, keçİ ilə bağlı verdiyimiz misalların hamısında mifik görüşün ritualdan qabaq formalaşdığını görürük. Keçinin mifik təfəkkürdə başqa heyvanlarından üstünlüyü onu deməyə imkan verir ki, ev heyvanlarının əhəlləşməsində, həmişəlik insanların məişətinə daxil olmasında birincilik məhz keçilərin boynuna düşmüşdür.

³² Аталар сюэц, - Бақы, 1985, сящ. 430-431

³³ Халг ядыбиййаты. - Азырбайған классик ядыбиййаты китабханасы, I ыилд, Бақы, 1982, с.6

³⁴ Азырбайған фольклору антологийасы, I китаб. -Бақы, 1968, с. 12

³⁵ Йеня орада, с. 224-227

Qədim mənbələrin birində yazılır ki, «Keçi və keçi sürüsü ibtidai insanın təsərrüfatının əsas predmeti hesab edilirdi... Keçi südü yemək üçün çox faydalı idi, sinə xəstəliklərinin dərmanı hesab edilirdi. Solomon (Süleyman) deyirdi: «Keçi südü ilə böyük bir icmanın qidasını tə'min etmək mümkündür». Keçi yunundan paltarlıq parça, süfrə, pərdə, dərisindən qab-qacaq və kürk hazırlayırdılar. İuda qanununda keçi təmiz heyvan sayılır və günahlar üçün qurban kəsilirdi. Müqəddəs kitabda yazılır: «Allahın sözlərinə görə, «çobanın yaxşı olub-olmaması qiyamət günündə keçisinin arıqlığı-köklüyü ilə bilinəcək, onda xeyirxah insanlar şər insanlardan ayrılacaq». Daniil peyğəmbərin kitabında isə keçi Makedoniya imperiyasının rəmzi kimi göstərilir»³⁶.

Ulu əcdadın əkinçiliyi mənimsəməsindən sonra Kosa-keçi mifi yaz qabağı ritualların detallarından birinə çevrilir.

Doğrudan da, mif ritual əsasında yaransaydı, bütövlükdə mərasimin mahiyyətini izaha xidmət etməli idi. Lakin «Kosa-keçi» çıxarılsa belə, yazqabağı Novruz mərasimi məzmununu itirmədən keçirilə bilər.

Sınıflı cəmiyyət formalaşandan sonra «Kosa-keçi» mifinə ictimai münasibətlər, ailə-məişət və sosial məsələlər əlavə edilərək xalq dramı şəklində almışdır.

Maraqlıdır ki, inkişafın müəyyən mərhələsində «Kosa-keçi» mifi dünya xalqlarının əksəriyyətinin folklorunda özünə yer tapan «canavar və yeddi keçi balası» (Azərbaycanda «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm») nağılına çevrilmişdir. Nağılda ilkin təsəvvürlə bağlanan cəhətlər çoxdur: keçinin balalarının ölüb-dirilməsi, ana keçinin maddi ne'mətləri təbiətdən hazır şəkildə götürməsi («Buynuzumda ot gətirmişəm, döşümdə süd gətirmişəm...») və başqasının köməyi ilə (dəmirçinin buynuzunu itiləməsi) özündən güclü olan düşməne qalib gəlməsi və s. Kosanın canavarla əvəz edilməsi isə nağılın uşaqlara ünvanlanmasından irəli gəlir. Ulu babalarımız bilərəkdən hadisələri mifik zaman və məkandan çıxarıb körpələrə tanış olan məkana - meşəyə (meşədə canavar ən yırtıcı və qəddar heyvandır) köçürmüşdür.

Ritualın tə'siri ilə yaranıb oxunan nəğmələrdə də mif elementlərinə rast gəlirik. Ulu əcdadlarımızın ilkin məşğuliyyəti ovçuluq, maldarlıq, əkinçilik və toxuculuq olmuşdur. İnanclarda

³⁶ Иллюстрированная полная популярная Библейская энциклопедия. - М., 1891, с. 402 (Репринтное издание, 1990)

taxıl əkini və yığıcı ilə bağlı əski təsəvvürlər bu günədək qorunub saxlanır, məsələn:

Taxıl çuvalının üstündə otursan bərəkətsiz olar - deyərlər.

Taxıl sovrumu vaxtı bərk külək əsib işə mane olsa, ələyin, ya da xəlbirin üstünü bərk-bərk basdırarlar. Onda yel yavaşiyar - deyərlər.

Taxıl döyümü vaxtı boğanaq qalxarsa, qızlar: «Boğanaq, gəlmə, sənə gedəcəyəm - deyərlər».³⁷

Birinci inancda taxıla müqəddəs varlıq kimi baxılır, tabu tətbiq edilir. İkinci daha qədim görüşlərə söykənir, dünyanın qəribə mifik modelindən danışılır: burada küləyin başladığı məkan ələk, xəlbir şəkillidir. Üçüncüdə isə boğanağın şər qüvvə kimi antropomorfik obrazı yaradılır. İncədəki «boğanağa ərə getmək» istəyi sonralar nağıl süjetlərinə keçərək gözəl qızların əjdahalara qurban edilməsi və divlərin onları qaçırdıb quyularda saxlaması motivlərini yaratmışdır.

Atəşpərəstliyin ilkin vətəni Azərbaycanla bağlı E.B.Taylorun qənaətlərində Günəşin tanrı hesab edilməsini əsaslandıran dəlillərə rast gəlirik: «Oda sitayiş etmədə Günəşin mövqeyi təxminən su kultunda dənizin daşdığı rola bərabər ola bilər. Təbiət allahları arasında Günəş güc və şöhrətinə görə hər yanı tutan Göydən tək-cə kosmik varlıq olması ilə deyil, həm də torpağın, canlıların xidmətində durması, allahlığını canlı şəkildə «nümayiş etdir»məsi ilə seçilir... Ona görə də Tatariyada (Azərbaycanı belə adlandırır) yaşayan massagetlər - günəşpərəstlər qışın dəhşətlərindən onları xilas etdiyi üçün Günəş tanrısına öz atlarını qurban kəsirdilər».³⁸ Bildiyimiz kimi, Kir kimi cahandar hökmdarı məğlub edən massagetlər Arazın şimalında yerləşən, bizim yaşadığımız torpaqların qədim sakinləri idilər və ulu əcdadlarımız üçün at şirin canından da əziz sayılırdı. Bu mə'nada təbiətə tapınma - Günəşə kult kimi yanaşma ən əski inamlara söykənir.

Azərbaycan ritual nəğmələrində («Yerlə Göyün bəhsi», Aranla Dağın bəhsi), «Aranla yaylağın bəhsi» və s.) təbiətin özünə və hadisələrinə canlı varlıq kimi müraciət edilməsi Yer, Göy, Günəş, Yel baba, Gilavar, Bulud, Aran, Dağ, Yaylaq və Duman haqqında miflərin mövcudluğundan xəbər verir. «Gün çıx, çıx...» çağırışında Günəş kəhər atın üstündə təsvir edilir. O, kainatın yaradıcısı və idarəedicisidir. Övladlarının, nəvə və nəticələrinin sayı-hesabı

³⁷ Халг ядыбиййаты, с. 5

³⁸ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. - М., 1989, с. 411-412

yoxdur. Duman, bulud onun oğlanları, od-alov isə qızıdır. Günəşin keçəl qızı - Bulud xəbisdir, paxıldır, istini adamlara qıymır, Günəşin nurunun qarşısını kəsir. Torpağın ixtiyarını qəddar köməkçilərinə - şaxtaya, qara verir. Adamlar onun əməllərindən təngə gəlib Ulu Günəşi çağırırlar:

Gün, çıx, çıx, çıx,
Kəhər atı min çıx...³⁹

Ulu Günəşə başlarına gələnləri danışırlar:

Oğlun qayadan uçdu,
Qızın təndirə düşdü.⁴⁰

Bulud köməkçiləri ilə adamları o qədər qorxutmuşdu ki, onlar dünyanın sahibkarı Günəşin yanında belə «Keçəl qızla» üz-üzə gəlməkdən çəkinirlər, ona görə də yalvarırlar ki:

Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür çıx.⁴¹

Günəş saçlı qızının haqqında xoş sözlər eşidib sevinir, ona şüalarından qırmızı don biçir və həmişə öz yanında gəzdirməyi qərara alır, buludu aparıb uca dağlara atır, saçlı qız uzun hörüklərini qarın gözünə batırır, onu əridib suya döndərir:

Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə.
Gün özün yetirəcək,
Qarı tez götürəcək,
Keçəl qızı aparacaq,
Saçlı qızı gətirəcək...

Gün düşüb dağ başına,
Örtübdü ağ başına,
Könlü şamama istəyən,

³⁹ Азырбайҗан фолклору антологийасы, I китаб, с. 23

⁴⁰ Азырбайҗан фолклору антологийасы, I китаб, с. 23

⁴¹ Йеня орада

Dolansın tağ başına.⁴²

Nəğmədən göründüyü kimi, Günəş şüalarından, nurundan saçlı qıza «qırmızı don biçir», «qarı yerdən götürmək» üçün «keçəl qızı (buludu) aparır», özü ilə yalnız «saçlı qızı (şüaları) gətirir». Onlar çəni, dumanı qovub «qayadan asırlar», «buduna damğa vururlar»:

Duman qaç, qaç, qaç,
Pərdəni aç, aç, aç,
Səni qayadan asaram,
Buduna damğa basaram.⁴³

Mifik inama görə, qış, duman, bulud Günəşin naxələf övladlarıdır, onlar öz valideynlərinin üzünə ağ olurlar. Ellin və roma mifoloji sistemlərində daha kəskin şəkili ata-oğul qarşıdurmasına (yunanlarda Kron - Zevs, romalılarda Saturn - Yupiter) rast gəlirik. Kainatın yaradıcısı kimi təsvir edilən Allahlar - Kron (xronos - yunanca zaman deməkdir) və Saturn öz övladlarına qarşı çıxır, onların bə'zilərini hətta yeyirlər. Kron ilk vaxtlar əkin allahı hesab edilirdi.⁴⁴ Bizcə, ilkin təsəvvüdə «övladın ata tərəfindən yeyilməsi» - əkinçilikdə toxumun torpağa basdırılmasının (torpaq öz körpələrini - toxumları diri-diri udsa da, qısa vaxt ərzində daha gözəl övladlar dünyaya gətirir) mifik anlamından başqa bir şey deyil. Lakin bu motiv sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsindən sonra ictimai məzmun kəsb edir və köhnəliklə yeniliyin, mühafizəkar nəsillə mütərəqqi ideyalar təmsilçilərinin toqquşmasına çevrilir. İran mifologiyasında Rüstəmin oğlu Söhrəblə qarşılaşıb döyüşməsi və onu xəyanətlə öldürməsi buna misal ola bilər. Azərbaycan mifoloji sistemində ata-oğul qarşıdurması (Dirse xan - Buğac, Qazan xan - Uruz) faciəli sonluqla tamamlanmışdır, tamamilə başqa məzmun kəsb edir. Oğul atanın yerini tutmağa layiq olduğunu nümayiş etdirir və onun yolunu davam etdirən, nəsli yaşadan vasitəyə çevrilir.

Beləliklə, ritual nəğmələri əsasında Günəşlə bağlı Azərbaycan mifini bərpa etmək mümkündür: Qış aylarında Günəş yaratdığı Yeri öz övladlarına tapşırır, kəhər atına minib səyahətə çıxır, kainatı

⁴² Йеня орада

⁴³ Азярбайҗан фольклору антологийасы, I китаб, с. 23

⁴⁴ Легенды и сказания древней Греции и древнего Рима. - М., 1987, с. 17 вя 491

gəzib-dolaşır. Qış, Bulud - Keçəl qız (sonralar üçünün birləşməsindən Kosa obrazı yaranır), Duman birləşib Günəşin istekli Saçlı qızını təndirə salırlar, əsir edirlər. Saçlı qızın törəmələrindən - Gün babanın yer üzündəki istekli - nəvələrindən (insanlardan) üz döndərilər. Onları soyuğun, şaxtanın, qarın ixtiyarına buraxıb dağları, dərələri, çəmənləri, meşələri zəbt edir və hər yerdə canlılara zülm verirlər. Günəşin uca dağların arxasında yoxa çıxması ilə insanlar elə zənn edirlər ki, xəstələnib evində yatır, ona görə də yer üzü ağ örtüyə bürünmüşdür. («Gün düşüb dağ başına, Örtüdü ağ başına...»). Başa düşürlər ki, Qışın azğınlığının qarşısını almaq üçün necə olur-olsun («Könlü şamama istəyən...»), Günəşi oyatmalıdırlar («Dolansın tağ başına...»). İnsanlar Yel babadan xahiş edirlər ki, Günəşin yanına uçub yer üzündə baş verənləri ona danışsın. Nəhayət, Günəş geri qayıdır, Saçlı qızını təndirdən çıxarıb, əsirlikdən qurtarır, naxələf övladlarını isə cəzalandırır - Qışı yer üzündən qovur, dumanı qayadan asır, Keçəl qızını dağlarda - evində həbs edir (Günəş hər səhər dağların arxasından çıxır, ona görə də dağlar onun evi hesab edilirdi).

Dünya xalqlarının mifologiyasında günəşlə bağlı təsəvvürlərdə onun atlarla idarə olunan təkərli arabada kainatın dörd tərəfini gəzib-dolaşmasından, hər şeyə can verməsindən danışılır. Burada təkərli araba detallı mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Təkərin və arabanın kəşfinin mifik zamana deyil, inkişafın yüksək pilləsinə aid olmasına əsaslanaraq bu cür miflərin qədimliyini şübhə altına alırlar. Lakin bu qənaətə qarşı daha maraqlı fərziyə irəli sürənlər də tapılır. Günəşin özünün dairə şəklində görünməsi və təsviri təkər mifopoetik obrazının çox qədim zamanlarda meydana gəlməsi fikrini irəli sürməyə əsas verir. Hind miflərində buna haqq qazandıran motivə diqqət yetirək: Şimşək allahı İndra döyüşdə Suryaya (Günəşə) qalib gəlir və Günəş tanrısının arbasının təkərlərindən birini ələ keçirir. Deməli, ilk təkər Günəşə məxsus idi. Maraqlıdır ki, Azərbaycan mifik görüşlərində Günəş kainatı arabada deyil, kəhər atda gəzir («Kəhər atı min çıx...»). V.V.İvanovun yazdığına görə, «bu cür mifik obrazlar arxeoloji baxımdan daha qədim tarixlə (minik vasitəsi kimi arabanın kəşfindən çox-çox əvvəlki zamanlarla) qeyd olunur».⁴⁵

⁴⁵ Мифы народов мира, II том, с. 462

Azərbaycan rituallarında müraciət edilən mifik obrazlardan Yel baba, bulud və duman da özündə ən əski təsəvvürləri əks etdirir.

Ə.Axundov yazır ki, «taxıl biçilib xırmanın kənarına yığılır. Adamlar hər gün xırmana heşan salıb dərzi döyürlər, küləş tamam saman olandan, taxıl sünbüldən çıxandan sonra sovurub buğdanı samandan çıxarmaq lazımdır. Bunun üçün döyünçülərin ən yaxşı köməyi küləkdir. Bə'zi hallarda yel əsmir, taxıl samanda qalır. Döyünçülər mahnı ilə yeli çağırırlar»:⁴⁶

A Yel baba, Yel baba,
Qurban sənə gəl, baba.
Taxılıımız yerdə qaldı,
Yaxamız əldə qaldı.
A yel baba, Yel baba,
Qurban sənə, gəl, baba.

Səhərdən əsən yellər,
Kəndirim kəsən yellər,
Mənim ölüm xəbərim
Anama desin yellər!⁴⁷

Yunan miflərində titan Astreyanın (ulduzlu deməkdir) Eosdan güləoxşar üç külək - Zefir (yeri qərb tərəfdən sovuran), Borey (şimaldan), Not (cənubdan) - övladı olmuşdur. Başqa külləklər doğulsa da, ancaq insanların işinə yarayan bu üç külək mifik təfəkkürdə özünə gərəкли yer tuta bilmişdir. Doğrudur, başqa bir yunan mifində qorxunc məxluqlar Hey və Tartar Tifondan törəyən külək oğlan öz allah atası tərəfindən qaranlıq diyara atılır, orada olmazın əzab çəkdiyindən əlinə imkan düşən kimi bütün canlılara pisliklər edir, yırtıcı heyvan cildinə girərək havada quşları udur, aşağı enəndə torpaqda əkilmiş məhsulları məhv edir, insanların azuqəsini əlindən alır. Lakin özgə miflərdə bu küləyin fəaliyyəti sıfıra endirilir. Nemirovski A.İ. yazır ki, «mifik küləklərdən ən xeyirlisi qərb ölkəsi Qasperidən əsən ölümə məhkum Zefirdir ki, özü ilə isti yağışlar gətirir, o, soyuqqəlblı Boreydən və quru Notdan əzab-əziyyət görür. Dəlisov xasiyyətli Borey yunanların təsəvvüründə ölü qızları çox sevir, onları həyasızcasına qaçırır və

⁴⁶ Азярбайҗан фольклору антологийасы, I китаб, - Бақы, 1968, с. 244

⁴⁷ Байатылар. - Бақы, 1960, с. 211

heç vaxt «oğurluq üstə» ələ keçmir».48 Azərbaycan inancında rastlaşdığımız qızların boğanağa ərə getmək istəməsi ilə Boreyin ölü qızları qaçırması arasında əlaqəni təsadüfi hesab etmək olmaz. Maraqlıdır ki, bizim mifik görüşlərdə insanlar yalnız iki küləkdən kömək diləyirlər. Ulu əcdadlarımız taxılı küləşdən təmizləmək vaxtı çatanda havalar sakit keçəndə hətta Yel babaya - külək tanrısına qurban da verirlər («A Yel baba, Yel baba, Qurban sənə, gəl, baba...»).

Gilavar adlanan ikinci külək isə Zefirin oxşarı kimi çıxış edir, isti yağışlar yağdırır:

Heyva, narın iyi gəlir,
Əs, ey Gilavar, Gilavar,
Güldən xarın iyi gəlir,
Əs, ey Gilavar, Gilavar,
Səndən yarın iyi gəlir,
Əs, ey Gilavar, Gilavar,
Ay xoş Gilavar, Gilavar.⁴⁹

Azərbaycan ritual-mifoloji sisteminin aparıcı obrazlarından biri də Xıdır Nəbidir (Xıdır İlyas, Xızır). Qışın son aylarında keçirilən bir mərasimin gedişini qeydə alan Ə.Axundov yazır: «Qovurğadan un çəkər, bişmişdən qalan unu təştə yığıb yükün altına qoyarlar. Guya gecə Xıdır İlyas gəlib əlini bu una çəkər, onu əfsunlar. Bu un müqəddəs və əfsunlanmış hesab edilir. Səhər açılanda yükün altındakı unu ortaya gətirib ailə üzvləri arasında paylayar, unu öpüb yeyərlər. Çox ehtimal ki, bu mərasim Xıdır İlyas əfsanələri («əsətirləri» sözü işlətsəydi daha dəqiq ifadə etmiş olardı) ilə əlaqədardır».50 İ.Abbasovun qənaətinə görə, «Xızır qədimdə «yaşıl», Al-xızır isə «aşağı-yuxarı yaşillıq» mənalarını daşımış»⁵¹dir. M.B.Piotrovski «Əl-Xıdır» adı məqaləsində Xızır ilə bağlı Şərqlə ölkələrində toplanan mifik təsəvvürləri ümumiləşdirərək yazır: «Müsəlman ən'ənəsinə əsasən Xıdırın əsas keyfiyyəti ölümsüzlükdür ki, buna görə onu İlyas kimi təsəvvürə gətirirlər; eləcə də ölümsüz Xıdırın iki-üç «məzarını» göstərirlər. Xıdır bir

48 Немировский А.И. Мифы древней Эллады. - М., 1992, с. 16-17

49 Азярбайҗан фольклору антологийасы, I китаб, с. 26

50 Йеня орада, с. 251

51 Халг ядыбиййаты. - Изашлар вя гейдляр, сяш. 490

neçə peyğəmbərin (hətta Məhəmməd peyğəmbərin də) ustadı və məsləhətçisi hesab edilir. Xıdır, yaxud Xızır adında (hərfi mə'nada «yaşıl» deməkdir) bitkilər aləmi ilə əlaqə hiss olunsada, müsəlman təsəvvüründə özünə çox az yer tapmışdır. Müsəlmanlar onu dəniz səyyahlarının hamisi sayırlar. Hindistanda xoca Xıdır (Xızır) adı altında çay və quyu suları ruhu təqdim olunur. Orta Asiyada isə Həzrəti Xızır xeyirxah qoca sifətində verilir, layiq olanlara xoşbəxtlik, səadət bəxş edir. Əksər müsəlman ölkələrində Xıdırı oğurluğa qarşı çıxan, insanları seldən, yanğından xilas edən, əqrəb, ilan dişləməsindən qoruyan müqəddəs varlıq kimi tanıyırlar».⁵² Bu obrazı xristianların İlyası ilə də eyniləşdirirlər.

Azərbaycan mifik təfəkküründə Xızırın (xalq arasında işlənən bir neçə addan ən dəqiqidir) islamaqədərki cizgilərlə yaddaşlara hək olunmasını göstərən, ümumşərq düşüncəsinin məhsulu kimi tanınan obrazdan fərqli nişanələrinə diqqət çəkək:

Xızır taleyi müəyyənləşdirən tanrı elçisidir. İnanclarda deyilir ki, yumurtanı arx qırağında, keçidlərdə, darvaza ağzında, eyvanın altında qara və qırmızı qələmlə birlikdə basdırıb bir gündən sonra çıxartsan, orada Xızırın yazdığı tale yazısını görürsən. Belə ki, əgər yumurtanı ortasından dairəsinə uyğun qara rəngli xətt kəssə, basdıran şəxsi bədbəxtlik gözləyir, əksinə qırmızı rəngli xətt kəssə xoşbəxt olur. Bu inancla bağlı «Novruz bayramı» toplusunda oxuyuruq: «Axır çərşənbə axşamı gec yatırlar, yatmazdan qabaq bir yumurta, iki karandaş - qara və qırmızı karandaş qoyurlar. Səhər yumurtanın üstündə xətt olur (guya yumurtaya Xıdır Nəbi xətt çəkir). Əgər xətt qırmızı karandaşla çəkilibsə, yumurta kimin bəxtinə qoyulubsa, o, xoşbəxt olacaq. Qara xətt çəkilibsə əksinə olacaq».⁵³ Başqa bir xalq inancında isə taleyin müəyyənləşməsində insanın öz davranış və xasiyyətinin rol oynadığı bildirilir. Xızır çarəsiz bir qərib, kimsəsiz, ixtiyar bir qoca libasında peyda olub kömək diləsə, ona yaxşılıq edən ömrünün sonuna qədər hamıdan yaxşılıq görər, əl tutub dilənəni qovan, yardım əlini kəsən isə xeyir-bərəkətini itirər, həyatda həmişə ehtiyac içində olar.

Xızır insanı yenidən həyata qaytaran, bəlalardan qurtaran ruhdur. «Dirsə xan oğlu Buğac xan boyı»nda ata namərd dostlarının təhriki ilə ovladını oxlayır, al-qan içində, ölüm ayağında qoyub gedir. Sonra dastanda oxuyuruq: «Oğlan ol arada yıqılmışdı. Qarğa-quzğun qan

⁵² Мифы народов Мира, II том, с.576

⁵³ Новруз байрамı. - Бакы, 1990, с. 196

görüb, oğlanın üstünə qonmaq istərdi. Oğlanın iki kəlbçüğü vardı, qarğayı-quzğunu qoardı, qondarmazdı. Oğlan anda yıqıldıqda Boz atlı Xızır oğlana hazır oldu. Üç qatla yarasın əlilə sığadı: «Sana bu yaradan, qorxma, oğlan, ölüm yoqdur. Tağ çiçəgi anan südilə sənün yarana məlhəmdir» - dedi, ǵaib oldu».⁵⁴

Mö'cüzəli doğuşa səbəb olan dərvişdir. Məsələn, «Şəms və Qəmər» nağılında qocalandan sonra oğul eşqinə düşən bir padşahın xeyrixahlığını görüb (xəzinəsinin qapılarını açıb fağır-füqərəyə, yetim-yesirə payladığını, ac-yalavacların qarını doyurduğunu) yanına gəlir, ona bir alma verib deyir: □ Qibleyi-aləm, mən pay alan dərviş deyiləm, pay verən dərvişəm. Al bu almanı, tən bölüb yarisını özün ye, yarisını da hərəmin yesin. Sənün bir oğlun olacaq, adını Qəmər qoyarsan».⁵⁵ Maraqlıdır ki, alma burada ər-arvada cavanlıq qüdrəti verən vasitə kimi deyil, uşağın özüdür. Çünki Xızır padşaha almanı təqdim edəndə, uşağın oğlan olmasını və adını bildirdi.

İki gənc (qız və oğlana) bir-birilərini tanımadıqları və biri digərindən çox uzaqda yaşadığı halda, onlara yuxuda buta verən, iki qəlbi eşq atəsinə qərç edib həqiqi aşıqlərə çevirən, həm də onları haqqa tapındıran, sevən insana birdən-birə qeyri-adi iste'dad verən (məlahətli səs, musiqi bəstələyib sazda ifa etmək və şe'r düzüb-qoşmaq) məhəbbət və sənət hamisidir.

Bir illik yolu bir göz qırpımında qətt edən, dara düşmüş qəriblərə əl tutan, oğul həsrətindən kor olmuşların gözünü açan peyğəmbərdir. «Aşiq Qərib»⁵⁶ dastanında ağ atda Qəribin rastına çıxır, gözünü yumub açınca onu vətəninə gətirir. Xızırın bu funksiyanı yerinə yetirməsinin kökləri islamaqədərki təsəvvürlərlə bağlanır. Yazılı mənbələrdə ən qədim variantına XII əsr-də yaşamış, böyük Nizaminin müasiri və həmyerlisi olmuş Azərbaycan mütəfəkkiri Əbu-Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadın «Munis-namə» əsərində təsadüf edirik. Balakiyin mifik dünyaya, cənnətə, cəhənnəmə səyahətinə, ilahi varlıqlarla görüşünə həsr olunan hekayətdə Xızır insanı o biri dünyadan bu dünyaya gətirən peyğəmbər rolunda çıxış edir və başqa təsəvvürlərdən fərqli olaraq nəhəng quş şəklində göstərilir. Maraqlıdır ki, əl-Ustad Xızır haqqında eşitdiyi əsətiri iki variantda qələmə alır. Birincidə Xızırın

⁵⁴ Китаби-Дядя Горгуд.- Бақы, 1988, с. 38-39

⁵⁵ Набыллар. - Бақы, 1985, с. 320

⁵⁶ Дастанлар. - Азәрбайҗан ядыбийҗаты инҗиялары, Бақы, 1987, с. 456-457

göstərişi ilə Balakiyi vətəninə ilahi quşlardan biri gətirir. Burada atropomorfik təsəvvürlərin izlərinə rast gəlirik: «Ey Allah elçisi, - deyir Balakiy, - ölkəmi, ailəmi və evimi çoxdan, lap çoxdan tərک etmişəm. Anam üçün bərk darıxmışam, onu görmək üçün ürəyim partlayır». Xızır soruşur: «Səninlə anan arasında beşyüzdillik yol durduğunu bilirsənmi?» Bunu eşidən Balakiy ümidlərini itirib, qüссələnir. O, zarıyır və acı-acı ağlamağa başlayır. Xızır peyğəmbər, yeri cənnətlik, Balakiyə deyir: «Naümid olub, qəm çəkmə! Mən bir məxluqa tapşırıram, səni qısa zamanda anana çatdırar». ⁵⁷ Bundan sonra Xızır cənnət quşlarını yanına çağırır soruşur ki, Balakiyi evinə hansı müddətə apara bilərlər? Quşlardan biri cavab verir ki, on günə. İkincisi bu işi bir günə yerinə yetirəcəyini deyir. Peyğəmbər onların heç biri ilə razılaşmır, nəhəng bir quşun bir saata aparmaq təklifini isə bəyəyir. İkinci variantda quş cildində olan Xızır özü Balakiyi tərкinə alıb daha tez - bir göz qırpmında vətəninə çatdırır. Dastan və nağıllarımızda Xızırın ağ atın (yaxud boz atın) belində peyda olması ilə bu təsvirlər arasında bağlılığı görməmək mümkün deyil. Hətta əl-Ustadın verdiyi ikinci variantda («Aşır Qərib»də olduğu kimi) ananın gözləri kor olur, Xızırın köməyi ilə o, yenidən dünya işığını görür.

Dirilik suyunu əldə edib ölümsüzlük qazanan, bitkilərə, heyvanlara, quşlara, eləcə də insana yeni həyat bəxş edən tanrıdır, yaxud Allahın köməkçisidir. Bu iddiaya düşən bir sıra mədəni qəhrəmanlar, o cümlədən İsgəndər və Oğuz dirilik suyuna çatsalar da, istifadə etməkdən məhrum olunurlar. Koroğlu isə qoşabulağı tapıb özü faydalansa da, xızrlaşdırılmır, yə'ni başqasına (kor atasının gözlərini açıb onu həyatda saxlaya bilmir) yardım etmək imkanını əldən buraxır. Bu funksiyasına görə Xızır məhsuldarlıq allahları Dionisə, Osirisə, şumer-akkadların allah-insan birliyinin məhsulu olan Bilqamışına, iudalıların Yeşu ben Levinə yaxınlaşır, «Bibliya»dakı İlya ilə, eyniləşir.

Xızır (Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas) bağlı xalq nəğmələrində ilk baxışda məntiqsiz görünən fikirlərə təsadüf edirik:

Ayağının nalıyam,
Başının torbasıyam. ⁵⁸

⁵⁷ Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад. Мунис-наме. - Баку, 1991 с. 556-570

⁵⁸ Азәрбајҹан фолклору антологийасы, I китаб, с. 30

Bərəkət, bolluq tanrısı Xızır at şəklində təsvir olunur, insanlar özlərini onun nalına, başına keçirilən yemək torbasına bənzədirlər. Bizcə, bu antropomorfik təsəvvürlərin qalıqlarıdır ki, folklorun epik ənənəsində də özünü biruzə verir: atın nalından çıxan torpaqla korun gözləri açılır.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, ritual-mif sintezi bütün inkişaf mərhələlərində mədəniyyətin əsas dayağı, söykənəcəyi olmuşdur.

AZƏRBAYCANDA YAZQABAĞI RİTUALLAR.

İl sonu - yazqabağı rituallar dünyanın yaranmasında iştirak edən dörd ünsürlə (su, od, hava, torpaq) əlaqələndirilir. Azərbaycanda Müqəddəs İlxır çərşənbələr adı ilə keçirilən mərasimlər barədə yazılı mə'lumata XIX yüzilliyin yetmişinci illərində çap olunan ilk Azərbaycan qəzeti «Əkinçi»də rast gəlirik. Lakin sovet imperiyası dövründə xalqın bir sıra qədim adət-ənənəsinə dini don geydirib yaddaşlardan silməyə cəhd edildiyi üçün İlxır çərşənbələr də folklorşünasların diqqətindən kənar qalmışdır. Yaşadığımız əsrin səksəninci illərində bu məsələyə yenidən müraciət edən M.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin «Folklor» kafedrasının müdiri, professor A.Nəbiyev və bu sətirlərin müəllifi respublika mətbuatında silsilə məqalələrlə çıxış etdi, sonra toplanan materiallar ümumiləşdirilib «İlxır çərşənbələr» adı altında kitabça şəklində böyük tirajla dərc olundu. Oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Keçən on ildə düzəliş edilmədən təkrar nəşr edildi, eləcə də Türkiyədə işıq üzü gördü. Təəssüflər olsun ki, həmin topluda axır çərşənbələrlə bağlı folklor nümunələrinin yalnız bir qismi cəmlənmişdi və izahlara, şərhlərə kifayət qədər yer ayırmaq imkanımız xaricində idi. Bu gün Növrüz mərasimləri ümumxalq bayramına çevrilib.və dünyada heç bir xalqda analoqu müşahidə edilməyən ən əski rituallar toplusudur – desək yanlışdır. Eləcə də Azərbaycan türklərinin mifik təfəkkürünün ən ilkin izlərini yaşadan qaynaq kimi çox əvəzsizdir.

SU ÇƏRŞƏNBƏSİ. Ulu babalarımız haqlı olaraq deyirlər ki, «Sulu ev abad, susuz ev bərbad olar». Təsədüfi deyil ki, Müqəddəs İlxır çərşənbələrin birincisi su ilə bağlıdır. Çünki su həyatın, canlılığın, yaşamağın əsas mənbəyidir. Mifik təsəvvürlərdə olduğu kimi, gerçəklikdə də təbiətin oyanmasına təkan verən başlığa

qüvvədir. Su hər şeyin başlanacağı, çıxış nöqtəsi hesab olunur. Bütün varlıqların meydana gəlməsinə, yer üzərində mövcudluğuna və məhvinə səbəb sudur. Susuz həyatın davamı mümkün deyil.

Şumer-akkad mifoloji sistemində bütün dünyanı əhatə edən yeraltı şirin sular və dünya okeanı Abzu adlanır. Maraqlıdır, «abzu» sözündəki birinci heca – «ab» fars dilində (bizdə də eyni mə'nada işlənir), ikinci heca «zu/su» türkcə su mə'nasını verir. Abzunun sahibi Enkidir. O, Ereduqda (İridağda, ola bilsin ki, Qafqaz dağ silsiləsi nəzərdə tutulur, azərbaycanlı Əl Ustadın XII yüzillikdə qələmə aldığı «Munisnamə»də də dünyanın bütün suları öz mənbəyini Qaf dağından alır) yaşayır. Sonralar Enki Uredə yerləşən mə'bədə köçür. Məhz həmin yer əvvəllər Abzu, yaxud «Enqurranın evi» (Kramerə görə, «Enqurra» şumerlərdə «Abzu» sözünün sinonimi kimi işlənir) adlanırdı. Eyni zamanda Abzu yerin dərin qatlarında gizli qalan sirli yer mə'nasını da verir, ora hətta tanrılar gedə bilmirlər. İlahiliyin «me» adlanan məğzi, əsası həmin yerdə saxlanılır. Abzu mə'bədinin Enkinin tabeliyində olan sakinləri *abqalilər* (Kramerə görə, «abqal» akkadca «müdrük» deməkdir, bu sözün də kökündə «ab»a rast gəlirik) mədəniyyətin yaratıcıları və daşıyıcılarıdır. Şəhər salmaq işi də onların adı ilə bağlanır. Şumer miflərində Enki ilə Ninmah ilk insanı Abzunun dibindəki cildən düzəldirlər.

Vavilyon kosmoloji təsəvvürlərində isə (akkardların «Enuma Eliş» dastanında göstərildiyi kimi) ApSu dünya okeanını şəxsləndirir, həyatın, canlılığın mənbəyi, ilkin təbii fəlakətlərin səbəbkarı hesab olunur. Apsu Tiamatla evlənəndən sonra öz şirin sularını arvadının acı sularına qatıb ilk şər allahlarını – Lahmu və Lahamunu (qorxunc tanrılardır, yarı adam, yarı balıq şəklində təsvir edilirlər, bədbəxtliklərin, qəzaları, fəlakətlərin törədiciləri sayılırlar) yaradır. Apsunun bu hərəkəti gənc allahlar nəslinin qəzəbinə səbəb olur. İki nəsillə allahları (yaşlılar və gənclər) arasında gərgin mübarizə başlanır. Apsu məsləhətçisi Mummu ilə gənc allahları yox etmək qərarına gəlir, tədbirlər arayır. Lakin gənc allahların nümayəndəsi Eyya daha ağıllı tərپənir, hiylə işlədib Mummunu aradan götürür və Apsunu yuxuya verib öldürür. Apsunun qəbri üzərində məqbərə ucaldırlar. Dünyanın bütün suları ehtiram göstərmək üçün yolunu oradan salır.

Azərbaycan mifoloji təsəvvürlərində su çox hallarda odla əlaqəli təsvir edilir. Bir çox qədim nağıllarımızda su həyatın əsas mənbəyi

kimi göstərilir. Lakin insanlar sudan qıtlıq çəkirlər, ona görə ki, çayın mənbəyində çoxbaşı əjdaha əyləşib. Ona yalnız gözəl qız qurban verəndə azca su buraxır. Əjdaha ağzından od püskürür. İsti və quraqlıq torpağın bağırını dəlik-deşik edir. Maraqlıdır ki, su çərşənbəsindən sonra od çərşənbəsi gəlir. Əgər birinci soyuğun sınması, qarların və buzların əriməsi, suların axıb çayları doldurması ilə əlaqələndirilirsə, ikincisi onun səbəbi kimi nəzərə çarpır – od, isti olmasa qarlar, buzlar əriməz. Məhz ona görə qədim inanclarımızda, atalar sözü və məsəllərimizdə su ilə od birlikdə təqdim olunur:

Odu su ilə söndürmək günahdır.
Su ilə odun nə oyununu?

Azərbaycan türklərinin qədim inancına görə, *su anası* – su ruhu dumanlı havada qəflətən göldən çıxır və əlindəki qızıl vedrədən rastlaşdığı adamlara doğru su çiləyir. Damcılar kimin üstünə düşsə, o adam həmin gün şərlə qarşılaşır. Doğrudan da, elə ki, dumanlı havada yağış damcılamağa başlayır, qəflətən adamın üzünə su düşəndə, səksənir, qorxu hissi keçirir. Bizcə, dilimizdə «şərləmək» mənasını verən «vedrə bağlamaq» və «gözüm səndən su içmir» sabit söz birləşmələri həmin inancla əlaqədar yaranmışdır.

Su anası – su ruhuna verilən addır. Qazan və Qərbi Sibir türklərində «*Suv anası*», karaçaylarda «*suu anası*», Sibir türklərində «*su iyəsi*» (yəni sahibi, *iyəsi* şəklində bizdə də işlənir) adıyla insan cildində çay suları üzərində görünür, səhərlər dan söküləndə ağ, uzun saçlarını qızıl dişli daraqla darayır. Ona qarşı hörmətsizlik edilsə, quraqlıq olar, insanlar yaşayan yerləri xəstəlik bürüyər, su bütün canlıları dibinə çəkər, çaydan keçənlər boğularlar. Türk miflərində «su babası», «su uşaqları» adlanan ruhlara da təsadüf edilir. Guya şər qarışandan sonra Su babası körpünün üstünə gəlir, körpələrini çimizdirir. Su ruhlarının bəziləri ancaq şər işlərlə məşğul olurlar, sadələvh gecə yolçularını aldadıb özləriylə suya doğru aparırlar. Şər su ruhları əksər hallarda uzun, dağınıq, gümüşü saçlı qarı sifətində peyda olurlar, əllərində qızıl su qabı və yekə dişli qızıl daraq tuturlar. Başqırdların inancına görə, «*Su iyəsi*» dünyadakı bütün suların sahibkarıdır. Öz böyük ailəsi ilə göllərin dibində yerləşən iri daşların altında yaşayır. Onun var-dövləti başından aşır-daşır. Lakin şər ruhlardan fərqli olaraq «Su iyəsi»nin, eləcə də

qohumlarının insanlara heç vaxt ziyanı dəymir.

Yer-Su altayların, xakasların və qırqızların mifik təsəvvüründə yerin, suların yaradıcısına verilən müqəddəs adlardan biridir. Qədim türklərdə orta dünyanın Baş tanrısı da «*Iduk Yer-Sub*»(*Yer-Su*)dur. Altaylarda insanlara qəyyumluq edən əsas ruh – xeyirxah tanrı da belə adlanır. Türk miflərinin birində deyilir ki, *Yer-Su* ruhları (tanrıları) on yeddidir. Onlar dağ silsiləsinin qarla örtülü ən yüksək zirvəsində və çayların başlanğıcında –mənəbəyində məskən salırlar. *Yer-Su* ruhlarının ən nəhəngi – *Yo-qan* (xan) dünyanın mərkəzinə – göbəyinə gəlir, orada böyük palıd ağacı (dünya ağacını) yetişdirir ki, başı *Ulgenin* evinə çatır. *Yo-qan*ın oğlanları: *Se-qan* (Su), *Temir-qan* (Dəmir), *Talay-qan*, yaxud *Yayik-qan* (*Yay-ox*), *Adam-qan*, *Mordo-qan*, yaxud *Aba-qan* (su mə'nasındadır), *Altay-qan*, *Qırqız-qan*, *Yabaş-qan*, *Edər-qan* və b.

Çox hallarda həmişəaxar bulaqlar və çayların mənbələri müqəddəs yerlər sayılır.

SU ÇƏRŞƏNBƏSİ MƏRASİMİNDƏ dan yeri söküləndə camaat su üstünə gedir. İlk növbədə, hamı orada əl-üzünü yuyur, bir-birinin üzünə su çiləyir, arx üstündən atdınırlar.

Əski inama görə, su çərşənbəsində günəşin şəfəqdə görüldüyü andan şüalarının yaladığı su təzə və müqəddəs hesab edilirdi. Həmin suda yuyunan ürəyində tutduğu arzuya çatırmış. Tədqiqatçıların fikrincə, *Xızırın* dirilik çeşməsindən su içdiyi və *Koroğlunun* *Qoşabulaqdan* köpüklü su götürdüyü gün məhz «*Əzəl çərşənbə*» olmuşdur.

Su qırağında, bulaq başında, arx kənarında suya müraciətlə nəğmələr oxuyurdular:

Su axar samanlıqdan,
Yol keçər qaranlıqdan.
Çalış, yaxşılıq elə,
Nə çıxar yamanlıqdan.

Suya gedən igidin
Saçı məxmər təkidi.
Allah, məni su elə,
Su gözəllər yüküdü.

Su axar, yer yaş qalar,

Daş zindanda daş qalar.
Oğlu gedən ananın
Gözlərində yaş qalar.

Su çərşənbəsi mərasimində oxunan nəğmələrdə ilkin təsəvvürlər qorunub saxlanmışdır. «Allah, məni su elə, su gözəllər yüküdü» cümləsində başlanğıca, ilkinə dönüş fikri aydınlığı ilə görünür, sonralar nəğmənin bə'zi misraları dəyişdirilmiş və bütövlükdə məhəbbət motivinə uyğunlaşdırılmışdır. Lakin dərin qatlarda əski inanclarla səsleşmələr mövcuddur. Belə ki, suya dönməklə aşıq eyni candan ayrılan sevgilisinə qovuşmaq ümidindədir. Başqa nümunədə isə suya ilahi qüdrətə malik canlı varlıq kimi üz tutub ancaq yaxşılıq etməyin vacibliyi vurğulanır, ana arıxdan qürbətə düşən oğlunun sorağını istəyir. Ən ümdeşi isə nəğmələrdə suyun aləmə can payladığını düşünərək, ona kult kimi baxırlar.

Bağa su keçdi, neylim?
Gülləri biçdi, neylim?
Aləmə can payladı,
Bizə qəm düşdü, neylim?

Su gələr, arxa haray,
Tökülməz çarxa, haray!
İgid qürbətə düşsə
Çağıraram arxa, haray!

Su gələr, axar, doymaz,
Dağ-daşı yaxar, gedər.
Gözlərim yar gözüne
Öluncə baxar, gedər.

Maraqlıdır ki, suya tapınma təkcə inanc formasında özünü biruzə vermir, həm də ən əski rituallara – suyun bəndinə insanın qurban kəsilməsinə də işarə olunur:

Suyun bəndinə qurban,
Yarın fəndinə qurban.
Yar atını yəhərlər,
Sınəbəndinə qurban

Su gəlir gilə-gilə,
Bülbüllər gəlir dilə.
Yarımı bağda gördüm,
Batıbdır qızıl gülə.

Elədimi su yazda,
Axar, gedər su yazda.
Mən yarı görməmişəm,
Keçən yaz da, bu yaz da.

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»DA SUYA TAPINMA

DƏDƏ QORQUDUN MÜDRİK KƏLAMLARI:

Qovuşaraq sular daşsa, dəniz dolmaz.
Lopa-lopa qarlar yağsa, aza qalmaz
Döyüş günü su içməyə çeşmə yaxşıdır.

DƏDƏ QORQUDUN ALQIŞLARI, QARGIŞLARI VƏ
AĞILARI:

Coşqun axan gözəl suyun qurumasın!
Soyuq-soyuq sular bulağın olsun!
İti axan gözəl suyumun daşqını qardaş!
Aşqın-daşqın sular keçsəm, keçid versin!
Adı gözəl Məhəmməd Mustafanın
üzü suyunu bağışlasın...

Coşqun axan yüyrək sudan
bir oğul uçurub-axıtınsa, de mənə!
Mənbəyini-mənsəbini dağıdım!
Coşqun sularımın daşqını oğul!
Daşqın-dışqın sellər-sular istəsə, axar-çağlar!
Axıntılı gözəl sular qurusa, axıb daşmaz!
Adam içməyən acı sular sızınca, sızmasa yaxşıdır!

ANA HAQQI – TANRI HAQQI

«Dirse xan oğlu Buğac boyu»nda ana al qana bulaşmış oğlunu görəndə üzünü dağlara tutub deyir:

Niyə axır sənin suüların, Qazlıq dağı?

Belə axmaqdansə, heç axmasın!

Buğac cavabında:

«Axar sular» - deyib qarğama,
Qazlıq dağının sularının günahı yoxdur, - deyir.

SU TANRININ ÜZÜNÜ GÖRMÜŞDÜR

Yurdu kafirlər tərəfindən talanan Qazan bəyin qarşısına su çıxır.
Qazan deyir:

Su tanrının üzünü görmüşdür. Mən bu su ilə soraqlaşım!...

Görək, xanım, necə soraqlaşdı. Qazan dedi:

Çağlayaraq qayalardan axan su!

Ağac gəmiləri atıb-tutan su!

Həsən ilə Hüseyinin həsrəti su!

Bağ ilə bostanın zinəti su!

Ayişə ilə Fatimənin baxışı su!

Şahənə atların içdiyi su!

Qızıl dəvələrin gəlib keçdiyi su!

Çevrəsində ağ qoyunların yatdığı su!

Yurdumdan bir xəbər bilirsənsə, de mənə!

Dərdli başım qurban olsun, suyum, sənə!

DAĞ VƏ SU

Bir cəhət maraqlıdır ki, dastanda dağ əksər hallarda su ilə yanaşı işlənir:

«Arqubeldən, Ala Dağdan gecə aşdın,

Coşqun axan gözəl sudan gecə keçdin.

Yaxud:

Aşqın-daşqın sulardan xəbər keçmişdir.

Bu, məhz türk xalqlarının əski inamlarında özünü göstərən dünya sularının başlanğıcının başı qarlı uca dağlarda olması ilə əlaqədardır. Dastanda oğuz qadınları dağlara «qaynatam» -deyə müraciət edirlər. Sözügedən boyda isə Ana oğlunun itkin düşməsinə dağların yığılması, çayların quruması ilə müqayisə edir:

Qarşıdakı uca dağın yığılmışdı, ucaldı axır!

Coşqun axan gözəl suyun qurumuşdu,çağladı axır!

Qan-qadalı irmaqlar

Quruyubdur, suyu gəlməz!

Qeyd etdik ki, dünyanın yaranmasının ilkin ünsürü sudur, hər şey sudan yaranmışdır və dünyanın məhvinə, axirət gününə - böyük qəzaya həsr olunan miflərdə dünyanı dağıdan amil də su hesab edilir. “Nuhun tufanı mifində bütün canlılar məhv olur, Son anda Nuh onların bir cütünü xilas edib gəmiyə mindirir və Kaf dağında sahilə - torpağa çıxırlar. Burada su həm dağıdıcı, həm də xilasedici rolundadır, dağ isə yalnız yeni həyatın mənbəyi kimi çıxış edir.

SU VƏ ELÇİLİK

Dədə Qorqud Baniçiçəyi Beyrəyə istəməyə gələndə Dəli Qarcara oğuzların inandığı təbiət varlıqlarını xatırladır:

«Coşub-daşan təmiz suyunu keçməyə gəlmişəm» - deyir.

Beyrək əsirlikdən qurtarıb oğuz diyarına qayıdanda gözü yaşlı bacıları ilə rastlaşır, soruşur:

- Qarşısındakı uca dağı soruşsam, yaylaqları kimindir? Soyuq-soyuq sularını soruşsam, kimindir?

Bacısının ondan «Aşqın-daşqın suları aşib keçdikdə sən Beyrək adlı igidə rast gəldinmi?» – deyər sual etməsində də suya tapınmanın izləri müşahidə olunur.

Baniçiçək qaynatısını muştuluğa gedərkən deyir:

- “Aşib-daşan suların axmırdı, çağladı axır. Yə‘ni övladın qayıtdı, ocağın qalandı. Burada nəslin davamı suların axması ilə müqayisədə verilir. Çayların sularının quruması, övladın ölümü kimi təqdim edilir.

Dəli Domrul Allahın qəzəbinə düşər olur. Ona görə də Əzrayıl tərəfindən öldürülməlidir. O, doğmaları ilə halallaşmağa məcbur qalır. Arvadı deyir:

- “Soyuq-soyuq sularını mən içərsəm, mənim qanım olsun!

TAMAH

Qonur qoca oğlu Sarı Çoban tanrı elçisi su pərisinə əl uzadır və oğuz elinin başına bəla gətirir:

Oğuzlarda “Uzun bulaq deyilən məşhur bulaq vardı. O bulağa pərilər qonmuşdu. Birdən qoyunlar ürkdü. Çoban qabaqdakı təkəyə

hirslandı, irəli getdi. Pəri qızların birini tutdu. Tamah salıb qucaqladı... Qoyun ürkməyə başladı. Çoban qoyunun qabağına qaçdı. Pəri qızı qanad çalıb uçdu. Dedi: “Çoban, il tamam olanda məndəki əmanətini gəl, al! Amma oğuzların başına bəla gətirdin!

OĞUZ VƏ SU

Oğuz miflərində də suyun başlanğıc, əzəli olduğuna, xilaskarlığına, həyat vericiliyinə işarə var. Oğuzun ikinci dəfə evləndiyi qadın su ilə əlaqəlidir. F.Rəşidəddinin “Oğuznaməsində Qıl-Baraqqlarla döyüşdə məğlub olub tamilə yox olmaq təhlükəsindən çayın suları xilas edir. Burada onların su əldə etmələri də maraqlıdır:

Nəhayət, oğuzun dirilik suyu əldə etmək üçün qaranlıq dünyaya yollanmasını da təsadüfi hesab etmək olmaz.

SU ÇƏRŞƏNBƏSİ MƏRASİMİ

Əzəl çərşənbədə sübh tezdən bulaq başına gəlirlər, “ağırlığım-uğurluğum suya, “azarım-bezarım suya-deyib, su üstündən atdaniqlar. Sonra əl-üzlərini yuyur, bir-birilərinin üstünə su atır, sifətlərinə su çiləyirlər. Xəstəliyə tutulanları da su üstündən hoppandırırıldıqlar. Adamlar günah işlətməyəcəklərinə, ancaq yaxşılıq edəcəklərinə and içib: “Su haqqı, pis əməl sahibi olmayacağam-deyirdilər. Axırda suyun ətrafında əl-ələ tutub oxuyurdular:

Sel çapar, su çapar,
Bir günah işlətmişəm,
Gəl onu, tut apar...

TAPMACALAR

A
y gedər ha, il gedər,
Gecə-gündüz yol gedər.
Nə dili var, nə ağzı,
Nərildər aslan gedər. (Su)

A

nam atlandı,
Xalı qatlandı,
Quyruq bulandı,
Qum səpələndi. (*Yağış*)
Y

er altında yaza gedər. (*Su*)
Yer altında gümüş kəmər. (*Su*)
Gedir, gedir, gözü yox,
Adam deyil, hey qaçır,
Meşə deyil, səs salır. (*Çay*)
Dağdan gəlir dağ kimi,
Qolları budaq kimi.
Əyilir su içməyə,
Böyürür aslan kimi. (*Sel*)

Göydə doğulur,
Yerdə boğulur. (*Yağış*)

Yorğa gedər, tozu yox. (*Su*)

ULULARIMIZ DEYİB Kİ...

Dərya görünən yerdə qətrə də görünər.
Dəryada bir damcı.
Axar su murdarlıq götürməz.
Su dəhnəyə, insan arxaya bağlıdır.
Su olan yerdə dirilik olar.
Suda boğulan ağlamaqla yox, çapalamaqla xeyir tapar.
Hər axan suya Araz deməzlər.
Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı.
Gölməçəyə su gəlincə qurbağanın gözləri bərələr .
Su bir yerdə qalanda iylənər.
Nə dərin suya gir, nə də Xıdır Nəbini çağır.
Su axdığı yerdən bir də axar.
Dəryadan uzaq, balıqdan uzaq.
Xoruz da su içər allaha baxar.
Suda boğulan saman çöpündən yapışar.
Su istəyənindir.
Su bardağı suda sınar.

Su bulanmayınca durulmaz.
Su ehsandır.
Sulu el abad, susuz ev bərdad olar.
Su murdarlıq götürməz.
Suyu çirkləndirənin nə'şini yumağa su tapılmaz.
Suyu ver susayana, içsin qana-qana.
Dəryadan nə əskik olacaq?

İNANCLAR

Su axarında salınan el-oba barlı-bəhrəli olar.
Süfrəyə su dağılması aydınlıqdır.
Su içən adamı ilan çalmaz.
Su dolu qabla qabağına çıxsalar işin avand olar.
Su kiçiyindir, yol böyüyün.
Su içəni danışdırmazlar.
Lal axan sudan keçməzlər .
Yuxuda su görmək aydınlıqdır.
Suyunan qurdun ağzı bağlı olar.
Səfərə çıxan adamın arxasınca su atarlar.
Ocağı su ilə söndürməzlər.
Qaş qaralanda qaynar suyu torpağa atmazlar.
Öləni su ilə yuyarlar.

TURKƏÇARƏLƏR

Su çərşənbəsində övladı olmayan qadının başından qırxaçar camdan su töksən övladı olar.
Su çərşənbəsində çay qırağında, su başında qorxan adamın başından üç dəfə sağdan, üç dəfə soldan su atsan, qorxusu keçər.
Ürəyi keçən adamın üzünə su çiləsən özünə gələr.
Su çərşənbəsində qorxan adama qorxduğu yerdə cəftə suyu içirdərlər.

SU AYƏSİ

Su ayəsi suda yaşayır. Suyun qırağında da bizdən yeylər yaşayır. Gəlib su ayəsinə salam verirsən, öyilirsən su içməyə. Bizdən

yeylərin acağana gəlir ki, niyə su ayəsinə salam verdin, ancaq bizə salam vermədin. Ona görə də sən əyiləndə daldan vururlar, ağzın əyilir, gözün kor olur. Gərək əyiləndə “bismilahirəhim-deyəsen, onda bizdən yeylər qaçacaq.”⁵⁹

ÇAYNƏNƏSİ

Çay nənəsi qoca arvad cildində olur, özü də həmişə çayda yaşayır. Körpüdə durub çaya çox baxırsan, onda çay nənəsinin acığına gəlir. Başını gicəlləndirir, gözün axır, yıxılırsan çaya. Çünki çay nənəsini hirsəndirmisən, o da səni boğmaq istəyir.⁶⁰

BALIQ-ADAM

Bir gəlin gedir Arazdan su doldurmağa. Elə vedrələri çaya basmışdı ki, sudan bir cavan oğlan başı çıxır, başlayır buna baxmağa. Bir gün belə, beş gün belə, gəlin qorxusunnan nə bir adama deyir, nə də oğlan bunnan əl çəkir. Görürlər ki, bu gəlin get-gedə saralıb solur. Baldızı bunun qılığına girir, əhvalatı öyrənib qardaşına deyir...

Kişi tüfəngi götürüb arvadını güdür. Görür ki, arvadı çaya çatan kimi doğurdan da bir oğlan başı çıxır sudan. Kişi tüfəngnən bunu vurur. Bir də görür ki, Araz qana bələndi. Qurşaxdan yuxarı adam, qurşaxdan aşağı balıx olan bir ölü göyə qalxıb suya düşdü, yox oldu.

Kişi o saat titrətməyə-qızdarmaya tutulur. Bir-iki gün yaşayannan sonra ölür.⁶¹

OD ÇƏRŞƏNBƏSİ. Dünyamızın yaranmasına təkən verən ikinci mühüm amil oddur. Əski inanışlarda odu günəşlə, ayla, işıqla, gündüzlə əlaqələndirirlər.

Dörd ünsürün qədim Şərq təqvimlərində qəzalar kimi xarakterizə edilməsinin əsasında onlara olan ikili (həm yaradılışa, həm də məhvə xidmət etmələri) münasibət durur. Belə ki, od inkişafın, mədəniyyətin təkənverici qüvvəsi olmaqla yanaşı, yarananı yandırır kül edir, fəlakətlərin mənbəyinə çevrilir. Təsəvvürlərdə odun xeyirxahlığına, yoxsa şərinə, ziyanlarına birinci inanıldığını

⁵⁹ Азярбайҗан мифоложи мятнляри. – Бақы, 198 ,сящ.

⁶⁰ Йеня орада, сящ,

⁶¹ Йеня орада, сящ,

müəyyənləşdirmək çətindir. Miflərdə tez-tez üstünlük birindən digərinə ötürülür. Məsələn: XII əsr Azərbaycan nəsrinin şah əsəri sayılan «Munisnamə»də göstərilir ki, Allah ilk olaraq cəhənnəmi yaradıb. Onun göstərişi ilə cəhənnəmin palçıqı min il qaynadıldığından qıpqırmızı qızarıb. Sonra min il də qaynatmışlar ki, közərməsi ağarsın. Bundan sonra min il də qaynatmışlar və nəticədə cəhənnəmin torpağının rəngi qapqara qaralmışdır. Beləcə cəhənnəmə həmişəlik zülmət və qaranlıq çökmüşdür⁶². Mifdən aydın olur ki, Allah cəhənnəmin əbədi odunu yaradandan sonra dünyanın başqa elementlərinə həyat vəsiqəsi verir.

Tanrılara məxsus odun insanlara ötürülməsinə həsr olunan ilkin miflərdə isə ocağın əldə edilməsi ilə ailənin təməli qoyulur, insanlar ev tikməyi öyrənirlər. Lakin ən ibtidai təsəvvürlərdən görünür ki, gözünü dünyaya ilk açan bəşər övladının qarşılaşdığı təbii fəlakətlərin birincisi yanğınlar olub. «Ram» ediləndən, yə'ni çaxmaq daşı ilə quru otu alovlandırmağı öyrənəndən sonra isə onlarda dan söküləndə qaranlığı qovub gündüzü əmələ gətirən günəşin də oddan, işıqdan törəməsinə inam yaranmışdır. Bu mə'nada yazqabağı mərasimlərdə həyət-bacada qalanan tonqalları atəşpərəstliklə bağlayanlar yanırlar. Zərdüştlükdə od tanrının nişanəsidir, müqəddəsdir, birmə'nalıdır. Oda qurbanlar kəsilir, bə'zən insanın özünü də qurban kimi tonqala atıb yandırırırlar. Odlu bağlı yazqabağı mərasimlərdə isə tonqalların üstündən tullanıb azar-bezarını odun üstünə tökürlər.

OCAQ SÖNMƏYƏN YERDƏ MƏSKƏN SALARLAR. Qədim insanlar odu əldə etməmişdən əvvəl bir yerdə qərar tuta bilmirdilər. Mağaradan-mağaraya, bir ərazidən başqasına köçürdülər. Soyuqların düşməsi onları sərt şaxtalı iqlimdən mülayim havalı yerlərə getməyə vadar edirdi. Odu əldə etməklə onlar oturaq həyata keçdilər, bir mağarada qərar tutdular. Soyuğa davam gətirə bildilər. Ona görə də odun beşiyi hesab edilən «ocaq» neçə əsrlərdir ki, yurd, mənzil, vətən, nəsil mə'nasında işlənir. Bir adamın kökünü kəsmək istəyəndə ona «ocağın sönsün»-deyirlər.

Bir cəhəti də unutmamalıyıq ki, dünya xalqlarının əksər mifoloji sistemlərində dünyanın yaranmasında dörd ünsürün rolu, demək olar ki, eyni dərəcədə açıqlanır, lakin azərbaycanlılardan fərqli olaraq,

⁶² «Мунис-наме», Баку, 1991, с. 550

suya, oda, küləyə, torpağa tapınma ilə bağlanan mərasimlər yazqabağı deyil, ilin müxtəlif fəsillərində keçirilir. C.Frezerin məşhur «Qızıl budaq» kitabında göstərilir ki, Avropa xalqlarında bizim Novruz mərasimlərdə olduğu şəkildə tonqallar qalayıb üstündə tullanır, ətrafında dövrə vurur, mahnı oxuyub, rəqs edirlər.⁶³ Şərq xalqlarının adət-ənənələrinə həsr olunana müxtəlif mənbələrdə də tonqal çinlilərin, hindlilərin, koreyalıların, yaponların, indoneziyalıların, monqolların və b. xalqların ilin müxtəlif çağlarında keçirilən mərasimlərinin əsas atributu kimi verilir.⁶⁴ Avropalıların və sadələdiyimiz Şərq xalqlarının çoxunun heç zərdüştlə, atəşpərəstlə əlaqəsi olmayıb.

Yada salaq ki, yurdumuzun bəzi bölgələrində İlxır çərşənbələrin sayı dörd yox daha çoxdur (beş, yaxud yeddi), eləcə də adları fəqlidir (məsələn, Torpaq çərşənbəsi *kül və ölü* adlanır). Eləcə də torpaqla bağlı olan dünya elementlərinə - *ağaca, dağa və s.* ayrıca çərşənbə həsr olunur. Bu, ilkin inanclarda dağa, ağaca və s. totem, kult kimi yanaşılmadan irəli gəlir.

İlin müxtəlif heyvanlar üstündə təhvil almasına əsaslanan qədim Şərq təqvimində illərin xaraktercə bir-birindən fərqlənməsinin səbəbi kimi məhz həmin ünsürlər - qəzalar göstərilir: qırmızı-od, göy/yaşıl-ağac, ağ-su, sarı-torpaq, qara-dəmir. Onların üçünə İlxır çərşənbələrdə xüsusi mərasimlər həsr olunur. İl dəyişəndə ünsür - qəza odun üstünə düşəndə qüraqlıq gözlənilir, müharibələr baş verir və s.

Dörd ünsürə həsr olunan mərasimlərdə məqsəd Allahın dünyanı yaratmaq təşəbbüslərini canlanmaqdır. Suyu, oda, havaya, torpağa (ağaca, dağa, gülə və s.) tapınmaqla qədim insanlar həm də dünyanın dərkinə çalışmış və barbarlıqdan (vəşhlikdən) mədəniyyətə doğru həlledici addımlar atmışlar. Bu mə'nada odu tərəqqinin, inkişafın təməl daşları hesab etmək olar.

Qeyd etdik ki, başqa xalqların adət-ənənələrində dörd ünsürlə bağlı təsəvvürlərə həsr olunan mərasimlər zaman e'tibarı ilə sistemini, ardıcılığını qoruyub saxlaya bilmir. Başqa sözlə, ilin müxtəlif fəsillərində icra olunur. Azərbaycanlılar isə qan yaddaşlarına həkk olunan İlxır çərşənbələrdə tanrının dünyanı yaratması haqqındakı təsəvvürlərin ilkinliyini, ardıcılığını bu günədək yaşatmışlar.

⁶³ Дж.Фрэзер. Золотой вевть. М., стр.

⁶⁴ Календарные обряды народов Востока

Sual oluna bilər: bəs nə səbəbə dünya modelinin qurulmasına aid mifik hadisələri «səhnələşdirən», «canlandırın» mərasimlər sistemi - İləxır çərşənbələr yaz ərəfəsinə düşür? Yayda, payızda və qışda neçirilə, yaxud xristian inancında olduğu kimi il qışda dəyişdirilə bilməzdimi? Əlbətdə, yox. Çünki təbiətin canlanması, dünyanın təzələnməsi, qanın coşması yazın gəlişi ərəfəsində baş verir.

Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, İləxır çərşənbələr Yer üzündə analoqu olmayan rituallar toplusudur ki, ilkin təsvirlər sistemi bütün xalq tərəfindən gen yaddaşında yaşadıdır. Həmin rituallar sisteminin ümumi məzmunu ondan ibarətdir ki, Allah ilk olaraq, qarmaqarışiq xaosdan suyu ayırır. Başlanğıcda kürreyi – aləm ancaq sudan ibarət olub. Sonra odun köməyi ilə suyun xassələrini dəyişib və günəşin şüaları ilə suyum müəyyən hissəsini qurudub torpağı üzə çıxarmışdır. Torpaq meydana gələndə, artıq dünyanın bir çox kiçik elementlərinin doğuşu başa çatdırılmışdı. Çünki bir sıra işlər paralel şəkildə aparılırdı. İlk insan suyun dibindəki gildən, yaxud Allahın gərgin zəhmət çəkdiyi anlarda alından düşən tərdən yaradılmışdı (ümumiyyətlə, ilk insanın doğulmasına aid təsəvvürlər çoxvariantlığına görə dünya modelinin başqa elementlərindən tamamilə fərqlənir) və s. Yel, külək vasitəsi ilə ilkin yaranışları bir məkandan, başqa məkana aparır və canlandırır, hər şeyə oruh verir.

Dünya xalqlarının odla bağlı bir sıra məşhur mifik təsəvvürlərinin mənbəyinin Qafqazla, Azərbaycanla bağlılığını göstərən faktlar sübut edir ki, ulu babalarımız Yer kürresinin ən qədim sakinləridir. Bunu odu insanlara bəxş edən Prometey haqqındakı mifdə də görmək mümkündür. Bir sıra qədim mənbələrdə Prometey Olip allahlarından (başda Zevs olmaqla) çox-çox əvvəlki dövrlərin təsəvvürlərinin məhsuludur. Onun mənşəyini bolqarlara və Qafqazda yaşayan skiflərə/saklara/ aid edirlər. Hər iki halda qədim türk tayfaları ilə bağlanır. Bu gerçəkləşdirən bir cəhət olduqca maraqlı doğurur. Prometey insanları sudan və torpaqdan düzəldir, elə edir ki, onlar həmişə göyə baxsınlar. Bildiyimiz kimi, yunan allahları yerdə (dağlarda) yaşayırdılar. Yalnız əski türklərin inanlarında baş ruh yuxarı dünyada yerləşir, yaxud allah göy təbəqəsinin (Göy tanrı) özüdür. Esxilə görə, odu insanlara bəxş etməklə Prometey həm də texniki tərəqqini, mədəniyyəti, incəsənəti onlara bağışlamışdır. O, qayalarda qarışqa kimi ömür sürən bəşər övladına ev tikməyi, gəmi qayımağı, təsərrüfatla

məşğul olmağı, paltar geyməyi, saymağı, yazıb-oxumağı, ili fəsillərə, aylara, həftələrə, günlərə ayırmağı, allahlara qurbanlar gətirməyi, fala baxmağı öyrətmişdir. Prometey sözünün mənası «*müdrük*», «*gələcəkdən xəbər verən*» deməkdir. O, odu insanlara tanışladığı üçün cəzalanır, Qafqaz dağlarında, skiflər yaşayan ərazilərdə zəncirlənir. Quzğunlar Prometeyin bədənini dəlik-deşik edirlər. Zevs dəfələrlə onun canını özünə qaytarır və əzab-əziyyətli ömrünü uzadır. Prometey dünyada insanlar uğrunda fədakarlıq göstərən ilk mədəni qəhrəman kimi təqdim olunur. İsus Xristosun çarmıxa çəkilməsi, demək olar ki, Prometeyin fədakarlığının yaşadığımız zamanın başlanğıcında təkrarıdır.

Prometey insanlara tövsiyə edir ki, odu sönməyə qoymasınlar, yaşadıkları mağaraların tonqalları həmişə yansa, insan nəslinə heç bir qüvvə bata bilməz. Və dünyanın əksər dillərində işlənən «ocaq» sözünün türk mənşəli olmasına heç kəs şübhə ilə yanaşmır. Məhz Azərbaycan türklərinin dilində bu gün də işlənən «ocağın sönməsin» alqışının həmin mifik təfəkkürlə bağlılığını danmaq mümkündür deyil. Eləcə də mifik qanunauyğunluğa əsasən, qəhrəman doğulduğu yerdə də ömrünü başa çatdırmalıdır. Lakin yunan mifoloji sistemində Prometeyin meydana gəlməsi dumanlı olduğu kimi, ömrünün sonu aid olduğu ölkədə tamamlanmışdır. Onun yunan mifoloji sisteminə hazır şəkildə başqa xalqdan keçdiyi güman edilir və Prometeyin Qafqazda əsil vətəninə axtarsaq, Azərbaycandan o yana getmək mümkün deyil. Bəs «yunanlaşmamışdan», Prometeyləşməmişdən qabaq öz vətəninə insanları tərəqqiyə çatdıran tanrı, yaxud tanrı elçisi necə adlandırılmışdır? Bizcə, adında «od» və «xoşbəxtlik» sözlərini birləşdirən *Qorqut*. Azərbaycan türkləri onları dünyaya gətirən, tərbiyə edən, ağla-kamala çatdıran atalarına «dədə» deyirlər. Prometey - Qorqutun da yaratdığı insanlar ona «dədə» deyə müraciət etmişlər. M.Seyidovun qənaətinə, Qorqut sözü iki yerə bölünür: «qor»-«od», «qut» isə «xoşbəxtlik» mənasındadır. Onun fikrincə, «Qorqut» xoşbəxtliyin mayası, bəxt mayası, can, ruh mayası deməkdir». ⁶⁵.

XI əsrdə Balasaqunlu Yusif tərəfindən qələmə alınan türkdilli ilk məsnəvi «Kutadqu bilik»də (Xoşbəxtlik gətirən bilik) də birinci kəlmənin «kut» hissəciyinin «xoşbəxtlik» mənasını verdiyini

⁶⁵ М.Сейидов.

nəzərə alsaq, alimlə razılaşmaq olar. Lakin «Qorqud»un bütövlükdə xoşbəxtliyin mayası kimi təqdimi özünü doğrultmur. Əslində, «Qorqud» sözündə odla xoşbəxtliyin yanaşı işlənməsinin, əlaqələndirilməsinin anlamı məhz ən əski təsəvvürlərə – «Prometeyliyə» söykənir. Dünyada inkişafın, yaradıcılığın, məhsuldarlığın, bolluğun mənbəyi və təbiətin təzədən oyanmasının səbəbi oddur. Təsadüfi deyil ki, «Kutadqu bilik» əsərində də öz ağılı, biliyi, dünyagörüşü, təcrübəsi ilə ölkəyə xoşbəxtlik əmin-amanlıq, bolluq gətirən baş obrazlara mürəkkəb adlar verilir və sözlərdən biri odla əlaqələndirilir: xaqan Gün-doğdı ədaləti, qanunu, vəzirin kiçik oğlu Od – Qurmuş isə taleyi, aqibəti təmsil edir. Onların dövlət idarəçiliyində Prometeyin insanlara bəxş etdiyi bütün cəhətlərin mayası durur. Qorqudun türklərdə Prometeyin analoqu olan tanrı elçisi olduğunu bildiyi üçün Y.Balasaqunlu «biliyin xoşbəxtlik gətirməsi»nə inanan obrazların adını odla bağlamışdır.

Azərbaycanlıların şaman təsəvvürlərini özündə əks etdirən ən əski inamlarda da tonqal yandırılmasının izahını tapmaq olar. Ulu əcdadlarımız belə təsəvvür edirdilər ki, ildə bir dəfə ölmüş babalarının ruhları öz nəvə-nəticələrinə baş çəkməyə gəlir ki, o da İləxır çərşənbələrə düşür. Əgər onlar görsələr ki, nəsilləri yaşayan evlərdə tonqallar qalanmır, ocaqlar sönüb, elə bilərlər ki, hər şey məhv olub, qayıdıb gedərlər və bir də o tərəflərə hərlənərdilər. Bir də ilk çərşənbə axşamı görsələr ki, ocaqlardan tüstü gəlmir, xörəklər bişirilmir, nəvə-nəticələri deyib-gülmürlər, ac-yalavacdırlar, küsülüdürlər, onda da inci-yər və bir də oralara gəlməzlər. Məhz bu inama görə, İləxır çərşənbələrində tonqallar qalanır, şənliklər keçirilir, umu-küsü aradan götürülür. Müqəddəs günün çərşənbə seçilməsinin isə bir izahı budur ki, tanrı dünyanı yaradanda həftənin ilk günündə hazırlıq işlərini yerinə yetirir, ikinci gün yaradıcılıqla məşğul olur. Bu inama görə, bütün varlıqların ilk doğum günü çərşənbəyə düşür. Qədim türklərdən fərqli olaraq, müsəlmanlarda ən uğurlu gün cümə axşamı, xristianlarda isə İsus dirilən gün - bazar günü hesab edilir.

DƏDƏ QORQUDUN ALQIŞLARI

Haq yandıran çırağın daim yansın!
İşığınız əskik olması!

OCAĞIN ODUNU SÖNMƏYƏ QOYMAYIN

Dədə Qorqudun dilində ocaq – nəsil, yurd, vətən mə‘nasında işlənir. Ocağın sönməsi nəslin kökünün kəsilməsi deməkdir. Dastanın müqəddiməsində deyilir:

“Arvadlar dörd cürdür: birisi soy soldurandır (yə‘ni nəslə korlayan), birisi toy doldurandır (söz aparıb-gətirən), birisi evin dayağıdır, birisi necə dersən, bayağıdır (əlini ağdan-qaraya vurmayan). Maraqlıdır ki, Dədə Qorqud evin dayağı olan qadınlardan başqa, yerdə qalan üçü haqqında deyir ki, Nuh peyğəmbərin eşşəyi nəslindəndirlər (bayağı), onların uşaqları böyüməsin, *ocağınıza* belələri gəlməsin.

Evin dayağı olanlara isə alqışlar yağdırır: “Ozan evin dayağı odur ki, çöldən-bayırdan evə bir qonaq gəlsə, əri evdə olmasa, o gələn adamı yedirir-içirir, əzizləyib-oxşayır, yola salır. O cür arvad Ayışə, Fatimə cinsidir, xanım. Onun uşaqları sağ olsun. *Ocağınıza* bu cür arvad gəlsin...”

Ata ilə oğlun öldürülməsi – nəslin kəsilməsi demək idi. Dastanda kafirlərin Qazan bəylə Uruzu tutub öldürmək niyyətini oğlu ataya belə izih edir:

- Sən gəlincə, ata, düşmənlər danışdılar:

“Qonur atlı Qazanı tutun...”

Oğlu ilə özünü bir yerdə öldürün.

Ocağımı söndürün!

OD İNSANIN BİRLİYİ, MƏNƏVİ BÜTÖVLÜYÜ, BÖYÜKLÜYÜ, QOLUNUN QÜVVƏSİDİR

Qanturalı Selcan xatunu gətirmək üçün yad ölkəyə – Trabzona yola düşəndə, atası Qanlı qoca oğlunu bu niyyətdən çəkəndirmək istəyir, “əjdahalar, ilanlar sökə bilməyən qalın meşələrlə, sıx ormanlarla qorxudur. Qanturalı isə *odun* köməyi ilə keçilməz yerləri adlayacağını bildirir.

Dədə Qorqud insanları daxilən saf, qüdrətli görmək istəyirdi. Ona görə də mə‘nəvi aləmdən bəhs edən fikirləri odla əlaqələndirməyi tövsiyə edirdi, məsələn, “içinə od düşdü, “içim özümü yandırır, çölüm özgəni kimi kəlamlara ilk dəfə onun düzüb qoşduğu boylarda rastlaşırıq: “Selcan xanım bunu belə görəndə

içinə od düşdü.

Dədə Qorqud oğuzlarının adətincə, tonqal həmrəyliyə, birliyə, çağırış rəmzi idi. Hündür yerdə bir tonqal qalananda xəbərdarlıq və səfərbərlik, ikisi – fəlakət və döyüşə çağırış, üçü – zəfər və təntənə demək idi.

TORPAQ ÇƏRŞƏNBƏSİ (TORPAQDAN PAY OLMAZ!..). Yazqabağı çərşənbələrin üçüncüsü torpağa həsr olunur. Dünyamızın yaranmasının mühüm amillərdən biri kimi götürülən torpaq sudan sonra ikinci maddi başlanğıcdır. Əski təsəvvürlərdə qadın cildində təsəvvürə gətirilir. Dildən düşməyən “*Ana torpaq, ana Vətən*” ifadələri buradan doğmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, əski görüşlərdə bir-birinin əksinin təşkil edən bütün ünsürlər kişi və qadınla müqayisədə verilir. Məsələn, maye, soyuq, gecə, qaranlaq qadındır, əksinə, bərk maddi, isti, gündüz və işıq kişidir.

Torpağın meydana gəlməsi ilə Yer kürrəsinin formalaşması başa çatır və təbiətdəki başqa maddi varlıqların (çayın, dağın, meşənin, çölün, heyvanın, insanın və s.) düzəldilməsinə zəmin yaranır. Əksər mifoloji sistemlərdə dünyada olan bütün mövcudatın maddi, əşyavi tərəfi öz mayasını torpaqdan götürür. Lakin başlanğıcda allah hər şeyi hərəkətsiz halda meydana gətirmiş və ruhla, sonuncu mə'nəvi ünsürlə canlandırmışdır. Deməli, torpaq odun köməyi ilə sudan ayrılıb üzə çıxandan sonra yaradılanların hərəkətə gətirilməsinə, canlandırılmasına təkan verən sonuncu ünsürə ehtiyac duyulur.

Mifoloji sistemlərdə torpağın meydana gəlməsi ilə qarmaqarışıq kaos parçalanır, yuxarı və aşağı aləmlər yaranır, ata göyün (qədim türklərdə Göy tanrı) ana torpaqla (yunanlarda Heya, romalılarda Uran, türklərdə Etugen, yaxud Umay/Humay, atəşpərəstlərdə Armayı, yaxud Ahuramazda) müqəddəs nigahı baş tutur, bütün doğuşlar, törəmələr bu nigaha borcludur. Doğrudur, bə'zən əksinə göstərilir. Məsələn, misirlilərə görə, Nut - göy anadır, Heb – yer isə atadır. Lakin hər iki halda müqəddəs nigahla kainatda həyat başlanır. Torpağın mənşəyi, yaranması ilə bağlı formalaşan təsəvvürlər də ziddiyyətli: ən primitiv inanclara görə, guya torpaq Yerlik, Ehe-Burhan kimi tanrılar tərəfindən dünya okeanından tutulur. Göyün yerdən ayrılmasına isə səbəb Şu (misir mənşəli külək allahıdır, övladları Nut-göyü Heb-Yerlə daim dalaşdığı üçün ayırır, o, dizini yerə qoymuş insan kimi təsvir edilir, bir əlini yuxarı qaldırıb Nut-göyü başının üstündə tutur) və Enlildir («lil» şümercə külək deməkdir, Enlilin dünyaya gəlməsi atası Yerin

anası Ki – Göydən həmişəlik ayrılmasına səbəb olur).

Azərbaycan miflərində həmin məsələyə ictimai don geydirilir. Belə ki, Göyün Yerdən aralanmasının səbəbi insanların şərə meyl etmələri ilə bağlıdır: «Əzəli yer üzündə heş nə yoxuydu. Elə vaxd öz-özünə cəlif keçirmiş. Sonra heyvanlar, cücülər otdar, ağaşdar yarandı. Lap axırda Allah adamları yaratdı. Bullar yer üzündə o qədər artıf törədilər ki, dünya bullara darriğ elədi, insannar başdadılar bir-birinə pisdih, paxıllıq eləməyə. Bunu görəndə Göy acıxlanıf yerdən aralandı. O vaxdan da bərəkət azalıf, çörəh daşdan çıxır». ⁶⁶

Nizamidə də bu inancın eyni şəkildə izahına rast gəlirik:

«Ey uca göyü qaldıran,
...Səcdədən boyun qaçırmış
o nəhlin isə
Qapısı qıfıl üstündən bağlandı». ⁶⁷

Şairə görə, allah əvvəl göy qatlarını, sonra isə sudan yeri yaradır, insanları orada yerləşdirir və yağış damcıları ilə torpağı cana, bərəkətə gətirir. Maraqlıdır ki, xalqdan toplanan miflərdə olduğu kimi, Nizamidə də suyun günəş istisi ilə qurudulub bərk maddəyə, isti məhlulun soyudulub torpağa çevrilməsinə işarə olunur:

“Munis-namə»də isə yazılır ki, Allahın yerdə yaratdığı varlıqlar dörd qrupda cəmləşir:

biricisi, insanlardır ki, insan başlı,
ikincisi, yırtıcı, vəhşi heyvanlardır ki, şir başlı,
üçüncüsü, ev və yük daşıyan heyvanlardır ki, inək başlı,
dördüncüsü isə yerdə qalan heyvanlar, quşlar və başqa zəif məxluqlardır ki, qırğı başlı dörd nəhəng mələyin himayəsi ilə təbii fəlakətlərdən, istilərdən, sərt şaxtalardan, lə'nətlərdən, əzab-əziyyətlərdən mühavizə olunurlar. ⁶⁸

Azərbaycanlıların xalq mərasim nəğmələrindən mə'lum olur ki, qış girən kimi günəşin naxələf övladı bulud köməkçiləri şaxtanın və çovğunun yardımını ilə torpağı yuxuya verib əsir alır. «Saçlı qız»ı (günəşin şəfəqlərini) təndirdə gizlədir. Yalnız ilaxır çərşənbədə

⁶⁶ Азярбайҗан мифоложи мятнляр,-Бақы. 1988,

⁶⁷ Йеня орада, сящ.

⁶⁸ Мунис-наме,-Бақы, 1991, с. 560-561

torpaq ayılır və Günəşin uzun səyahətdən qayıtmasını gören şaxta ilə döyüşə girir. Bu təsəvvürün mərasimləşmiş forması «Kosa-Keçi» qarşılaşmasına həsr olunan oyun-tamaşalarda bu günümüzədək yaşadılmışdır.

Bir cəhət maraqlıdır ki, torpaq çərşənbəsində qalanan tonqalları uzun müddət sönməyə qoymurdular. «Öd sönsə, ocaq da söner»-deyirlər. Eləcə də Günəşin rəmzi olan alov qışın ən qəddar düşməni sayılırdı.

TORPAQ ÇƏRŞƏNBƏSİ MƏRASİMİ

Torpaq çərşənbəsi mərasiminə dan söküləndə başlayırdılar. Uşaqlı-böyükü hamı bağlara, əkin sahələrinə yollanırdılar. Ağacların diblərini belləyirdilər. Torpaq çərşənbəsi günü yeri murdarlamaq, ağacları qırmaq, suya, oda və torpağa tüpürmək günah sayılırdı. İmkansızlara əl tutmamaq, yardım gözləyəni sevindirməmək torpaq ruhunu narazı salmaq demək idi. Həmin gün qan tökülməsi elin il boyu bəlalar çəkməsi demək idi. Adamlar küçə-meydanları, həyətləri zir-zibildən təmizləyirdilər. Ağacları budayırdılar. Quru otu bir yerə yığırdılar. Qaş qaralanadək toplanan çör-çöpü, çırpını meydanlarda qalayırdılar. Bundan sonra başlanan şənlik səhərədək davam edirdi. Ulu babalarımızın ən qədim əmək peşələrindən biri qoyunçuluq olduğu üçün saya tamaşaları da torpaq çərşənbəsinin atributlarından birinə çevrilmişdir. Süfrələr şirniyyatlarla və ağartıdan hazırlanan yeməklərlə bəzədilirdi. Torpaq çərşənbəsində heyvan kəsilməzdi.

OBA YİYƏSİZ QALANDA DONUZ TƏPƏYƏ ÇIXAR

Torpağa bağlılıq Azərbaycan xalqının xarakterini müəyyənləşdirən amillərdən biridir.

Xalqımız duyğu və düşüncələrini «*Vətən-qürbət*» motivli atalar sözü və məsəllərdə əks etdirməklə öz dolğun xarakterini yaratmışdır. Müdrək kəlamlardan aydın görünür ki, Vətən hər bir Azərbaycan türkü üçün iman yeridir. O, qərrib ölkəyə düşəndə doğma yurdundan ötrü təklikdə göz yaşı axıdır. Gözsüz yaşayır, amma Vətənsiz yaşaya bilmir. Qürbətdə keçən ömrünü ömür saymır. Ona görə ki, Vətənin bir qışı qürbətin yüz baharından yaxşıdır. Qəflətən kimsə vuranda türkün «Vay Vətən!» deməsi

təsadüfi deyil. Bu da bir həqiqətdir ki, qürbəti görməyən Vətənin qədrini bilməz...

Beləcə ana yurdunu böyük məhəbbətlə sevən ulu babalarımız heç vaxt özgəsinin torpağına göz dikməmişlər, çünki qürbət yerdən Vətən olmaz!

Əsrlər boyu elin igid oğulları doğma yurdu amansız düşmənlərin basqınlarından qorumaq üçün sinələrini sipərə döndərmiş, lazım gələndə canlarından belə keçmişlər. Ocağımızı söndürməyə can atanlar öz ölkələrində qovulmuş, özlərinin ocağı dağıdılmışdır. Atalarımız deyirdilər ki, *Vətənə gəldim, imana gəldim. Gözsüz yaşamaq olar, Vətənsiz yox. Qürbət yerdən Vətən olmaz! Qürbətdə keçən ömür, ömür sayılmaz.*

Vətəni Vətən eləyən xalqdır, orada yaşayan insanlardır. Ehsiz obanın, yurdun nə qiyməti var?! Əlbir olub dağ dağ üstə qoymaq mümkündür. Atalar sözü və məsəllərdə el gücünün tükənməzliyinin sirri onun birliyi ilə izah edilir: *Birlik harda, dirilik orda! El gücü, sel gücü! El yandıran şamı söndürmək olmaz. El keçən körpüdən sən də keç!*

TORPAQLA ƏLLƏŞƏN XOŞBƏXT OLAR

Bir xalq söyləməsində deyilir ki, əldən-ayaqdan düşmüş qoca bağban övladlarının fərsizliyindən dərdə düşür. Nə qədər onları danlayır, töhmət edir, heç bir əsər eləmir, bağ-bağata ayaq açmırlar. Ahıl kişi torpağın ot-ələf basdığı, becərilmədiyini görüb bir az da beli bükülür. Qış qapının ağzını kəsəndə yatağa düşür. İləxir çərşənbələr girəndə qoca bağban axır nəfəsinin çatdığını başa düşür və oğlanlarını çağırır deyir:

- Mən dünyadan köçürəm. Olanımı-olmazımı qızıla çevirib, bir küpə doldurmuşam, bağda ağacın altında basdırmışam. Bilirəm, əliniz işə yatmır, barı onu götürüb, gününüzü keçirin.

- Hansı ağacın? –deyə soruşdular, amma cavab ala bilmədilər. Qocanın nəfəsi kəsildi.

Qardaşlar kişini basdıran kimi əllərinə bel alıb düşdülər torpağın üstünə. Bağda nə çox idi ağac, yerin altını-üstünə çevirdilər, amma qızıl güpünü tapmadılar. Yoldan keçənlər elə bildilər ki, övladları insafa gəlirlər, qoca bağbanın ruhunu şad etmək üçün yeri belləyirlər. Torpağı bir neçə dəfə çevirdilər, axır yorulub, əl çəkdilər. Əmilərindən soruşdular ki, bu nə sirdi, qızıl güpü hansı

ağacın dibində ola bilər? Kişi ağır-ağır başını bulayıb dedi:

- Payız gəlsin, bir də yoxlayarsınız.

Aylar bir-birini əvəz edir. Yayda və qışda bağın barını yığıb yığışdırmaq olmur. Qardaşlar torpaqdan o qədər qazanc əldə edirlər ki, qızıl küpü yadlarından çıxır.

Elə o il əmiləri onlara qonaq gəlir. Barının çoxluğundan başlarını aşağı salmış ağacları göstərib gülə-gülə deyir:

-Atanızın basdırdığı qızılları tapdınız mı?

Böyük qardaş işin nə yerdə olduğunu anlayıb cavab verir:

-Bəli, indi başa düşdük ki, torpağa tər versən, o sənə zər verər.

Torpağa xor baxana, o kor baxar. Torpağı ovuclayan – qızıl ovucclar. Torpağın qədrini bilməyənlər ulaya-ulaya qalarlar.

Müdrüklərimiz onu da deyiblər ki, «Torpağın sirrini əli torpaqda olanlar bilər», «Torpağa əylən namərdə əyilməz», «Torpaq qızılquşdur, əldən buraxdın - uçar gedər», «Torpağın qarası üz ağardır».

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD»DA TORPAĞA TAPINMA

Gül-çiçəkli göycə çəmən payıza qalmaz.

Getdiyiniz yerin otlaqlarını geyik (dağ keçisi) tanıyar.

Uzaq yerlərin çəmənələrini qulan bilər.

Sərt qayalar oynamadı, yer ovuldu.

Əcəl gəldi, yer gizlətdi.

Fani dünya kimə qaldı?

Yerli böyük dağların yıxılması!

Qazan bəy oğuz torpağına basqın edilib viran qaldığını görəndə ilk olaraq üzünü yurduna tutur, canlı varlıq kimi, ona üreyini açır:

- Qohum-qəbiləli komam-yurdum!...

Səni düşmən haradan talayıb, gözəl yurdum!

Uca evimin tikilisi, yurdu qalmış,

Qoca anamın oturduğu yer də qalmış.

Oğlum Uruzun ox atdığı nişan qalmış,

Bəylərin at çapdığı meydan qalmış.

Qara mətbəxin yerində ocaq qalmış...

YEL ÇƏRŞƏNBƏSİ. (YEL ƏSMƏYİNCƏ YARPAQ TƏRPƏNMƏZ).
Dünyanın yaranmasında iştirak edən dörd ünsürün sonuncusu havadır. Azərbaycan xalqının yazqabağı mərasimlərində Yel

çərşənbəsi adı ilə qeyd olunur. Odlu birlikdə mə'nəvi, (kişi) başlanğıc hesab edilir və maddi (qadın) başlanğıc - torpağa, suya əks cəbhədə durur. Canlılara nəfəs verməklə öz hərəkətliyini, dinamikliyini onlara keçirir. Başqa sözlə, cansız torpağı və suyu durğunluqdan çıxardır. Bu xüsusiyyətinə görə bə'zən hava ruhla eyniləşdirilir. Maraqlıdır ki, dünyanın mə'nəvi, ruhi tərəfləri kişilərlə, maddi, əşyavi tərəfləri isə qadınlarla əlaqələndirilir. Lakin od və hava işə qarışmasa maddi, əşyavi tərəf əbədi dəyişməz qalar, sular coşub-daşmaz, dalğalanmaz, torpaqlar vulkana çevrilib püskürməz, atalar sözündə qeyd edildiyi kimi, «*Yel olmasa, sel olmaz*». «*Yel gətirib, gün qurudub*». *Od eləyəni fələk eləyə bilməz*». «*Yel üfürüb şişirtdiyini göyə qaldırır*».

Dünya xalqlarının kosmoqonik mif sistemlərində hava mifik zamanın başladığı nöqtədə baş allahdır. Məsələn, qədim Misirdə hava allahı Şu göyü və yeri məğlub edir, bütün aləmi ələ alıb canlıları yaradır. Hindistanda Brahm nəfəsini bayıra buraxanda dünya yaranır, içəri alanda məhv olur. Çinlilərin təsəvvüründə isə göyün qapılarının açılıb-bağlanması ilə həyat-ölüm hadisələri baş verir. Müsəlman miflərində İsa nəfəsi ilə ölümləri dirildir, ona Məsih (nəfəs verən) adının verilməsi məhz bununla bağlıdır.

«Munisnamə»yə görə, Azərbaycanda lap qədimlərdə dünya hava və sularının hamisi bir məxluqun timsalında təqdim edilir: «Bir əlini yerə dirəyən, digərini isə göyə dikən Səhayıl (qədim külək tanrısı Səbayel bəlkə də bu inancdan yaranmışdır) dəniz suyunun və küləklərin qoruyucusudur. O, göyə yüksələn əli ilə sərt küləklərin, qasırganın, yerə dikilən əli iləsə coşub-daşan dəniz sularının qarşısını alır. Əgər Səhayıl sol əlini yerdən götürsə, dəniz suyu kükrəyib bütün çölləri, düzləri basar, insanlar sulara qərq olar, boğulub ölər, sağ əlini aşağı salsə tufan, qasırga qopar, dünya üzünü silib aparar, canlı varlıqlardan əsar-ələmət qalmaz». Bir varlıqda həm kişiyə, həm də qadına xas xüsusiyyətlərin cəmləşməsinə «Avesta»da da rast gəlirik. Xeyir və Şər allahlarını bətnində bəsləyən Zürvan həm kişi, həm də qadın idi.

Yel Azərbaycan mifik təfəkküründə yol göstərən, bələdçi rolunu yerinə yetirir. Yel baba (əksər hallarda əldən-ayaqdan düşmüş qarı sifətində peyda olur) qalın meşələrdə azıb mənzilini tapmaqda çətinlik çəkən xeyirxah insanların qarşısına çıxır, onlara bir yumaq verir və yumağı yerə atıb, diyirlətməyi tələb edir. Yel babanın üfurməsi ilə yumaq açılır və azmışları mənzil başına çatdırır.

Xalqımızın ən əski təsəvvürlərinə görə, Yel baba xırmana gəlməmişdən qabaq oradan buğda, dən götürməzlər. Sovurulmamış buğda götürənin oğlu ölür. Xırman sovrulandan sonra ilk buğda götürənin isə oğlu olar.

Ulularımız deyirlər ki, «Yel əsdirəni söyməzlər». Çünki onun arxasında tanrı durur. Yelə tupürsən öz üstünə qayıdır.

Yel dağına ziyarət edirlər. Adamlar ürəklərində hər hansı bir dilək tutub nəzir-niyaz gətirir, qurban kəsirlər. Yel baba kimin nəzirini, qurbanını qəbul etsə, o adam xeyir tapar, arzusuna çatır.

Bir inanışda isə deyilir ki, «Yel çərşənbəsi girən gün söyüd ağacının altına gedib niyyət elə və Yel babanı çağır. Əgər Yel baba sənin səsinə eşidib söyüdün budaqlarını torpağa toxundursa diləyin yerinə yetər».

MƏNİM ÖLÜM XƏBƏRİM
ANAMA DESİN YELLƏR

Səhərdən əsən yellər,
Kəndirim kəsən yellər,
Mənim ölüm xəbərim
Anama desin yellər!

Qeyd etmişdik ki, yunan mifologiyasında əsasən üç külək Zefir, Borey və Not dünyanın, eləcə də onun ayrı-ayrı elementlərinin yaranmasında fəal iştirak edir, cansız varlıqlara can verir, bə'zən fəlakətlərin törədicisinə çevrilir, bə'zən də sadəcə olaraq insanlara bəlalı xəbərlər gətirməklə kifayətlənir. Bu mifik küləklərin ən xeyirlisi qərb ölkəsi Qasperidən əsən ölüməməhkum Zefirdir ki, özü ilə isti yağışlar gətirib, torpağın üstünə səpir, bitkiləri yuxudan oyadır, təbiəti canlandırır. O, soyuqqəlblə Boreydən və quru Notdan incik düşmüşdü, çünki uşaqlıqda onlardan çoxlu əzab-əziyyət görmüşdü. Xatırladaq ki, dəlisov xasiyyətli Borey (ruslarda «burya», bizdə isə «boğanaq» adlanır, hər iki sözün «Borey»lə qohumluğu göz qabağındadır) yunanların təsəvvüründə ölü qızları çox sevir, onları həyasızcasına qaçırır və heç vaxt «oğurluq üstə» ələ keçmir». ⁶⁹ Əski Şərq mifoloji sisteminə isə dünyanın dörd tərəfində (aşağı, yuxarı, sağ, sol) yaşayan dörd külək (Qərb, Şərq,

⁶⁹ Немировский Эллады.-М., 1992, с. 16-17

Cənub, Şimal) mövcuddur. Onların ikisi mülayim xasiyyətli (Cənub və Şərq küləkləri), ikisi isə sərt (Şimal və Qərb küləkləri).

Maraqlıdır ki, «Yel baba» ritual nəğməsində də can üstə olan gənc qız sanki son nəfəsində üzünü küləyə tutub, ölüm xəbərini anasına aparmağı xahiş edir. Ola bilsin ki, ilkin inanışlarda Yel baba məhz dünyanın ayrı-ayrı elementləri arasında rabitə yaradan vasitə hesab edilirdi.

QIZLARIN GÜLƏYƏ ƏRƏ GETMƏK İSTƏYİ

«Azərbaycan folkloru» toplusunda yuxarıda deyilənlərlə səsləşən olduqca maraqlı bir faktla rastlaşırı: «Taxıl döyümü vaxtı boğanaq qalxarsa, qızlar: «Boğanaq gəlmə, sənə gedəcəyəm»-deyirlər».

Azərbaycan inancındakı qızların boğanağa ərə getmək istəyi və «Yel baba mərasim nəğməsinin «Mənim ölüm xəbərim Anama desin yellər misraları ilə Boreyin ölü qızları qaçırması arasında əlaqə göz qabağındadır. Lakin yunan miflərindən fərqli olaraq Azərbaycan inancında qızlar sağ ikən özləri könüllü surətdə sərt küləyə ərə gedəcəklərini və‘d edirlər, bununla da onun könlünü oxşayıb, arzusunun yerinə yetirilməsinə ümid yaradırlar və taxıl döyümündə şiddətli əsməsinin qarşısını alırlar. Başqa sözlə, nəğməni eşidəndən sonra Boğanağa – Boreyə qızların ölməyini gözləmək və oğurluq etmək lazım gəlmir, çünki taxıl döyülüb qurtaran kimi onları öz xoşları ilə qoynuna alıb istədiyi yerə apara biləcək.

YEL BABA MƏRASİMİ

Xırmanda dəni samandan ayırmaq vaxtı gələndə camaat Yel babanı çağırır deyir:

- Yel baba, gəl, ağ atına arpa, saman apar!

Bə‘zi yerlərdə ona nəğmə ilə də müraciət edirlər:

A Yel baba, yel baba,
Tez gəl baba, gəl baba.
Sovur bizim xırmanı,
Atına ver samanı.
Dən yığılıb dağ olsun.
Yel babamız sağ olsun.

Taxılıımız yerdə qaldı,
Yaxamız əldə qaldı.
A Yel baba, yel baba,
Tez gəl baba, gəl baba.
Sovur bizim xırmanı,
Atına ver samanı.
Dən yığılıb dağ olsun.
Yel babamız sağ olsun.

Əcdadlarımızın əski inamına görə, bu çağırışdan sonra Yel baba gəlib xırmanı sovurur, samanı aparıb öz atına verər, təmizlənmiş dən isə adamlara qalardı.

Xırman sovrulub, taxıl döyülüb qurtarandan sonra oxuyardılar:

Xırmanda şana qaldı,
Yel əsdi, xana qaldı,
Xırmana bir qız gəldi,
Saçı nişana qaldı.

ATALAR DEYİB Kİ...

Yel aparın yelinki,
Yerdə qalan mənimki.
Yelə tüpürsən öz üstünə gələr.
Yel qayadan nə aparar?
Yelnən gələn, selnən gedər,
Elnən gələn, külnən gedər.
Yel aparsa, sənə nə qalar?
Yelə dedilər: - Əsmə!
Dedi - Kələyimi kəsmə.
Yel üfürüb şişirtdiyini göyə qaldırar.
Yelin zarafatı qovmaqla başlanır.
Yelə verdiyin düşmənə qismət olar.
Yelin işi elnən deyil, külnəndi.
Yel olmasa, sel də olmaz.
Yelə qoşulan çox uzuğa getməz.
Yeldən aman diləməzlər.

MİF VƏ DİN

İLKİN İNANC SİSTEMLƏRİ: TOTEMİZM, ŞAMANİZM, BÜTPƏRƏSTLİK VƏ KULTÇULUQ. MİFLƏRİN MƏNŞƏYİ VƏ YARANMA YOLLARI. TOTEMİZMDƏ QOHUMLUQ ƏLAQƏLƏRİ. AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN MİFLƏRİNDƏ NƏSLİN HEYVANLARA, QUŞLARA, BİTKİLƏRƏ BAĞLANMASI. ŞAMANÇILIQLA ƏLAQƏDAR YARANAN NƏZƏRİYYƏLƏR. ŞAMAN MİFLƏRİNDƏ DÜNYA MODELİ. AZƏRBAYCAN MİF VƏ NAĞİLLARINDA ŞAMANÇILIĞIN İZLƏRİ.

Mif dindirmi? Bu suala cavab verməzdən əvvəl dinin nə olduğunu aydınlaşdırmaq. Din dünyagörüşüdür, dünyaduyumdur. Lakin hər cür dünyagörüşü din deyil. Din inanca çevrilən dünyagörüşüdür. Belə ki, mifik təfəkkürdə dünya qeyri-şüuri şəkildə qavranılır, həyat təcrübəsi, sınaqlar nəticəsində bu qavranılmanın düzgün və ya səhv olduğu üzə çıxarılır (təsadüf nəticəsində də olsa) və ilkin, kortəbii inamların təcrübə yolu ilə az da olsa «təsdiqlənənləri» inanca çevrilir.

Bu qənaəti elementar bir misalla aydınlaşdırmaq: hər hansı bir ağac yarpağınının, yaşıl otun fəvqəltəbii qüvvəyə malik ilkin təsviri kortəbii inamdan doğan mifdir. Lakin kortəbii inam öz-özünə yaranmır, onun da formalaşmasına təkan verən amillər olmalıdır. Bizim misalda mal-qaranın ota, yarpaqla qidalanmasından sonra insanların hər gün süd əldə etmələri həmin amil rolunu oynaya bilər. Hansısa otun, yarpağın yararı sağaltmaq xüsusiyyətini sınaq yolu ilə öyrənəndən sonra əldə olunan təsəvvür isə inandır, yə'ni bitkinin fəvqəltəbii qüvvəyə malikliyinə insanlar artıq əyani şəkildə görürlər və onunla bağlı yaranan bütün ilkin, kortəbii təsəvvürləri gerçəkliklə daha qırılmaz tellərlə bağlamağa çalışaraq inanclar sistemi yaradırlar. Ota, ağaca və s. sitayiş edirlər. Onlara canlı varlıq kimi baxıb «qeyri-adi gücünə» arxalanırlar. Çətinliyə, çıxılmaz hala düşəndə ona üz tuturlar. Bu inanc sistemi insanların məişətini, davranış və hərəkətlərini tənzimləməyə başlayır. Davranış və əxlaq

normaları formalaşır, insanlar rituallarla idarə olunurlar. İlk kortəbii mifik inam primitiv dinə çevrilir. Bu mə'nada, din xüsusi fəaliyyət (kult) növüdür, həmin fəaliyyətə uyğunlaşdırılan əxlaq, rəftar, davranış tərzidir ki, gerçəklikdən uzaq olan başlanğıcın, insan ağılından kənar qalan dünyanın mövcudluğuna və onun yaradıcısı allahın (bir və bir neçə) varlığına inama əsaslanır. Məhz dünyagörüşü olması, varlığın qeyri-adi şəkildə dərkə miflərə də xas olan xüsusiyyətlərdir. Ona görə də bir sıra başqa mühüm məsələdə dinlə mifin funksiyaları üst-üstə düşür. Başqa sözlə, miflərin bə'zi model və sistemləri dini təsəvvürlərin analogiyasıdır. Lakin bütün bunlar mifləri dinlə eyniləşdirməyə imkan vermir. Doğrudur, ilkin primitiv dini görüşlərdə - totemizm, animizm, antropomorfizm, şamanizm, bütprəstlik və kultçuluqda miflərə bağlılıq, qovuşuqluq o qədər möhkəmdir ki, mifin və dinin sərhədlərini göstərmək çətindir. Monoteist (təkallahlı) dinlərdə isə (xüsusilə xristianlıq və islamda) mif sistemlərini dini baxışlardan ayırmaq mümkündür. Bu qənaətlərdən sonra yuxarıdakı sualı bir qədər başqa şəkildə qoymaq olar: miflərlə dini görüşlərin bağlılığı nəyə əsaslanır və mifləri dinlərdən ayıran cəhətlər varmı? İlk mərhələdə insanın bütün fəaliyyətinin sinkretik formada mövcudluğu dünyagörüşü sistemlərinin də mənşəcə eyni başlanğıca malik olmalarına dəlalət edir. Sinkretik düşüncənin köklərində dünya haqqında elə təsəvvürlər durur ki, orada heyvanlar allahlarla, allahlar insanlarla, insanlar isə heyvanlarla eynihüquqlu verilir. Ona görə ki, ilkin dövrdə kütlə, toplum halında həyat sürən insanın hələ tək yaşamaq təcrübəsi olmadığı kimi, fərdi düşünmək qabiliyyəti də yox idi, təbiət sisteminin bütün komponentləri ilə bir sırada özünü də dərkətmə yolunda axtarışlar apararkən, ilk növbədə, yaratmaq, yaşatmaq, yox etmək qüdrətinə malik heyvanşəkilli allahları meydana gətirmişdi. Onlar qismətlərinə düşən ərazidə görüb tanıdıqları təbiətə - «kiçik dünyalarına» özlərindən kənar qalan təbiət haqqındakı fantastik təsəvvürləri tətbiq etmişdilər. L. Levi-Bryulun dediyi kimi, «mövcud olan heç bir varlıq, əşya, təbiət hadisəsi ilkin insanın kollektiv təsəvvüründə gerçəklikdə olduğu kimi görünmürdü».⁷⁰ Beləliklə, sinkretik təsəvvürlər sistemində yaranma, əmələ gəlmə problemini ilk dəfə məhz miflər öz yolu və üsulları ilə həll etməyə çalışmışdı. V.R. Arsenyevin doğru qənaətinə

⁷⁰ Леви-Брюль. Первобытное мышление. - М., 1930, с. 21

görə, «miflərdə problemin doğulma impulsları ortaya atılır, bunu kollektivin iradəsinin təzahürü kimi də, insanların təbii fəlakətlərə qarşı acizliyindən yaranan cərəyan atılması kimi də başa düşmək olar».⁷¹ Bu mə'nada miflər və kortəbii formada yaranan ilkin primitiv dinlər - totemizm, animizm, şamanizm, buddizm və kultlar bir ağacın eyni kökdən pöhrələnən ayrı-ayrı qolları və budaqlarıdır, meyvəsinin bolluğuna, azlığına və dadına görə bir-birindən fərqlənir (miflərin qismətinə düşən qolda meyvələr olduqca bol və şirindir). Bə'zi dinlər isə sonradan calaq edilməklə yaradıldığından (siyasi və ictimai məqsəqlərlə) alınan məhsul daha keyfiyyətlidir. Məhz bu cür bağlılığına görədir ki, tədqiqatçılar əksər hallarda mifləri dinlə eyniləşdirməyə, bə'zən də tamamilə ayırmağa, təcrid etməyə təşəbbüs göstərmişlər. Hər iki halda miflərlə dinlər arasındakı varislik və ən'ənə əlaqəsi görməməzliyə vurulmuşdur. Belə ki, «Mifoloji məktəb» nəzəriyyəsinin nümayəndələri mifləri ən qədim din sayırdı. Təkamülçülərin qənaətində isə, mif primitiv dünyagörüşüdür və din öz məzmununu ondan alır. E.Taylor yazırdı: «Miflərin əsasında həmin animistik təsəvvürlər durur ki, bütün dinlər onlardan meydana gəlmişdir.»⁷² Amerika etnoqrafı D.Brinton mifin dinlərdən yaranması fikrini irəli sürməklə müasirlərinin tamamilə əksinə çıxır.⁷³ Əsrimizin 30-cu illərinə aid «Ədəbiyyat ensiklopediyası»nda da mifi dinin törəməsi kimi təqdim etmə meylinə rast gəlirik. A.B.Raneviçin belə qənaətə gəlir ki, «Mifologiya həmişə dinin bir elementi olmuşdur».⁷⁴

XIX əsrin sonlarından başlayaraq, əvvəl ehtiyatla, sonra cəsarətlə mifləri dindən ayırıb, bir-birinə qarşı qoymağa təşəbbüs göstərirlər. S.A.Tokarevin fikrincə, «bu təşəbbüslər ən'ənədən gəlirdi, ilk vaxtlar, ola bilsin ki, heç bir məqsəd güdülmürdü, lakin tezliklə şüurlu olaraq dinin üzünü ağ etmək, onu hörmətdən salan mifoloji elementlərdən, qədim alimlərin belə gülüş hədəfinə çevrilən primitiv, əyləncəli hekayələrdən qurtarmaq qərarına gəldilər».⁷⁵

Frank cevons yazırdı ki, «mif nə dindir, nə də dinin mənbəyi. Mif ilkin fəlsəfədir, ibtidai elmdir, bədii düşüncənin bir hissəsidir. Din

⁷¹ Арсеньев В.Р. Звери-Богги-Люди. - М., 1991, с. 151

⁷² Тайлор Э. Первобытная культура. - М., 1989, с. 8

⁷³ Токарев С.А. Ранние формы религии.- М., 1990., с. 513

⁷⁴ Литературная энциклопедия. - М., 1934, т. 7, с. 348

⁷⁵ Токарев С.А. Эюстрилян ясыря, с.513

miflərdən ona lazım olmayanları atmaqla istifadə edə bilər»⁷⁶. Əslində dinin miflərdən «ona lazım olmayanları atmaqla istifadəsi» miflərin dinin mənbəyi olması qənaətinə gətirib çıxarır. Tədqiqatçı eyni fikirdə öz yazdıqlarını şübhə altına alır.

«Mənim dinim nağil deyil. Mənim dinim nə ümid, nə qorxu» deyən Abdulkadir Sezgin də islamın mifoloji köklərinin üstündən xətt çəkməyə, Məhəmməd peyğəmbərin «ağlı olmayanın dini yoxdur» kəlamına söykənərək onu elmlə eyniləşdirməyə təşəbbüs göstərməsi⁷⁷ ancaq təəssüf doğurur. Əlbəttə, müasir dünya dinlərinin elmə münasibətinin yaxşılaşmağa doğru dəyişməsi təqdir olunmalıdır. Bir sıra mühüm kəşflərin işığında Vatikan orta əsrlərdə elm adamlarına qarşı çıxardığı haqsız qərarlarını bu gün ləğv etmək məcburiyyətində qalır, hətta sümükləri belə torpaqlaşan alimlər haqqındakı ölüm hökmünü (qəribə də olsa) dəyişdirir. Bu, əslində elmi görüşlərin din üzərində qələbəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin unutmamaq lazım deyil ki, uzun müddət xristianlıq dünyanın elmi dərkinə qarşı inkvizisiya ilə, islam isə xürafatla, fanatizmlə cavab vermişdi. Doğrudur, «Qur'ani-Kərim» insanı və həyatı olduğu kimi, real qəbul edir. Elmi ən uca, ən yüksək rütbə sayır, alimin yuxusunu cahilin ibadətinə bərabər tutur. Elmi qadına da, kişiyyə də vacib buyurur».⁷⁸ Bütün bunlar onun miflərdən qidalanmasını inkar etmir.

Salomon Reynak qənaətləri ilə həqiqətdən uzaq olsa da, daha kəskin şəkildə miflərə qarşı çıxırdı: «Mifologiya əhvalatlar toplusudur. Din üçün hadisələri, obrazları emosiya və hərəkətdə ifadə etmək xarakterikdir. Bu, miflərdə özünü göstərmir».⁷⁹ E.Lenq mifləri «cadugərlik yayan, yalanlarla dolu olan, qalmaqallı əfsanələr» kimi qiymətləndirirdi. V. Şmidt də «mifoloji elementlərin dinə sonradan keçdiyini və mə'nən təmiz olan ilkin tək allahın adına ləkə gətirdiyini» deyirdi. İmre Trençeni-Valdäpfel M.Qorkinin sovet ideologiyasına xidmət edən «miflərin və nağılların insanların əmək təcürbəsindən yarandığı, dinin isə onların işdən yayınmasının nəticəsində meydana gəldiyi»⁸⁰ fikrinə

⁷⁶ Токарев С.А. Эюстрилян ясяри, с. 513-514

⁷⁷ Абдулкадыр Сеззин. Мяним диним.. - Бакы, 1994, с. 7

⁷⁸ Йеня орада, с. 8

⁷⁹ Рейнак С. Орфей. Всеобщая история религий. - 1919, с. 9-10 (ретрип. Издание, 1991)

⁸⁰ Горький М. О литературе. - М., 1955, с. 728

söykənərək bildirirdi ki, «din insanı sirli qüvvələrə təslim edir, mifologiya isə əksinə, insanın özünüdərkinə qanad verir».⁸¹

Tarixi aspektdə miflərin taleyi dinlə əlaqəsinə görə daha acınacaqlı olmuşdur. Dini «tiryək hesab edən» (Lenin) kommunist ideologiyası mifləri xalqın şifahi yaradıcılıq xəzinəsindən çıxarıb atmağı, yaddaşlardan silməyi, yazılı ədəbiyyatla əlaqəsinə göz yummağı tələb edirdi. Partiyanın çağırışlarına həmişə birinci qoşulan Azərbaycan kommunistləri uzun müddət islama yasaq qoyduqları, məscidləri dağıtdıqları, ya da tövlə, anbar etdikləri kimi, ulu babalarımızın ilkin düşüncə tərzinin məhsulu olan miflərin də qapılarını kilidləmişdilər.

Beləliklə, miflərin mənşəyindən, tarixi köklərindən danışarkən gerçəkliyi dərkətmə mexanizmini və insanların məişətində oynadığı rolu düzgün müəyyənləşdirmək üçün ilkin dünyagörüşü sistemlərinin kompleks şəkildə götürülməsi, araşdırılması vacibdir. Bu halda alınan nəticələr mücərrədlikdən uzaq olar, daha çox səmərə verir. Maraqlıdır ki, bütün ilkin dünyagörüşü sistemlərinin dünyanı dərkətmə «aləti» eyni olsa da, hərəsi bir funksiya daşımış, fəaliyyət dairəsi, davranış sistemi fərqli olmuşdur. Totemizmin funksiyası müqəddəs hesab edilən heyvanı, quşu, bitkini fəvqəltəbii şəkildə canlandırmaqla, onun xasiyyətində insan nəslinə xas əlamətlər tapmaqla əcdad obrazına inam yaratmaq, şamanizmin məqsədi isə dünyanın ruhları tərəfindən idarə olunmasını beyinlərə yeritmək idi. Bu dinlərin funksiyası arasında ciddi fərq nəzərə çarpsa da, gerçəkliyi dərkətmə üsulları - «alətləri» eyni idi (heyvanları, təbiət hadisələrini və cansız varlıqları şəxsləndirmə, dünyanın gözəgörünməz ruhlarla idarə olunması və s.). Bir məsələni də xatırladaq ki, folklor ədəbiyyatlarında tez-tez belə iddialara rast gəlirik ki, Azərbaycan türkləri bu və ya digər dünyagörüşü sistemindən istifadə etməmişdir (yaxud istifadə etmişdir). Mübahisə daha çox totemizm, şamanizm və bə'zi kulturlardan gedir. Tədqiqatçıların bir qrupu Azərbaycanda totemizmin olmamasını, yalnız şamançılığın mövcudluğunu iddia edir, digərləri isə əksinə fikir yürüdürlər. Bizcə, dünyanın qədim xalqlarından biri kimi, Azərbaycan türkləri bəşəriyyətin keçdiyi bütün mərhələləri yaşamışdır. Açıqlanmalı məsələ odur ki, ulu əcdadlarımızın sonrakı fəaliyyətində bu dünyagörüşü sistemləri

⁸¹ Тренчени-Вальдапфель И. Мифология. - М., 1959, с. 41

hansı izləri buraxmışdır. Şamançılıq ulu babalarımızın təbiətinə yaxın olduğu üçün folklorun epik ən'ənəsində uzun müddət yaşadılmışdır. Lakin bu o demək deyil ki, nağıllarımızda totemizmin və kultçuluğun izlərinə rast gəlmirik. Ona görə də məsələnin mahiyyətini dərk etmədən onun inkarını irəli sürmək naşılıqdan başqa bir şey deyil. Azərbaycanı dünyadan təcrid edib xüsusiləşdirmək (yə'ni onun ilkin dünyagörüşünə xüsusi don geydirmək), fakta söykənmədiyi, əsası olmadığı üçün bizə xeyir gətirmir, əksinə milli sərvətlərimizin - folklorumuzun içərisindən bəşəriyyətin keçdiyi bütün proseslərin izlərini axtarıb tapmaqla xalqımızın qədimliyini təsdiqləmiş olur.

Beləliklə, miflərin sistemini, motiv, kateqoriya və modellərini düzgün müəyyənləşdirmək, anlamaq üçün primitiv dünyagörüşlərinin dini və mifik tərəflərini üzə çıxartmaq lazımdır.

Son illərdə insanlar arasında yaranan ilkin ictimai münasibətlərin və davranışların təfəkkürdə fantastik əksindən doğan görüşləri müəyyənləşdirib sistemləşdirir, xronoloji ardıcılığı gözləməklə düzməyə təşəbbüs göstərirlər. Bu düzümün əhəmiyyəti ondadır ki, mif və din sistemlərinin tarixi kökləri, bir-birinə bağlanan və əks olan tərəflərini aydınlaşdırmağa imkan yaradır. Tokarev A.S. doğumdan əvvəlki əlaqələri, qanqohumluğunu (geniş mə'nada) - totemizm, cinslər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri - erotik kultlar, xəstəliklər qarşısında aciz qalmaqdan doğan davranışları - təbiblik, bir üzvünün ölümü ilə toplumun, icmanın bütövlüyünün, uğurlarının təhlükə altına alınması qorxusunu - dəfn kultları, nəsil, tayfa qarşıdurmasını - falçılıq, cadugərlik kimi təqdim edir.⁸² Bu düzümə ovçuluq, əkinçilik, maldarlıqla bağlı yaranan istehsal (aqrar) kultlarını, ana-yaranış kultlarını, patriarxal ailə-əcdad kultlarını, təbiət kultlarını (dağ, çay, dəniz, günəş və s.) və telepatik hadisələrlə zəngin olan şamanizmi də əlavə etmək olar. Göründüyü kimi, ibtidai insanın bütün fəaliyyəti kultlar vasitəsi ilə tənzim edilirdi. Başqa sözlə, onların dünyadakı müxtəlif varlıqlara qarşı olan münasibəti, inamı müəyyən mərhələdə kultlaşdırılırdı.

KULT (latın sözü *clere* - becərmək, ehtiram etmək və *cultus* - becərilməsi, baxılması, ehtiram edilməsi mə'nasını verir) allahların, mədən □qəhrəmanların, nəslin ilk nümayəndəsinin toplumdakı, icmadakı müqəddəslik mövqeyinə ehtiram göstərilməsi, çətin

⁸² Токарев С.А. Эюстярилян ясяри, с. 206

anlarda onlardan kömək istənilməsi və xatirələrinin əbədiləşdirilməsinə yönələn kollektiv və fərdi davranış növüdür, bir sıra xüsusiyyətləri ilə rituallara yaxınlaşır, lakin kultlar rituallardan fərqli olaraq, hər an insanların ehtiyac və istəklərinin həyata keçirilməsi vasitəsinə çevrilə bilir, yə'ni rituallar ilin müəyyən vaxtlarında, eləcə də məişətdə baş verən mühüm hadisələr vaxtı (icma başçısının seçilməsi, təbii fəlakətin dəf edilməsi və s. bağlı ən'ənə halına düşmüş, yə'ni ilin müəyyən vaxtında təkrarlanması icma tərəfindən qəbul edilmiş xüsusi fəaliyyət forması kimi) toplumun bütün üzvlərinin iştirakı ilə icra olunurdu, bu zaman, əlbəttə, bə'zi kultlar da unudulmur, onlara ehtiram göstərilir və ritualların repertuarına daxil edilirdi. Müstəqil kult ayinlərinin keçirilməsinə isə vaxt məhdudiyəti qoyulmur, insanlar kiçik qrup halında (bir ailə çərçivəsində belə) gündəlik qayğıları ilə bağlı xüsusi və müqəddəs hesab edilən yerlərdə (ağac kölgəsində, ocaq və bulaq başında, göl və çay sahillərində, mə'bədlərdə) hər an qurban kəsə, dualar oxuya, başqa ayinlər təşkil edə bilirdi. Deməli, kult hesab edilən varlıqlara ya fərdi yolla, ya da kütləvi şəkildə müraciətlər edib çarə diləmək mümkün idi. Beləliklə, ilkin inanışlar kult miflərinin çoxlu sayda yaranmasına təbii şərait yaratmışdır. İlkin təsəvvürdə gözə görünən hər şey - canlı və cansız (daş, qaya, bitki, heyvan, insan, təbiət hadisəsi və s) asanlıqla kultlaşdırılsa da, bə'zilərinin ömrü çox qısa olurdu.

Kult ən'ənələri miflər vasitəsi ilə bir nəsilədən başqasına ötürülür. Azərbaycan mifoloji sistemində və inanclarında ağac (ağac pirlərinə bu gün də paltarlarından bir hissə qoparıb asanlar var), dağ, qaya, su, bulaq, ilan (ilan pirləri), öküz, inək, at, ocaq, ata, ana, baba (Ağdaşda Gündoğdu baba ziyarətgahı) kultlarının izlərinə rast gəlmək olar.

Tədqiqatçıların fikrincə, totemlərdən müxtəlif dinlərdə geniş istifadə olunur. Bə'zi dinlərdə totem sisteminin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, orada antitotemlər, totemə əks olan heyvanlar da mövcuddur. Məsələn, atəşpərəstlik görüşlərinin yaradıcıları qədim midiyalıların gen yaddaşlarında yaşatdıqları bir çox heyvanlara – mamont, dinozavr, tüklü nasoroq, ağ və buynın ayı, pinqvin, tovuz quşu, delfin, sprut, köpək balığı, şir və snejny barsa nəslin başlanğıcında duran varlıq kimi baxılmışlar. Qlobanın dediyinə görə, müqəddəs heyvan, bitki, minerallar ibarət totemlər

zoroastrizmdə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Totem kimi çox hallarda uğurlu heyvanlar çıxış edirdi ki, onlar vasitəsi ilə işıqlı qüvvələr fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan atalar sözlərində işlənən «Qurd üzü mübarəkdir», inamlarımızdakı «Yoluna qurd çıxanlar uğur qazanarlar, qara pişiklə rastlaşanların isə işləri nəş gətirər» atəşpərəstlik təsəvvürləri ilə səsleşir. Qurd işığı, günəşi – uğuru, pişik – qaranlığı, şəri, bədbəxtliyi bildirir. Məlikməmmədin quyuda ağ qoça minməyə çalışması, lakin qara qoçun belinə düşməklə qaranlıq dünyaya yollanması həmin təsəvvürlərin qalığıdır.

Totemlər dinamik və statistik şəkildə insanlara dünyada öz yerini dərk etdirən rəmzlərdir. Və Ağ-qara qoç qarşılaşması məhz totem-anti totem mübarizəsi kimi başa düşülməlidir.

Totemizmin əlamətlərinin meydana gəlməsi insanın mədəni inkişafa doğru atdığı ən uğurlu addımlardan biridir. Qədimlərdə totem heyvanları insanlar özləri ilə aparırdılar, onun xasiyyət və davranışlarını yamsılamağa çalışır, elə zənn edirdilər ki, bu davranış və hərəkətlər vasitəsi ilə qeyri-adi gücə malik olurlar. Totem heyvanın xasiyyətini, səsini daha düzgün icra edən icmada ən hörmətli şəxs sayılırdı. Totem ulu əcdad üçün ətraf mühitə münasibətdə indiqator rolunu oynayır, əxlaq və etik normaları tənzimləyirdi.

TOTEM

Totemi ispolğzuötsə v razliçnix reliqiax. Osobennostğö totemiçeskoy sistemi zoroastrizma əvlətsə naliçie ANTİtotemov, protivostoəhix totemam. O tom, naskolğko boqatimi znaniəmi o razliçnix uqolkax Zemli obladali drevnie arii, qovorit to mnoqoobrazie faunı, kotoroe vistupaet v kaçestve totemov i antitotemov: mamont, şerstisty nosoroq i dinozavr, bely i burıy medvedi, pinqvin i pavlin, delğfin, sprut i akula, lev i snejny bars.

• *Totemi - gto obrazi svəhennix jivotnix, rasteniy, mineralov, imeöhie oqromnoe znaçenie v zoroastrizme. V ix kaçestve vistupaöt jivotnie, şçitaöhiesə blaqimi - çerez nix deystvuöt svetlie silı. Totem əvlətsə simvolom, dinamiçeskim ili statiçeskim obrazom, pozvoləöhim çeloveku luçşe osoznatğ svoe mesto v mire. Proəvlenie çert totema qovorit o visşey otmeçennosti çeloveka. V drevnosti totemiçeskix jivotnix inoqda nosili s soboy, sledili za ix povedeniem, t.k. na nix deystvuöt te je nevidimie silı, çto i na çeloveka s dannım*

totemom. Totem rassmatrivalsə kak indikator pravilǵnosti postupkov čeloveka po otnošenio k miru.

- *Antitotemi - gto oskvernennie jivotnie čerez kotorix deystvuot demoni, dġvi. Proəvlenie v čeloveke čert antitotema govorit o bolǵşoy stepeni ego oskvernennosti.*

Sistemu totemov, suhestvuohie v zoroastrizme.

- *Kalendarnie - četire sistemu totemov, deystvuohix na vseġ lödey, rodivşixsə v odin qod, mesəü, denǵ ili čas, t.e. kajdy iz vremennix otrezkov imeet svoiy totem, v svəzi s čem u kajdoqo čeloveka suhestvuet üelıy rəd svoix totemov, proəvləohixsə na raznix urovnəx razvitiə.*

- *Kollektivnie - totem gqreqora (obično - rastenie), totem roda, k kotoromu prinadlejit čelovek.*

- *Totem imeni čeloveka.*

- *Totem kajdoy iz 28 lunnix stoənok (častey) lunnoqo Zodiaka.*

- *Totem kajdoqo iz 360 gradusov solnečnoqo Zodiaka.*

Čerti totemov ili antitotemov, kak v xaraktere, tak i vo vneşnem oblike, mojno obnarujitǵ ne v kajdom čeloveke, a lişǵ u otmečennoqo svetlumi ili temnumi silami. Po momentu svoeqo rojdeniə, po tomu, naskolǵko jiv v vas totem-povodirǵ ili antitotem, vi mojete oüenitǵ vozmojnosti vaşeqo vibora v storonu Sveta (slujenie Dobru) ili v storonu Tǵmi (slujenie Zlu v sataninskom voinstve), opredelitǵ ot čeqo sleduet otkazatǵsə, čtobi pereyti na storonu Dobra.

İlkin dini təsəvvürlər düzümünün önündə gələn TOTEMİZMDƏ⁸³ insanlar kiçik qruplara bölünür və hər qrup öz mənşəyini fəvqəltəbii qüvvəyə malik heyvana bağlayır. Deməli, totemizm insan qrupunun hansısa heyvandan törəməsinə inanışa əsaslanan primitiv din sistemidir, ona görə də totem kimi qəbul edilən heyvana qarşı tabu tətbiq edilir, yə'ni totemi ovlamaq, ətini

⁸³ Алгонкин мянşяли «**тотем**» сюзц оъибве щинду тайфасынын дилиндян эютцрцлмщдир, щярфи мя'насы «онун нясли» демякдир, йя'ни гурд тотем щесаб едилирдися, «гурд тотем» дейяндя «гурдун нясли» баша дщщлщрдц. «Тотем» сюзц илк дяфя елми дядябийяата XVIII ясрдя (1791) Ъ.Лонг тяряфиндя эятирилмищдир вя Ъ.Фрезерин «Тотемизм» (1887) мягаляси иля дщйя халгларынын мифолоэийасына тятбиг едилмищ, бейнялхалг термин статусу газанмыщдыр.

yemək üzərində qadağan, yasaq qoyulur. Lakin quşlar, bitkilər də totem kimi götürülürdü. Maraqlıdır ki, alman etnoqrafı Arnold van Qennepin yazdığına əsasən, totemizmin mənşəyi haqqında 1920-ci ilə qədər qırx müxtəlif istiqamətli nəzəriyyə mövcud olmuşdur, hal-hazırda isə bu nəzəriyyələrin sayı əllini ötmüşdür. Müasir dövrdə totemizm sahəsində ən sanballı tədqiqat işi S.A.Tokarevin qələmindən çıxmışdır. O, 1985-ci ilədək Avropa ölkələrində aparılan əsas araşdırmaları diqqətlə təhlil süzgülündən keçirərək belə qənaətə gəlmişdir ki, totemist inamın obyektı olan heyvanlar və bitkilər tamamilə real predmetlərdir, bunlar fantastik obrazlar deyil. Totemizmde fantaziya yalnız qohumluq haqqındakı təsəvvürdə özünü göstərir, guya insan qrupları ilə hər hansı bir mövcud heyvan və bitki növü - totem arasında magik əlaqə mövcuddur. Lakin totemist inamda totem yeganə və əsas obyekt deyil. Mərkəzi Avstraliyada yaşayan bir tayfada müxtəlif əşyalar, predmetlər, emblemlər («çürinqi»lər) totemdən daha çox «müqəddəs» sayılır və dini mahiyyət kəsb edir. Nəhayət, totemizm özünəməxsus mifoloji obrazlar sisteminə məxsusdur.⁸⁴

Beləliklə, totemizmin iki tərəfinin (sosial və dini) mövcudluğu ilə bütün tədqiqatçılar razılaşırlar, lakin başqa cəhətlərinə (psixi, tarixi, mifoloji, genetik və s.) gələndə fikirlər haçalayıp, çox hallarda bir-birini inkar edir.

Tədqiqatçıların fikrincə, totemlərdən müxtəlif dinlərdə geniş istifadə olunur. Bə'zi dinlərdə totem sisteminin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, orada antitotemlər, totemə əks olan heyvanlar da mövcuddur. Məsələn, atəşpərəstlik görüşlərinin yaradıcıları qədim midiyalıların gen yaddaşlarında yaşatdıqları bir çox heyvanlara – mamont, dinozavr, tüklü nasoroq, ağ və buynın ayı, pinqvin, tovuz quşu, delfin, sprut, köpək balığı, şir və snejniy barsa nəslin başlanğıcında duran varlıq kimi baxılmışlar. Qlobanın dediyinə görə, müqəddəs heyvan, bitki, minerallar ibarət totemlər zoroastrizmde mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Totem kimi çox hallarda uğurlu heyvanlar çıxış edirdi ki, onlar vasitəsi ilə işıqlı qüvvələr fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan atalar sözlərində işlənən «Qurd üzü mübarəkdir», inamlarımızdakı «Yoluna qurd çıxanlar uğur qazanarlar, qara pişiklə rastlaşanların isə işləri nəş gətirər»

⁸⁴ Токарев С.А. Эюстярилян ясяри, с. 70-71

atəşpərəstlik təsəvvürləri ilə səsleşir. Qurd işığı, günəşi – uğuru, pişik – qaranlığı, şəri, bədbəxtliyi bildirir. Məlikməmmədin quyuda ağ qoça minməyə çalışması, lakin qara qoçun belinə düşməklə qaranlıq dünyaya yollanması həmin təsəvvürlərin qalığıdır.

Totemlər dinamik və statistik şəkildə insanlara dünyada öz yerini dərk etdirən rəmzlərdir. Və Ağ-qara qoç qarşılaşması məhz totem-anti totem mübarizəsi kimi başa düşülməlidir.

Totemizmin əlamətlərinin meydana gəlməsi insanın mədəni inkişafa doğru atdığı ən uğurlu addımlardan biridir. Qədimlərdə totem heyvanları insanlar özləri ilə aparırdılar, onun xasiyyət və davranışlarını yamsılamağa çalışır, elə zənn edirdilər ki, bu davranış və hərəkətlər vasitəsi ilə qeyri-adi gücə malik olurlar. Totem heyvanın xasiyyətini, səsini daha düzgün icra edən icmada ən hörmətli şəxs sayılırdı. Totem ulu əcdad üçün ətraf mühitə münasibətdə indikator rolunu oynayır, əxlaq və etik normaları tənzimləyirdi.

Totemizmin köklərinə, yaranma mexanizminə nəzər salanda sosial qruplarla, insan dəstələri ilə totem arasındakı əlaqənin spesifikliyinə - hər ikisinin bir bədənin ayrı-ayrı orqanları kimi dərk edilməsinə əsaslanmaq lazımdır. Burada təfəkkürün kütləviliyi (toplum, dəstə halında düşünməsi) mühüm şərtidir. Çünki zamanın başlanğıcında fəaliyyətin bütün sahələrində insanlar fərdilikdən məhrum idilər. Kollektivlik zəminində (hətta evlənmə də kütləvi xarakterdə idi, «kollektiv nikah» tətbiq edilirdi) fərdi ruhdan, fərdi başlanğıcdan, fərdi doğuşdan, ümumiyyətlə, heç bir fərdilikdən danışmaq olmazdı. Başqa sözlə, ulu əcdad insanın, heyvanın, bitkinin mənşəyində fərqli cizgilər, fərdi köklər görməyə hələ hazır deyildi. Qədim insanların gəzintisi də, əməyi də (ovçuluğu və meyvə toplamaları), yeməyi də, dincəlməyi də toplum şəklində idi. Onlar üçün təbiətin bütövlüyü tanış olduqları ərazidən kənara çıxmırdı, dünya dağın o üzündə, çayın o biri sahilində bitirdi. Çünki dağın o üzünə, çayın o biri sahilinə toplum üzvlərinin ayaqları dəyməmişdi. Yaşadıqları məkandan uzaqda olan hər şey məchulluq idi, başqa dünya idi. Öz «kiçik dünya»larında - yurdlarında isə hər şeyin başlanğıcı totemə bağlanırdı. O məkanda olan çayı, gölü, daşı, torpağı, suyu, havanı, heyvanı, insanı, bitkini - dərk edilən bütün varlıqları doğan da, yaşadan da, məhv edən də totem idi. Ona görə də totemist görüşlərdə müqəddəs hesab edilən predmetlər və mifik

obrazlar olduqca çoxdur. İnsanlar dünyaya zoomorfik düşüncənin pəncərəsindən baxırdılar, hələ animistik (bütün varlıqlarda ruh olması) ideyalardan uzaq idilər.

Totemizmin əsil mahiyyətini başa düşmək üçün Avstraliyada yaşayan aboregenlərin məişət tərzini, etnoqrafiyasını, rituallarını, miflərini və onlara həsr olunan tədqiqat əsərlərini diqqətlə öyrənmək, inkişaf etmiş mədəni xalqların (o cümlədən Azərbaycan) qədim folklor sərvəti ilə müqayisə etmək lazımdır. Yalnız bu yolla ilkin dövrün mifoloji sistemləri ilə bağlı həqiqətləri ortaya çıxartmaq mümkündür. Son yüz ildə geri qalmış (hətta daş dövründə, matriarxatda - anaxaqanlıqda yaşayan) toplumların adət-ənənələrini və poetik şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrini toplayıb təhlil etmək sahəsində çox işlər görülmüş və ən əski təsəvvürlərin, yaradıcılıq formalarının öyrənilməsinə geniş yollar açılmışdır.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, totemizmin əsil mahiyyəti nəsil anlayışının heyvan və bitkilərlə bağlılığında axtarılmalıdır, ilk növbədə qohumluq əlaqəsinin başlanğıcında hər hansı bir totemin durmasının səbəbini aydınlaşdırmaq üçün bu əlaqənin (qohumluğun) həmin insan birliklərində nə demək olduğunu bilməliyik. S.A.Tokarev yazır ki, «avstraliyalılarda qohumluq məfhumları - «ata», «ana», «dayı», «arvad» və b. bizim başa düşdüyümüzdən tamamilə fərqli mə'nada - «toplum» anlamında başa düşülür və bu mə'na tamamilə realdır. Çünki hər bir qohumluq termini özündə aid olduğu toplumun münasibətlərini tənzimləyən ənənəvi hüquq və vəzifələrin bütöv düzümünü daşıyır - ov əldə etmək bölməsi (yə'ni uğurlu ovla qarşılaşanlar və ovlamağı bacaranlar qohumdurlar), nikah bağlanması, yaş dövrlərinə həsr olunan mərasimlərdə adamların iştirakı və rolu... Bu cür qohumluq insanlar arasında bütün əlaqələri müəyyənləşdirən nəsil bağlılığından tamamilə kənar qalır. Avstraliyalı üçün başqa tayfa və hətta qitənin o biri başının adamı sorğu-sualdan sonra orada mövcud olan bütün hüquq və vəzifələri daşımaqla «oğul», «dayı», «bacı uşağı», «ata» və s. ola bilər. Demək olar ki, Avstraliya aboregenləri insanlar arasında «qanqohumluğundan» (geniş mə'nada) başqa heç bir özgə münasibət forması tanımırlar. Gəlmə avropalıları belə - onlarla dostluq münasibətləri yaratdıqdan sonra - müəyyən qohumluq

kateqoriyalarına daxil edir, «böyük qardaş», «bacı uşağı» və s. adlandırirlar».⁸⁵

Göründüyü kimi, S.A.Tokarevin irəli sürdüyü ilkin «qanqohumluğu» əlaqəsində də fərdi heç nə yoxdur, hər şey ümumidir. Toplumla əlaqəyə girə bilən bütün varlıqlar qohumdur, bir qandandır. Totemizmin mahiyyətini ancaq bu şəkildə düzgün anlamaq mümkündür. Tədqiqatçılar mədəni xalqların əski folklorundan totemizmin izlərini tapmaqla tarixin müxtəlif mərhələlərindəki yaşaması barədə maraqlı fərziyyələr irəli sürmüşlər. Hind, Çin, Misir, İran, yəhudi, şumer, yunan və roma mifoloji sistemlərində insan nəslinin heyvan, quş və bitkidən törəməsinə yönələn motivlərə istənilən qədər rast gəlirik. Bu düzümə Azərbaycan miflərini də daxil etmək olar.

Nəsli bitkiyə bağlamaq totemizmin ən ilkin mərhələsinin məhsuludur. İnsanlar ağacların barı ilə yaşamaq haqqı qazandıqlarını, ömürlərini uzatdıqlarını, qida olmadıqda aclıqdan qırıldıqlarını gördükdə (bə'zi heyvan və quşların da bitki ilə qidalanmasını bura əlavə etmək olar), əsas bir cəhətinə - hər il qışda məhv olub, yazda dirilməsinə görə bitkilərdə ilahi qüdrət axtarmış və hansına bu xüsusiyyəti uyğunlaşdırıb bilmişlərsə, ona totem kimi baxmışlar. Barını yemələrinə baxmayaraq, həmin bitkiləri qorumuşlar, budağını qırmaq, yarpağını qoparmaqla bağlı tabu (nağıllarımızda bə'zi ağacın yarpağını qoparan buynuz çıxardır, təpəsi aşağı durur və bu bələlardan bitki vasitəsi ilə də qurtarır) tətbiq etmişlər. Yurdumuzun müxtəlif guşələrində onlarla ağac pirinə özünə aid əşyanı asan, bununla ağacın köməyi ilə arzusuna çatacağına ümid bəsləyən insanlara bu gün də rast gəlmək mümkündür. Eləcə də bə'zi ağaclarla, bitkilərlə bağlı qadağaların, yasaqların inanclarda indi də yaşamasının şahidi oluruz:

«Çinar ağacını nə kəsməh, nə də yandırmaq olar. Ona görə ki, günaxdı, adam zərər çəkər.

Əvdən başqasına gül verməzdir. Gül əvlətdi, sevinci gedər.

Yemişəni, ağ gülü evə gətirmək olmaz, ondan xata gələr.

Bar ağaclarını murdarlamaq olmaz. Yoxsa ondan insana xətər gələr.

Əncir ağacını kəsip yandırmaq günaxdı».⁸⁶ və s.

⁸⁵ Токарев С.А. Эюстярилян ясяри, с. 68

⁸⁶ Азярбайҗан мифоложи мятнляри, с. 156

Nağıl və dastanlarımızda hətta alma insanı dünyaya gətirən vasitə kimi göstərilir. c.Frezer yazır ki, «qara-qırğızlarda qısır qadınlar hamilə qalmaqdan ötrü tək alma ilə birlikdə yerdə sürünürdülər».⁸⁷ Yada salaq ki, xristian mifologiyasında bakirə Məryəmin (əri ilə cinsi əlaqə olmadan) İsus Xristosu mö'cüzəli şəkildə doğmasını S.A.Tokarev totemizmin zərrəciyi hesab edir⁸⁸. Bu, bəlkə də mübahisə doğura bilər. Lakin almanın yarıya bölünüb yeyilməsi ilə sonsuz olan və ahıl yaşına çatan valideynlərin övlad dünyaya gətirməsinin totemizmlə bağlılığını inkar etmək mümkün deyil. Bu cür nağılların bə'zilərində almadan doğulan qəhrəman atasının xəyanətinə qarşı çıxıb onu öldürür və taxta sahib olaraq, yeni dövlət yaradır ki, oranın sakinləri özlərini onun törəmələri hesab edirlər. Məgər bu totemizmdəki kimi yeni nəslin başlanğıcının almadan əmələ gəlməyə qoyulmasına inamin qalığı deyilmi? Almanın qocanı cavanlaşdırıb ölümsüzləşdirməsi haqqında olan təsəvvürlərdə də totemizmin izləri vardır. Bu silsiləyə daxil olan nağıllardan ən məşhurunu - «Məlikməmməd»i Y.V.Çəmənşeminli klassik məqaləsində zərdüştlüklə əlaqələndirir: «Nağılda bəhs olunan alma ağacına bənzər «Avesta»da Naara var... Kür ilə Araz çayları arasında yaşayan qədim irqin e'tiqadınca Naara ağacı Kürqəsb dənizində bitib, bütün nəbatata ruh verirmiş. Bə'ziləri Naaranı əbədi həyat bəxş edən ağaca bənzədirlər. «Məlik Məmməd»dəki alma ağacı Naaraya çox bənzəyir: almanı yeyən cavanlaşır və əbədi həyata vasil olur».⁸⁹ Naara-alma oxşarlığı bir yana qalsın, «Avesta»da totemizmə əsaslanan daha dolğun mifik görüşlə rastlaşırıq. Bu da canlı aləmlərdən altıncısı hesab edilən ilk insanın və onun nəslinin meydana gəlməsi ilə bağlı təsəvvürlərdə özünü göstərir. O.A.Makovelski yazır ki, «Biruniyə görə, Əhriməne qələbə çalan Hörmüzü tər basır, onun alından tökülən tər damcısından Qayımart əmələ gəlir. Qayımart Əhriməni məğlub edir və onun dalına minib çapır. cəhənnəmin qarısına çatanda o, qorxuya düşür. Bu zaman Əhrimən onu yerə atır və yeyir. Lakin ölümü ərəfəsində Qayımart dünyada ilk insan cütünü yaradan toxumunu buraxa bilir, beləliklə də dünyaya ilk insan gəlir».⁹⁰ İ.Braginski Qayımart sözünü «ölümə məhkum canlı» anlamında yozur. Xeyir

⁸⁷ Фрезер Дь.Дь. Золотая ветвь. - М., 1984, с. 120

⁸⁸ Токарев С.А. Эюстярляян ясяри, с. 83

⁸⁹ Чьямзяминли Й.В. Ясярляри, Цццңыц ғылд. - Бақы, 1977, с. 45-46

⁹⁰ Маковельский А.О. Авеста. - Баку, 1960, с. 121

allahı Hörmüzdən yaranan bütün məxluqlar ölümsüzmüş. Guya Əhrimənin düzəltdiyi yüngülxasiyyət div qadın cəhənnəmin qapısına çatanda Qayımartı yoldan çıxardır. Bu günahına görə də, o, ölümə məhkum edilir.

«Avesta»da göstərilir ki, öləndən sonra Qayımartın bədənini Hörmüzün köməyi ilə torpaq udur, qırx ildən sonra həmin yerdən bir ağac cücərir. Hörmüzün əmri ilə Ağac böyüyüb iki insana çevrilir. Hörmüz ilk kişi Martiya və ilk qadın Martiyanağı çağırır deyir: «Siz insan nəslisiniz, dünyada birinci ata və anasınız, qaydaqanunla, ağılla hərəkət edin. Yaxşı olanı eləyin, yolunuzu azıb, divlərin yalanlarına uymayın».⁹¹ Ancaq onlar da div tərəfindən, Adəm və Həvva kimi aldanırlar. «Avesta»ya görə, yer üzündəki bütün insanlar ağacdan yaranan kişi Martiya və qadın Martiyanağın törəmələridir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında totemist görüşlər bə'zən üz qatda, əsas hallarda isə pərdələnmiş şəkildə nəzərə çarpır. «Basat Dəpəgözi öldürdüyü böy»da totemizmin mahiyyətində duran əsas məsələ («qanqohumluğu») üstüörtülü şəkildə eposun canına hopdurulur. Basat Təpəgözə (Dəpəgözə) öz nəslini belə təqdim edir: «Anam adın sorar olsan - Qaba Ağac! Atam adın deirsən - Qağan Aslan! Mənim adım sorarsan - Aruz oğlu Basatdır», - dedi. Dəpəgöz aydır: «Əmdi qardaşlar, qıyma mana!» - dedi".⁹² Buradakı «Anam adın sorar olsan - Qaba Ağac» fikri ilə bağlı S.Əliyarov yazır ki, «Əsatiri protooğuz təsəvvürlərinə uyğun olaraq boylarda ulu təbiətin, xüsusilə ağacın, dağın, suyun canlandırılması (animizm), soykök sayılması böyük yer tutur. Bunun yazıya alınmış izini Kaqanqatlı Musanın «Alban tarixi» kitabında görürük. VII yüzilin 70-ci illərində «Hunlar ölkəsində» knyaz Elteber və ə'yanlar «hündür ağaclar başbiləni və anası» olan bir palıd ağacını «həyatverici xilaskar tanrı» saymışlar. Onlar bu sıxyarpaqlı palıd ağaclarına sitayiş edərək... atlardan qurban verirlər; kəsilmiş atın qanını o ağacın dibinə axıdır, başını və dərisini budaqlarından asırdılar» (İstoriə aqvan Moiseə Kaqankatvaüi, SPb., 1861, s. 200) Söhbətin Şimali Azərbaycandan gətməsi şübhəsizdir, çünki Dərbənddən o yana nə «sıxyarpaqlı» palıd, nə də başqa bir meşəlik qeydə alınmışdır. İndi də bə'zi yerlərdə pir sayılan «xan çinara» rast

⁹¹ Маковельский А.О. Авеста. - Баку, с. 262

⁹² Китаби-Дядя Горгуд, с. 102

gəlmək olur: onun kölgəsində qurban kəsilir, aşağı sallanan budaqlarına isə rəngarəng parça kəsikləri, hətta lent bağlanılır».⁹³

Burada üç cəhət maraq doğurur:

a) Ağaca totem kimi baxılmasının tarixin ən qədim mərhələsinə - matriarxat (anaxaqanlıq) dövrünə aid olmasına işarə edilməsi. Belə ki, Basat anasının adı birinci çəkir. Bu isə oğuz adətlərinə tamamilə zidd idi. Ancaq anaxaqanlıq dövrünün təsəvvürləri ilə üst-üstə düşür.

b) Hamının bir-birinə qohum olması ideyasına inamın mövcudluğu. Təpəgöz Basata bildirir ki, biz süd qardaşıyıq. Hadisələrin əvvəlini xatırladıb demək olar ki, burada qeyri-adi heç nə yoxdur. Təpəgözə Basatın atası Alp Aruz baxmışdı, ona görə də bu sözü deməyə haqqı vardı. Elə məsələnin canı ondadır ki, Alp Aruz insanabənzəməyən məxluqu (həlbuki Təpəgözdən doğma atası Sarı Çoban imtina etmişdi) öz qanından hesab edib, evinə gətirmişdi. Deməli, qədim insanlar onlara tanış ərazidə rastlaşdıqları bütün varlıqların «qanqohumluğuna» inanırdılar.

v) Totem kimi götürülən ağacın qaba (kobud) olması, yə'ni bar verməməsi. Maraqlıdır ki, Şimali Azərbaycanda yaşayan hunlar da barsız pəlid ağacını totem saymışlar. Pir kimi götürülən «xan çinar» da bəhrə vermir. Xalq inanışlarında söyüd ağacını kəsən adam bədbəxt olur. Söyüd ağacı da meyvəsizdir. Bu, tabu ilə bağlı seçimdən irəli gəlirdi, yə'ni totem kimi elə ağac götü-rülürdü ki, ona qarşı olan bütün tabulara hamı əməl edə bilsin. İlk dövrdə meyvəli ağacların da ayrı-ayrı toplumlarda totem kimi götürülməsi şübhəsizdir. Lakin tabuları yerinə yetirmək mümkün olmadığı halda (hətta hər şeyə qadir olan allahın cənnət bağındakı almalara qoyulan tabu da Adəm və Həvvə tərəfindən pozulur) bəhrəsiz ağaclarla əvəz etmişlər.

Ağac toteminin Azərbaycan mifoloji sistemində böyük əhəmiyyət kəsb etməsini əsaslandırmaq üçün yüzlərlə misal gətirmək olar. Təsədüfi görünsə də, oğuz mifoloji sistemində toplum, tayfa yaranmasına həsr olunan üç ox, boz ox (eposda "iç oğuz», «dış oğuz» şəklində verilir) motivlərində Azərbaycan türklərinin soy - kökündə duran qruqların əksəriyyəti Oğuzun gölün ortasındakı ağac koğuşunda rastlaşdığı gözəldən doğulan oğlanların adı ilə (Göy, Dağ və Dəniz) bağlanır. Burada da məhz ana xətt

⁹³ Ялийаров С. Тарихи-ъоьрафи гейдляр. - "Китаби-Дядя Горгуд" китабы, Бақы, 1988, с. 258

ağacla əlaqələndirilir. Eləcə də «Salur Qazanın evi yağmalandığı boy»da dar ayaqda həmişə allahdan, Məhəmməd peyğəmbərdən kömək diləyən oğuz igidi ağacdən kömək umur: «Məni sana asarlar götürməgil, ağac! Götürəcək olursan, yigidligüm səni tutsun, ağac!»⁹⁴ Özü də bunu tanrının birliyinə şübhə etmədiyini bildirərkən edir. Bu, yazıya alındığı dövrün islami görüşlərinin möhürüdür ki, dastanda yerli, yersiz çox rast gəlirik. Boyda Qaraca Çobanın düşmən üzərinə qılınc, nizə, gürz kimi silahlarla deyil, köklü bir ağacla getməsinə də həmin xəttin davamı kimi baxmaq olar. Yaxud «Baybörə oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda totemizmə söykənən «Kölgəlicə qaba ağacım kəsilibdir, Ozan, sənın xəbərın yoq»⁹⁵ e'tirafında bir qızın demək istədiyi belə bir fikir ifadə olunmuşdur: qardaşım Beyrəyin yoxa çıxması ilə nəslimizin kökü yerdən üzölmüşdür.

Azərbaycanın ilkin dünyagörüşündə heyvan və quş totemlərinin də özünəməxsus obrazlar qalareyası (inək - öküz totemi, ilan totemi, aslan - qurd totemi, ağ sunqur quşu totemi və s.) yaranmışdır.

Nağıl, dastan və inanclarda heyvan-quş totemizminin mifikləşmiş izləri bu günədək qorunub saxlanmışdır.

ŞAMANİZM (ŞAMANÇILIQ, ŞAMAN QANUNLARI, ŞAMAN KOMPLEKSİ) anlayışı tədqiqatçıların fikrincə, ədəbiyyata əsaslandırılmış şəkildə XVIII əsrdə daxil olmuşdur, lakin Sibir xalqlarına aid daha əvvəlki əsrlərə məxsus mənbələrdə şamanlarla bağlı səthi mə'lumatlara təsadüf edilir. Onu da xatırladaq ki, ilk variantının qələmə alınması 1000 il bundan qabağa aid edilən «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsində şamanın ilkin adına - «qam»a rast gəlirik.

Bu günədək elmdə şamançılıqla bağlı altı nöqteyi-nəzər ardıcılıqla bir-birini əvəz etmişdir. S.A.Tokarevin yazdığı kimi, «ilk müşahidəçilər əqli cəhətdən heç də şamanlardan üstün olmadıqları»⁹⁶ üçün şamançılıqda iblis əməlləri görmüş, şamanları isə iblisin qulluqçuları saymışlar (Bax: Noviükıy Qr. Kratkoe opisaniye o narode ostəukom - 1755- ci ildə yazılmış və 1884-cü ildə çap olunmuşdur, Spb., s. 48-49). İkinci mərhələdə də inkar yolu tutaraq şamanizmi ancaq tənqid etmişlər. Səyyah - araşdırıcılar Pallas (1751) və Qmelin (1788) şamançılığı fırlıdaqçılıq, şamanları

⁹⁴ Китаби-Дядя Горгуд, с. 48

⁹⁵ Ёеня орада, с. 62

⁹⁶ Китаби-Дядя Горгуд, с. 267

isə adamları yolundan çıxardan yalançılar kimi qiymətləndirmişdilər.

Üçüncü nöqteyi-nəzər şamançıların özlərinə aiddir. Sibirdə yaşayan tayfalar çar üsul-idarəsinin və provoslav kilsəsinin tə'qiblərindən qorunmaq məqsədilə formal olaraq, xristianlığı qəbul etmiş və belə təsəvvür yaratmağa çalışmışlar ki, şamanizm heç də dini inam deyil, xalq təbabəti kimi fəaliyyət növüdür (Bax: Samokvasov D. Sbornik obıçnoqo prava sibirskix inorodüev, Varşava, 1876, s. 218)

Dördüncü mərhələdə (Georgi, İakinf Biçurin və corci Banzarov tərəfindən) şamanizm brahmanizm, buddizmə oxşar müəyyən din sistemi kimi təqdim edilmiş və Sibir şamançılarının tə'limini, «sərt» və «ədəbsiz» mərasimlərini ilkin, mövcud olan görüşlərin tənəzzülü, geriləməsi, mədəni dünyaya keçid ərəfəsindən barbarizmin ən aşağı pilləsinə yuvarlanması kimi izah olunmuşdur (Bax: Banzarov D. Çernə vera ili şamanstvo u monqolov, Spb., 1846, s. 5-6).

İqtibas (təkamül) nəzəriyyəsinin yayılması və etnoqrafiyaya müqayisəli metodun tətbiqi ilə beşinci nöqteyi-nəzər meydana gəlmişdir. Lebbok, Mixaylovski, Xaruzin və Lopatinə görə, şamanizm inkişafın müəyyən mərhələsində məhdud dairədə (ancaq Sibir xalqlarında) yaranan xüsusi inanc sisteminə, davranış qaydalarına məxsus dindir.

Sonuncu, altıncı baxışda əvvəlki tədqiqatçıların mülahizələri əldə olunan yeni materiallarla (Avstraliya, Afrika və Mərkəzi Amerikada yaşayan geri qalmış icmaların adət-ən'ənələri, inancları, mifləri, eləcə də inkişaf səviyyəsi yüksək olan Avropa və Asiya xalqlarının qədim mifləri ilə) müqayisə edərək belə qənaətə gəlmişlər ki, şaman görüş və mərasimləri dünyanın bütün xalqlarının ilkin mərhələdə (barbarizmin orta, yuxarı və mədəni aləmə keçid dövründə) keçdiyi inanc, din sistemlərindən, təfəkkür, düşüncə formalarından biridir. Bu nöqteyi-nəzər Mirça Eliade, L.Q.Şternberq, D.K.Zelenin və xüsusilə S.A.Tokarevin tədqiqatlarında elmi şəkildə əsaslandırılır və dünyada şamanizmin öyrənilməsi üçün ən mükəmməl konsepsiya kimi qəbul edilir. Ona görə də Azərbaycan mifoloji sistemində şamanizmin izlərini araşdıran M. Seyidovun heç bir fakta əsaslanmayan fikirləri ilə razılaşmaq mümkün deyil: «Mifə kimi və yaranmasının ilk çağları onu yaradan soy-qəbilə üzvlərindən fərqlənən təbii bilgidilər,

müdrüklər çıxmış, onların ilk adları təəssüf ki, bizə gəlib çatmamışdır. Deyəsən, lap qabaqlarda belələri qam-şaman adlanmışlar. Ola bilər ki, qam onların ilkin ümumi adıdır».⁹⁷ Alimin özünün də şübhə ilə yanaşdığı qənaətdə miflərin və başqa görüş sistemlərinin qam-şamandan sonra yaranması hökmü həqiqətdən çox uzaqdır. Yaxud alim bir qədər sonra yazır ki, «türk xalqlarının, eləcə də Azərbaycan xalqının və onların şaman-qam təfəkkürünün qidalandığı qaynaq ilkin soy, soybirləşməsi görüşləri olmuşdur. Ümumiyyətlə, türk xalqlarının dünyanı dərk etməsi ilə sıx bağlı olan qamçılara-şamanlara hər dürlü düşməyə istər soyun, qəbilənin təsərrüfatına, istər mə'nəvi-mədəni aləminə, torpağına göz dikənlərə qarşı da durmuşdur».⁹⁸ Burada fikir aydın deyil. Birincisi, ikinci cümlə qrammatik cəhətdən qüsurludur, ikincisi, «qam-şamançılığın meydana gəlməsinin əsas amili kimi soy, qəbilə qarşıdurmaları və eləcə də yadlar əleyhinə müharibələrin olmasına inanmaq mümkün deyil. İlk-əvvəl ona görə ki, qam-şamanlar miflərdə döyüş ruhlu deyil, sülhsevər, üstünlüyü qılınc əvəzinə ağla, məsləhətə, qarşılıqlı güzəştə (Dədə Qorqud kimi) verəndir. Eləcə də şamançılıq xeyir üzərində qurulduğunu təlqin edir, qan tökmənin, vəhşiliyin əleyhinə qarşı çıxış edir. Əslində, şamançılıq barbarlıq dövrünün iflasa uğradığı, onun yerini mədəni aləm tutduğu dövrün məhsuludur. Ona görə də şamanizmin mahiyyətini qədim türk soylarının «öz toplumsal şərəfini, toplumsal namusunu qorumaq üçün oxa, yaya, başqa silahlara məcburi əl atma»larına, «qəbilə birləşmələri, xalqlar arasında qırğın olmasın deyə doğma yurdu tərk etmələrinə, uzaq-uzaq, hərdən bərəkətli, hərdən bərəkətsiz torpaqlara getmə»lərinə⁹⁹ bağlamaq ən azı ədalətsizlikdir. Müasir dövrdə türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərə nəzər yetirəndə onların doğma yurdlarını bərəkətsiz torpaqlara dəyişmələrinin şahidi olmuruq, türk xalqlarının dünyanın az qala ən münbit və füsunkar yerlərində yaşadıkları göz qabağındadır. Alimin şamançılıqla əlaqələndirdiyi əhvalatın qəhrəmanı hun hökmdarı Mətə və başqalarının «əllərinə ox, yay və digər silahlar almaları»nın səbəbi isə «namusu, şərəfi qorumaq» deyildi, vahid, qüdrətli dövlət qurmaq, toplumsal türk birliyinə nail olmaq idi. Türkün tayfalar arasında «qandüşməsindən qorxub doğma yurdunu tərk etməsi»nə

⁹⁷ Сейидов М.Гам-шаман вя онун гайнагларына цуми бахыш. - Бакы, 1994, с. 20

⁹⁸ Йеня орада, с. 21

⁹⁹ Сейидов М.Гам-шаман вя онун гайнагларына цуми бахыш, с. 21

gəldikdə, alimin bu qənaətləri mifik təfəkkürə, qədim tarixi hadisələrə əsaslanmağın məhsulu deyil, bəlkə də son illərin olaylarının tə'sirinə düşməsinin əks-sədasıdır. Onun aşiq dastanlarına söykənərək göstərdiyi misallarda da nə Qurbani, nə də Abbas mübarizəsini qılıncla deyil, sazla, sözlə, haqqa tapınmaqla aparır və qan-qan deyən düşmənlərinə məhz aqlın, haqq sözün hesabına qalib gəlir. Təəssüflər olsun ki, türk və Azərbaycan tədqiqatçılarının bə'zilərinin yazılarında qam-şaman az qala ilkin görüş sistemlərinin başlanğıcında duran, türkün düşüncə tərzini müəyyənləşdirən vasitə kimi verilir. Lakin şamanizm kortəbii yolla yaranan sadələvh, primitiv inanc toplusu deyil, öz qanun və qaydaları, adət-ən'ənələri olan, inkişaf etmiş dinlər kimi (az qala monoteist din tə'limləri qədər) vahid sistemə, dünya haqqında hərtərəfli bütöv təsəvvürlərə malik düşüncə tərzidir, rituallarla zəngin davranışdır və mifoloji mətnləri ilə seçilən yaradıcılıq formasıdır. Şamanizm sinkretik şəkildə yaranan ilkin görüşlərin bir-birindən ayrılıb müstəqil fəaliyyətə başladığı dövrün məhsuludur, insanların özünü və varlığı dərk etmələri yolunda apardığı axtarışların az da olsa irəliyə doğru atılan yeni nəticələridir. S.A.Tokarev Avstraliyada yaşayan müasir aborogen tayfalarını nəzərdə tutaraq yazır ki, «şamanizm məhdud hadisə kimi özünü göstərmir, yer üzünün bütün xalqlarında mövcud olmuş və mövcud olmaqdadır. Lakin geri qalmış toplumlarda şamanizm hakim mövqedə deyil, doğulma halındadır».¹⁰⁰ Müasir Sibir xalqlarında isə şamanizm inkişaf etmiş formada özünü göstərir.

Şamanizmi animistik görüşlərin ən yüksək pilləsi hesab etmək olar. Onun əsasını ruhlara inam təşkil edir və insanların ruhları ram etmək (şər təmayüllü olanları aradan qaldırmaq, ya da rəhmə gətirmək, xeyirxahların isə himayədarlığına nail olmaq) tələbətindən, istəyindən yaranmışdır. Şamanizmin mahiyyətinə görə, dünyanı yaradan və idarə edən ruhlardır. Gözə görünməyən və duyulmayan ruhlarla əlaqə yaratmaqla mövcudata və insanların taleyinə tə'sir etmək mümkündür. Lakin bu, hər adamın qadir olduğu iş deyil. Bu vəzifəni yalnız seçilmə şəxs (baş ruh tərəfindən) - şaman yerinə yetirməyə qabildir. O, ruhlarla əlaqəyə girib qeybdən xəbər verə, cansızları cana gətirə, taleləri dəyişə, fəlakətlərin qarşısını ala bilər. Bu mə'nada şamanların funksiyası

¹⁰⁰ Токарев С.А. Эюстрилян ясяри, с. 271

bə'zi məqamlarda xalq təbibləri ilə üst-üstə düşür. Lakin təbiblər otlarla, bitkilərlə, xalq təbabətinin sınaqdan çıxan üsullarını tətbiq etməklə xəstələri böyük və kiçik vaxt çərçivəsində sağaldır, şaman isə ruhların köməyi ilə hamının gözü qarşısında özü də bir anın içində «mö'cüzələr» yaradır.

Tədqiqatçılar şamanın ruhlarla əlaqəyə girdiyi zaman düşdüğü halları (əsəblərinin gərilməsindən birdən-birə sifətinin dəyişməsinə, gözlərinin hədəqəsindən çıxıb dəlilik dərəcəsinə çatmasını, hətta qarnının şişməsi, əlinin «uzanması»nı və s.) onun psixi cəhətdən anormallığı ilə əlaqələndirirlər. S.A.Tokarev kimi görkəmli alim belə onlarla şaman mərasimi müşahidəçisinin qeydlərini misal gətirərək belə qənaətə gəlir ki, şaman psixi cəhətdən anormal adamdır. O, «adi əsəb xəstəsindən onunla fərqlənir ki, təkə ruh xəstəliyinə tutulmur, həm də onlarla əlaqəyə girməyinə, əsası olmadan onları çağırır, öz bədənində yerləşdirməsinə, istədiyi vaxt isə buraxmasına ilk növbədə özünü inandırır. Başqa sözlə desək, əgər əsəb xəstəsi ruha münasibətdə, ona sahib olmada passivdirsə, şamanın hamı-ruhla əlaqəsi aktiv xarakterdədir. Çünki əsəb xəstəsindən, isterikdən fərqli olaraq, şaman öz tutmalarını sün'i yolla tənzimləyə bilir».¹⁰¹ Əlbətdə, bu cür müqayisə ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Əgər elə hesab etsək, şamanın «xəstəlik tutmaları» hər an başlaya bilər, lakin o yalnız ruhlarla əlaqəyə girdiyi zaman öz halından çıxır, qalan vaxtlar mülayim, xeyirxah və müdrik olur. Eləcə də əsəbləri pozğun adam başqalarına yardım etmək barədə düşünə bilməz. Şamanın halının dəyişməsi çağırdığı ruhları bədəninə daxil etməsinə özünü inandıra bilməsi ilə əlaqədardır, şər ruhlarla əlaqəyə girəndə vəziyyəti onların təbiətinə uyğun dəyişir, bunu əsəb xəstəsindən çox, telepatiya kimi qeyri-adi hadisələrlə müqayisə etmək daha düzgün olardı.

Beləliklə, şaman ruhlarla insanlar arasında vasitəçilik edir. Onun tabeliyində «gücüm», «qoşunum» adlandırdığı xüsusi köməkçi ruhlar olur ki, quş, heyvan cildində dünyanın müxtəlif elementlərinin yaranmasında iştirak edir. Şaman kosmologiyasında dünya üç qatdan ibarətdir: □ dünyanın başlanğıcı, mənbəyi hesab edilən, cənubda yerləşən işıqlı yuxarı qatda - göydə baş tanrının ətrafına toplaşan xeyirxah ruhlar;

¹⁰¹ Токарев С.А. Эюстрилиян ясяри, с. 282

dünyanın başlanğıcı, mənbəyi hesab edilən, cənubda yerləşən işıqlı yuxarı qatda - göydə baş tanrının ətrafına toplaşan xeyirxah ruhlar;

ikili xüsusiyyətə malik -ışıqlı və qaranlıq orta qatda - yerdə insanlar və mövcudatı yaradıb idarə edən sahibkar ruhlar;

dünyanın qurtaracağı Şimalda yerləşən, qaranlıq aşağı qatda - yeraltı ölüm dünyasında şər ruhlar yaşayır.

Yuxarı, orta və aşağı aləmlər özləri də ayrılıqda təbəqələrə bölünür və dünya ağacı və kosmik çayla bir-birinə bağlanır. Sual oluna bilər: niyə məhz ağacla su mifik dünya modelinin əsas komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirən vasitə kimi çıxış edir. Çünki ağacın kökü aşağı, başı isə yuxarı dünyaya doğru uzanır və ağac gövdəsi isə orta dünyada, yer üzündə qalır. Eləcə də buxarlanan su yağışa çevrilib, göydən yer üzünə səpələnir, göllənir, torpaq udub onu qaranlıq dünyaya aparır. Məhz bu uyğunluğa görə, ağac və çay dünyanın tərkib hissələrini bir-biri ilə bağlayan körpü rolunda çıxış edir. Başqa sözlə, totemizmdən miras qalan suya, ağaca tapınmanın şamanizmin əsas atributlarına çevrilməsinin əsas səbəbi üç dünya arasında yerləşməsidir.

Şaman miflərində ruhun oğurlanıb qaçırılması motivi əsas yer tutur. Bizcə, qədim nağıl və dastanlarımızda soy artımına xidmət edən tərəflərdən birinin - nişanlı qızın (əksər hallarda şaman təsəvvürlərində olduğu kimi fəvqəltəbii qüvvələr tərəfindən) aparılması və oğlan qəhrəmanın onu geri qaytarmaq üçün çıxdığı səfərdə mö'cüzələrlə qarşılaşması həmin motivlərin analoqudur. Bu mə'nada E.S.Novik doğru olaraq yazır ki, «arxaik epik ən'əndə qəhrəmanın bahadırlığı, hiyləgərliyi və sehrkarlıq qüdrəti bir-birindən ayrılmır və motiv fondunun əsas hissəsini şaman süjetləri təşkil edir, bir çox mifoloji obrazlar şaman qabiliyyətinə, bacarığına, dünyagörüşünə malik təsvir olunur».¹⁰²

«Oxxayla Əhməd» və «Ax-vax» nağılları şaman təsəvvürlərini özündə yaşadan xarakterik nümunələr olduğu üçün (sonuncunun süjeti Nizaminin «Yeddi Gözəl» poemasında qara geyimli kəninin söylədiyi əhvalatlarla üst-üstə düşür, deməli, şaman görüşləri XII əsr adamlarının yaddaşında da özünə yer tapmışdı) onlara söykənərək məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. «Oxxayla Əhməd» nağılında, hər şeydən əvvəl, ata şaman inanc sistemində

¹⁰² Мифы народов Мира, II том, - М., 638

olduğu kimi, öz oğlunu güc, zor, silaha arxalanmağa deyil, ağıl, bilik sahibi olmağa (bu son-ralar aşiq dastanlarında yaşamağın əsas vasitəsi kimi haqqa tapınma məzmunu alır) təhrik edir. İkincisi, biliyin, bacarığın mənbəyi yer üzündə, insanların arasında (yaxşı molla tapmırlar) deyil, o biri dünyada tapılır: «Yayın isti günü sərin, buz kimi bulaq suyu kişinin çox xoşuna gəlir. Suyu içib qurtarandan sonra deyir: «Oxxay, nə qəşəng sudu». Elə bu söz kişinin ağzından çıxan kimi, suyun ortasından bir kişi çıxıb deyir: «A kişi, mənə çağırıb neyləyirsən, mənə görə nə qulluq?» Əhmədin atası sudan çıxan adamı görüb, lap məəttəl qalır. Az qalır nitqi tutulsun. Hannan-hana özünə gəlib deyir: «Ay qardaş, sən kimsən, mən səni nə vaxt çağırıdım?» Sudan çıxan adam deyir: «Bəs, Oxxay deyən sən deyildin?» Kişi deyir: «Nə olsun ki, oxxay deyən mən idim». Sudan çıxan adam deyir: «Elə o olsun ki, mənim adım Oxxaydı. Sən mənə çağırıdın, mən də gəldim». Kişi deyir: «Sənin adın Oxxay imiş». Oxxay deyir: «A kişi, yaxşı, de görüm hara gedirsən, məqsədin nədi?» Kişi deyir: «Vallah, hal-qəziyyə belədi, oğlumu oxutmaq üçün molla axtarmağa gedirəm». Oxxay deyir: «Mənnən yaxşı molla hardan taparsan. Ver oğlunu oxudum, gələn il apar. O vaxtacan cəmi elmləri öyrənib, açarların qoysun cibinə».¹⁰³ Oxxay Əhmədi yeraltı dünyaya aparır, şaman təsəvvüründə olduğu kimi yerüstü dünyanı yeraltı dünya ilə birləşdirən vasitə sudur. Yada salaq ki, Zərdüşt inamına əsaslanan «Məlikməmməd» nağlında bu vəzifənin öhdəsindən qara qoç və ağ qoç (biri aparır, digəri gətirir) yerinə yetirir. Burada bir məsələ də diqqətdən yayınmamalıdır. Əhməd qaranlıq - yeraltı dünyada təhsil aldığı üçün qarşılaşdığı qüvvələr, eləcə də Oxxayın özü şər niyyətli, çünki şər ruhların törəmələridir. Oxxayın qızının dili ilə desək, o dünya «günahsız ölənlerin göz yaşlarından əmələ gəlmişdir». Bu da tamamilə şaman təsəvvürlərinin eynidir. Əhmədin bu dünyadan qurtarmaq üçün yalnız bir yolu var, şər ruhların öz üsullarından istifadə etsin. O, ilk növbədə yalan danışmalıdır, özünü kütbeyin adam kimi göstərməlidir, zərdüşt e'tiqadında isə yalan ən böyük qəbahət, günah sayılır. Eləcə də şaman inamına görə, hər üç dünya öz xüsusi qanunları ilə yaşayır, yuxarı dünyanın qanunları ilə orta dünyada, orta dünyanın qanunları ilə aşağı dünyada yaşamaq mümkün deyil. Əhməd görür ki, orada orta - yerüstü dünyanın qanunları ilə

¹⁰³ Набыллар. Азярбайъан ядыбиййаты инъилляри. - Бакы, 1985, с. 64

yaşamaq istəyənlərin (ustadına hörmətlə yanaşmaq, onun e'timadını doğrultduğunu nümayiş etdirmək və s.) hamısı məhv olmuşdur. Ona görə də həqiqi simasını gizlədir, xəyanətə xəyanətlə, şərə şərə cavab verir. Nağil motivini şaman görüşlərinə bağlayan ən mühüm cəhət isə cilddən-cildə girmədir: «Oxxay qılıncı çəkir ki, Əhmədin boynunu vursun. At başını yuxarı qaldıranda yüyən yerə düşür. O saat Əhməd sehr oxuyub, bir dəli ceyran olur, başlayır meşələrnən qaçmağa. Oxxay qılıncı yerə atıb, o da bir sehr oxuyub dönüb olur mahir bir ovçu. Əlində oxu-yayı düşür o ceyranın dalına... Əhməd görür ki, Oxxay ona çathaçatdı, tez bir qızıl balıq olub, verir özünü dəryaya. Oxxay da dönüb olur bir qoca torçu, başlayır dəryada balıq tutmağa...»¹⁰⁴ Əfsun oxuyub cildini dəyişmə nağil süjetinin özəyində duran komponent kimi çıxış edir ki, bu, şamançılığın əsas ayinlərindən biridir.

«Ax-vax» nağılında isə insanın yuxarı dünyaya səyahətindən bəhs olunur. Oranın sakinləri ilə insanı görüşdürən vasitə rolunda ağac çıxış edir: «Səlim yavaşca durub dırmaşdı çinar ağacına ki, görüm başıma nə gəlir. Aradan bir az keçmişdi, bir də gördü ki, həmin ağacın dibinə, budur, bir dəstə qız gəldi. Səf vurub, dövrə qurdular bu ağacın dibində. Lap başda bir qız oturmuşdu, bir qız oturmuşdu ki, yemə, içmə, xətti-xalına, gül camalına tamaşa elə».¹⁰⁵ Yuxarı dünyada şər ruhlar yoxdur, hər yan nur içindədir, hamı çalıb-oyunayır, heç nədən korluq çəkmirlər. Səlim üçün də yeyib, içib kef çəkməyə maneçilik törədən yoxdur. Lakin buranın da öz qanunları var. Vaxtı çatmayan işi yerinə yetirmək olmaz. Səlim otuz doqquz gecə ona təklif olunan qızla kefini sürür, sonuncu gecə nəfsi onu aldadır. Qırxıncı gecə başçı qız ona qız verəndə «Səlim birdən əlini atıb tutur başçı qızın əlindən ki, «Mən sənin özünü istəyirəm». Qız bərk gülüb deyir: «Ay səbirsiz insan... Bura nə qədər adam gəlibsə, beş-altı gündən sonra mənə istəyib, öz cəzasına çatıb, bircə sən səbr eyləyirdin ki, axır-axırda sən də işi korladın. Bircə gün də dayansaydın mənə çatardın, - deyib ona şax bir sillə vurdu. Səlim bayaq ha düşdü yerə».¹⁰⁶

Nağıllarda yeraltı dünyanın məxluqlarının canı (əslində ruhu) şüşədə saxlanan quşun əlində olur. Qədim şaman təsəvvürlərində də ruh bədəndən kənarında quş şəklində mövcuddur.

¹⁰⁴ Набыллар. Азәрбайҗан ядыбийҗаты инҗилари, с. 70

¹⁰⁵ Набыллар. Азәрбайҗан ядыбийҗаты инҗилари, с. 198-199

¹⁰⁶ Ёня орада, с. 199

Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan miflərinə danışıarkən bu dörd faktoru - ritualları, kultçuluğu, totemizmi və şamançılığı diqqət mərkəzindən kənarda qoymaq olmaz. Doğrudur, tədqiqatçıların bir qrupu bu faktorların birini məqbul sayıb, digərini inkar etmə yolunu tutur (xüsusilə totemizmə qarşı çıxırlar, şamanizmi də qəbul etməyənlər tapılır) və birtərəfli mülahizələr irəli sürür. Rəfiq Özdəkin belə qənaətlərə əsaslanaraq totemizmlə bağlı verdiyi «türklər heç bir zaman bütlərə, qurdlara, quşlara tapınmamışlar» hökmü və eləcə də şamanizmi inkar edən qənaətləri əsassızdır: «Şamanlıq monqol inancıdır. Yaxın sayılacaq bir tarixə qədər əski türk inancının şamanlıq olduğu qəbul edilirdi. Fəqət son zamanlarda türklərdən mərhum İbrahim Qafəsoğlu, yadellilərdən M.Eliadə başda olmaqla bir çox tarixçi qədim türk inancının şamanlıqla əlaqəsi olmadığını sübut etmişlər. Türkcədə din adamına verilən «qam» adı ilə hind-iran köklü bir söz olan «şaman»ın eyni kökdən sanılması, şamanlığın türk inanc arasında sayılması kimi bir yanlışlığa səbəb olmuşdur. Şamanlığın tə'siri altında qalan türklər, məsələn, göytürklər onu bir din olmaqdan ziyadə bir sehr, bir cadu kimi qəbul etmişlər».¹⁰⁷ Bu fikirlərin tarixi mənbələrə söykənmədiyini aydınlaşdırmaq üçün uzağa getmək lazım gəlmir. Müəllif bir qədər sonra yazdıqları ilə öz əleyhinə çıxır və oxucularını çaş-baş salır. Belə ki, ortaya çıxan: «türklərin ilkin inanc sistemi totemizm və şamanizm deyilsə, bəs onda nədir?» sualına cavab axtaran tədqiqatçıların əlacı ona qalır ki, özlərindən yeni inanc sistemləri icad etsinlər. «Türkün qızıl kitabı»nda oxuyuruq: «Mövzu üzərində dərin araşdırma aparan tarixçilər türk inanc sistemini üç nöqtədə toplayırlar: təbiət qüvvələrinə inanmaq (Məgər bu totemizm deyilmi?), atalar kultu və göy-tanrı. Qədim türklər bə'zi coğrafi yerlərin, məsələn, dağların, uca qayaların, su qaynaqlarının, irmaqların, dənizin, ormanın, dəmir qılıncın və s... gizli qüvvəyə malik olduqlarına, ruh daşdıqlarına inanırdılar (Bu, şamanizm deyilmi?). Onlara görə su, günəş, göy gurlaması və şimşəyin də ruhları vardı. Bu ruhlar kişi və qadın ola bilmirdilər. Kişi tanrıların yanındakı qadın tanrıya, yə'ni tanrıçıya «Umay» deyirdilər. Ruh daşıyan yer və su qüvvələrinə geniş mə'nada «Yer-Su»lar (göytürklər «Yer-Sub, uyğurlar «Yer-Suv») deyir və bunları uğurlu sayırdılar. Bunlar yurd yerləri olduqları üçün də uğurlu hesab

¹⁰⁷ Ряфиг Юздяк. Эюстярилян ясыри, с. 11

edirdilər. Göytürk kitabələrində adı çəkilən İduk, yə'ni müqəddəs yerlər İduk Ötükən və Tamiq İduk, yə'ni Tamiq suyunun müqəddəs mənbəyi (qaynağı) sayılır. «Yer-Su»lar inanılan uğurlu varlıqlar, ruhlar idi, amma bunların da heykəlləri, bütləri, mə'bədləri tikilməzdi».¹⁰⁸ «Təbiət qüvvələrinə inanmaq» adı altında ayrıca inanc sistemi kimi təqdim edilənlər, əslində totemizm və şamanizmin mifik dünya modelinin komponentləridir. Rəfiq Özdəkin arxalandığı «tarixçilər» yalnız bir cəhətə (heykəllər, bütlər, mə'bədlər tikilməməsinə) görə «Yer-Su»lara və başqalarına yeni görüş sistemi kimi baxırlar. Lakin bir məsələni unudurlar: axı gözə görünməyən və duyulmayan ruhlara hansı ağılla büt, heykəl düzəldilməli idi? Son illərdə az qala orta məktəb dərsləyinə, stolüstü kitaba çevrilən bu əsərdə göstərilən ikinci (atalar kultu) və üçüncü (göy tanrı) inanc sistemləri də qədim türkləri dünyadan təcrid etməyə, bəşəriyyətin ümumi inkişaf axarından çıxartmağa xidmət edən populist mülahizələrdir. Əgər kultçuluqdan söhbət gedirsə, istər ata, ana, baba olsun, istərsə də təbiət varlıqları - hər birində bütperəstliyin əlamətləri var. Bizcə, ilkin baxışları fərdiləşdirmək, yə'ni hansısa xalqa aid edib, başqalarında yoxluğundan danışmaq elmi tərəqqiyə xidmət edən bütün nəzəriyyələrə ziddir. Totemizm, şamanizm və kultlar ümumilikdə, bütövlükdə bəşəriyyətin keçdiyi yolun enişli-yoxuşlu tərəfləridir. Müşahidəçilərin yazdığına görə, bizim əsrdə Avstraliyada anaxaqan-lıqdan (matriarxat) ataxaqanlığa (patriarxat) keçid mərhələsində yaşayan tayfalardan bə'zilərinə totemizmdən uzaqlaşma, bir qisminin bütperəstliyə, digərinin isə şamanizmə meyli göstərmə hadisəsi baş verir. Zaman gələcək onlar da monoteist dini görüşlərə gəlib çatacaq.

Beləliklə, inkişafın sonrakı mərhələlərində din, incəsənət, ədəbiyyat, elm, siyasi ideologiya və s. miflərdən ayrılıb müstəqil fəaliyyətə başlamış, bu zaman bir sıra mif sistemlərindən, mif modellərindən yeni strukturlarda da faydalanmışlar və miflər ikinci həyatını yaşamışdır.

Miflər bədi ədəbiyyatda transformasiya edilməklə - söz sənətinin (istər şifahi, istər yazılı) müxtəlif janrlarının içərisində əridilməklə günümüzədək yaşadılmışdır ki, bu, bütün dünyada böyük maraqla qarşılır və ən əski miflərin bərpasına imkan yaradır.

¹⁰⁸ Ряфиг Юздяк. Эюстярилян ясыри, с. 11-12

MİF VƏ ELM

MİF ELMİN EKVİVALENTİ KİMİ. MİFOLOGİYADAN DÜNYANIN ELMI DƏRKİNƏ DOĞRU. ELM DƏ MİF SİSTEMLƏRİNDƏN, ÜSUL VƏ METODLARINDAN İSTİFADƏ.

«Bə'ziləri demişlər ki, Tanrının sevdiyi birinci şey bilikdir və o (Tanrı), demişdir: «Mən gizli bir xəzinə idim və istədim ki, mənə tanınslar, bilsinlər; buna görə məxluqatı yaratdım».

Füzuli. «MƏTLƏÜL-E'TİQAD»

Mifin özünəməxsusluğu və təfəkkürdə hegomonluğu daha çox ilkin mədəniyyət mərhələsində özünü biruzə vermişdi. Bu dövrdə mif «mə'nəvi aləm»in və «elm»in ekvivalenti rolunu oynayırdı. Xüsusi mif sistemləri, anlayışları, kateqoriyaları, modelləri ilə dünyanı dərk etməyə, öyrənməyə və təsvirə təşəbbüs edilirdi. Bu mərhələdə mifologiya dünyanın sirlərini açmağın əsas vasitəsi idi (bu gün də miflərdən bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün açar kimi istifadə olunur) və elmi kəşflərin bünövrə daşlarını təşkil edirdi. Nəticə olaraq xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, yaradıcılığın bütün formaları, fəlsəfi düşüncə və elmlər mifik dünyagörüşündən mayalanaraq meydana gəlmişdir.

Hər bir elm sahəsi dünyanın düzgün dərk edilməsinə xidmət edir. Bu mə'nada elmi axtarışlara bir traktatda (neçə əsr əvvəl yaradılıb, müəllifi mə'lum deyil) qoyulan tələblərlə yanaşmaq daha məqsədəuyğundur: «Əvvəl tədqiqatın predmetini müəyyənləşdir, sonra həmin predmetə sahib olma üsullarını tap»¹⁰⁹. Lakin «keçmişə dönmədən gələcəyi görmək»¹¹⁰ mümkün olmadığı kimi, elmin miflə əlaqəsini aydınlaşdırmadan irəli getmək mümkün deyil. Bir müdrik kəlamda da bu fikrin obrazlı əksinə rast gəlirik: «Keçmişə güllə

¹⁰⁹ О возвышенном. –М.-Л., 1966 с. 5

¹¹⁰ Боров Ю. Эстетика. - М., 1988, с. 8

atsan, gələcək səni topa tutar!» Yeni yaranan elmlər belə keçmişlə, əldə edilən təcrübə ilə bağlıdır.

Elmin predmetinin müəyyənləşdirilməsi onun qarşısında qoyulan məqsədin dərki deməkdir. Elmin problem və maraq dairəsi, təcrübəsi, dünyanı əks etmə nöqtələri o zaman müəyyənləşir ki, seçilən predmetə «sahib olma üsulları» düzgün tapılır.

Ona görə də elmi sistem kimi götürüb, əlamətlərini aydınlaşdırmağa çalışsaq, mifologiya ilə üst-üstə düşən bir sıra cəhətlər görürük. Müqayisə üçün aşağıdakı məsələlərə nəzər salaq:

Anlayışların, kateqoriyaların, qanunların, ideyaların bir-birinə tabeliyi və onların arasında məntiqi əlaqənin olması;

Hissələrin, bölmələrin, daha kiçik elementlərin bir sistemdə qruplaşdırılması, modellərin düzgün qurulması;

Sadəliyin və ardıcılığın gözlənilməsi;

İdeyaların, faktların sadəcə olaraq sadalanması deyil, qoyulan məsələnin mahiyyətinin açılması. Y.Borevin sözləri ilə desək, «yüksəyə qalxıb faktların quş kimi göydə qapılması»

Vahidlik prinsipinə riayət edilməsi, başqa sözlə, anlayışların izahının eyni başlanğıc əsasında verilməsi;

Səhvlərə qarşı amansızlıq və məqsəddən dönməmək.¹¹¹;

Elmə aid bu müddələrin bə'zilərini(1,2,3,4,5) qeyri-şərtsiz mifologiyaya da aid etmək olar.

Klassik ədəbiyyatımızın ən işıqlı simalarından olan Məhəmməd Füzuli də bilik əldə etməyin üsullarından bəhs edir və nəzəri, təcrübə əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlayan maraqlı fikirlər irəli sürür:

«Tədqiqatçılar məqsədə çatmaq üçün lazım olan biliyin yollarına aid müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər:

Bə'ziləri deyirlər ki, belə bir yol ağıla əsaslanan mühakimədən ibarətdir; çünki əgər ağıl doğru-düzgün mühakimə əsasında fəsaddan və pozğun nisbətlərdən çəkinərək (məntiqi mühakimənin) iki müqəddiməsini istər təsdiq, istərsə də inkar nöqtəyi -nəzərindən düzürsə, mütləq düzgün nəticə əldə edər».¹¹²

Füzulinin elm haqqındakı qənaətləri diqqətlə araşdırılmalıdır. Böyük Şərq mütəfəkkirinin yazdıqlarında gerçəkliklə uydurmanın sərhədləri düzgün müəyyənləşdirilir. Şair elə bil ki, mifik görüşlərdən alınan mə'lumatlarla elmin əldə etdiyi nailiyyətləri

¹¹¹ Боров Ю. Эстетика, с. 16

¹¹² Фцзули. Ясырляри. V билд. - Бакы, 1985, с. 92

müqayisə edir və özünə qədərki alimlərin fikirlərinə söykənərək yazır:

«Filosofların bə'zisinə görə, *elm, aləmin* zatında *məfhum olan bərabər bir surətin əldə edilməsindən* ibarətdir. Bə'zilərinə görə isə *elm əşyanın surətinin ağıl vasitəsi ilə qavranmasından ibarətdir*. Bir sözlə, desək, elm biliyinin həqiqəti bilik (mə'rifət) elmindən ibarətdir; çünki bunların hər ikisi cəhlin müqabilidir.»¹¹³

Mütəfəkkir şair elmin inkişaf tarixinə nəzər salır və tarixi köklərində mifik düşüncə tərzinin durduğunu dərk edib onu iki mərhələyə ayırır. Bu gün Füzulinin həmin fikirləri ilk baxışda bizə mücərrəd və primitiv görünə bilər. Lakin dərinlənən yanaşdıqda nə qədər dolğun və müasir səslədiyinin şahidi oluruz:

«Bə'ziləri demişlər ki, *elm iki qismə bölünür*:

Birincisi, cəhlin ardı olmayan elmdir (yə'ni elə elmdir ki, ondan qabaq cəhl olmamışdır) bu da *Tanrının elmidir*. (Müasir elmi dillə desək, mifdir - R.Q.)

İkincisi, cəhldən sonrakı elmdir ki, bu bizim elmimizdir (yə'ni insanların öyrəndiyi elmdir). Bu sonuncu, *təsəvvür və təsdiq mərhələlərinə* bölünür. Belə bir elm bilik adlanır: çünki o, bir bildirdəndən - öyrədənəndən asılıdır».¹¹⁴

Görün, şair «tanrının elmi» kimi qiymətləndirdiyi miflərin insan beynində kortəbii şəkildə yaranmasını necə dolğunluqla izah edir: «tanrının elmi» öyrədənəndən asılı olmayaraq əldə edilir; həqiqi elmi isə alimlər, bilicilər öyrəncilərə çatdırırlar.

Məgər Füzulinin aşağıdakı fikirləri XIX-XX yüzilliklərdə Avropada filosoflar, folklor araşdırıcıları, ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən miflərlə, nağıllarla bağlı irəli sürülən müddəaların analoqu deyilmi?

«Elm iki cürdür:

Birisi, *Hüzuri - yə'ni bildirmə vasitəsindən asılı olmayan elmdir* (Şair bələkə də mifik görüşlərdən, əsativlərdən doğan bilgiləri nəzərdə tutur-R.Q.). *Məsələn, Tanrının bütün məfhumlar haqqındakı elmi* (dünya modeli, zaman və məkan haqqındakı mifik mə'lumatlar-R.Q.) *və yaxud bizim öz varlığımız* (ilk insanın yaranması barədəki miflər-R.Q.) *haqqındakı elmimiz belədir*.

¹¹³Йеня орада, с. 88

¹¹⁴Йеня орада, с. 88

Digəri *Hüsuli*, *yə'ni vasitədən asılı olan elmdir*. Məsələn, bizim bə'zi şeylərin mahiyyətləri haqqındakı elmimiz belədir. Belə bir elmə bilik də deyilir; çünki bu elmin bir bildirənə ehtiyacı vardır».¹¹⁵

Füzuli insanın topladığı hər cür mə'lumatı, yaxud müxtəlif yollarla, vasitələrlə əldə olunan biliklərin hamısını elm hesab etmir, konkret olaraq, «külliyyəti və mürəkkəb şeyləri dərk etməyi», «təfərrüat və yaxud sadə şeyləri anlamağı», dünyadakı varlıqların mahiyyəti dərk etməyi əsl bilik (mə'rifət) və elm sayır.

«Demək olmaz ki, təfərrüatın dərk edilməsi biliyə (mə'rifətə) xasdır, belə bir bilik tanrıya mənsub edilməzsə, bu nəticə çıxır ki, guya tanrı təfərrüatı dərk etmir; bu, filosofların fikridir. Halbuki, tanrı külliyyətlə birlikdə və eyni zamanda ayrı-ayrı təfərrüatın biliyindən asılı olmadan, hərtərəfli olaraq dərk edir.

Həmçinin (bə'ziləri) demişlər ki, *təfərrüatın dərk edilməsi ilə külli bir məfhum da dərk edilir; çünki külli məfhum həmin məfhumun təfərrüatının biliyindən ibarətdir*. Bu mə'nada olan bilik elm adı daşıyır və insana *alim* deyildiyi kimi, *arif* də deyilir»¹¹⁶.

Şair əsətiri görüşlərin əsil elmin ərəfəsi, başlangıcı olmasına e'tiraz edənlərin fikirlərinə də aydınlıq gətirməyə çalışır: «Bə'zi filosofların dediyinə görə, *Hüzuri elm ola bilməz; çünki Tanrının elmi məfhumların mövcudiyətindən asılıdır*. Bizim öz mövcudiyətimiz haqqındakı elmimiz isə *ağıldan asılıdır və bütün elmlər hüsuli olduğuna görə Tanrıya da bilik (mərifət) isnad etmək doğrudur*. Ancaq bu barədə ifratçılıq olub, şəriət rüsumu ilə bir yerə sığmaz: çünki *kəlam elmində* belə bir məsələ yoxdur.

Kəşf əhli olan bə'zi tədqiqatçıların dediyinə görə, *bilik (mərifət) elmdən yüksəkdir; çünki, onların fikrincə, ilahiyyat haqqında məsələlər və istilahlara aid hər nə varsa, elmdir, zat və sifətlərə aid olanlar isə bilikdir* (mərifətdir). Məsələnin belə qoyuluşu həqiqətin əksinədir; çünki Tanrıya öz kəlamında (Qur'anda) bilik deyil, elm sifəti isnad edilir və beləliklə, elm bilikdən yüksəkdir.¹¹⁷

Füzuli təcrübə toplamaqla qazanılan vərdişləri, mə'lumatları elm oxumaqla əldə edilən savadla, biliklə müqayisə edir. Miflər məhz ulu əcdadın təbiət üzərində uzun sürən müşahidələrinin nəticəsi olaraq kortəbii şəkildə meydana gəlmişdir. Belə ki, buğdanın hər il qış aylarında torpağa basdırılıb o biri dünyaya getməsi və istilər

¹¹⁵ Фцзули. Эюстарилян ясяри, с. 88

¹¹⁶ Фцзули. Эюстарилян ясяри, с. 88

¹¹⁷ Йеня орада, с. 89

düşəndə cücərib təzədən qayatması haqqındakı təsəvvür mifdir. Tarixin sonrakı aşırımlarında bu təbiət hadisəsinin elmi dərki tapılır. Məsələn, toxumun səpilib yetişdirilməsində suvarmanın mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi şübhəsizdir. Lakin uzun sürən müşahidələr nəticəsində bitkilərin inkişafına tə'sirini görüb hər il eyni qaydada suvarma işini yerinə yetirmək hələ bilik əldə etmək deyil. Onun elmi şərhə yalnız becərmənin mexanizminin öyrənilməsi ilə reallaşa bilər. Məhz bundan sonra təbiətdə baş verən bu elementar (bu gün bizə elementar görünən) hadisənin gerçəkliyi, həqiqi dərki insanlara bəlli olmuşdur. Beləliklə, elm dünyadakı varlıqların mahiyyətini anlamağa, törəmə və inkişaf səbəblərini düzgün izaha xidmət edir.

Bizcə, mifləri elmdən ayıran cəhəti hər ikisinin dünyanı dərketmə alətində - metodunda axtarmaq lazımdır. Hegelin dili ilə desək, «Metod vasitənin subyektiv tərəfində dayanan el bir alətdir ki, onun köməyi ilə gerçəkliklə – obyekt və subyekt arasında əlaqə yaranır».¹¹⁸ Məhz dünyanı dərketmə məsələsində istifadə etdiyi alətlərin müxtəlifliyinə görə elm miflərdən ayrılır. Lakin elm mifləri inkar etmir, əksinə onun müxtəlif sistem və modellərindən faydalanır. Miflərdə qoyulan bir çox ideyalar sonradan elmi kəşflər sayəsində reallaşır. Miflərdə dünya bütöv, vahid obraz kimi (vahid dünya modeli şəklində) götürülür, onun elementləri təfəkkürdə gerçəklikdən uzaq fantastik şəkil alır. Elmin ayrı-ayrı sahələrində isə dünyanın atributları həqiqətdə olduğu kimi şərh edilir. Bu mə'nada elm miflərlə dialoqa girir, ikisi arasında lap qədimlərdən başlanan «diskusiya» nəticəsində təbiətdəki hadisələrin sirrləri açılır. Başqa sözlə, elm miflərdə qoyulan, arzulanan məsələləri öz yolu ilə reallığa çevirir, gerçəkləşdirir. Məsələn, miflərdə yer üzündə insan əlləri ilə yaradılan bir sıra əşyanın güc sərf olunmadan hərəkətə gətirilməsinə və öz-özünə idarə edilməsinə rast gəlirik. Belə ki, Azərbaycanda yaranmış qədim miflərin birində iki dünya arasında fantastik qapı təsvir olunur. Onun qıfılı işıq, açarı isə şüadır. İkitaylı qapı səslə (müqəddəs kəlamları eşitməklə) və şüa ilə açılıb-bağlanır.¹¹⁹ «Əlibaba və qırx quldur» nağılındakı mağaranın qapısının «sim-sim»lə idarə edilməsini də yadınıza salın. Deməli, ulu əcdad kənardan şüa və səslə əşyalara tə'sir etməyin mümkünlüyünün mifik formulunu vermiş, elm isə bizim günlərimizdə bu ideyanı gerçəkləşdirmişdir (ultra şüalarla uzaqdan

¹¹⁸ Гегель. Наука логики. - М., 1972, т. III, с. 291

¹¹⁹ Муниснаме, с. 564-565

televizorların yandırılması, idarə olunub söndürülməsi, eləcə də mifdə göstəriləyi şəkildə qapıların gözəgörünməz şüalarla açılıb-bağlanmasını görməyən tapılmaz). Adama elə gəlir ki, ulu əcdadın təfəkküründə kortəbii şəkildə yaranan bütün qəribə formullar reallığa, həqiqətə çevrilə bilər. Olsun ki, dünyanın yaranması və sonu ilə bağlı mifik təsvirlərin də arxasında hansısa gerçəklik gizlənmişdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, elm miflərdəki fantaziyanın gerçəkliklə bağlılığını, əlaqəsini təmin edən vasitədir. Ona görə də elmlərin tarixi köklərinin miflərə söykəndiyini danmaq, inkişafdakı varisliyi, ənənəni görməmək deməkdir.

MİF VƏ NAĞİL

NAĞILLARIN JANR SPESİFİKLİYİ. NAĞILLARIN QRUPLAŞDIRILMASI. HEYVANLAR HAQQINDA NAĞILLARIN ƏLAMƏTLƏRİ. SEHİRLİ NAĞILLARI MÜƏYYƏNLƏŞDİRƏN AMİLLƏR. SOSIAL MƏİŞƏT NAĞILLARININ ÖZÜNƏMƏXSUS CƏHƏTLƏRİ. NAĞILLARIN POETİKASI. NAĞİL SÜJETİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ. A.N.VESELOVSKİNİN NAĞİL SÜJETLƏRİNDƏ MOTİVƏ ÜSTÜNLÜK VERMƏSİ. V.Y.PROPPUN «FUNKSİYALAR» NƏZƏRİYYƏSİ VƏ NAĞILLARIN «MORFOLOGİYASI». SÜJET TIPLƏRİ. HEYVANLAR HAQQINDA NAĞILLARDA SÜJET STRUKTURU. SEHİRLİ VƏ SOSIAL-MƏİŞƏT NAĞILLARININ SÜJET XÜMUMİYYƏTLƏRİ. MİF VƏ NAĞİL BAĞLILIĞI.

Azərbaycan folklorunun mühüm janrlarından biri olan nağıllarda xalqımızın çoxəsrlik tarixi, məişət tərz, dünyagörüşü, adət-ənənələri, qəhrəmanlığı, mübarizəsi, istək və arzuları özünəməxsus şəkildə əks etdirilir. Poetik şifahi xalq yaradıcılığının başqa janrları ilə müqayisədə nağıllar hadisələri daha geniş, ətraflı, yerli-yataqlı, anlaşılıqlı və canlı təsvir edir, ona görə də əsrlər boyu - yazı və kitabın kəşfindən qabaq da, sonra da xalqın diqqətini maqnit

kimi özünə çəkmişdir. Nağıllarla epik ən‘ənədə süjetqurmanın əsası qoyulmuş, təsvir üsulları formalaşmış, bədii yaradıcılığın prinsipləri meydana gəlmişdir. Nağıllar bütün zamanlarda yaranan ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin mayası, qaynağı, bir çox hallarda isə özülü olmuşdur. Onlarda şifahi xalq yardıcılığına xas bütün xüsusiyyətlərə rast gəlirik. Ona görə də xalq poetik yaradıcılığının epik ən‘ənəsinin ən qədim, populyar nümunələri kimi böyük tərbiyəvi və idrakı əhəmiyyətə malikdir.

Dünya xalqlarının folklorunu nağıllarsız təsvir etmək mümkün olmadığı kimi, folklorşünaslıq elmi də onların tədqiqindən kənarında mövcudluğunu sübut edə bilməz.

Nağıllar kəmiyyət e‘tibarı ilə çoxluq təşkil etdiyi qədər mövzu, forma və struktur cəhətdən də rəngarəngdir.

Folklorşünaslıq elminin meydana gəldiyi ilk günlərdən başlayaraq nağılların mənşəyi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində durmuş, bu sahədə müxtəlif elmi-nəzəri mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Nağılların genezisi, inkişafı ilə əlaqədar ayrı-ayrı məktəb və cərəyanların işləyib hazırladığı konsepsiyalar, heç şübhəsiz, bu sahədə maraqlı nəticələr əldə edilməsinə təkan vermişdir. Müasir folklorşünaslıq keçmişin elmi-nəzəri irsinin dəyərli cəhətlərini öyrənmək və qiymətləndirməklə yanaşı, həmin irsə tənqidi yanaşmağı da zəruru hesab edir və poetik şifahi söz sənətinə tarixilik prinsipi ilə yanaşmağı başlıca me‘yar kimi götürür. Bu prinsipdən çıxış etməyin nəticəsində aşkar olundu ki, ilkin nəzəriyyələrdə - mifoloji, iqtibas, neomifoloji, antropoloji, psixanalitik məktəblərdə folklorla münasibət birtərəfli idi. Məsələn, nağılların mənşəyini araşdırarkən ictimai-tarixi şərait nəzərə alınmamışdır. Y.E.Meletinski yazırdı ki, şifahi xalq ədəbiyyatında əksini tapan ibtidai təsəvvürlər onun inkişaf dövrlərindəki sosial amillərindən ayrı götürülməməlidir.¹²⁰

Son illərdə nağılların genezis və inkişaf mərhələlərini araşdırmağa daha çox meyl edilir. Lakin folklorun bu mühüm qolunun mənşəyinə nüfuz etmək Azərbaycanda ali məktəb dərslisinin oçerkləri, qəzet, jurnal, məcmuə məqalələri, ən yaxşı halda isə dissertasiyalarının girişləri səviyyəsindən uzağa getməmişdir. Bunun səbəbi aydın olmasa da (daha çox aşıq

¹²⁰ Бах: Малетинский Е.М. Герой волшебной сказки.-Москва, 1958, с.ящ. 5-6

poeziyasına, dastan yaradıcılığına üz tutulmuşdur, əslində bu sahədə də bir-iki fundamental araşdırmanı nəzərə almasaq, vəziyyət ürəkaçan deyil) bə'zi məqamlara toxunmaq, problemin öyrənilməsi istiqamətləri barədə mülahizələr irəli sürməyi lazım bilirik. Sözügedən yazılarda tədqiqatçılar belə qənaətə gəlirlər ki, sehirli nağıllarla müqayisədə məişət nağıllarının mənşeyini öyrənmək xeyli asandır. Görəsən nə səbəbə? Və bə'ziləri bir qədər də irəli «addımlayaraq» heç bir tutarlı fakta söykənmədən qəti hökm çıxarırlar ki, ilk olaraq heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllar yaranmışdır. Belə ki, folklorumuzun tədrisi, təbliği sahəsində yorulmadan çalışan mərhum prof. V.Vəliyev yazır: «Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllar bizi insan cəmiyyətinin qədim dövrlərinə aparıb çıxarır.»¹²¹ Bu qənaətdən sonra həmin qrupa daxil olan nağılların inkişaf yollarından danışır və əsasən üç mərhələ keçdiyini göstərir. Həmin mərhələlərə diqqət yetirək:

«*Birinci mərhələ*: cəmiyyətin ilk pilləsinə, insanların təbiətin kortəbii qüvvələrinə qarşı mübarizə apardığı dövrlərə aiddir. Mə'lumdur ki, ilk insan üzərində obyektiv təbii hadisələrlə yanaşı, ayrı-ayrı canlıların da qüvvətli tə'siri olmuşdur. Bu dövrlər insanların bədii təfəkküründə *əsatiri görüşlər* yaratmışdır. Onlar yaşamaq və təbiəti özlərinə tabe etmək yollarında əsatir yaratdıqları kimi, heyvanlara da sitayiş etmiş, *totem yaratmışlar*. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların *birinci mərhələsi totemlə əlaqədar* olmuşdur»¹²². Qeyd etmişdik ki, folklorşünaslıq elmi nağıl janrının araşdırılması ilə özünü təsdiqləmişdir və dünyanın məşhur araşdırıcılarının, demək olar ki, hamısı mühüm tədqiqat əsərini nağıla həsr etmişdir. V.Vəliyev də onları yaxşı tanıyırdı və dərslində də dəfələrlə adlarını çəkir, sitatlar gətirir. Lakin nağıl nəzəriyyələrinin müddəalarını işləyib hazırlayan istər Avropa klassik tədqiqatçıları (Y. və V. Qrim qardaşları, A.Aarne, O.Miller, V.Anderson, T.Benfey, C.Frezer və b.), istərsə də müasir rus alimləri (A.N.Veselovski, V.Y.Propp, Y.M.Meletinski, E.V.Pomerenceva, V.Anikin və b.) *əsatirlərlə və totemlə bağlı yaranan nağılları* heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllar qrupuna daxil etməmişlər, sehirli nağılların xüsusiyyətlərinə cavab verdiyi üçün həmin qrupda araşdırmışlar. V.Y.Proppun «Sehirli nağılların tarixi kökdələri» adlı məşhur monoqrafiyasında fəvqəltəbii qüvvəyə

¹²¹ Вялийев В. Азәрбайҗан фолклору. Бақы - 1985, сят. 248

¹²² Ёня орада, сят. 248

malik heyvan və quşlar iştirak edən bütün nağıllar, o cümlədən «Göyçək Fatma» nağılının süjetini özündə daşıyan «Morozko» sehirlı nağıl kimi təqdim olunur.¹²³

Bəs nə üçün uzun illər boyu Azərbaycan folklorunu ali məktəblərdə öyrədən əsas dərslıklərdə qeyri-dəqiq mülahizələr baş-alıb gedib? Məhz bu gün də tələbələrin müraciət etdikləri mənbə həmin kitablardır. Bizcə, bu ondan irəli gəlir ki, nağıldan və başqa janrlardan yazan bə'zi tədqiqatçılar çox hallarda həmin janrların əlamətlərini düzgün müəyyənləşdirə, birini digərindən ayıran amilləri göstərə, bir qədər sərt desək, tədris etdikləri fənnin predmetini bilmirlər. Görünür, tariximizə laqeyd yanaşdığımız kimi ədəbiyyatımızın beşiyində duran böyük sərvətə də ciddi sənət nümunələri kimi baxmamışıq. Bu səbəbdən də 30-40 il əvvəlki düşüncənin məhsulu olan dərslıkləri gözümüzün üstündə saxlamışıq. Əslində isə dolaşiq fikirli oçerklər oxucuya, xüsusilə tələbəyə çatmamış, onlara düzgün istiqamət vermək əvəzinə, çaşbaşıq yaratmışdır.. Bu barədə ona görə bir qədər geniş danışırıq ki, bilik öyrənmək üçün məsləhət gördüyümüz əksər vəsaitlərdə elmlikdən çox uzaq qeribə bölgülərlə, təsniflərlə və təhlillərlə rastlaşırıq və istər-istəməz adamda müəlliflərin tədris etdikləri fənnin predmetini düzgün dərk etməsinə şübhə oyanır.

V.Vəliyev heyvanlar haqqında nağıllara həsr etdiyi oçerkdə bu qrupa daxil edilən bir nağılın da olsa təhlilini vermir. Daha doğrusu, təmsil kimi ancaq bir neçəsinin adını sadalayır. Halbuki, o nağıllar yalnız alleqorik ifadə vasitəsindən istifadəyə görə təmsillərlə müqayisə edilə bilər. Qalan məsələlərdə təmsillə üst-üstə düşən cəhətlərindən danışmaq mümkün deyil. «Ovçu Pirim», «Göyçək Fatma», «Qara at» kimi sehirlı nağıllar isə tamamilə əks mövqedən təhlilə cəlb edilir. Alim onu da unudur ki, nağıl toplularında adı gedən nağıllar oxuculara sehirlı nağıl kimi təqdim olunur.

Belə çıxır ki, uzun müddət belə kitablardan dərs öyrənən (onların arasında folklorndan dissertasiya müdafiə edib yüksək elmi dərəcə alanlar da az deyil) filoloqlarımız nə nağılın, nə də təmsilin janr xüsusiyyətlərini bilməyiblər. Əks halda biri də olsa, ayağa durub deyirdi ki, nağıl haqqında nağıl danışmayın...

İndi gələk professorun bölgüsünün ikinci bəndinə.

«Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların *ikinci mərhələsi*

¹²³ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Л.-1986, стр.186-281

təmsillərlə əlaqədardır. Başqa sözlə, təmsilin ədəbi janr kimi meydana çıxması, insanların bədii yaradıcılığında heyvanların iştirakı daha canlı və məqsədli xarakter alır»¹²⁴. Fikrin qüsurlü olmasını qoyaq bir kənarda, bilinmir, müəllif Azərbaycan folklorundan bəhs açır, yoxsa yazılı ədəbiyyatdan. Hər halda uşaqlarımıza bağca yaşından təmsil öyrədirik və onların arasında müəllifsiz, xalq yaradıcılığına məxsus nümunəni göstərən tapılmaz. Təmsilin şifahi xalq yaradıcılığının janrı kimi təqdimi ağılaşmıdır. Yenə nağıllardan alınıb təmsilin yaranmasına təkan verən alleqorik ifadə vasitəsinə işarə olunsaydı, dərd yarıydı. Belə çıxır ki, bu günədək Azərbaycan folklorşünaslığında nağılın tədqiqinə bir qədər ögey münasibətin kökləri məhz bu cür ali məktəb dərsləridə axtarılmalıdır. Müəllif doğrudan-doğruya folklorun janr sistemindən, xüsusilə nağıldan yazdığını unudur, təmsilin rolunu və əhəmiyyətini qabartmağa çalışır: «Təmsillər yalnız tənqiddən ibarət olmur, burada gənc nəslin tərbiyəsi, namuslu vətəndaş olması üçün nəsihətamiz, didaktik mövzulara da geniş yer verilir. Xalq ədəbiyyatının «İnsan insanın dostu və havalarıdır» ideyası təmsillərdə də geniş əks olunur».¹²⁵ Hətta klassik yazılı ədəbiyyata baş vurub təmsil ustalarının adlarını çəkməyi də lazım bilir: «Şərqin böyük şairi Sə‘adinin, Azərbaycanın qüdrətli söz ustaları Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin, M.Ə.Sabirin və başqalarının təmsil və nəsihətamiz rəvayətləri birinci növbədə «Kəlilə və Dimnə»dən qida almışdır».¹²⁶ Bu sənətkarların təmsillərinin Azərbaycan folklorundan mayalandığı əsaslandırılısaydı, yerdə qalanlara göz yummaq olardı.

Görün, dərsləkdə heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların üçüncü mərhələsinə nələr aid edilir: «Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların *üçüncü mərhələsi* müasir dövrlə əlaqədardır. Hal-hazırda uşaqları təbiətlə və canlılarla tanış etmək, təbiəti və canlıları sevdirmək məqsədilə nağıllardan geniş surətdə istifadə olunur. Bu məqsədlə tarixən geniş xalq kütləsi tərəfindən yaranan nağıllar əsas götürüldüyü kimi, *eyni zamanda yazıçılar yeni nağıl, hekayə və poemalar yaradırlar*. A.Şaiq, M.Dilbazi, M.Seyidzadə, M.Müşfiq və b. xalq nağıllarından yaradıcı surətdə istifadə edərək uşaqlar üçün maraqlı əsərlər yazmışlar. Bu əsərlərdən «Tülkü həccə gedir»,

¹²⁴ Йеня орада, сящ. 255

¹²⁵ Йеня орада, сящ. 255-256

¹²⁶ Йеня орада, сящ. 256

«Tıq-tıq xanım», «Qoca canavar» «Danışılmamış nağıllar» və s. göstərmək olar¹²⁷». Vəssalam. Şərhə ehtiyac varmı? Bircə onu başa düşmürük ki, bu oçerkdən tələbə xalq nağılının maraqlı qolu - heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllar haqqında hansı biliyi və mə'lumatı ala bilər?

P.Əfəndiyev də «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərsliyinin nağıl bölməsində öz həmkarından bir addım da olsa irəli getmir. Heyvanlar haqqında nağılları ən qədim və zəngin hesab etdikdən sonra saysız-hesabsız toplulara üz tutur, lakin bir nağıl da olsun tapmır ki, onu bu qrupa aid nümunə kimi tələbələrə təqdim etsin. Saysız-hesabsız nağıllarımızın içərisindən onun da əlinə keçən elə iki-üç sehirlə nağıl olur. Müəllif yazır ki, «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında insanların heyvanlara münasibətini özündə əks etdirən nağıllara «Ovçu Pirim və «Fatmanın nağılı» xarakterik misaldır»¹²⁸ Və sonrakı abzasda heyvanlar haqqında nağıllar qrupundan bəhs açdığını unudaraq sözü gedən nağılları məhz sehirlə nağıl kimi şərh edir: «Ovçu Pirimin e'cazkar silahından, sal qayalara həkk olunan əfsanəvi dəmir çıraqlarından danışılır»¹²⁹. Maraq üçün alimin heyvanlar haqqında nağıllar kimi adlarını çəkdiyi başqa nümunələrə də diqqət yetirək: «Axmaq kişi», «Müqəddəs balıq», «Armudanla tülkü», Əlyarla dovşan», «Çil madyan».¹³⁰ Əslində bunlar da sehirlə nağıldır. Nə qədər baş vursanız da, sözü gedən bəhsdə heyvanlar haqqında bir nağılın, şərhini istəmədik, sadəcə adını tapa bilməzsiniz. Və tələbələrədən bu mövzuda imtahan biletlərində qoyulan bir neçə suala düzgün cavab istəyirik? Allah bilir onlar bu cür dərsliklərlə rastlaşanda müəllimləri barədə nə düşünürlər. Buna görə də nağılın araşdırılmasına maraq göstərən tapılmayıb. «Tıq-tıq xanım», «Tülkü həccə gedir» istənilən qədər araşdırıblar, amma nağıllarımıza baş vurmağa həvəsləri olmayıb. Bu iradlarla V.Vəliyev və P.Əfəndiyevin Azərbaycan folklorşünaslığındakı xidmətlərini kölgə altına almaq fikrindən uzağıq. Onlar hər ikisi öz dövründə lazım olan qədər nailiyyətlər göstəriblər. Sadəcə olaraq müstəqil respublikanın gələcəyi naminə həqiqəti yazmağı lazım bilirik. Və bir də ona görə məhz ali

¹²⁷ Йеня орада, сящ. 256-257

¹²⁸ Яфяндийев П. Азярбайган шифаши халг ядыбиййаты. (тякпар няшр)-Бакы, 1992, сящ.178

¹²⁹ Йеня орада

¹³⁰ Йеня орада

məktəblər üçün yazılan dərsliklərdən yapışdıq ki,

birincisi, tələbələr onlardan istifadə edəndə bir qədər ehtiyatlı tərpənsinlər, hər fikri «Qur'an ayəsi» kimi qəbul etməsinlər, oxuduqlarına yaradıcı yanaşsınlar;

ikincisi, həmin dərsliklər bu vaxta qədər nağıl haqqında yazılan tədqiqat işlərinə yekun vurublar, Azərbaycanda nağılların tədqiqinin vəziyyəti haqqında tam təsəvvür yaradır.

Mənşə, genesis məsələsində yuxarıdakı qənaətlərlə ona görə razılaşmaq olmaz ki, nağılların qruplaşdırılması, təsnif edilməsi son yüz-yüz əlli ilə aid məsələdir. Nağıllar, eləcə də başqa folklor janrları formalaşanda isə bütün mövzu qruplarına aid məsələlərin rüşeymləri onun içərisinə əridilirdi. Başqa sözlə, mənşə-genenezis məsələsində qruplaşmadan, fərdi əlamətlərdən söhbət gedə bilməzdi. Başlanğıcda bütün detallar, elementlər rüşeym şəklində mövcud olur. O rüşeymin böyüyüb hansı formada doğulacağını qabaqcadan müəyyənləşdirmək çətindir. Ən ümdəsi isə odur ki, ilkin çağlarda ulu əcdad hər şeyə başqa gözlə baxırdı. Onların yaratdıqları heyvan, quş, bitki obrazları adi halında deyildi, fəvqəltəbii qüvvəyə malik şəkildə dərk olunurdu. Bu elə bir dövr idi ki, ən adi əşya belə öz halından çıxıb qeyri-adi varlığa çevrilə bilirdi. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların isə əsas əlaməti odur ki, onun qəhrəmanları adi heyvan, quş və bitkilər olsun, tülkü tülkülüyündən, şir şirliyindən, quş quşluğundan çıxarılsın. İnsanlara aid xüsusiyyətlər belə onların üzərinə xasiyyətlərinə uyğunlaşdırılaraq köçürür. Tülkü davranışları, hərəkətləri ilə tədbirli olmasaydı, əksər xalqların nağıllarında hiyləgərlik simvoluna çevrilməzdi. Fatmanın inəyi isə inəkliyini qoyub az qala allahlıq iddiasına düşür. Ovçu Pirimin «ilan dostu» da ilanlığından çıxıb möcüzə törətməklə məşğuldur. Onları ancaq zahiri oxşarlıqlarına görə hansısa heyvan kimi təqdim edirlər və hər ikisi özündə sırf sehirli nağıllara məxsus keyfiyyətləri daşıyır.

Məsələyə bu şəkildə yanaşmadıqları üçün hər iki tədqiqatçının heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıl qrupunda ancaq bir neçə xarakterik sehirli nağıl təhlil olunur. Başqa sözlə, «Göycək Fatma». «Ovçu Pirim» nağılları sehirli nağıl olduğu halda, heyvanlar haqqında nağıl kimi göstərilir. Böyük rus folklorşünası E.M. Meletinski də məişət nağıllarına nisbətən sehirli nağılların mürəkkəbliyini ikincilərdə sosial motivlərin birbaşa ifadə olunmaması, fantastik, möcüzəli predmet və hadisələrə üstünlük

verilməsi ilə izah edir. O, fantastik, əsatiri obrazların gerçəkliklə əlaqəsindən söz açanda yazır: «Biz təmiz epirik pozisiyadan yanaşsaq və nağıllara xronika kimi baxsaq bağlılanmaz səhvə yol verərik. Bu cür səhvi onda edərdik ki, məsələn, tarixəqədərki dövrdə qanadlı ilanlar axtarardıq və təsdiq edərdik ki, nağıllarda onlar haqqında xatirələr qalmaqdadır».¹³¹ Doğrudan da, nə qanadlı ilanlar, nə də toyuq ayaqlı evciklər olub. Bununla belə onlar tarixidir. Lakin onlar özləri yox, meydana gəlmələri tarixdir və məhz məsələ bu şəkildə şərh edilməlidir, başqa sözlə, sehirlə nağıllarda tarixilik deyəndə, qeyri-adi varlıqların mifik obraz kimi yarandığı dövrün aydınlaşdırılması nəzərdə tutulmalıdır.

Məişət nağılları ilə yaxından tanış olduqda bu qrup nağıllarda da şərh edilməsi asan olmayan problemlərin olduğunu görürük.

Azərbaycan nağıllarında uzaq keçmişin arxaik düşüncə tərzilə səsləşən elə motivlərə rast gəlirik ki, həmin motivləri araşdırmaq bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çətinlik ondadır ki, məişət nağıllarında arxaik elementlər real əhvalat və obrazların təsvirinin içərisindədir, hiss olunmayacaq şəkildədir. Hadisələrin qismən realist planda təqdimi folklorşünaslıqda belə bir qənaətin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur ki, məişət nağılları öz mənşəyi e'tibarı ilə heyvanlar aləmindən bəhs edən və sehirlə nağıllardan çox-çox sonrakı dövrlərin məhsuludur. Lakin unutmamaq lazımdır ki, lap başlanğıqda da nağıllar məişət zəminində meydana gəlmişdir və ulu əcdadların sosial problemlərini, qohumluq əlaqələrini, ailə münasibətlərini, əxlaq normalarını əks etdirirdi, yeri gələndə onların ilkin adət-ən'ələrini, davranışını, rituallarını, həyata baxışını nizamlayırdı.

Nağılların ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəslə keçərək dəyişməsindən, onlarda qədim və qismən yaxın dövrlərə aid elementlərin mövcudluğundan bəhs edən N.Seyidov yazır:

«Mə'lum işdir ki, müxtəlif dünyagörüşünə malik olan nağılçıların eyni hadisələrə münasibətləri də müxtəlif olur. İkinci tərəfdən, eyni bir nağılın ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəslə keçməsi də, keçdikcə dəyişməsi də elə vəziyyət yaradır ki, onun ilk variantından çox az iz qalır. Ən qədim dövrlərə aid sehirlə nağıllarda isə vəziyyət bir qədər mürəkkəbdir. Çünki sonrakı dövrlərə aid məişət nağıllarına nisbətən

¹³¹ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1986, стр.31

sehirlı nağıllarda ən qədim dövrlərin qalıqlarına, müxtəlif təbii və ictimai hadisələr haqqında primitiv anlayışlara və s. rast gəlirik.»¹³² Burada nağılların zaman keçdıcə dəyişməsi və hər bir nağılcının nağıla müəyyən əlavələr etməsi ilə əlaqədar mülahizələr tamamilə doğrudur. Lakin məişət nağıllarının inkişafın «sonrakı dövrlərinə» aid edilməsi ilə «qədim dövrlərin qalıqlarına, izlərinə rast gəlməmək» fikri ilə razılaşımaq mümkün deyil. İlk növbədə ona görə ki, sehirlı nağıllarda iştirak edən fantastik obrazlar qeyri—adi görünməklə yanaşı, daha çox poetik səciyyə daşıyır və müyyən tarixi şəraitin, düşüncə tərzinin məhsuludur nağılyaratmada tikinti materialı kimi və bütün dövrlərdə istifadə edilmişdir. Belə ki, son dövrlərdə yaranan nağıllarda da bu poetik məqamlardan eyni qaydada faydalanmaq mümkündür. Məişət nağıllarında isə tarixilik, daha dəqiq desək, qədimlik, ilkinlik insanlar arasındakı münasibətlərlə, qohumluq münasibətləri ilə, adət-ənənələrin əksi ilə (dəfn, doğum, adqoyma, evlənmə və s.) və məişət tərzinin əslində olduğu kimi, gerçəkliyə uyğunlaşdırılmış şəkildə təsviri ilə xarakterizə olunur. Burada uydurma, nağılcılıq məhz həmin münasibətlərin o dövrün adamlarının gələcək arzu və istəklərini əks etdirməsində özünü göstərir. Məsələn, dörd min əvvəl toplum halında yaşayan ulu əcdad başqa tayfaların da onlarla yaxın, qohum (bir qandan olan), bərabər hüquqlu olduğuna aid nağıl düzüb-qoşurdusa bu o zaman üçün bir növ fantaziya, uydurma –xəyal idi. Bu gün həmin təsvirlər yaxın çağların gerçəkliyi kimi qəbul edilir və nağılı məhz həmin münasibətlərin reallığa çevrildiyi vaxtda, yəni yaxın zamanlarda «istehsal edildiyini» düşünürük. Eləcə də müasir xalqların hər birində elə əxlaq normaları var ki, yüz ildən sonra məqbul sayılmayacaq. Əgər əsrimizin əvvəllərində qadınlar hüquqsuz vəziyyətdə idilərsə, indi cəmiyyətin bərabərhüquqlu sakinləridirlər. Qadınların qul kimi ər evinə satıldığı dövrdə onların müstəqilliyindən, ağıl, kamalından, bəzi məqamlarda hətta kişilərdən üstün olmalarından bəhs edən nağıl yaranırsa, onu bu günün məhsulu hesab etmək nə dərəcədə düzdür? Bu misalı sözgüləsi çəkdim. Əslində bütün zamanlarda Azərbaycan türklərində qadına yüksək qiymət verilmişdir. Belə olduqda məsələyə bir qədər də dərinləndən yanaşmaq, sosial münasibətlərin formalaşma

¹³² Бах: Н.Сейидов. Азярбайҗан набыллары шаггында. «Азярбайҗан шифащи халг ядыбиййатына анд тядгигляр», I китаб, Бақы, 1961, сящ. 71-72

mexanizminin tarixini izləməklə məişət nağıllarının mənşəyinə nüfuz etmək lazımdır.

Son dövrlərə qədər Azərbaycan folklorunun epik növünə daxil olan əksər janrlar nağıl adlandırılırdı. Hətta indi də xalq arasında dastan və lətifə sözü az işlənir, çox hallarda «aşiq bir nağıl danış», «Molla Nəsrəddin»dən bir nağıl söylə» deyər müraciət edilir.

Tədqiqatçıların «nağılların bu qədər geniş yayılmasının əsas səbəbi kimi, hər şeydən əvvəl, «nağıl quraşdırmanın» şə'rə nisbətən asan olmasını göstərirlər. Bu fikirlə qismən razılaşmaq olar. Ona görə ki, nağıl janrının vahid süjet strukturu tam meydana gələnədək uzun bir yol keçilmişdir. Və ölçülü-biçimli qəliblər hazırlanandan sonra da maraqlı, dolğul və orijinal nağıl yaratmaq üçün böyük istə'dad tələb olunurdu. Ona görə də yuxarıda deyilən «asanlığı» hər adamın uydura biləcəyi qədər kiçiltmək sadələşmələr olardı.

Folklorşünaslıq elminin nağılların əsas xüsusiyyəti kimi göstərdiyi əlamətlərdən biri də budur ki, heç vaxt olmamış hadisələr elə şəkildə deyilir, qeyri-adiliyinə baxmayaraq, bütün danışılanlar guya gerçəklik kimi təqdim edilir, halbuki, nə danışan, nə də dinləyən nağılın həqiqiliyinə inanır. Odur ki, qədim dövrlərdə folklor xalqın mə'nəvi ehtiyacını ödəyən yeganə sənət növü olduğu zamanlar məişətdə, ailədə, uşaqlara, kiçik məclis iştirakçılarna ən çox danışılan nağıl olmuşdur.

Bə'zən bir nağılın hər hansı bir süjet xətti öz kökündən ayrılır, dildən-dilə düşərkən, əlavələr edilməklə, cilalanmaqla, məzmununu dəyişir, yeni bir nağıl əmələ gətirir. Bundan başqa iki və bir neçə nağılın çarpazlaşması ilə də təzə nağıl yaranır. Qeyd etdiyimiz nağıl törəmələrindən başqa improvizator nağılçılar mə'lum bir nağılı bir məclis daxilində elə formaya salırlar ki, əvvəlki nağıldan əsər-əlamət qalmır. Beləliklə, nağılların sayı başqa janrlara nisbətən sür'ətlə çoxalır. Epik növün digər xırda janrlarının (mif, əfsanə, rəvayət, lətifə) nağılların içərisində əridilməsi - sintezi ilə də janr həm çoxalır, həm də mövzu əlvanlığı yaranır.

Bu mə'nada nağıl bütün dünya xalqlarının folklorunda geniş yayılmış epik janrdır. Ona görə də nağılların xüsusiyyətləri haqqın çoxsaylı fikirlər söylənmişdir. Böyük rus ədəbiyyatşünası V.Q. Belinski sehr, cadu, əfsun, tilsim, div, əjdaha, fantastika və s. nağılların əsas əlamətlərindən saymışdır. Y.V. Çəmənəminliyə

görə isə, nağıllarda əsas cəhəti haqqın nahaq üzərində qələbəsindən ibarətdir.¹³³

Birinci fikirdə nağılın poetik əlaməti, ikincidə isə ideya istiqaməti, məzmunu əsas götürülür. Lakin sehr, cadu, əfsun, tilsim, div, əjdaha, fantastika və s. poetik ünsürlər miflərdən gəlir və epik, lirik ənənəyə məxsus əksər janrların mühüm atributuna çevrilir. Əfsanələrdə və bəzi dastanlarda bu əlamətlər heç də nağıllardan fərqli şəkildə verilmir. Eləcə də «haqqın nahaq üzərində qələbəsi»nə inam yaratmaq bütövlükdə folklorun mahiyətində duran amildir. Elə bir nəğmə, atalar sözü, lətifə, dastan, nağıl, aşıq şeəri, bayatı və s. göstərmək olmaz ki, orada sosial ədalət prinsipi, haqq, ədalət, düzlük müdafiə edilməsin. Bizcə, nağılın janr göstəricisi deyilənlərdə nəzərə çarpmır.

Doğrudur, əşya və təbiət hadisələrinin canlandırılması, insanlara məxsus xasiyyət və keyfiyyətlərin əşya və heyvanlar üzərinə köçürülməsi, cəmiyyətdə, təbiətdə çox adi görünən hadisələrin fantastik şəkllə salınması, gələcəyə nikbin münasibət, inam, xoş əhval-ruhiyyə və s. nağıllarda daha qabarıq şəkildə əks olunur, lakin bütün bunlar təkcə nağıllara xas xüsusiyyətlər kimi təqdim oluna bilməz.

Rus ədibi M.Qorki də nağıllara yüksək qiymət vermişdir. Onun yazdığına görə, «nağıllar qədim insanların həyat, məişət, davranış, mübarizə və əməyini əks etdirən nümunələridir»¹³⁴. «Nağıllarımız haqqında» məqaləsində ədib göstərir ki, uşaq yaşlarında onun dünyagörüşünün inkişafına ən çox təsir edən janr xalq nağılları olmuşdur. Nağıl xalq fantaziyasını, xalq dilinin məziyyətlərini özündə cəmləşdirən gözəl bədii sənət nümunəsidir. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə, nağıl çox qədim dövrlərdən başlayaraq dünyanın ən böyük sənətkarlarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu sənətkarlar bir sıra gözəl və məşhur əsərlərinin mövzunu xalq nağıllarında götürmüşlər. Ədib dünyanın belə sənətkarların içərisində Göte, Balzak, Xorj Sand, Anderson və başqalarının adlarını çəkir, rus klassiklərindən Puşkin, Jukovski, Tolstoy və s. buraya daxil edir.

Azərbaycanın görkəmli sənətkarları vaxtaşırı xalq nağıllarına müraciət etmişlər. Məsələn, Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi»ndə, «Yeddi gözəl»ində çoxlu xalq nağıllarının nəzmə

¹³³ Чмянзяминли Й. В., эюстярилян ясярляри, сящ. 45

¹³⁴ Горкий М. О литературе. – М.,

çəkilməsinə rast gəlirik. Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Qasım bəy Zakir, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq və b. da nağil motivlərindən çox ustalıqla istifadə etmişlər.

Azərbaycan nağıllarında xalqın milli xüsusiyyətləri, adət-ə'n-ənələri, məişət tərzini təsvir olunur. Bu nağıllar müxtəlif dövrlərdə xalqın dünyagörüşünü, həyata münasibətini, gələcək haqqında arzularını, azadlıq; müstəqillik uğrunda yadlara, yerli xayınlərə, zalımlara qarşı mübarizəsini, onun öz qüvvəsinə, gələcəyə inamını bədii boylarla əks etdirir.

Azərbaycan xalq nağılları bədii cəhətdən kamilliyi ilə seçilir. Geniş xalq kütlələri əsrlər boyu bu nümunələri zamanın ən sərt sınaqlarından çıxarmış, onları yalnız ideya və məzmunca deyil, forma, dil və bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi cəhətdən daha yüksək səviyyəyə qaldırmışdır.

Azərbaycan xalq nağıllarının özünəməxsus forma xüsusiyyətləri vardır. Xalq sənətkarlarının əsrlər boyu seçib, cilalayib bitkinləşdirdiyi bu forma xüsusiyyətləri nağılların bədii, emosional tə'sirini artırmaq, yaddaşlarda daha asan həkk olunmasını tə'min etmək məqsədi daşımışdır. Nağıllar bir qayda olaraq müqəddimə ilə başlayır, buna «pişrov» deyirlər. Xalq sənətkarları bacardıqca müqəddiməni maraqlı qurur, çox tə'sirli sözlər, ifadə vasitələri, idiomlar seçirlər. Həm də müqəddimə, əsasən, nağılların ümumi məzmunu ilə bağlı olmur.

Folklorşünaslıqda bə'zən metod məsələsinə münasibət də obyektivlikdən kənar notlarla təqdim olunur. Belə ki, «aşiq poeziyasında realizm»¹³⁵, yaxud «realist nağıllar»¹³⁶ kimi şərhlərə bu günkü tədqiqat işlərində də rast gəlmək mümkündür. Nağılların, yaxud aşiq poeziyasının hadisələri əksətmə üsullarına müasir gözlə baxıb hansısa yaradıcılıq metodunun ünsürlərini tapmaq mümkündür. Hətta sırf romantik üslubda yaranan hər hansı bir əsərdə də realist cizgilər göstərmək mümkündür. Məişət fonunda aparılan təsvirlərə söykənib realizmi folklorə şamil etməklə razılaşmaq isə elmi axtarışların yolunu dəyişməkdən başqa bir şey deyil. Belə ki, nağılların bir qrupu müqəddiməsiz, yə'ni pişrovsuz olur. Yə'ni sadəcə olaraq «Biri var idi, biri yox idi, allahdan başqa heç kəs yox idi...» və s. kəlmələrlə başlayır. Eləcə də bə'zi nağılların sonu məişət fonunda yekunlaşır. Hətta çox maraqlı və

¹³⁵ Ибрагимов М. Ашыг сянтиндя реализм. – Бақы,

¹³⁶ Араслы Ш. Ядыбийят (VIII синиф цццн дярслик). – Бақы, 1970

məzəli xalq kəlamı işlədilir. Məsələn: «Onlar yedilər, içdilər, yerə keçdilər, siz də yeyin, için, dövrə keçin». «Şifahi xalq ədəbiyyatı» dərsliklərində¹³⁷ bu cür nağıllar «realist» hesab edilir. Pişrovla başlayanlar və «Göydən üç alma düşdü» sonluqları isə əfsanəvi, yaxud sehirli nağıllar kimi verilir. Doğrudur, A.Aarnenin «Nağıl göstəriciləri»ndə də «əsil nağıllar» (bura məhz sehirli obrazlar iştirak edən nağıllar daxil edilir) bölgüsünə rast gəlirik. Bəlkə də bizim tədqiqatçıları ona əsaslanıb «əfsanəvi və realist nağıllar» deyər bölgü aparırlar. Lakin bununla folklorşünaslıq elminə heç bir yenilik gətirilmir, əksinə məsələnin aydınlaşmasında bir sıra əngəllər yaranır.

Ümumiyyətlə, nağıl xalq dilinin məziyyətlərini özündə saxlayan ən qiymətli folklor nümunələridir. Təsədüfi deyil ki, müqayisəli dilçiliklə məşğul olan alman alimləri Yakov və Vilhelm Qrim qardaşları dil faktlarına müraciət edəndə daha çox nağıllara üz tutmuşlar.

Başqa xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan nağıdlarını da mifik obrazlı düşünmək, onu mifologiyadan təcrid olunmuş halda öyrənmək qeyri-mümkündür.

İbtidai insanlar obyektiv aləmdə baş verən hadisələrlə üz-üzə gəldikləri zaman istər-istəməz onu duymaq, başa düşmək arzusunda düşmüşlər. Lakin təbiətin mahiyyətini olduğu kimi anlamaq, sirlərini açmaq bilmədiklərinə görə öz təsəvvürlərində sadələşməyə qeyri-adi hekayələr, rəvayətlər düzəltmişlər. Bu hekayələrin əsas məzmunu dünyanın və insanın yaranması haqqında sadələşmə, mö'cüzəli uydurmalarla ibarət olmuşdur.

Tədqiqatçılar belə qənaətə gəlirlər ki, XIX əsrə qədər Avropaya ancaq yunanların və romalıların öz allahları və qəhrəmanları haqqında yaratdıqları miflər mə'lum idi. Ona görə də əksər xalqların ədəbiyyatının mənbəyini antik dövrlə, yunan mifologiyası ilə bağlayırdılar. Sonralar aydınlaşdı ki, bütün xalqlar başlanğıcda mifik düşüncə tərzinə malik olmuşdur. Mifologiyası üzə çıxarılmayan, mifik sistem və modelləri bərpa edilməyən xalq öz ululuğundan, tarixi köklərindən dərinliyindən söz açmaq bilməz. Lakin bir həqiqəti danmaq olmaz ki, Azərbaycanda əsərlər münasibət nəinki ötən yüzillikdən sonra bildirilmiş, hətta XII əsrdə -Şərqi intibahının korifeyləri Nizaminin, Əli-Ustadın və başqalarının

¹³⁷ Бах: Яфандийев П. в я В.Вялийевин дярсликляр

yaradıcılığına güclü tə'sir göstərmişdir. Nizami və Füzuli əsətiri «Allah elmi» kimi qələmə vermiş, «Munisnamə» müəllifi isə mif modellərinin dinin meydana gəlməsindəki rolunu maraqlı hekayətlərlə göstərmişdir.

Avropada şifahi xalq yaradıcılığına maraq artdıqca folklorun bütün janrları, o cümlədən də miflər, nağıllar yazıya alınıb, kitablara, toplulara salınır, Həyata ikinci vəsiqəsini alandan sonra toplanan materiallar araşdırılmağa başlanır. Alimlər belə nəticəyə gəlirlər ki, tarixi inkişafın ilkin mərhələsində bütün xalqlar mif yaratmışlar. Miflərin tarixi-müqayisəli tədqiqi ilə müəyyən edilmişdir ki, ilkin miflər ən çox təbiət hadisələrinə, heyvanlara və səma cisimlərinə aid idi.

Bu gün Azərbaycan folklorunun kökündə dayanan mifləri dəqiq müəyyənləşdirmədən nağıl və dastanların mənşəyindən, inkişaf mərhələlərindən, poetik imkanlarından danışmaq qeyri-mümkündür.

Tədqiqatçılar (M.Seyidov, V.Vəliyev, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev, K.Vəliyev, A.Şükürov, E.Əlibəyzadə, F.Bayat və b.) göstərir ki, Azərbaycan folkloruna keçən mifoloji dalğının əsas mənbəyi qədim türk xalqlarının yaratdığı bahadırlıq dastanlarıdır: «Alp-Ər-Tunqa» (Əfrasiyab), «Ərqənəqon», «Şu», «Köç», «Oğuz xaqan» dastanları nəzərdə tutulur. Bə'ziləri isə məs'uliyətsizcəsinə qeyd edirlər ki, «Azərbaycan folkloruna mifoloji axın iki istiqamətdə daxil olmuşdur»¹³⁸. Yə'ni bizim ulu babalarımızın öz mifik düşüncə tərzini olmamışdır. «Türk dilli köçəri tayfa və qəbilələrin Azərbaycana yürüşləri zamanı özləri ilə gətirdikləri mifoloji süjetlər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına qarışaraq bizim nağıl və dastanlarımızın yaranmasında əsas mənbələrdən birinə çevrilmişdir... Azərbaycan folklorun özülünü təşkil edən ikinci mifoloji qaynaq Şərqn qədim abidəsi sayılan «Avesta»dır.¹³⁹

Maraqlıdır ki, 80-ci illərdə bu mülahizələri elmi tapıntı kimi qəbul edir və sevinirdik ki, biz mifik düşüncə tərzini yunanlardan deyil, öz qanımızdan olan gəlmə türklərdən almışıq. Bu iki qaynaqdan Azərbaycan folklorunda hansının üstünlük təşkil etdiyini isə söyləməkdə çətinlik çəkirdilər. Yalnız onu xüsusi vurğulayırdılar ki, həm türkdilli xalqların qədim dastanlarından, həm də «Avesta»dan alınan fəlsəfi və dini motivlər bu və ya digər

¹³⁸ Бах: Вялийев В. Азырбайҗан фольклору.-Бақы, 1985, сящ. 37

¹³⁹ Ёня орада, сящ. 37

şəkildə Azərbaycan folklorunun bütün nümunələrinə (həm lirik, həm də epik) nüfuz etmişdir.

Bu qənaətlərin nə qədər ziyanlı və yanlış olduğunun, elmi əsaslara söykənmədiyinin fərqinə varmamışdıq. Əslində nağıllarımız və əski qəhrəmanlıq dastanlarımızdakı tutarlı faktlar göstərir ki, Azərbaycan türklərinin mifik təfəkkürünün qaynağı nə Altayda, nə Şumerdə, nə Yunanıstanda, nə də Ərəbistandadır, bəşər övladı doğulandan məskunlaşdıqları döğmə ərazilərdə – Qafqaz dağlarının ətəklərində, Xəzər və Qara dəniz arası torpaqlardadır. Bununla heç də ulularımızın sözügedən diyarlarla etnik, tarixi və mədəni əlaqələrini inkar etmirik. Söhbət kökdən, ilkin qaynaqdan, xalqın mifik dünyagörüşünün beşiyindən gedir. Əgər «mifik obrazlar Azərbaycanın bətnində bəslənməyib hazır şəkildə hardansa gətirilibsə» (bizimlə bir qandan olan gəlmə oğuzlardan belə) fikrini əsasız şəkildə, nəyinsə xətrinə dilimizə gətiririksə, onda 5-10 min il əvvəl Qobustan qayalarındakı mifoloji lövhələri yaradan, 4 min il əvvəl Şeki kurqanlarında tarixi abidələr qoyub gedən türk soylarının – ulu babalarımızın ruhunu incitmiş oluruq. Yalnız ümumtürk kontekstindən, yaxud islam düşüncə tərzindən söz düşəndə, müştərəklikdən, obraz, süjet, motiv alıb-vermədən, qarşılıqlı əlaqədən danışmaq mümkündür.

Bu fikirlərə görə çoxları tərəfindən qınana bilərik ki, türkün kökü Altayda, Orta Asiyadadır, ona görə də nağıllarımızın, eposlarımızın, xüsusilə Azərbaycanda yaranan «Oğuznamələrin» mənbəyi, çıxış nöqtələri orada olmalıdır. Lakin bu qənaətdəyik ki, son illərin ən ziyanlı konsepsiyalarından biri məhz məsələlərə bu mövqedən yanaşmaqdır. Ritual-mif sintezindən, totemizmdən, şamançılıqdan bəhs edəndə rus və Avropa alimlərinin maraqları araşdırmalarından danışmışdıq. Müasir dövrdə Astraliya və Okean hövzəsində yaşayan geri qalmış xalqların etnoqrfiyası ilə tanışlıq sübut etdi ki, qan qohumluğu olan da, olmayan da xalqlar eyni inkişaf mərhələlərini keçir və bu zaman onların düşüncə tərzində, obrazlar sistemində, hətta poetik strukturlarında da oxşarlıqlar özünü göstərir. Belə olan halda Qafqazda yaşayan türk tayfaları ilə Altayda, yaxud Orta Asiyada doğulan qohum soyların adət-ənənələri və düşüncə tərzinin oxşarlığı, hətta bəzi məqamlarda eyniliyi niyə kimlərisə təəccübləndirməli və o dəqiqə bu mülahizəni irəli sürməyəlidir ki, yox, bizim babalarımızın ağına elə şeylər yerləşə bilməz, onlar Altaydan keçmədi, yaxud əksinə.

Doğrudur, danılmaz faktıdır ki, dünyanın az qala yarısında yerləşən çoxsaylı türk soylarını tarixin ən əski aşırımlarında da, orta çağlarda da bir-birinə bağlayan cəhətlər olmuşdur. Mifik təfəkkürə gəlincə, bu bağlılıq o qədər uzaq və dərin qatlarda baş vermişdir ki, indi onları xırdalamağa dəlillər tapmaq qeyri-mümkündür. Və tarixin sonrakı aşırımlarında bu soyların bir-birinə yaxınlaşıb-uzaqlaşması o qədər təkrarlanmışdır ki, kimin kimə nə verdiyini və nə apardığını üzə çıxarmağa qalmır. Hər bir türk xalqının hal-hazırda yaşadığı ərazilərdə öz köklərinə aid istənilən qədər material var və tədqiqatçılar məhz bunları üzə çıxarmalı və araşdırmalıdırlar. Müqayisə məqsədilə onların tapıntılarına üz tutmaq, əlbəttə, işin səmərəsini artırır, lakin sensasiya xətrinəmi deyim, özünü göstərmək adı verim, bilmirəm, başqasının mədəni abidəsinə göz dikmək, özünü küləşdirməyə çalışmaq, yaxud ulu babalarımıza məxsus yaradıcılıq, düşüncə tərzini dünyanın o başına calamaq nə dərəcədə ağlabatandır?

Türk xalqının kökünü mənsub olduğu torpaqlardan ayıraraq, dolaşılığa salmaq məqsədi ilə bə'zi Avropa, rus, fars, ərəb, çin və b. ölkələrin mühavizəkar alimləri bilərəkdən Azərbaycan türklərini Altaya, Orta Asiyadakıları Bolqariyaya, nə bilim kimlərisə daha haralara aparıb bağlamışlar. Bu sahədə ermənilərin canfəşanlılığına söz ola bilməz. Tarixin səhifələrini istədikləri kimi qələmə alıb saxta sənədləri araşdırıcıların gözünnə soxmaqla az qala türkləri yer kürresindən təcrid etməklə, hansısa başqa planetin sakini tanıtmaya çalışmışlar. Bu gün onların dəyirmanına su tökməkdənsə öz torpağımızın dərinliklərində yatan izləri axtarıb tapmalıyıq. Kökümüzü Qafqazdan ayırmaq istəyənlərin cavabını verməyə hazır olmalıyıq. Bunu bizə nağıllarımız, əski qəhrəmanlıq dastanlarımız, «Dədə Qorqud»umuz «Koroğlu»umuz deyir. Uzağa getməyək, «Koroğlu»da Alı kişinin rastlaşdığı qeyri-adi bir daşdan söhbət gedir. O daş ki, təsadüfən tapılır və yeli öküzü böyrü üstə qoyur. Sonra Alı kişi həmin daşdan Misri qılınc düzəltdirir. Bu yaxınlarda Şekidə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı fədakar tədqiqatçılar - Nəsim Mirsaleh və İntizar Bədəlova böyük Azərbaycan aşığı Molla Cumanın anadan olduğu Layıskı (indiki Cumakənd) kəndində yerləşən «Məmmədli» kurqanından qərribə daş tapıblar¹⁴⁰. Bu daşın

¹⁴⁰ Бах: Азярбайҗан Республикасы ЕА Археолозија вј Етнографија Институнук Йени Тикинти Сашяляри Археоложи Тјадгигат шо'бјасинин Шјаки Археолозија-фолклор групунун шесабаты – Баки, 1998, сјш. 37-42

4 min ildən çox yaşı var, ovucuda yerləşdirmək mümkündür. Təsbeh dənəsi formasındadır, ortadan iri deşik açılib. Elə ağırdır ki, onunla fili də vurub öldürmək olar. Tədqiqatçıların dediyinə görə, bu daş xassəsi ilə yerlə bağlı deyil, meteorit parçasıdır.

Dastan və nağıllarımızın mənşəyini və mənşəyini Azərbaycandan kənarda axtarmaqla məhz bu kosmik metalı 4 min il bundan qabaq dairəvi şəklə salan, hakimiyyət rəmzi olan «əsa daşına» çevirən ulularımız xəyənət etmirikmi?

NAĞILLARIN JANR SPESİFİKLİYİ.

Nağıl şifahi xalq yaradıcılığının epik növünə daxil olan əsas janrlardan biridir. Nağıllar xalq arasında başqa janrlarla müqayisədə daha geniş yayılmışdır. V.Y.Propp yazır ki, «Nağıllarda heç vaxt baş verməmiş və mövcudluğu belə ehtimal olunmayan hadisələr elə şəkildə, elə üslubda, elə intonasiya, elə mimika və jestlərlə danışılır ki, qeyri-adiliyinə baxmayaraq, bütün deyilənlər gerçəklik kimi təqdim olunur, lakin onun həqiqiliyinə nə danışan, nə də dinləyən inanır.»¹⁴¹

Azərbaycan nağıllarının tarixi kökü, mənşəyi dövlətçilikdən qabaqkı dövrlərlə bağlansa da, xalq arasında bu gün də şifahi şəkildə yaşayır, eləcə də yazıya alınıb kitablar vasitəsi ilə dünyanın başqa ölkələrinə yayılır. Təsadüfi deyil ki, nağılı yurdumuzun hər yerində - şəhərlərdə, kəndlərdə, qəsəbələrdə - böyüklər də, kiçiklər də sevə-sevə qarşılayırlar. Qərribə əhvalatların şirin dillə təsviri, haqqın nahaq üzərində qələbəsi, sehri əşya və qüvvələrin mö'cüzələri, qorxunc məxluqların məhvi, torpağa, elə, obaya bağlılıq, saf məhəbbətin təntənəsi və s. dinləyiciləri tilsimə salır.

Belə bir sual ortaya çıxır: nağılların bu qədər geniş yayılmasının səbəbi nədədir? Necə olur ki, nağılı dünyanın bütün bölgələrində hamı böyük həvəslə söyləyir, hədsiz maraqla dinləyir və oxuyurlar? Ona görə ki, nağıllarda yer üzündə yaşayan bütün insanların estetik ideali, ulu əcdadın dünyagörüşü, həyata baxışı, gələcək xoşbəxtlik arzuları, yaşadıkları dövrün hadisələrinə münasibəti öz əksini tapır.

Şən və kədərli, qəddar və xeyirxah, qorxunc və əyləncəli, cəlbedici və poetik struktura malik nağılları dinləyən, oxuyan hər kəs bir anlığa öz uşaqlığına qayıdır. Elə bir Azərbaycan türkü

¹⁴¹ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - Л., 1986, с. 35

tapmaq olmaz ki, körpəliyində nənəsindən, babasından eşitdiyi nəğillərin sehrində uyumasın, özünü nağıl qəhrəmanlarına oxşatmasın, səhvini anlayıb düzəltməsin. Göründüyü kimi, həyatı dərk etməyə başladığı anlarda insanın ilk mə'nəvi qidası, tərbiyəçisi, müəllimi nağıllar olmuşdur, hamı istəsə də, istəməsə də nağıllar kimi nəhəng həyat məktəbi keçir. Lakin nağılı təkcə uşaqlar üçün yaradılan bədii əsər kimi başa düşmək düz deyil. Nağılları böyüklər daha maraqla mütaliə edir, oradakı gizli sirləri açmaq, ulu babalarımızın arzusunu, istəyini həyata keçirmək, tarixi keçmişimizin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq, mö'cüzəli, qeyri-adi əhvalatların arxasında gizlənən həqiqətləri öyrənmək istəyirlər.

Nağıl deyəndə həm heyvanlar aləmindən bəhs edən nəsihətamiz əhvalatları, həm mö'cüzələrlə dolu sehri nağılları, həm də sosial-məişət məsələlərini əks etdirən yumoristik, əyləncəli süjetləri başa düşürük. Lakin xalq arasında bə'zən «nağıl» daha geniş mə'nada anlaşılır, başqa sözlə, epik növün əksər janrları nağıl kimi təqdim edilir. Məclislərdə «Aşığı, bir nağıl danış»-deyə müraciət ediləndə dastan, «Molla Nəsrəddindən bir nağıl söylə»-deyiləndə lətifə nəzərdə tutulur. Eləcə də rəvayət, əsatir, əfsanə kimi janrlar da bə'zən el arasında da, tədqiqatçılar tərəfindən də nağılla qarışdırılır. Əslində, isə bu janrlar arasında zahiri oxşarlıq nəzərə çarpsa da, hərəsinin özünəxas xüsusiyyəti var.

Nağıl elmi ədəbiyyatlarda folklorun ən böyük qolu, nəsrə, təhkiyə üsulunda yaranan süjetli janr kimi təqdim olunur. Nağıllar xalq arasında uzun illər, əsrlər (bə'zən bir nağılın bitkin şəkil alması üçün min ildən artıq vaxt lazım gəlir) şifahi şəkildə formalaşır (yazılı ədəbiyyatda yazıçı tənəyyülünün məhsulu kimi meydana çıxan nağıllardan başqa) və ayrı-ayrı nağılçılar tərəfindən dinləyicilərə çatdırılır. Qeyri-adi, mö'cüzəli, məzəli, əyləncəli, sirlə, sehri, qorxulu əhvalatlar nağılların əsasını təşkil edir.

Süjet xətti çox hallarda mürəkkəb, çoxşahəli olur, macərəli şəkildə qurulur və hadisələr macərəli şəkildə inkişaf etdirilir. Hadisələr dinamikliyi, bitkinliyi, tamlığı, dramatik gərginliyi və inandırıcılığı (bədii obraz kimi) ilə seçilir. Nağıllarda obrazlar iki qütbə bölünürlər:

A) Xeyir qüvvələri təmsil edənlər (heyvanlar haqqında nağıllarda ağıl ilə seçilən zəiflər),

B) Şər qüvvələri təmsil edənlər (heyvanlar haqqında nağıllarda ağıldan kəm güclülər).

Bu qüvvələr arasında ekspozisiyada konflikt yaranır, üz-üzə gəlirlər və gərgin mübarizə başlanır. Müsbət qəhrəman xeyir qüvvələri öz ətrafında toplayıb qarşısına çıxan çətinlikləri (çox vaxt şər qüvvələr daha qüvvətli və qorxunc təsvir olunur) aradan qaldırır və bütün nağılların sonunda öz məqsədinə çatır. Beləcə hadisələr nikbin sonluqla, xeyirin şər, kamalın nadanlıq, ədalətin qəddarlıq üzərindəki qələbəsi ilə bitir.

Bir cəhət də maraqlıdır: nağıllardakı bütün məsələlər bir əsas obraz ətrafında cəmləşir. Ona görə də çox hallarda nağıl həmin qəhrəmanın adı ilə adlanır: «Tapdıq», «Məlikməmməd», «İbrahim», «Cırdan» və s.

Nağıllar xüsusi formaya malik olur. Bəzi motivlər, epizodlar əksər süjetlərdə müəyyən fərqlərlə təkrarlanır. Ona görə də tədqiqatçıların nağıl süjetlərini tiplərə ayıraraq sistemləşdirməsi, qruplaşdırması təsadüfi deyil.

Nağıllarda təbiət və məişət həyatının geniş təsvirinə, peyzajlara rast gəlmirik. Bu təsvirlər, demək olar ki, bəzək- düzəksiz, çılpaq şəkildə, yığcam, qısa cümlələrlə, adi sözlərlə (müqayisəsiz) verilir. Dastanlarda olduğu kimi nağıllarda hadisələrin gərginliyini ləngidən elementlərə (aşiq dastanlarda qəhrəmanların dilindən qoşma, gəraylı, təcnis, müxəmməs və s. söyləyir) təsadüf edilmir. Əksər nağılların quruluşu, kompozisiyası bir-birinə oxşayır: ekspozisiyada qəhrəmanın doğulub yetkinlik yaşına çatması, dünydə onun şər qüvvənin təmsilçisi ilə üz-üzə gəlməsi, səfərə yollanması, sonluqda ölkəni, xalqı böyük bəladan - qəddar hökmdardan, qorxunc qüvvədən qurtarması, eləcə də ayrı-ayrı epizodların təkrarlanması, süjet elementlərinin üçpilləliyi (məsələn, Məlikməmmədin quyuda üç otağa girməsi, üç divlə vuruşması, üç gözəli xilas etməsi, üç atla meydanı görünməsi, sehirli alma ağacının üç gecə qorunması və s.), qəhrəmanın köməkçilərinin (heyvanlar, quşlar, sehirli əşyalar və s.), maneələrin (qorxunc qüvvələrin, divlərin, əjdahaların, küpəgirən qarılının, cadugərlərin, cinlərin, şeytanların, və s.) ustalıqla hadisələrin axınına daxil edilməsi, düşmənin məhv edilməsi yolları (şüşədəki quşun başını üzməklə divin canının alınması) və s.

Nağıllarda uydurma əhvalatlar və süjetlər həqiqətə uyğun şəkildə təsvir edilməsə də, qatı romantik boyalarla bəzənsə də, dinləyici onları reallıq kimi qəbul edir, insanın bir səhv hərəkətinə görə daşa dönməsinə, quşa, heyvana çevrilməsinə şübhə ilə yanaşmır. Müdrik atalar demişkən: «Nağıl dili yüyrək olar». Bu dillə sehir, cadu, əfsun

aləminə düşürsən, o aləmdən heç vaxt ayrılı bilmirsən. Nağılcının «Söyləmək məndən, dinləmək səndən» -fikrində böyük həqiqət gizləndiyini duyursan. Gərək dinləməyi də bacarasan, mö'cüzəyə inanmağı da. Gərək «Söyləyənə baxmayasan, onun söylədiyinə baxasan...»

Nağıllarda uydurma fantastik səciyyə daşıyır. Bu mə'nada nağıllar folklorun başqa epik janrlarından, xüsusilə əfsanələrdən, rəvayətlərdən, əsatirlərdən onunla fərqlənir ki, uydurma qısa mə'lumat xarakterli deyil, canlı obrazlar vasitəsi ilə verilir, qərribə əşyalar, məxluqlar mö'cüzəli əhvalatların fonunda geniş təsvir edilir. Əfsanədə insanın quşa, heyvana, çaya, gölə, dağa, qayaya çevrilməsi şər qüvvə ilə mübarizənin son nəticəsi kimi üzə çıxır. Nağıllarda isə cildəgirmə, donunudəyişmə öteri verilir, əhvalat tamamlanmır, qayıtma prosesi gözlənilir. Başqa sözlə, hadisələrin gedişində ceyrana, göyərçinə, qaranquşa dönmüş qızın təzədən öz halına düşməsinə, daşa çevrilmiş igidin canlanmasına zəmin hazırlanır. Nağılın sonunda tilsim qırılır, hər şey öz əvvəlki halına qayıdır.

Nağıllar insanlara həyata nikbin baxmağı, düzgün yaşamağı öyrədir və ədalətin qanunsuzluq, xeyrin şər üzərindəki qələbəsinə böyük inam yaradır. Təsədüfi deyil ki, dünyanın əksər görkəmli folklor tədqiqatçıları (Qrim qardaşları, Buslayev, Afanasyev, Propp və başqaları) uydurma və fantastik nağıl fabulasının arxasında real insani münasibətlərin dayandığını qeyd etmişlər. Böyük proletar yazıçısı A. M. Qrokinin sözləri ilə desək «Hələ lap qədim zamanlarda insanlar göyə uçmağın mümkünliyünü arzulamışlar - buna Faeton. Dedal və onun oğlu İkar haqqında əfsanələrdə, eləcə də «Uçan xalça» nağılında işarə olunur.»¹⁴²

Başqa xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan nağıllarında da ümumbəşəri ideyalar özünəməxsus milli xüsusiyyətlər kəsb edir. Sosial münasibətlərlə yanaşı, nağıllarımızda ulu babalarımızın məişəti, yaşayış tərzii, əxlaqı, psixologiyası, adət-ən'ənələri əks olunur. Təbiət və cəmiyyətdəki hadisələrə Azərbaycan türklərinin baxışı, əcdadlarımızın düşüncəsini, aqlını göstərən dialoqlar, təsvirlər, dilimizin incəlikləri - bütün bunlar nağıllarımızda milli özünəxəşliyi bildiren cəhətlərdir.

¹⁴² Горкий М. А. О литературе, М., 1953 стр. 299-300

Nağılların ideya istiqamətinin əsasında xalqımızın xoşbəxt gələcək uğrunda və ictimai bərabərsizliyə, kamilliyin nadanlığa, haqqın nahaqa qarşı mübarizəsi durur. Bir nəsilədən başqasına keçən nağıllarda azadlıq ideyaları ön mühüm tərbiyə vasitəsi kimi özünü göstərir.

Beləliklə, müəyyən janr xüsusiyyətlərinə malik olan nağılları epik növün başqa janrlarından asanlıqla ayırmaq, fərqləndirmək mümkündür. İlk növbədə nağıllar bitkin süjetə, xüsusi təhkiyə üsuluna malikdir.

Nağılların estetik funksiya daşması da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onlarda şifahi xalq ədəbiyyatının başqa ədəbi növlərindən seçilən uydurma mövcud olur. Xalq arasında nağılın «uydurma» sözünün sinonimi kimi işlənməsi təsadüfi deyil. Lakin burada uydurma təkcə yalan mənasında başa düşülməməlidir. Şübhəsiz, nağıllarda həyat həqiqətləri başqa donla girmiş şəkildə, özünəməxsus bədii priyomlarla, təsvir vasitələri ilə əks olunur. V.Y.Propp «Folklor və gerçəklik» əsərində yazır ki, «nağıllar yarandığı dövrü göstərir, ancaq bu göstərmə o dövrdə baş vermiş real hadisələri birbaşa köçürmək deyil, öz xüsusi qanunları ilə əks etdirmədir.»¹⁴³

Nağılların janr əlamətlərindən biri də tərbiyəvi mahiyyətə malik olmasıdır. Didaktika bütün nağıl strukturlarının mərkəzində dayanır. obrazların mənfi və müsbət qütblərə bölünməsi ilə insanların bütün əxlaqi keyfiyyətləri əkslənmədə, qütbləşmədə (igidlik-qorxaqlıq, sədaqət-xəyanət, mərdlik-namərdlik, kamillik-nadanlıq, xeyrxahlıq- bədxahlıq və s.) üzə çıxır. Nağılların sonunda didaktik nəticə nümayişkəranə şəkildə nəzərə çarpır - əxlaqi və sosial həqiqət həmişə qalib gəlir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının bir növü kimi, nağıllar da folklorun ümumi əlamətlərini özündə təcəssüm etdirir: kollektivlik, şifahlilik, ənənəvilik və anonimlik (ilk söyləyənin, müəllifin gizli qalması). Yaradıcılıqda şifahlilik və kollektivlik xüsusiyyəti nağıl mətnlərinin çox variantlığına zəmin yaradır. Bir qayda olaraq hər kəs şifahi şəkildə qəbul etdiyi nağılın yeni variantını söyləyir. Variantlarda, əlbəttə, ideya süjet xətti eyni olur, ayrı-ayrı motivlərin təhkiyə üsulunda müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Az-çox başqa epizodlar da əlavə olunur, yaxud bəzi əhvalatlar danışıqda ixtisara düşür.

¹⁴³ Пропп В. Я. Фольклор и действительность.- Русская литература, 1963, № 3, 62-84

Variantın ideya-bədii dəyəri onu söyləyənin həyat təcrübəsindən, nağılılıq qabiliyyətindən, nağıl söyləmək ən'ənəsini bilməsindən, dünyagörüşündən və iste'dadından asılıdır. Əgər oxşar sücətə malik nağılların ideyasında bir-biri ilə müqayisədə köklü fərq nəzərə çarparsa, onda həmin nağılın versiyası kimi üzə çıxır.

Azərbaycan xalq nağılları zəngin və rəngarəngdir. Xalqın repertuarında müxtəlif mövzularda - qəhrəmanlıq, dostluq, vətənpərvərlik, xəsislik, ər-arvad sədaqəti, məhəbbət və s. mövzularda nağıllar ifa olunur. Keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq nağıllar təsnif edilir, müxtəlif mövzu qruplarına ayrılır. Əlbətdə, bu bölgü şərti xarakter daşıyır; çox vaxt bir nağılçının yaddaşında mövzu qruplarının hamısına aid onlarla nümunə yaşayır.

İlk insan cəmiyyətinin formalaşmağa başladığı dövrlərdə meydana gələn sadə, bəsit nağıllar bəşəriyyətin sonrakı inkişaf mərhələlərində qədim və yeni epik ən'ənədən mayalanaraq, formaca mürəkkəbləşmiş, məzmunca zənginləşmişdir. Bu mə'nada uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş nağılları tədqiqatçılar, əsasən, üç mövzu qrupuna ayırırlar:

Heyvanlar haqqında nağıllar.

Sehirli nağıllar.

Sosial-məişət nağılları.

HEYVANLAR HAQQINDA NAĞILLAR mənşəyi e'tibarı ilə daha qədimdir. Bu qrupa daxil olan ilkin «nağıllar çox zaman əcdadın heyvanlarla rəftar haqqında cavanlara nəsihəti, vəsiyyəti olmuşdur. Xırda-xırda əhvalatların sadə təsvirlərindən ibarət olan bu şifahi danışqlar bədii təfəkkürün inkişafı ilə nağıla çevrilmişdir. Zaman keçdikcə heyvanların mö'cüzəli həyatdan alınan bir sıra epizodları bu nağılları zənginləşdirmişdir. Totem də qədim insanların heyvanlara e'cazkar münasibətinin nəticəsidir. Azərbaycan şəraitində müxtəlif dövrlərdə öküz, inək, qurd, xoruz, ilan və başqa heyvanlar totem kimi müqəddəsləşdirilmişdir. Zaman keçdikcə heyvanların bir çoxu əhilləşdirilmiş, insanların dostuna, köməkçisinə çevrilmişdir.»¹⁴⁴

Heyvanlar haqqında nağılları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

Vəhşi heyvanlara həsr olunanlar. Bu qrupa daxil olan nağılların qəhrəmanları yırtıcı heyvanlar və quşlardır. Hadisələr meşənin

¹⁴⁴ Бах: Яфяндийев П.Ш. Азярбайҗан шифащи халг ядыбиййаты.- Бақы, 1981, сщц. 115

dərinliklərində cərəyan edir. Meşə burada hər şeydən təcrid edilmiş icma quruluşunu xatırladır. Şir, pələng, ayı, canavar qəddarlığın timsalına çevrilir, özündən zəifləri parçalayıb yeyirlər. Onlar güclü, qəddar olduqları qədər də küt və axmaqdırlar. Çox hallarda öz tamahlarının qurbanı olurlar.

Ev heyvanlarına həsr olunanlar. Bu qrupa əsasən təmsilvarı nağıllar daxildir. Mülayim ev heyvanları və quşların (xoruz, toyuq, ördək, qaz, durna, inək, qoyun, at, camış, keçi, it, pişik və s.) qonşuluq əlaqələri, bala bəsləmələri, azuqə axtarmaları təsvir olunur. İnsanlara xas xüsusiyyətlər heyvan və quşların üzərinə köçürülür. Paxıllıq, laqeydlik nadanlıq, acgözlük kimi mənfi keyfiyyətlər tənqid olunur.

Vəhşi heyvanlar və ev heyvanları haqqında nağıllar. Bu qrupa daxil olan nağıllarda heyvanlar və quşlar iki yerə bölünür: güclülər və zəiflər. Güclülər zalım, qəddar və hövsələsizdirlər. Zəiflər isə hiyləgər və ağıllıdırlar. Çox vaxt hiylə və aqlın köməyi ilə gücə qalib gəlirlər.

İnsanlar və heyvanlar haqqında nağıllar. Bu qrupa daxil olan nağıllarda meşə həyatı ilə kənd, oba həyatı qarşılaşdırılır. Ovçular, maldarlar, çobanlar və quşların köməyinə arxalanırlar.

Heyvanlar haqqında nağılların mənşəyini əcdadlarımızın animistik, antropomorfik baxışlarında, heyvan və bitkilərin, təbiət hadisələrini canlandırmasında axtarmaq lazımdır. Təsədüfi deyil ki, nağıllarda da heyvanlar insanlar kimi düşünüb hərəkət edə bilirlər: özlərinə rahat yuva qururlar, qısa tədarük görürlər, bir-birilərinə qonaq gedirlər, paxıllıq edirlər, hiyləyə əl atırlar. Bə'zi nağıllarda isə, əksinə, insana xas olan keyfiyyətlər onların üzərinə köçürülmür, heyvanların davranışları, hərəkətləri olduğu kimi verilir: canavar özündən zəif heyvanları ovlayır, meşədə gəzir ki, qarnını doydursun. Tülkü toyuq-cücənin başını tovlayıb meşəyə aparır, gözdən uzaq bir yerdə onları bir-bir tutub boğur. Bu cür nağıllar son dövrlərin məhsuludur, uşaqları əyləndirmək və tərbiyə etmək məqsədi ilə yaradılmışdır.

Heyvanlar haqqında qədim nağılların meydana gəlməsində ovçuluqla bağlı miflərin, totemist təsəvvürlərin böyük rolu olmuşdur. «Ovçu Pirim» nağılının əsasında məhz ovçuluq mifləri, «Göyçək Fatma» nağılında isə inək toteminə inam durur.

Heyvanlar haqqında nağıllarda insan aləmi ilə heyvan aləmi bə'zən elə bir-irinə çuğlaşır ki, onların ziddiyyətli tərəfləri

unudur. Şübhəsiz, bu cür nağıllar ibtidai icma dövrünün mənzərələrini özündə əks etdirir.

Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda süjet xətti sadə olur, hadisələr epizodik xarakter daşıyır, qəhrəman idealizə edilmir. Onlarda əsasən ağıl gücə, qəddarlığa qarşı qoyulur. «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm» nağılında keçi amansız canavara, «Tülkü, tülkü, tünbəki» nağılında tülkü ayıya üstün gəlir. Heyvanlar haqqında nağılların sonu bə'zən qəhrəmanın ölümü ilə bitir. Bu, dinləyicini bədbinləşdirmir, çünki onlar pis əməllərinin qurbanına çevrilirlər.

Heyvanlar haqqında nağıllar mə'cazi mə'nalarla zəngindir. Obrazların davranış və hərəkətlərində, bir-birinə münasibətlərində insanlara xas olan keyfiyyətlər gizlənilir. Ona görə də bu qrupa daxil olan nağıllar didaktik mahiyyət daşıyır.

SEHIRLI NAĞILLAR xalq arasında daha geniş yayılmışdır.

Bu qrupa daxil olan nağılların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- a) Süjet xətti çoxşaxəli və macərə xarakterli olur,
- b) sehr, cadu, tilsim hadisələrin canını təşkil edir,
- v) bə'zi epizodlar üçpilləli qurulur,
- q) qəhrəman qarşısına çıxan maneəni sehrlilə qüvvə və əşyaların köməyi ilə aradan qaldırır,
- d) sehrlilə nağıllarda fantastik düşüncə tərzini üstünlük təşkil edir.

Bə'zən uydurma ilə fantastikanı eyniləşdirirlər. Uydurma folklorun bütün janrlarında özünü göstərir. Uydurma-həyat hadisələrinin bədii obrazlar vasitəsi ilə əksi kimi başa düşülməlidir. Fantastika isə əcdadlarımızın arzu və istəklərini təcəssüm etdirən bədii priyomdur, folklorlarda daha çox miflərə və sehrlilərə xas olan əlamətdir. «Ax-vax» nağılında qəhrəman qərribə bir ölkəyə gedib çıxır. Məlikməmməd qara qoyuna minməklə qaranlıq dünyaya düşür. Nağıllarımızda baş verən bir çox əhvalatlar klassik xalq fantaziyasının ən gözəl nümunələridir. Yaxud eyni motivdə uydurma da, fantavstika da mövcud ola bilər. Məlikməmmədin divə qalib gəlməsi nağıl uydurmasıdır, Div və onun canının şüşədə olması isə mif fantastikasının məhsuludur.

Sehrlilə nağıllarla heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılları bir-birinə yaxınlaşdıran cəhətlər də az deyil. Bəs fərqlər özünü nədə göstərir?

Hər şeydən əvvəl, kompozisiyasında. Heyvanlar haqqında nağıllarda, qeyd etdiyimiz kimi, süjet xətti çoxşaxəli olur, əksər vaxt

epizodik xarakter daşıyır, hər hansı bir obrazın (heyvanın, quşun, bitkinin) həyatının bir anı, yaxud bir günü göstərilir. Sual-cavab və dialoq şəklində qurulur. Məsələn: «Qarı və pişik» nağılı bir qarının suvarmağa apardığı inəyinin ayağının buzun üstündə sürüşüb yıxılmasından, qıçını sındırmasından və bu hadisənin səbəbini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə qarının buzla, günlə, buludla, yağışla, otlarla, qoyunla, itlə, çobanla, xanımla, siçanla, nəhayət pişiklə sual-cavabından ibarətdir. Burada heyvan və insan obrazları bu və ya digər hərəkətinə görə zəncirvari şəkildə bir-birinə bağlanırlar, çünki eyni təbiətin qoynunda, eyni şəraitdə yaşayırlar. Onların hərəsi bir cəhətinə görə daha qüvvətlidir: buz sürüşkənliyinə, gün istisinə, bulud tutqunluğuna və s. - yeri gələndə pişik elə iş tutur ki, qurd, it onun qabağında aciz qalır.

İkincisi, köklü fərqlər dilində, üslubunda nəzərə çarpır. Heyvanlar haqqında nağıllarda cümlələr az sözlü, sadə olur, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə yüklənmir, çox hallarda heyvan, quş səsləri yamsılanır, ifadələr, cümlələr cüz'i dəyişikliklə təkrarlanır. Məsələn: «Xoruz və padşah» nağılında Xoruz «quqquluqu», «padşah», «mən», «nə», «imiş» sözlərini tez-tez işlədir:

- Quqquluqu, padşah mənə möhtac imiş...
- Quqquluqu, padşah da məndən qorxar imiş...
- Quqquluqu, nə iti bıçaq imiş...
- Quqquluqu, nə isti hamam imiş...
- Quqquluqu, nə ağca təpə imiş...
- Quqquluqu, nə darca küçə imiş... -

burada həmçinin xoruz səsi-banlaması yamsılanır.

«cik-cik xanım» və «Nazikbənazik - Tazikbətazik» nağıllarının adlarında isə quş səsinin təqlidinə («cik-cik»), sözlərin təkrarına («nazik , tazik») rast gəlirik. Bu nağıllar «Ay ötdü. İl dolandı. Qış gəldi. Çoxlu qar yağdı» kimi sadə cümlələrdən, «sərçeyi-cükcük», «qarğeyi qırqır», dəveyi löklök», «dınqır-dınqır» kimi təqlidi sözlərdən, dialoqlardan və uzun-uzadı təkrarlardan qurulur:

«Dəveyi-löklök deyir ki, çinarbaçınar deyir ki, qarğeyi qırqır deyir ki, sərçeyi-cükcük deyir ki, nazikbənazik deyir ki, tazikbətazik dama çıxıb qar götürdüyü yerdə ayağı sürüşüb, bacadan umac qazanının içinə düşüb ölüb.»

Nağılın bu parçası ayrılıqda işlənsə yanılmaqdan seçilməz.

Üçüncüsü, obrazların və mövzuların seçilməsində özünü göstərir. Heyvanlar haqqında nağılların qəhrəmanları, əsasən, heyvanlar,

quşlar, bitkilər olur. Heyvanların, quşların həyat tərzi, xasiyyəti, gündəlik qaygıları, balalarına azuqə toplanmaları, onları yırtıcılardan qorumaları və s. heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların mövzusunı təşkil edir. Burada təbiətdə gözə görünən nə varsa, hamısına canlı insan kimi baxılır, adicə qarğı çubuğu da, dəyənək də yeri düşəndə qəhrəmanların köməkçisinə çevrilir. Heyvanlar, quşlar, bitkilər adamlar tək-cə danışa, düşünə, mühakimə yürüdə, yaxşını pisdən, dostu düşməndən ayıra bilirlər. Haqsızlıqla rastlaşanda döyüş meydanına atılıb qələbə çalmağı bacarırlar. Çoxlarının isə məqsədi dinc, yanaşı yaşamaqdır. «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm» nağılında keçi özündən qat-qat üstün olan canavarı məhv edir. Ona görə ki, o, haqq iş üçün vuruşur, doğma balalarının qisasını alırdı.

Maraqlıdır ki, heyvan, quş, bitki obrazlarına sehrlı nağıllarda da təsadüf edilir, lakin heyvanlar haqqında nağıllarla müqayisədə tamam başqa funksiya daşıyır. Belə ki, quşlar bir göz qırpımında insanı dünyanın ən uzaq nöqtəsinə aparır, ilanlar adamın ağzına tüpürməklə ona heyvanların, quşların, bitkilərin dilini öyrədir, otlar, çiçəklər, meyvələr, cansıza can verir, qocanı cavanlaşdırır, bir sözlə, fəvqəltəbii qüvvəyə malik olurlar. Heyvanlar haqqındakı nağıllarda isə heyvanlar, quşlar, bitkilər, meyvələr bu keyfiyyətlərsiz təsvir olunur. Onlar yalnız öz xasiyyət və bacarıqları çərçivəsində çıxış edirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər keyfiyyətlər həm sehrlı, həm də heyvanlar haqqında olan nağıllarda ola bilər. Əsas məsələ ondadır ki, bu keyfiyyət həmin nağılda epizodikdir, yoxsa hadisələrin canını təşkil edir. Məsələn, ilanlar padşahının Ovçu Pirimə heyvanların, quşların dilini öyrətmək səhnəsini «Ovçu Pirim» nağılından çıxartmaq olmaz. Çünki nağıl bu hadisə üzərində qurulmuşdur. «Sehrlı üzük» nağılında isə it və pişik obrazları olmaya da bilər. Qəhrəman başqa vasitələrlə də itmiş üzüyü tapa bilər. Məhz buna görə də «Sehrlı üzük» nağılının variantlarının birində it və pişik iştirak etmir.

Bu mə'nada sosial-məişət nağıllarında sosial ədalət prinsipi, ər-arvad, ailə məsələləri, sehrlı nağıllarda sehrlı qüvvələr, heyvanlar haqqında nağıllarda heyvanlar və quşlar üstünlük təşkil edir. Bununla belə, birinci qrup nağıllarda az-çox sehrlı qüvvələr də özünü göstərir, yaxud sehrlı nağıllarda məişətlə bağlı hadisələr nəzərə çarpır.

Dördüncüsü, yaranmasında, mənşəyində özünü göstərir. Heyvanlar haqqında nağıllarda əhvalatlar, obrazlar mifik səciyyə daşımır, heyvan, quş, bitki surətlərinin arxasında totem gizlənmir. Bu cür nağıllar xalqın pedaqoji tələbatı nəticəsində, uşaqların tərbiyəsinə düzgün istiqamət vermək məqsədilə yaradılır. Bu səbəbdən də qurd, dovşan, ilan, tülkü və s. obrazlara müqəddəs, fəvqəltəbii varlıq kimi baxılmır. Məsələn: «Dovşan» nağılında dovşanın ayağına tikan batır. O ilk-əvvəl yarpağa müraciət edir:

«-Ay yarpaq, gəl mənim ayağımın qanını sil.

-Burada təmiz durduğum yerdə niyə özümü sənin qanına bulayım?

-Onda gedib eşşəyə deyərəm gəlib səni yeyər...»

Dovşanın cavabı körpə uşaqların özündən böyükləri atası ilə qorxutmasını xatırladır.

Lakin eşşək də dovşanı saymır. Ona görə ki, yaşıl çəmənə qoyub quru xəzəl yemək istəmir. Dovşan onu qurdla hədələyir. Demə, qurdun da əlinə quzu keçibmiş, onu eşşək əti ilə dəyişmək istəmir. Nəhayət, dovşan insanın yanına gəlir: «Ay qarı,-deyir,-get o körpəyi döy.»

Təkcə insan dovşanın sözünü yerə salmır, gedib körpəyi kötəkləyir. Köpək qurdu, qurd eşşəyi, eşşək də yarpağı dişləyir. Yalnız bundan sonra yarpaq dovşanın ayağının qanını silir. Əlbəttə, nağılda, heyvanların insanlar tərəfindən əhilləşdirilməsinə işarə olunur. Lakin hər heyvan öz rolünü ifa edir, öz xasiyyətini büruzə verir. İnsan isə təbiətdəki hadisələrə kortəbii surətdə inanmır, artıq hər şeyə qadirdir, heyvanları özünə ram etməyi bacarır. Mifoloji təfəkkürdən doğan nağıllarda, əksinə, insan təbiətin quludur, onun qorxunc qüvvələri qarşısında acizdir, onlarla mübarizə apararkən heyvanların, quşların gücünə arxalanır.

Beşincisi, heyvanlar haqqında nağılların əyləncəli xarakterdə olmasında nəzərə çarpır. «Tülkü, tülkü, tünbəkidi»də tamah üzündən tülkü, ayı, donuz, qurd, çaqqal, ilan və tısbağa quyuya düşürlər. Tülkü görür ki, bir tədbir fikirləşməsə, hamısı burada qalib oləcək. Ya da aclıq güc gələcək, bir- birlərinin ətinə yeyəcəklər, onda ayı, qurd və donuzla bacarmayacaq. Ona görə də hiyləyə əl atır: heyvanlara bir «oyuna» başlaması təklif edir. Deyir ki, «Mən bir nəğmə oxuyuram, hər kəsin adı axıra düşsə, onu yeyək.»

Tülkünün nəğməsi xalq oyunlarının başlanğıcında işlənən sanamanı xatırladır. Oyunlarda söylənən sanamanın axırıncı sözü

kimin adı ilə qurtarsa, o, oyunu davam etdirmək hüququ qazanır. Tülkünün «oyununda» isə adı sonda çəkilən heyvanı ölüm gözləyir:

Tülkü oyununda hamını udur, çünki nəğməni öz adı ilə başlayır. «Oyunun» əvvəlində razılaşıqları şərtə əsasən, adı sonda gələn heyvanlar bir-bir ayının köməyi ilə parçalanırlar. Axırda ikisi qalır: tülkü və ayı. Artıq nəğmə kara gəlmir. Başqa kələk işlətmək lazımdır. Maraqlıdır ki, tülkü nəğməsində ayını axmaq kimi xarakterizə edir. Ayı elə axmaqlığı üzündən də tülkünün hiyləsinə uyur, qoltuğunun ətinə söküb yeyir və ölür. Beləliklə, tülkünün oyunu dinləyiciləri əyləndirir.

Heyvanlar haqqında nağıllar bu cür məzəli əhvalatlarla doludur. «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm»də keçi ilə qurdun savaşı səhnəsini xatırlayaq: keçi qurdun qarnına buynuz vurur. «Qurd qışqırıb deyir:

-Vay qarnım...

Keçi cavab verir:

-Şəngülümü, Şüngülümü yeməyəydin,

Vay qarnım deməyəydin».

«cik-cik xanım»da isə məzəli sərçə təsvir olunur. O, tikanlıqda oynayanda ayağına tikan batır. Qarı nənə onun köməyinə çatır, tikani çıxarıb, təndirə atır. Sərçə yaxşılığının əvəzində qarının çörəyini götürür. Çörəyi çobana verir, əvəzinə zorla ondan qoyun alır. Qoyunu toy məclisinə gətirir, padşaha verir, əvəzində onun gəlinini qaçırır. Nəhayət, gəlini aşığa bağışlayıb, onun sazını alır. Sazı dınqıldadıb oxumağa başlayır:

Tikan verdim, çörək aldım,
Sazım dınqır, dınqır, dınqır.
Çörəyi verdim, qoyun aldım,
Sazım dınqır, dınqır, dınqır.
Qoyunu verdim, gəlin aldım,
Sazım dınqır, dınqır, dınqır.
Gəlini verdim, saz aldım,
Sazım dınqır, dınqır, dınqır.

Sehrli nağıllarda isə başlanğıcda gələn pişrovlar («hamam, hamam içində») və axırda verilən oyun-təpmaca əyləncə xarakterlidir:

Göydən üç alma düşdü,
Biri mənim,
Biri özümün,
Biri də nağıl danışanın.

Əslində, bu, söz oyunudur, almaların üçü də bir adama-nağılçıya çatır.

Altıncısı, real həyatla bağlılığında özünü göstərir. Heyvanlar haqqında nağıllarda zəhmətkeş xalqın güzaranı, fəaliyyəti, məişəti, adət-ənənələri həyatı hadisələrin fonunda verilir. Sehrli nağıllarda pərilər, cinlər, şeytanlar, divlər, əjdahalar, zümrüd quşları real hadisələrin qabağına pərdə tutduğu halda, heyvanlar haqqında nağıllarda hər şey öz rəngində, öz halında görünür.

SOSIAL-MƏİŞƏT NAĞILLARI ulu babalarımızın sosial münasibətlərini, məişət məsələlərini əks etdirir. Bu qrupa daxil olan nağılların əksəriyyəti mənşə e'tibarı ilə sonrakı dövrlərin, daha doğrusu, sinifli cəmiyyətin məhsuludur. Doğrudur, tədqiqatçılar sosial-məişət nağıllarının iki mərhələdə meydana gəldiyini söyləyirlər. Birinci mərhələyə ailə, ər-arvad, övlad münasibətlərinə həsr olunanlar aid edilir. Bunlar öz tarixi kökləri ilə matriarxal və patriarxal dövrlərinə gedib çıxır. Lakin Azərbaycan sosial-məişət nağıllarında birbaşa ailənin ilkin formalaşdığını göstərən epizodlara rast gəlmirik. Mifik qaynaqlar əsasında yaranan sehrli nağıllarda bunun izlərinə daha çox təsadüf olunur.

Sosial-məişət nağıllarının özülündə ciddi ideya istiqaməti dayanır. Süjet xətti, əsasən, iki motivdən təşkil olunur: sosial ədalətsizlik və cəzalandırma. Hakim təbəqənin nümayəndələri - şah, xan, bəy, qazi ölkəni çapıb-talayır, rəiyyəti alçaldır, döyüb təhqir edir. Yaxud din xadimləri avam camaatı aldadırlar, tacirlər var-dövlətlərini artırmaq məqsədilə dəridən-qabıqdan çıxırlar. Ədalət məhkəmələrinin başında rüşvətxor qazılar oturlar. Lakin ədalətsizlik, qanunsuzluq çox çəkmir, xalq arasından çıxmış yoxsul, mərd, igid qəhrəman ağılı, cəsarəti, fərasəti ilə haqqı öz yoluna qaytarır.

Məişət məsələlərinə həsr olunan nağıllarda sədaqətli arvad deyingən qaynanaya, tənbel baldızlara qarşı qoyulur. Bu cür nağıllarda satira və yumor üstünlük təşkil edir. Bəzən insanların mənfi keyfiyyətləri-kütlük, xəsislik, tənbellik, var-dövlət hərisliyi, paxıllıq tənqid atəşinə tutulur, ləyaqətlilik, gözütöxlük, işgüzarlıq

təbliğ olunur. Məişət fonunda baş verən hadisələrdə qəhrəmanlar gülünc vəziyyətlərə düşürlər. Oğru-hakim, dəllal-müştəri, qaynana-gəlin, ögey ana-övlad münasibətləri məişət nağıllarının əsas mövzularındandır.

Sosial-məişət nağıllarında dəhşətli epizodlara təsadüf edilmir, hadisələr və obrazlar real həyatdan götürülür. Məişət nağılları milli xüsusiyyətləri özündə daha qabarıq şəkildə əks etdirir.

Nağılların məişətini tədqiq edən V.Y.Propp yazır: «Əgər nağıla mə'lum iqtisadi bazisdə yaranan məhsul kimi baxılsa, onda hansı istehsal formasının əks etdirildiyi də aydınlaşdırılmalıdır.»¹⁴⁵ Lakin nağıllarda istehsal prosesləri təsadüfi hallarda təsvir edilir. Əcdadlarımızın qədim peşələri əkinçiliklə, maldarlıqla bağlı epizodlara az rast gəlirik. Ən çox ov səhnələrinin əks olunduğunu görürük.

«Keçəllə dəyirmançı» nağılında isə əkib-becərmək gülüş hədəfinə çevrilir.

İstehsal prosesi sehrlı nağıllarda mifik obrazların arxasında itib- batır. Məsələn, «Məlikməmməd»in başlanğıcında bağda alma ağacının yetişdirilməsi, «Əlyarın nağılı»nda bostanda qovun əkilib bəslənməsi. Sonrakı hadisələr tamamilə başqa məsələlərə - Məlikməmmədin divlərlə, əjdahalarla, xain qardaşları ilə, Əlyarın isə qəddar, paxıl xanla mübarizəsinə həsr olunur. Beləcə əksər nağılların ekspozisiyasında epizodik şəkildə təsvir olunan əmək prosesi hadisələrin axınında məişət məsələləri ilə, cıdırıla, ov və döyüş səhnələrilə, səfərlərlə, sehrlı qüvvə və əşyaların mö'cüzələri ilə əvəzlənir. V.Y.Proppun fikrincə, «əsas məsələ nağıldakı əhvalatın istehsal prosesinə uyğunluğu deyil, mövcud sosial quruluşun hadisələri ilə səsleşməsidir.»¹⁴⁶ Bu mə'nada qədim dövrlərin tarixi barədə ən dəqiq mə'lumatı nağıllardan ala bilərik. Lakin unutmamaq olmur ki, nağıllarda əks olunan tarixi hadisələr, mifik don geydirildiyindən çox çətinliklə üzə çıxarılır. Bu, arxeoloqların gördüyü işlə müqayisə ediləcək dərəcədə ağır və məs'uliyətli fəaliyyətdir.

Nağılların mənşəyini müəyyənləşdirmək üçün qədim cəmiyyətlərin ayrı-ayrı institutları ilə nağıl süjetlərini müqayisə etməyi irəli sürən V.Y.Propp göstərir ki, «nağıllarda bizə aid

¹⁴⁵ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки.-Л., 1986, с. 21

¹⁴⁶ Ёня орада. сщц, 22

olmayan nikah formasına rast gəlirik.»¹⁴⁷ Belə ki, qəhrəman çox vaxt özgə xalqın, yad ölkənin qızını sevir, onunla səadətə qovuşmaq üçün mübarizəyə qoşulur. Bu, bizim nağıllarda da belədir və qohumla evlənməyin ziyanlı nəticələrini görənlər əcdadlarımızın arzularından doğur. Yaxud nağılların əksəriyyətində qəddar hökmdar taxtdan salınır, şahlıq nəslinə mənsub olmayan qəhrəman padşah seçilir. Bu epizodda feodalizm dövrünün qanunu pozulur. Öyrənmək lazımdır ki, tarixin hansı dönümündə şah atadan oğula prinsipi ilə deyil, şücaət, ağıl nümayiş etdirməklə seçilmişdir.

Nağılın dinlə, kultlarla əlaqəsi şübhəsizdir. F.Engels «Anti-Dürinq»də dinin mahiyyətini göstərərək yazır: «Hər bir din gündəlik həyatda insanların üzərində hökmran olan qorxunc qüvvələrin onların beynində fantastik əksidir ki, orada yer qüvvələri fəvqəltəbii formaya düşür.»¹⁴⁸

Azərbaycan nağıllarına dini dünyagörüşü, obrazlar, süjetlər bir neçə mənbədən keçmişdir:

İlkin-primitiv dini təsəvvürlərdən,
şamançılıqdan,
atəşpərəstlikdən və
islamdan.

Şehirli nağılların mənşəyindən danışarkən, onların qədim adət-ənənələrlə, rituallarla əlaqəsini göstərmək olmaz. V.Y.Proppun yazdığı kimi, «bir çox nağıl motivi ancaq qədim xalq adətləri ilə müqayisədə özünün mənşəyini-genetik izahını tapır.»¹⁴⁹

«Göyçək Fatma» nağılında ölmüş inəyin sümüklərinin basdırılması epizodunu yada salaq. Heyvan sümüklərini basdırmaq adəti əksər xalqlarda olmuşdur. C.Frezer «Qızıl budaq» əsərində göstərir ki, «albanlar, nədənsə, heyvanların sümüyünü məhv etməzdilər, keçirilən mərasimin müşayəti ilə bastırardılar.»¹⁵⁰ Nağıllarla adətlər arasında əlaqə, əsasən, iki formada özünü göstərir:

A) Tam uyğun gələnələr.

Bu hala az rast gəlmək mümkündür. Yuxarıda çəkdiyimiz misalda olduğu kimi.

B) Dəyişilmiş şəkildə əks olunanlar.

¹⁴⁷ Пропп В.И. Эюстярйлян ясяри, с. 206

¹⁴⁸ Ф.Енгелс «Анти-Дюринг», Баку, 1976, с. 142

¹⁴⁹ Пропп В.И., Эюстярйлян ясяри, сящ. 28

¹⁵⁰ Фрезер Ъ. Эюстярйлян ясяри, с. 344

Belə ki, qədim ritual, yaxud onun hər hansı bir əlaməti nağil motivinə uyğunlaşdırılıb, süjetin əsas elementinə çevrilir. Bu zaman ritualın forması dəyişikliyə uğrasa da, məzmunu, məğzi qorunub saxlanılır. Məsələn, «Təl'ətin nağılı»nda belə bir epizodla rastlaşırıq: «Tacir Məlik bir dağın əlçatmaz, ünyetməz zirvəsində çoxlu lə'l-cəvahirat yerləşdiyini bilir. Tez-tez dəvələrini yükləyib ora gedir. *Bir yabının qarnını yarıb nökarliyə götürdüyü uşağı orada gizlədir. Nəhəng, ac quşlar cəmdəyi göyə qaldırıb lə'l-cəvahirat olan yerə aparır.* Tacirin tapşırığı ilə nökar yabının qarnından çıxır və kisələri qızılla doldurub aşağı atır. Bundan sonra uşaq tacirin nəyinə lazımdır? Onu oradaca qoyub geri qayıdır.

Bu epizodda ulu babalarımızın ən əski dəfn mərasiminə işarə vardır? Lap qədimlərdə ölüləri heyvan dərisinə bükürdülər. Bəs həmin adətin «Təl'ətin nağılı»ndakı epizodla əlaqəsi nədədir? İnanca görə, ölünü heyvan dərisinə bükürdülər ki, o biri dünyaya gedə bilsin. Dəri ölülər dünyasını bu dünya ilə birləşdirən vasitə – körpü sayılırdı. Nağilda heyvan cəmdəyində gizlədilən uşaq quşlar tərəfindən elə yerə atılır ki, orada insan sümükləri qalaq-qalaqdır. Oraya sağ düşən də gec-tez ölməlidir. Və maraqlıdır ki, dünya xalqlarının əksəriyyətinin dəfn rituallarında ölünün heyvan dərisinə bükülməsinə təsadüf edilir. Guya insan ölmür, dünyasını dəyişir. Ya totem saydıqları heyvanın qarnını yarıb ölünü onun bədənində yerləşdirirlər, ya da heyvan və quşun bir hissəni, çox hallarda isə heyvalarının kəsilmiş başını, quşların qanadlarını, lələklərini onun üstünə qoyurdular. Bu da belə izah olunurdu ki, totem mərhumu o biri dünyada şər qüvvələrdən qoruyacaq. Bu dəfn adəti illə misal gətirdiyimiz epizod arasındakı oxşarlıq göz qabağındadır. Fərq ondadır ki, dəfn rituallarında ölünü dəriyə bükürlər, nağilda isə sağ adam cəmdəyin içinə girir, lakin getdiyi yerdə onu ölüm gözləyir. Ritualın məzmununa uyğun olaraq Təl'ət ölmür, çünki qarnına girdiyi at – totem tərəfindən qorunurdu.

V.Y.Propp nağil süjetinin əlamətlərindən danışanda, «keçidləri» (rusca «pereprava») kompozisiyanın mühüm elementlərindən biri kimi təqdim edir, süjet xəttinin oxu – mehvəri saymaqla yanaşı bildirir ki, keçidlər nağılın yarısı deməkdir, qəhrəmanların səyahətləri zamanı ən dolğun epizodlar onlardır.¹⁵¹ Azərbaycan nağıllarında müxtəlif keçidlərlə rastlaşırıq:

¹⁵¹ Проп В.Й. Эюстярилян ясяри, сящ.202

qəhrəman heyvana və ya quşa çevrilir, bu halda asanlıqla onu tə'qib edən sehri qüvvədən qaça (ya da uçuşla canını qurtara) bilir;

ağ qoçun (yaxud qara qoçun) belinə minib işıqlı dünyaya gəlir;

sehri əşyaların (papaq, tütək, çəkmə, qılınc, üzük və s.) köməyi ilə təhlükəni sovuşdurur;

müqəddəs adamların (Xızırın) atının tərkinə minməklə bir göz qırpmında dünyanın o başından bu başına yetişir və s.

Keçidlərin sayını xeyli artırmaq da olar. Tədqiqatçılar onların müxtəlifliyinə baxmayaraq eyni kökə malikliyinə xüsusi vurğulayırlar. Başqa sözlə, bütün keçidlər mənşəyinə görə bir nöqtədə birləşir. V.Y.Propp yazır ki, «Pereprava»lar ölünün o biri dünyaya getməsi haqqında əski təsəvvürlərə söykənir və bə'ziləri bütünlüklə dəfn mərasimini əks etdirir».¹⁵² Alim tarixi köklərini məyyənləşdirdikdən sonra keçidləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır:

- *heyvan cildinə girməklə,*
- *dəriyə bürünməklə,*
- *quşla,*
- *atla,*
- *gəmi ilə,*
- *göydən düşən ağacla,*
- *qayışla, yaxud piləkanlarla,*
- *nəhayət, başçının yardımı ilə keçidlər.*

Bölgüdə göstərilənlərin hamısına cüz'i fərqlərlə Azərbaycan nağıllarında da təsadüf edilir, məsələn, Məlikməmməd qayışla deyil, kəndirlə quyuya – qaranlıq dünyaya enir, Səlim şah səbətələ cənnətə çatır. Eləcə də nağıllarımıza baş vurmaqla daha maraqlı və orijinal keçidlər tapmaq mümkündür: qırx otağın qapısını açmaqla, qarının verdiyi yumağın ardınca yollanmaqla, divlə yarışa çıxmaqla və s. ilə keçidlər.

İndi qayıdaq yenə Tə'lətin yabının qarnına girməsi epizoduna. V.Y.Proppun bölgüsündə bu, «dəriyə bürünməklə keçid» qrupunun əlamətləri ilə üst-üstə düşür. Belə ki, bu qrupa ail keçidlərdə qəhrəman hansısa heyvana, quşa dönmüb, ya onun dərisinə bürünür, ya da qarnını yarıb bədəninin içinə girir. Bundan sonra nəhəng bir quş onu caynağına alıb göyə qaldırır və başqa dünyaya aparır. V.Y.Propp bu motivin çaxvariantlı olduğunu xüsusi vurğulayaraq

¹⁵² Ёня орада

rus nağıllarından «Tə'lətin nağılı»ndakı hadisənin eyni olan bir epizodu misal çəkir: «Qızıl dağa qalxmaq məqsədilə tacir bir bıçaq tapdı, sonra atın qarnını yarıb içəlatını bayıra çıxartdı və oğlanı, belə heyvanın bədənində yerləşdirdi. Sonra atın qarnını tikib özü bir kolun dalında gizləndi. Birdən dəmir caynaqlı qara qarğalar uçub gəldilər, at cəmdəyini yerdən götürüb dağa apardılar, atın ətinə yeməyə başladılar, az qalmışdı ki, tacirin oğluna çatsınlar».¹⁵³

Hər iki nağılın eyni kökə bağlılığı göz qabağındadır və məhz dəfn ritualı əsasında yarandıqları şübhəsizdir. Maraqlıdır ki, ilkin inanışlarda insan öləndən sonra onu ancaq totem hesab edilən heyvanın dərisinə bükürdülər (bə'zəq totem kimi çox kiçik heyvan, yaxud quş götürülürdü, insanı onların dərisinə bürümək mümkünləşirdi, bu halda həmin quşu və heyvanı da ölü ilə birlikdə dəfn edirdilər). Tədqiqatçılar arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən ilkin əcdad qəbirlərindən bu dəfn ritualının izlərini tapmışlar. Son illərdə Şəki-Qax bölgələrindəki kurqanların açılması göstərdi ki, bizdə də ilkin çağlarda ölünü dəriyə bükmə ritualı keçirilmişdir.

Faktlara müraciət edək: eskimosların və Ohava hindu tayfasının totemi kəldir. Onlar məhz ölünü kəl dərisinə bükürdülər. Doğrudur, eskimoslar bundan sonra meyidi dənizə atırdılar, elə zənn edirdilər ki, o biri dünyaya çatanadək su paklaşdıracaq. Beləliklə, tədqiqatçılar (L.Y.Şternberq, F.Nansen, L.Frobenius, K.Rasmussen, İ.Raum və b.) amerikalıların qartal dərisində ölümlər padşahlığına getməsinə və tlinkit tayfasının allahı İlxin saxsağan lələyində göyə qalxıb Günəşin yerini tutmasını eyni mifik təsəvvürdən yarandığını qeyd edirlər. Lakin Afrikada dəfn mərasimləri zamanı ölünün ev heyvanlarının dərisində səkkiz gün saxlamasını müxtəlif cür yozmağa çalışırlar. Hətta belə qənatə gəlirlər ki, isti ölkələrdə uzun müddət saxlanılan meyid xəstəlik yaya bilər, dəriyə bükülməsi məhz profilaktik mahiyyət daşıyır, mikrobların qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Yaxud meyidi dizləri sinəsinə doğru yığılmış halda dərinin içində yerləşdirməklə az yer tutmasına çalışmışlar və s. Lakin bu məsələlərə bir qədər dərinə yanaşsaq, son illərdə Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə əlaqələndirsək, o qənaətlərin əsaslığını üzə çıxar. Belə ki, Sarıca düzündən Alazan (Qanıx) çayına enən Minbərək dərəsinin başlanğıcında kurqanlar aşkar edilmişdir. 2 saylı kurqanın qəbr

¹⁵³ Пропп В.И. Эюстрилян ясыри, сясщ. 204

çalasından tapılan skletin vəziyyəti barədə arxeoloqların hesabatında yazılır:

1. Ölü dizdən tam bükülü vəziyyətdə basdırılıb. Diz qarın boşluğuna tərəf sıxılır.

2. Skletin kəllə sümüyünün üz hissəsi torpağa tərəf qismən yanpörtü formada əlləri üzərinə qoyulub. İstiqaməti Şimali – Qərbədir.

3. Baldır sümüyünün ölçüsü 59 sm-dir. Taz, onurğa, bud və baldır sümüklərinin ölçüsündən güman etmək olar ki, mərhum iri adam olub.

4. Kəllə sümüyü uzunsov idi. Ümumiyyətlə, kəllə sümüyü əsasən dağıdıldığından onun formasını dəqiq təsvir etmək mümkün olmadı. Dəfn çalısının dərinliyi 20 sm-dir. Güman etmək olar ki, dəfndən əvvəl qəbrin döşəməsi düzəldilib. Torpaq narın idi. Görünür, döşəmənin üzərinə dəri döşənib.¹⁵⁴

Tədqiqatçıların fikrincə, Qax bölgəsində yerləşən Sarıca-Minbək ilk inkişaf mərhələsində aşkarlanan kurqanlar b. e. ə. IV minilliyə aiddir və yuxarıda sözügedən qəbrin təfsilatını verməkdə məqsədimiz odur ki, diqqətinizi ən əski qədim dəfn adətlərimizin «Tə'lətin nağılı»ndakı epizodla bağlılığına yönəldək. Eləcə də xarici ölkə alimlərinin «ölünün dəriyə bükülməsi» adətini başqa prizmadan yozmalarını nəzərə çatdıraraq. Doğrudur, dəriyə bükülmənin həm də xəstəlik yayılmasının qarşısını almağa yönələn tədbir kimi götürmək mümkündür. Lakin əsas məqsəd bu deyil. Kurqandakı qədim türklərə məxsus ölünü hələ dünya işığına göz açmamış körpənin ana bətnində yerləşdiyi şəkildə dəriyə bükərək bastırmışlar. Bu əslində Azərbaycanda kök salan qədim türk toplumları arasında totemist təsəvvürlərin mövcudluğunu göstərir, çünki müqəddəs heyvanın dərisinə ana bətnində yetişdiyi formada bükümlə ölünü məhz öz yaradıcısına qovuşdurduqlarına və o dünyada onun hamı totem tərəfindən şər qüvvələrdən qoruyacağına inanırdılar.

Misirlilərin də lap qədimlərdə ölünü dəriyə bükümlərini göstərən faktlar arxeoloji qazıntılarla aşkarlanmışdır. Bunu ilkin mumiyləmə təşəbbüsü kimi qiymətləndərən ingilis etnoqrafı Bacla V.Y.Propp razılaşdır, ona görə ki, dəfn ritualının sonunda ölünü deyil,

¹⁵⁴ Азярбайҗан Республикасы ЕА Тарих ва Етнография Институту Шҗки Археология-фолклор групунун 1998-җи илдя эюрдҗиц ишлярин щесабаты, сҗщ. 10

mərəsimin aparıcısı olan kahini öküz, yaxud inək dərisinə bürüyürdülər.¹⁵⁵ «Totemin dərisinə girib çıxmaq» o, kamilləşdiyini zənn edir və böyük canfəşanlıqla mərasimə yekun vururdu. Misirlilər elə zənn edirdilər ki, dərinin içərisinə girib çıxan insan yenidən doğulurlar. Belə təsəvvürdə idilər ki, allahlar da belə edirdilər. Anubus Osirisin dərisindən keçmişdi. Ona görə də əbədi yaşayacaq. Maraqlıdır ki, qurbankəsmə də «ölünün dəriyə büküoməsi.» ritualından meydana gəlmişdir. Belə ki, ilk vaxtlar heyvanları ona görə kəsirdilər ki, canını dərisinə bürüdükləri ölüyə versinlər. Başqa sözlə, qurban kəsilən heyvanın qalan ömrünü ölüyə bağışlasındpar.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, «Tə'lətin nağılı» Azərbaycan türklərinin ən əski dəfn ritualı əsasında forlaşan nağıllarımızdan biridir və misirlilərin, avropalıların dərinin içərisinə girib o dünyaya getmək, yaxud kamilləşmək haqqında təsəvvürlərindən daha qədimdir. Daha əski çağlarla, ulularımızın əçikçilik, ovçuluq peşələrinə yiyələnməyə başladığı dövrlə bağlı keçirilən ayinlərin, adət-ən'ənələrin nağıllarımızda izlər buraxdığını görməmək mümkün deyil.

Belə ki, ən əski çağlarda yurdumuzda belə bir ritual mövcud idi: bolluq olsun, quraqlıq aradan götürülsün deyə qızları çayın mənbəyinə qurban verirdilər. Bu ritual əkindən qabaq yerinə yetirilir və guya bitkinin tez yetişməsinə yardım edirdi. Azərbaycan nağıllarında həmin ritualın izləri bu günədək qalmaqdadır. «Məlikməmməd»də qəhrəman elə bir ölkəyə gedib çıxır ki, orada bir əjdaha çayın qarşısını kəsib şəhəri susuz qoymuşdur. Adamlar əjdahaya gündə bir qız verirdilər. Yalnız bu halda əjdaha camaata bir az su buraxırdı. Məlikməmməd bir növ yuxarıdakı ritualın əksinə hərəkət edir. Suya, daha doğrusu, əjdahaya qurban verilən şah qızını xilas edir, əjdahanı öldürür. Əlbəttə, həmin ritualın hakim mövqedə olduğu dövrdə qızı xilas etmək təşəbbüsünə düşən hər kəs camaat tərəfindən daşqalaq edilərdi. Çünki öz hərəkəti ilə məhsul bolluğunun qarşısını almış olurdu. O zaman çaya qurban verilmək şərəf sayılırdı. Qızlar bu işə könüllü gəldirdilər.

Nağılların mənşəyindən danışarkən, onların miflə, əsativlə əlaqəsini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Təsadüfi deyil ki, folklorşünaslıq elmi mifin nağılla bağlılığı məsələsinin tədqiqi

¹⁵⁵ Пропп В.Й. Эюстрилян ясяри, сящ. 206

əsasında meydana gəlmişdir. Oxşar nağıl süjetlərini bir-biri ilə müqayisə edib araşdıran Qrim qardaşları keçən əsrin 40-cı illərində «Mifoloji məktəb» adlı nəzəriyyə irəli sürmüşlər. Bu nəzəriyyənin əsasında miflə nağılların bağlılığı dururdu. Ümumiyyətlə, nağılla mifin əlaqəsi məsələsinə çoxlu tədqiqat əsəri həsr olunmuşdur. Azərbaycan alimləri Y.V.Çəmən-zəminli, P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, A.Nəbiyev və başqalarının məqalə və dərslərlərində bu problemin həlli yollarına toxunulur.

İlk əvvəl mif başlığı altında şifahi xalq ədəbiyyatının hansı nümunələri başa düşülür?-sualına cavab verilməlidir. Yuxarıda bu məsələyə geniş şəkildə toxunduğumuzdan burada qısaca olaraq xatırlatmaq istəyirik ki, mif (əsatir) deyəndə, dünyanın yaranması, adamların pənah apardığı, inandığı allahlar, ilahiləşdirilmiş məxluqlar, varlıqlar, nəslin başlanğıcı sayılan heyvanlar, quşlar, bitkilər (totemlər) haqqında yığcam bədii parçalar nəzərdə tutulur. Mifə son illərədək dini baxışın məhsulu kimi yanaşıldığından Azərbaycanda əsatir mətnləri çox az hallarda yazıya alınmış və tədqiq obyektinə çevrilməmişdir. Mərkəzin «imperiya» siyasətinin nəticəsi kimi meydana atılan bu fikir bir də ona görə irəli sürülürdü ki, mifləri, əsatirləri zəngin olan Azərbaycan xalqının qədimliyi ictimaiyyətin nəzərindən qaçırılsın. Bu səbəbdən də son illərdə Moskvada işıq üzü görən ikicildlik «Mifi narodov mira» və «Mifoloqičeskiy slovarğ» kitablarında Azərbaycan mifləri çox cüz'ü və təhrif olunmuş şəkildə təqdim edilir. Ona görə ki, öz alimlərimiz deyil, rus, erməni, gürcü folklorşünasları tərəfindən verilir.

NAĞIL SÜJETİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Folklorun bədii formalarının yaranması, inkişafı və zənginləşməsində, xalq istə'dadlarının süjet yaratmaq təcrübəsinin ortaya çıxarılmasında nağılların rolu böyükdür.

Şifahi xalq ədəbiyyatının (həm də yazılı ədəbiyyatın) epik janrlarının əsas əlaməti süjetə malik olmasıdır. Lakin hər bir janrın, eləcə də janr daxilindəki ayrı-ayrı əsərlərin süjetləri ümumi cəhətləri özündə birləşdirməklə yanaşı, spesifik ünsürləri ilə bir-birindən seçilir. Məhz bu spesifik ünsürlər özünü hər hansı bir folklor janrını müəyyənləşdirən yaradıcılıq me'yarı kimi göstərir.

Bəs nağıl süjetlərini fərqləndirən, tə'yin edən əsas əlamətlər hansılardır? Başqa sözlə, nağılların başlıca janr spesifikasiyi özünü

nədə göstərir? Bu suallar, demək olar ki, nağılı tədqiq edən bütün tədqiqatçıları ciddi düşündürmüş və onlar bilikləri, bacarıqları çərçivəsində cavab tapmağa çalışmışlar. Rus folklorşünası A.İ.Nikiforov belə hesab etmişdir ki, «Nağıllar xalq arasında əyləndirmək məqsədilə şifahi şəkildə yaşayan el əhvalatlarıdır ki, məişətlə bağlı qeyri-adi məzmunu (fantastik, mö'cüzəli), bitkin kompozisiyaya və özünəməxsus üsluba malikdir».¹⁵⁶

S.Q.Lazutin bu fikirdə ən çox «əyləndirmək məqsədi ilə» (s üelgö razvleçeniə) kəlmələri üzərində dayanır və nağıl süjetinin əsas əlaməti kimi «əyləncəliliyi» qəbul edir.¹⁵⁷

Şübhəsiz, nağılçılar nağıl yaradarkən qarşılıqlarına belə bir məqsəd qoyurlar ki, danışdıqları əhvalatlarla dinləyiciləri ram etsinlər. Əyləncəliliklə süjetin maraqlı olacağına inandıqlarından bu vasitədən geniş istifadə edirlər. Məqsədlərinə çatmaq üçün real, gerçək hadisələrə fantastik don geydirir, adi varlıq və əşyaları, təbiət hadisələrini fəvqəl-təbii şəkildə təsvir edirlər. V.Q.Belinskinin sözləri ilə desək, «nağılçı heç vaxt gerçəkliyə uyğunluq, təbiilik axtarmır, həyati hadisələri düşünülmüş şəkildə ağılasıgmaz dərəcədə pozmağa və təhrif etməyə çalışır».¹⁵⁸

Məsələyə məşhur folklorşünas V.Y.Proppun fikirləri ilə bir qədər də aydınlıq gətirək: «Nağıl bilərəkdən edilən uydurmadır. Nağıldakı hadisələr heç vaxt gerçəklik kimi verilmir».¹⁵⁹ Alim «uydurma» sözünü «fiküiə» şəklində (yə'ni həqiqətdən uzaq olan, lakin müəyyən məqsəd üçün bir əsas və dəlil kimi istifadə edilən mühakimə) işlədir.

Nağıllarda motiv, süjet və obraz yaratmaq ən'ənəsinin tarixi çox qədimdir. Dünya haqqında ibtidai təsəvvürlərin formalaşmağa başladığı dövrdə ilkin nümunələri yaranmış, hər əsrdə xalqın həyatında baş verən dəyişiklərlə bağlı olaraq yenilənmiş, münasib əlavələr edilmiş və zənginləşmişdir. Tarixin hər mərhələsi nağıllara öz möhürünü vurmuşdur. Süjet komponentlərində bu möhürün izləri yaşadığımız günlərdə qorunub saxlanmışdır. Neçə min illik inkişaf yolu keçmiş nağıl süjetləə i məzmun müxtəlifliyi, forma rəngarəngliyi və sayının çoxluğu ilə diqqəti cəlb etməklə yanaşı,

¹⁵⁶ Никифоров А.И. Сказка, ее бытование и носители. - М. Л., 1930, стр. 7

¹⁵⁷ Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. - М., 1989, стр. 12

¹⁵⁸¹⁵⁸ Белинский В.Г. Полн. собр. соч. в 13-ти томах. - М., 1954, т. 5, стр. 355

¹⁵⁹ Пропп В.Я. Фольклор и действительность. - М. 1976, стр. 87

xüsusi yaranma və inkişafetmə qanunauyğunluqlarına malik bədii yaradıcılıq məhsuludur.

Tədqiqatçılar nağıl süjetlərini təsnif etməyə keçən əsrin sonlarından başlamışlar. Məşhur fin alimi, «Tarixi-coğrafi» nəzəriyyənin (yaxud «Fin məktəbi») banisi A.Aarnenin bu sahədə göstərdiyi xidmət nağılların tədqiqində yeni mərhələ açmışdır. Lakin onun təsnifat apardığı dövrdə folklorşünaslıq elmi yenicə pöhrələməyə başladığından, bir sıra problemlərə aydınlıq gətirilmədiyindən, elmi-nəzəri təcrübənin azlığından primitiv və nöqsanlı idi. Bu gün ilk təşəbbüs kimi tarixi əhəmiyyətini saxlasa da, elmi dəyərini itirmişdir. Məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədilə A. Aarnenin təsnifatının bə'zi məqamlarına diqqət yetirək. Alim nağıl süjetlərini tip adlandırır və şifrələyir. Onun süjet tiplərindən bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. Sehrli ər, yaxud arvad;
2. Sehrli tapşırıq;
3. Sehrli köməkçi;
4. Sehrli əşya, qüvvə, əməl;
5. Başqa sehrli motivlər;
6. Qəhrəmanlıqla nişanlanma;
7. Dözümlü arvad;
8. Cavabsız tapmacalar;
9. Xeyirxah məsləhətlər;
10. Qız və quldurlar;
11. Quldur nişanlı;
12. Duanın köməyi;
13. Məzardan çıxan qız;
14. Komik cavablar;
15. Varlı adamlar;
16. Varlılar və kasıblar;
17. Ər öz arvadının toyunda və s.¹

Bölgüdə A.Aarnenin heç bir elmi prinsipə söykənmədiyi göz qabağındadır. Belə ki, «sehrli tapşırıqlar» bölməsindəki süjetlər «sehrli köməkçi»də eyni ilə təkrarlanır. Çünki sehrli tapşırıqları sehrli köməkçilər icra edirlər. V.Y.Proppun yazdığına görə, «A.Aarne nağıl süjetinin elmi təsnifatını verməyə çalışmamışdır.

Onun süjet göstəricisi sorğu kitabı kimi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir».¹⁶⁰

Sonrakı illərdə də nağıl süjetlərini təsnif etməyə təşəbbüslər göstərilirdi. Bizə elə gəlir ki, Odessalı professor R.M.Volkovun 1924-cü ildə çap etdirdiyi «Nağıl» adlı monoqrafiyasında məsələnin qoyuluşu daha ziddiyyətli və dolaşıqdır. Alim sehrli-fantastik nağılların yalnız on beş süjetə malik olduğunu yazır:

1. Günahsız qovulanlar;
2. Axmaq qəhrəmanlar;
3. Üç qardaş;
4. İlanlarla, əjdahalarla vuruşlar;
5. Nişanlısına qovuşanlar;
6. Müdrik qız;
7. Tilsimlənənlər və əfsunlananlar;
8. Talisman əldə edənlər;
9. Əriinə xəyanət edən qadınlar;
10. Sehrli əşyaya sahib olanlar;
11. Cildini dəyişənlər
12. Mö'cüzə ardınca gedənlər;
13. Sehrli əşya ardınca gedənlər;
14. Qəhrəmanın köməkçiləri;
15. Cəzalanıqlar.¹

Burada süjetlə motivin eyniləşdirildiyinin şahidi oluruq. Bölgünün hansı me'yara əsaslanaraq, aparıldığı mə'lum deyil. Belə ki, birinci qrupa aid edilən süjetlər düyünə (zavyazka) görə, ikincisi qəhrəmanların xarakterinə, üçüncüsü sayana, dördüncüsü əhvalatın gedişinin hər hansı bir epizoduna görə bölünür. Mö'cüzə və sehrli əşya ardınca yola düşənlər ilanlarla, əjdahalarla vuruşurlar. Eləcə də günahsız qovulanlar çox hallarda üç qardaşdan biri olur və s.

Nağıl süjetinin tiplərindən, bölgüsündən danışarkən böyük rus folklorşünasları A.N.Veselovski və V.Y.Proppun nəzəriyyələri, sistemləri nəzərdən keçirilməli, tətbiqi mümkün olan tərəfləri öyrənilməli, sxematik fikirləri saf-çürük olunmalıdır.

A.N.Veselovski ədəbiyyatşünaslıqda tarixi-müqayisəli metodun əsasını qoyanlardan biridir. Onun keçən əsrin II yarısının məhsulu olan «Tarixi poetika» əsərinin «Süjetin poetikasını» bölməsində nağıl süjeti motivlərə ayrılır. Alim yazır: «Motiv deyəndə, qədim

¹⁶⁰ Пропп В.Я. Морфология сказки.-В кн. «Хрестоматия по фольклористике».-М., 1986, стр. 229

insanların məişət müşahidələrinin və ibtdai, ilkin şüurlarının tələbinə cavab olaraq yaranan sadə, lakin tam əhvalat başa düşülməlidir»¹⁶¹

Göründüyü kimi, A.N. Veselovski süjetin tərkib hissəsi olan motivi tam, bütöv kimi təqdim edir. Lakin ayrılıqda götürüldükdə motiv canlı danışıda işlənən adı, mə'lumat xarakterli fikirdən başqa bir şey deyil, heç bir gerçək həyat hadisəsini bədii şəkildə canlandırmır. A.N.Veselovskinin özünün yazdığı kimi, yalnız «motivlərin birləşərək bir-birinə uyğunlaşdırıl-masından süjet yaranır»¹⁶² və bundan sonra tamlanır, bütöv əsər tə'siri bağışlayır. Başqa sözlə, süjet əslində hər hansı bir gerçək, yaxud gerçək hesab edilən faktın təsdiqi deyil, həyatı tələbat nəticəsində miflərin dili ilə beyində əksidir. Beləliklə, hər bir süjetin əsasında xalqın qanunauyğun şəkildə konkret tarixi təsəvvür və inamları durur.

A.N.Veselovski motivin adı növünü iki hissəyə bölür və (a+b) düsturu ilə ifadə edir. Onun fikrincə, «motiv düsturunun hər iki tərəfi dəyişə bilər».¹⁶³ Tədqiqatçı nağıl süjetini motivlərin kompleksi tək başa düşərək, belə qənaətə gəlir ki, «nağılda motiv əsas ünsürdür, süjet isə ikinci dərəcəlidir. Nağılı ilk növbədə motivlərinə görə öyrənmək lazımdır»¹⁶⁴.

Əsrimizin 20-ci illərində elmi yaradıcılığa başlayan V.Y.Propp motiv və süjet bağlılığı sisteminə tənqidi yanaşaraq, A.N.Veselovskinin gəldiyi qənaətlərin artıq elmi əhəmiyyət kəsb etmədəyi fikrini irəli sürür: «Əgər motiv qanunauyğun şəkildə vahid hesab edilirsə, onda nağılın hər cümləsi motiv ola bilər. Belə ki, bir çox nağıllarda təsadüf edilən «Atanın üç oğlu var idi» cümləsi motivdir, yaxud «İvan ilanla vuruşur» cümləsi motivdir».¹⁶⁵

V.Y.Propp məşhur «Nağılın morfoloqiyası»(1928) əsərində A.N.Veselovskidə göstərilməyən rus xalq nağılından bir cümlə misal göstərir: «İlan çarın qızını qaçırdı» və yazır ki, «Bu motiv dörd hissədən ibarətdir və hər hissə ayrılıqda variantlaşır. İlan - sehrbazla, şahinlə, şeytanla; qaçırılmaq - başqa hərəkətlərlə (vampirə çevrilmə ilə);qız - bacı, nişanlı, arvad və ana ilə; çar -

¹⁶¹ Веселовски А.Н. Историческая поэтика.- М., 1989, с. 300

¹⁶² Йеня орада, с. 301

¹⁶³ Веселовски А.Н. Эюстярилян ясяри, с. 303

¹⁶⁴ Йеня орада

¹⁶⁵. Пропп В.Я. Эюстярилян ясяри, с. 228-229

kəndli, prins və keşişlə əvəz oluna bilər»¹⁶⁶. Deməli motiv sabit deyil, dəyişkəndir.

B.Y.Propp A.N.Vaselovskinin fikirlərinə aydınlıq gətirməyə çalışaraq, bildirir ki, «süjet vahid deyil, kompleks şəkildədir, bütöv deyil, parçalanandır».¹⁶⁷ Alim bu mə'nada A.N.Veselovskinin nağıl süjetini kiçik hissələrə bölərək «fonetik təhlili»nin qəti əleyhinə çıxır və «Nağılın morfoloqiyası» əsərində özünün «morfoloji sistemini» təklif edir. Əsərin adından göründüyü kimi, V.Y.Propp nağıl süjetlərini «morfoloji yolla», yə'ni süjeti nitq hissələri ilə müqayisə oluna biləcək bölmələrə ayıraraq, təhlil etməyi daha üstün tutur.

Son illərədək əksər xalqların nağıl süjetindən bəhs açan alimlərin V.Y.Proppun «morfoloji» sisteminə söykənmələri təsadüfi deyildi. Çünki «Nağılın morfoloqiyası» əsəri Avropada geniş yayılan abstrakt-strukturalizm yaradıcılıq metodunda yazılmışdı.

A.N.Veselovskinin motiv məfhumu əvəzinə, V.Y.Propp funksiya anlayışını təklif edərək yazır: «Biz nağıl süjetləri arasındakı müqayisəli təhlili qəbul edirik, lakin sehrlı nağıl süjetlərini xüsusi tərkib hissələrinə ayırıb, müqayisə aparmalıyıq. Nəticədə nağılların morfoloqiyası alınar».¹⁶⁸

Nağıl süjetinin morfoloqiyası onu tərkib hissələrinə ayırmaq (bu hissələrin bir-biri ilə əlaqə və bağlılığı ilə) və tam şəkildə təsvir etmək deməkdir.

V.Y.Propp əksər nağıl süjetlərində qəhrəmanların adlarının və atributlarının tez-tez dəyişdiyini, funksiyalarının - hərəkət və davranışlarının sabit qaldığını müşahidə edərək belə bir qənaətə gəlir: «Nağıllarda hərəkətlər çox hallarda müxtəlif personajlara aid edilir. Bu, bizə belə bir imkan verir ki, nağıl süjetlərini onlarda iştirak edən obrazların funksiyasına (roluna, fəaliyyətinə, gördüyü işinə) görə öyrənək. Müəyyənləşdirmək lazımdır ki, bu funksiyalar nağıl süjetlərinin sabitliyini, yaxud dəyişkənliyini nə dərəcədə əks etdirir. Bütün başqa məsələlərin həlli məhz bu mühüm probleminin düzgün müəyyənləşdirilməsindən asılıdır».¹⁶⁹ Nağıllarda bir-birini təkrarlayan neçə funksiya var?- sualına alim belə cavab verir:

¹⁶⁶ Йеня орада, с.230

¹⁶⁷ Пропп В.Я. Эюстярйлян ясяри, с.230

¹⁶⁸ Пропп В.Я. Эюстярйлян ясяри, с. 230.

¹⁶⁹ Пропп В.Я. Эюстярйлян ясяри, с. 230

«Tədqiqat göstərir ki, funksiyaların təkrarlanması heyvətləndici dərəcədə çoxdur.»

V.Y.Proppun funksiya kimi təqdim etdiyi nağıl süjeti hissələrinə diqqət yetirək:

1. Evdən getmə, yerində olmama. Məsələn, ailə üzvlərindən biri evdən gedir. V.Y.Proppun nəzəriyyəsinin abstraktlığı birinci funksiyadan özünü bürüzə verir. Belə ki, tədqiqatçı ailə üzvlərinin hara yollanmasını (azuqə üçün bazara, işə, meşəyə, qərrib ölkələrə, nişanlısını tapıb gətirməyə, sehrli tapşırığı yerinə yetirməyə və s.) o qədər də vacib saymır. Lakin süjetin özünəməxsusluğu məhz qəhrəmanın evdən nə üçün getməsi və haralarda olması ilə şərtlənir. Nağılçıların yaradıcılıq imkanları da bu funksiyanın mahiyyəti ilə əlaqədar inkişaf edir.

2. Qəhrəmana qadağanlarla (yasaqlarla) müraciət edilməsi. Qırıncı otağın qapısını açıb içəri girmək, gül bağına keçmək, sehrli meyvələri dərmək və s. bağlı yasaqlara Azərbaycan nağıllarında da rast gəlirik. «Ovçu Pirim» nağılında görürük ki, tabu - yasaq (İlanın Ovçu Pirimə quşların, heyvanların dilini bilməsi sirrini açmamaq barədə qoyduğu qadağan nəzərdə tutulur) süjetin əsas əlaməti kimi çıxış edir və hadisələrin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir. V.Y.Proppun fikrincə, nağıllarda qəhrəmanların başına gələn hər hansı bəlaya səbəb «qadağanlar»ın pozulmasıdır. Yəni də «Ovçu Pirim» nağılını yada salaq. Quşların, heyvanların dilini necə öyrənməsinin sirrini açmamaq barədəki qadağanı pozduğu üçün (arvadın tə'kidi ilə) Ovçu Pirim ölümə məhkum edilir. Lakin bütün qadağanların pozulması qəhrəmanların başına bəlalər açmır, hətta bə'zən onların gələcək həyatlarına müsbət tə'sir göstərir. Qadağanı - yasaqı pozması ilə daha da kamilləşir, bilik və bacarıqları, gücləri artır, düşmən məğlub edilir və s.

Beləliklə, V.Y.Proppun funksiya kimi təqdim etdiyi süjet hissələrinin hamısını, V.Anikinin dediyi kimi, məqbul saymaq mümkün deyil¹⁷⁰. Onun təklif etdiyi sxemləri dilin morfoloji quruluşunda olduğu kimi sabitləşən qanunlar şəklində qəbul etmək olmaz. Nağıl süjetləri daim inkişafdadır, dəyişməkdədir. Onun yaradılmasında iştirak edən nağılçıların biliyi, bacarığı, dünyagörüşü və iste'dadı eyni olmadığı kimi, variantlar da müxtəlif səp-kilidir.

Ciddi mübahisə doğuran bir funksiya da diqqət yetirək.

¹⁷⁰ Аникин В. Русская народная сказка. - М., 1984, стр. 105

3. Antoqonist ailə üzvlərindən birinə ziyan vurur.

Antoqonist deyəndə qəhrəmanın gələcək fəaliyyətinə mane olan vasitələr, ona düşmən kəsilən qorxunc qüvvələr, sehrlı varlıqlar, yalançı və ikiüzlü din xadimləri, azğın hökmdarlar, xəsis və qəddar mülkədarlar və s. nəzərdə tutulur. Onlar xasiyyətə eyni olmadıqları kimi, gördükləri işlər, vürduqları ziyanlar da müxtəlifdir: qızı dənizə atdırırlar, övladlardan birini özləri ilə aparırlar, sehrlı almaları oğurlayırlar və s.

Funksiyaları bədii dəyərinə, mahiyyətinə görə deyil, işlənmə yeri ilə fərqləndirib qruplaşdıran V.Y.Propp, adama elə gəlir ki, nağıla bədii əsər kimi yanaşmır. Sanki göz qamaşdıran uca sarayın bir-birini tamamlayan ayrı-ayrı hissələrindən söz açır. Sarayın simmetrik quruluşuna uyğunlaşmayan elementləri söküb bir kənara atır, yə'ni özünün morfoloji sisteminə girməyən funksiyaları «köməkçi hissəciklər» başlığı altında cəmləşdirir, onları əhəmiyyətsiz hesab edir. Onun tə'liminin ən ziddiyyətli cəhəti isə odur ki, möhtəşəm tikililər kimi nağıl süjetinin də qurulub qurtarandan sonra dəyişməzliyi məsələsini irəli sürür və folklorun çoxvariantlılıq xüsusiyyətini, nədənsə, yaddan çıxarır. Bu, ancaq yazılı ədəbiyyata xas olan əlamətdir. Çünki nəsr nəzəriyyəsinə danışan V.B.Şklovskinin dediyi kimi, «nağıl süjeti heç vaxt sabit qalmır, dağılır, hissələrə parçalanır və süjetqurmanın xüsusi, bizə mə'lum olmayan qanunları ilə yenidən formalaşır»¹⁷¹, daha doğrusu başqalaşır. V.Y.Propp abstrakt-strukturalizmə meyilli olduğu üçün morfoloji sistemini qəribə düsturla ifadə edir:

$$ABC \uparrow QZK \left\{ \begin{array}{cc} V & P \\ & K \\ Z & R \end{array} \right\} \downarrow L \quad Pr = Sp\text{ÇFUOTNS}$$

Düsturdakı işarələrin açığlanmasına diqqət yetirək:

A- ziyankarlıq;

V- vasitəçilik, birləşdiriji anlar (çağırış, göndərmə, mə'zuniyyət, bə'la xəbəri və b.);

S- əks-tə'sirin başlanğıcı;

- \uparrow qəhrəmanın evdən yola düşməsi;

D- hədiyyə verənin ilk funksiyası;

¹⁷¹ Шкловский В.Б. О теории прозы.- М.,Л., 1925, с 24

- Q- qəhrəmanın dəyişməsi;
 Z- sehrli vasitələrə sahib olmaq;
 K- öz yerini dəyişmək;
 { }- sehrli mühit,
 L- sehrli mühitdən çıxmaq;
 - döğmə mənzilə qayıtmaq;
 Pr- yalançı qəhrəmanın və ziyanvericinin cəzalanması;
 SpÇFUOTNS... - toy və hakimiyyətin əldə olunması.

Bu sistem 1928-ci ildən üzü bəri bir sıra ölkələrdə tədqiqatçıların heyrətinə səbəb olmuşdur. Onu məqbul sayaraq, kororanə öz xalq nağıllarına tətbiq edənlər də tapılmışdır.

Azərbaycan folklorşünaslığında V.Y.Proppun «morfoloji sistemi»ndən nağılların deyil, dastanların tədqiqində istifadə edilməsinə rast gəlirik. «Hər bir dastan, yə'ni əsərin əsas süjeti, məşhur sovet alimi V.Proppun sözləri ilə desək, mübarizədən ibarətdir» yazan M.H.Təhmasib məhəbbət dastanlarının süjetində dörd funksiya olduğunu göstərir:

<i>M.H.TƏHMASIBİN FUNKSIYALAR ÜZRƏ SÜJET BÖLGÜSÜ</i>
<i>Qəhrəmanın anadan olması və ilk tə'lim-tərbiyəsi.</i>
<i>Qəhrəmanların, yə'ni aşıq və mə'suqənin buta almaları.</i>
<i>Qabağa çıxan maneələr və onlara qarşı mübarizə.</i>
<i>Müsabiqə və qələbə.¹⁷²</i>

<i>ƏN'ƏNƏVİ SÜJET VƏ KOMPOZİSIYA</i>
<i>ƏLAMƏTLƏRİNƏ GÖRƏ BÖLGÜ</i>
<i>Başlanğıc (Ekspozisiya).</i>
<i>Düyün (Zavyazka).</i>
<i>Zirvə (Kulminasiya).</i>
<i>Açılış (Razvyazka) və final.</i>

¹⁷² Тящмасиб М.Ш. Азырбайған халг дастанлары (орта ясрляр).-Бакы, 1972, с. 64

V.Y.Proppdan fərqli olaraq M.H.Təhmasib süjetin hissələrini bir-biri ilə əlaqəli şəkildə təhlilə cəlb edir. Lakin nə qədər maraqlı mülahizələr irəli sürsə də, süjetin inkişaf xəttinə yardım edən elementləri tam aydınlığı ilə göstərə bilmir.

Məgər nağılların süjetini ədəbiyyatşünaslığında qəbul olunmuş, sınaqdan çıxarılmış ən'ənəvi qaydada mərhələlərə bölmək mümkün deyilmi? M.H.Təhmasibin funksiyalar bölgüsünü diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın görürük ki,

dastan süjetlərinin ekspozisiyası birinci (qəhrəmanən anadan olması və ilk tə'lim-tərbiyəsi),

zavyazkası ikinci (qəhrəmanların, yə'ni aşıq və mə'suqənin buta almaları),

kulminasiyası üçüncü (qabağa çıxan maneələr və onlara qarşı mübarizə),

razvyazka (müsabiqə) və finalı (qələbə) dördüncü funksiya ilə üst-üstə düşür.

Bu mə'nada S.Q.Lazutinin¹⁷³ rus xalq nağıllarını ən'ənəvi süjet mərhələləri ilə təhlilə cəlb etməsinin böyük marağa səbəb olması təsadüfi deyil.

Beləliklə, V.Y.Proppun abstrak-stukturalizmə söykənən nəzəriyyəsi, V.Anikinin dediyi kimi, «nəyə desən yarayır, ancaq incəsənətin malı deyildir»¹⁷⁴. Doğrudan da, funksiyalar sistemində obrazların konkret əməl və fəaliyyətləri bir-biri ilə əlaqəli şəkildə ümumiləşdirilmədiyindən, bədiilik priyomlarına əhəmiyyət verilmədiyindən onun kor-koranə Azərbaycan xalq nağıllarına şamil edilməsi heç bir nəticə vermir. Lakin V.Y.Propp öz formulunun dəyişməz qalması fikrini irəli sürmüş və bütün nağıllara tətbiqinin mümkünlüyünü yazmışdır.

Nağıllarda təkcə əsas qəhrəman deyil, bütün personajlar dinamik inkişafda və hərəkətdə göstərilir, yə'ni epizodik obrazlar belə bir sıra funksiyaların daşıyıcısı olur. Obrazlar qarşılıqlı əlaqə zamanı bir-biri ilə bağlanır və əksər hallarda biri digərinin əksini təşkil edir. Başqa sözlə, əsas qəhrəman və onun köməkçilərinə aid olan funksiyalarla düşmən cəbhədə duran surətlərin, sehrlili qüvvələrin daşdığı funksiyaların qarşılaşması süjetin konfliktini yaradır. Bu əlaqəni görməmək süjet xəttinin yüksələn və enən inkişafını inkar etmək demək deyilmi? Eləcə də sehrlili qüvvələrin bütün

¹⁷³ Лазутин С.Г. Поэтика Русского фольклора. - М., 1989, стр. 10-26

¹⁷⁴ Аникин В. Русская народная сказка. - М., 1984, стр 105

hiylələrinin, əməllərinin bir anlayış altında (qəhrəmana ziyan verməsi ilə) birləşdirilməsi obrazların özünəməxsusluğunu inkar etməkdir. Yaxud əsas personajların mübarizəsinin nağıllarda nə qədər rəngarəng olduğunu görürük. Bu müx-təlifliyin üstündən xətt çəkmək nə dərəcədə düzgündür? Əsas qəhrəmanın bütün rəqiblərini «antoqonist» deyə eyniləşdirmək də ağlabatan deyil.

Nağılların əvvəlində və sonunda nağılçıların söylədikləri poetik hissələr (pişrovlar və «göydən üç alma düşdü» kimi sonluqlar) V.Y.Proppun funksiyalar sistemindən kənarda qalır. Bura qədər deyilənləri ümumiləşdirib aşağıdakı nəticəyə gəlirik:

1.Funksiyalar təkcə əsas qəhrəmanlarla bağlı olmur, yə'ni nağılda iştirak edən bütün personajlar dinamik inkişafda və hərəkətdə təsvir edilir. Əsas qəhrəmanla yanaşı, köməkçi vasitələrin də funksiyaları fəal olur.

2.Funksiyalar sistemi sxematiklikdən yaxa qurtara bilmir.

3.Funksiyalar sistemində hadisənin inkişaf xəttini, konfliktlərin yüksələn və enən tərəflərini görmək mümkün deyil.

Nağılın süjeti canlı orqanizmi xatırladır, daim hərəkətdə və inkişafda olur. Hadisələri funksiyalara ayıraraq, müxtəlif nöqtələrdə dondurmaq mümkün deyil.

Son illərdə nağılı ədəbiyyatşünaslıqda qəbul edilmiş süjet əlamətlərinə görə təhlil etməyə meyl çoxalmışdır. Bizcə, nağıl süjeti ilə bağlı abstrakt nəzəriyyə və sxemlərin yaranmasına səbəb ilk növbədə folkloru xüsusiləşdirmək, ümumi ədəbiyyatdan ayıraraq müstəqil yaradıcılıq məhsulu kimi təqdim etmək mülahizəsindən, qənaətindən doğmuşdur. Folklorşünaslıq ədəbiyyatşünaslığın tərkib hissəsi olduğu kimi, folklor da ümumi ədəbiyyatın başlanğıcıdır, bədii söz sənətinin ilk ünsürlərindən biridir, bünövrə daşlarıdır, ayrıca götürülmüş sənət nümunələri deyildir. Möhtəşəm binalar öz özülü üzərində qurulub əsrlər boyu yaşadığı kimi, yazılı ədəbiyyat da folklorla söykənərək yaradılmış və əbədi yaşamaq hüququ qazanmışdır. Bu gün yazılı ədəbiyyatın epik janrlarının süjet və kompozisiyasından danışarkən tədqiqatçılar nadir hallarda sxematizmə yol verirlər. Folklorşünasların, nədənsə, xalq yaradıcılığı əsərlərini təhlil edərkən ədəbiyyatşünaslığın böyük təcrübəsindən istifadə etməyə «cəsarətləri» çatmır. Onlar yeni üsul və forma axtarışlarında olduqlarından elm uduzur. Təsədüfi deyil ki, yazılı ədəbiyyatda rast gəldiyimiz ən mürəkkəb süjet sxemlərinin əvvəl folklorlarda xalq tərəfindən yaradılıb, işləndiyinin şahidi oluruq.

Uzağa getmək lazım deyil. Amerika və Avropada keçən əsrin sonlarında, Azərbaycanda isə son dövrdə yaranan detektiv janrının süjet sxemləri orijinallığı və macaracılığı ilə seçilir. Onlarla nağıl göstərmək olar ki, müəmmalı cinayətlərin detektiv yolla açılmasına həsr olunur və heç də müasir detektiv ədəbiyyatının süjet xəttindən geri qalmır. «Daşdəmirin nağılı»nı xatırlamaq kifayətdir. Yaxud novella janrının folklordan yazılı ədəbiyyata keçdiyini Y.M.Meletinski dəlillərlə əsaslandırılmışdır.¹⁷⁵

Hər bir xalqın nağıllarında ümumibəşəri ideyalar, mövzular milli özünəməxsusluqla ifadə olunur. Azərbaycan xalq nağıllarında Azərbaycan türklərinin məişət tərz, sosial münasibətləri və əxlaq anlayışları fərqli şəkildə əks etdirilir. Ətraf mühitə, cəmiyyət və təbiət hadisələrinə türk baxışı, türk ağılı və düşüncəsi, türk təfəkkürü, türk dilinin bütün spesifik çalarlarının təcəssümü - xalqımızın yaradıcılıq potensialının böyüklüyünü, istə'dadının özünəməxsusluğunu göstərən əlamətlərdir. Başqa sözlə, özünü tanımasıdır, milli özünüdərkidir. Xüsusi janr əlamətləri olan nağıl ümumiləşdirici anlayışdır. Bu mə'nada epik növün bir sıra janrlarının (lətifə, qaravəlli, əfsanə, rəvayət, dastan və s.) nağıl başlığı altında təqdimi təsadüfi deyildir.

Bələklə, nağılın əsas janr əlaməti xalqın mə'nəvi tələbatının ödənilməsi ilə bir sırada qeyri-adi təsvirlərə və fərqli süjet xəttinə malikliyi ilə tə'yin olunur. Ona görə də nağıl yarandığı andan bu günədək estetik mahiyyət daşımışdır.

Nağılın əsas cəhətlərindən biri də məhz estetik funksiyanı yerinə yetirən uydurmadır. «Nağıl uydurması» anlayışı gerçəkliyin miflərin və fantastik obrazların dili ilə əks olunması kimi başa düşülməlidir. V.Y.Proppun sözləri ilə desək, «nağıl yarandığı dövrün gerçəkliklərindən doğur və xalqın məişətində yaşayır».¹⁷⁶ Lakin bu, həyatda baş verən hadisələrin (yaxud baş verməsi mümkün olan hadisələrin) nağıl süjetinə köçürülməsi deyildir. Gerçəkliyin spesifik üsul və vasitələrlə təsvir edilməsidir. Məhz bu üsul və vasitələrin aşkarlanması nağıl poetikasının tə'yinedicisi kimi özünü göstərir.

HEYVANLAR HAQQINDA NAĞILLARDA SÜJET ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

¹⁷⁵ Мелетински Е.М. Историческая поэтика новеллы. - М., 1990

¹⁷⁶ Пропп В.Ю. Фольклор и действительность.-М.,1976, с. 63.

Heyvanlar haqqında nağılların süjeti fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məsələn, «Tülkü ilə canavar» nağılının ekspozisiyası bir neçə cümlə ilə yekunlaşır:

«Günlərin bir günü tülkü bərk acmışdı. Çox gəzdi, dolandı, bir bağın yanına gəlib çıxdı».¹⁷⁷

«Xoruz və padşah» nağılında da eyni mənzərənin şahidi oluruq:

«Bir gün xoruz peyinlikdə eşələnib özünə yem axtaranda bir qaraca pul tapdı, şad olub başladı oxumağa:

-Quqquluqu. Bircə şahı tapmışam!»¹⁷⁸

Bu ekspozisiya nümunələri onunla xarakterizə olunur ki, süjetin hansı motivə əsaslandığını, hadisənin inkişaf istiqamətinin başlanğıcını göstərir. Həm də ekspozisiyada mif üslubu nəzərə çatdırılır: heyvanlar insanlara məxsus keyfiyyətlərlə verilir. Bə'zi nağıllarda isə ekspozisiya başlamamış düyünə keçilir, bə'zən isə süjet birbaşa düyünlə (zavyazka) başlanır. «Qoca Aslan» nağılında olduğu kimi:

«Günlərin bir günü qoca Aslan meşə qırağında bir pişik gördü, dedi:

-Ay pişik, sən bizim cinsdənsən, niyə belə balacasan?

Pişik dedi:

-Mən adam əlinə düşmüşəm, ona görə beləcə balacalaşmışam».¹⁷⁹

Misallardan görüldüyü kimi, nağıl başlanğıclarını tə'yin edən əsas cəhətlər qeyri-adi situasiyalarla dinləyiciləri maraqlandırmaq, onların diqqətini süjetin gələcək inkişafına yönəltməkdir. Təəccüb doğuran odur ki, gerçək məişət hadisələri ilə başlanan təsvirlər birdən-birə qeyri-adi məcraya düşür: pişik dil açıb aslanla danışır, mühakimə yürüdür və formasının dəyişməsinin səbəbini adamlarda görür; xoruz da pul tapan kimi dil açır, bəxtinin gətirməyinə insanlar sayaq sevinir. olar. Bu epizodlar ilk baxışda mifləri xatırladır, lakin özünü şir cinsindən hesab edən pişiyin insanlar tərəfindən «balacalaşdırılması» mifik təsəvvürdən çox, köçürmədir, başqa sözlə, mif modelinin nağıl süjetində məqsədə uyğun şəkllə salınmasıdır. Belə ki, mifik görüşlərdə insan canlı üzərində restovrasiya etmək hüququna malik deyil, bu funksiyayı yalnız

¹⁷⁷ Набыллар.-Бакы,1985,с, 486.

¹⁷⁸ Азярбайъан халг набыллары. -Бакы, 1988, с. 17

¹⁷⁹ Набыллар.- Бакы, 1985, с. 498.

tanrılar və başqa fəvqəltəbii qüvvələr yerinə yetirirlər. Nağıllarda isə mif sistemlərinə sərbəst yanaşma müşahidə olunur: allahlara aid olan işlər başqa varlıqların, eləcə də insanlara xas keyfiyyətlər cansız əşyaların, heyvanların üzərinə köçürülür.

Beləliklə, ekspozisiyanı nağıl qəhrəmanları ilə tanışlıq hesab etmək

Düyündə əsas personaj ya qəribəliklərlə rastlaşır, ya da başqa obrazla (heyvanla, quşla, insanla) qarşılaşdırılır. Üz-üzə gələn heyvanların, yaxud quşların (qarşılaşma heyvanlarla insanlar arasında da ola bilər) mənafeləri toqquşur, münasibətlər konfliktlə nəticələnir. Eləcə də obraz düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar axtarır. Hər iki halda gərgin mübarizə başlanır. Bə'zən bir obraz digərini qəribə iş görməyə təhrik edir. Nəticədə hadisələr gerçəklikdən tamamilə uzaqlaşır. Münasibətlərin aydınlaşması, yaxud qəhrəmanın çətinliklərdən yaxa qurtarması ilə konflikt aradan qalxır, süjetdəki hadisə xoşbəxt sonluqla tamamlanır.

Düyüнден sonra hadisələrin yüksələn xətlə inkişafı kulminasiya nöqtəsinə çatdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, heyvanlar haqqında nağıllarda konfliktin gərginləşməsinə imkan olmur, elə başlanğıc mərhələsində səngiyir, hadisələr bə'zən o qədər sadə və epizodik olur ki, mübarizənin şiddətlənməsinə imkan verilmir. Məsələnin qoyuluşu özü bunu tələb etmir.

Heyvanlar haqqında nağıllarda təsvirlərin canlılığından əhatəliliyindən çox ayrı-ayrı situasiyaların maraqlı və əyləncəli qurulmasına diqqət yetirilir. «Tülkü, tülkü, tünbəki» nağılında ac heyvanların quyruqdan (əslində isə ağ daşla rastlaşırlar) ötrü quyuya düşmələrindən yaranan situasiya tülkünün nəğmə oxuması ilə məzəli oyuna çevrilir. Hətta bir-bir obrazların parçalanıb yeyilməsi hadisəsinə belə dinləyici acımır, buna zəruri bir iş kimi yanaşır, səbrsizliklə süjetin finalını eşitməyə, keçirilən qəribə oyunda hiyləgər tülkünün necə qalib gələcəyini (mahnıdan aydın olur ki, tülkünün adı birinci gəlidiyi üçün sağ qalmalıdır) bilməyə tələsir.

Heyvanlar haqqındakı nağıllar ən çox aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

Qarşılaşmalar.

Y.M.Sokolov yazır ki, «heyvanlar haqqında nağılların süjetində «görüşlər»dən geniş istifadə olunur».¹⁸⁰ Miflərdə isə yaradılmalar primitiv süjetin əsas və yeganə detalıdır.

Azərbaycan nağıllarında qarşılaşma özünü iki formada göstərir:

a) *Heyvanların və quşların bir-birilə meşədə rastlaşması*. «Tülkü və kəklik», «Tülkü, tülkü, tünbəki», «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm» və s. nağıllarda olduğu kimi.

b) *Heyvan və quşların insanlarla qarşılaşması*. «Qurd və qoca», «Xoruz və padşah», «Qarı və pişik», «Əlyarla dovşan» nağıllarında heyvan və quşlarla yanaşı insan obrazları da fəaldır, onların qarşılaşması ilə süjetin konflikti düynələnir. Heyvan və quşların bir-biriləri ilə və insanlarla qarşılaşdırılmaları bir tərəfdən gerçəkliliklə bağlıdır (meşədə tülkünün, yaxud canavarın dovşan, ayı, ilanla, eləcə də ovçu ilə rastlaşması təbii haldır), digər tərəfdən bu görüşlərin nəticəsində hadisələr gerçəklikdən çıxıb ağlagəlməz, qeyri-real, bə'zən də fantastik istiqamətə yönəlir. Miflərdə qarşılaşmalar başqa məzmun kəsb edir. İki bir-birinə əks varlığın qarşılaşması nəyinsə yaranmasına, yenidən meydana gəlməsinə səbəb olur: göydə əjdaha şəkilli buludların üz-üzə gəlməsi guya dəhşətli döyüşün təsviridir, axıdılan göz yaşları isə yağış damcılarıdır.

Dialoglar.

Qarşılaşan heyvanların, quşların və insanların bir-biri ilə dialogları heyvanlar haqqında nağıllar süjetinin əsas əlaməti kimi çıxış edir. «cik-cik xanım», «Tülkünün kələyi», «Tülkü və canavar», «Ac qurd» və s. Elə nağıllar var ki, yalnız dialoglardan qurulur. Məsələn, «Qarı və pişik» nağılında məzmun insanın təbiət hadisələri ilə (günəşlə, buludla, yağışla), heyvanlarla (itlə, qoyunla, qurdla, siçanla, pişiklə), cansız varlıqlarla (otla) dialoqu vasitəsilə açılır. Dialoglar sadə və effektiv forma olmaqla yanaşı, insanlara aid keyfiyyətlərin heyvanlara, quşlara, cansız əşyalara köçürülməsi kimi alleqorik ifadə vasitəsinə özündə əks etdirir. Dialoglarda gerçəkliliklə gerçək olmayan, zəiflə güclü, ağılla axmaqlıq qarşılaşdırılır. Maraqlıdır ki, nağıllardakı heyvan, quş obrazlarını insanlarla əvəz etsək, dialoglar adi məişət söhbətlərinə oxşayar. Dialoglu nağıllarda uydurma məhz danışanların heyvan, quş və bitkilərə aid olması ilə

¹⁸⁰ Соколов Ю.М. Русский фольклор. - М. , 1941, с. 336

şərtlənir. Dialoqlar həm də personajların xarakterik cizgilərinin üzə çıxmasına yardım göstərən vasitədir.

Düzülmə (eyni hadisənin cüz'i dəyişikliklə bir-birinin ardınca düzülməsi), yaxud kumulyativlik, paralellik.

Bu cəhət miflər üçün də çox xarakterikdir. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıl süjetinin tərkib hissələrinə daxil olan ayrı-ayrı epizodlar cüz'i dəyişikliklə bir neçə dəfə təkrarlanır. Ədəbiyyatşünaslıqda kumulyativlik, paralellik kimi təqdim edilən bu bədii üsulu «düzülmə» adlandırsaq daha anamlı olar. Onu da xatırladaq ki, dilçilik terminlərinə aludə olan V.Y.Propp onu «aqqlyu-tinasiya»¹⁸¹ (sözün kökünü dəyişdirmədən şəkilçilər artırmaqla yeni formalar və ya yeni sözlər düzəltmə) adlandırır. Nağıllarda söz, ifadə, fikir təkrarları, paralelləri ilə yanaşı hadisə, epizod düzümünə də rast gəlirik. Bə'zən nağılın süjeti bir epizodun, yaxud bir neçə epizodun bir cümləsini dəyişməklə təkrarlanmasından formalaşır. Məsələn, «Tülkü, tülkü, tünbəki» nağılında iki epizodun düzümünə rast gəlirik: Tülkü ağ daşı quyruq bilib dalınca quyuya tullanır. Sonra bu hadisə tısağanın, çaqqalın, donuzun, qurdun, ayının və ilanın da başına gəlir. Süjetin sonrakı inkişafında başqa bir epizodun da cüz'i dəyişikliklə düzümünə təsadüf edirik:

«Quyuda aılıqdan ölməsinlər deyə tülkü təklif edir ki, bir mahnı oxusun, kimin adı axıra düşsə onu yesinlər .Yoldaşları hamısı buna razı oldu. Tülkü ayağa qalxıb oxumağa başladı:

Tülkü, tülkü, tünbəki,
Quyruq üstə lünbəki.
Ayı axmaq,
Donuz toxmaq
Çaqqal çavuş,
İlan qamçı,
Tısağa çanaq,
Biz ona qonaq

Onlar tökülüb tısağanı yedilər.»¹⁸² Beləcə bu hadisə altı dəfə yenə baş verir və TADÇİT₁ + TADÇİ + TADÇ + TAD + TA

¹⁸¹ Пропп В.Ю. Фольклор и действительность.-М. 1976, стр. 96

¹⁸² Азырбайған халг набыллары,-Бакы, 1988, с. 10-11.

şəklində bir-birinin ardınca düzülür (T - tülkü, A - ayı, D - donuz, Ç - çaqqal, İ - ilan və T1 - tısbağa)

Heyvanlar haqqında nağıllarda *əyləncəli şe'r və nəğmələrdən* geniş istifadə olunur. Folklorumuzda nəsr ilə nəzmin çarpazlaşdırılmasının ən bitkin forması dastanlardır. Lakin dastan janrının yaranmasınadək bu üsul daha qədim janrlarda sınaqdan çıxarılmışdır. Ona görə də nəzmlə nəsri bir-birinə bağlamaq təcürbəsinin (folklorşünaslığa aid ədəbiyyatlarda bu məsələ epiklik növü adı ilə təqdim edilir ki, bu da özünü doğrultmur) dastanla başladığını yazan tədqiqatçılar yanılırlar. Yuxarıda qeyd etdik ki, bu ənənənin tarixi kökləri daha qədim janrlara gedib çıxır. Əsatir, əfsanə və nağılların içərisində elə nümunələrə təsadüf edirik ki, dastanlarda olduğu kimi qəhrəmanların daxili aləmini açmaq, duyğu və düşüncələrini əks etdirmək üçün hadisələrin təsvirində şe'r parçalarından istifadə olunur. Doğrudur, bu, dastanlarda rastlaşdığımız qədər hazır şe'r ölçülərində olmur. Lakin belə mülahizə irəli sürməyə imkan verir ki, nəsr ilə nəzmi bağlamağa məhz əsatir, əfsanə və nağıllarla başlamışlar. Maraqlıdır ki, çox hallarda bu üsul heyvanlar haqqında nağıl süjetinin əsas ünsürünə çevrilir. Belə ki, «Tülkü, tülkü, tünbəki» nağılında tülkünün, «cik-cik xanım»da sərçənin, «Qarı və Pişik»də pişiyin, «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm»də ana keçinin, «Pıspısa xanım və siçan bəy»də Pıspısa xanımın dilindən söylənən şe'r parçalarını çıxarıb atsaq süjetə ciddi xələl gətirərik. Sonuncu nağıldakı nəzm parçaları isə heç aşıq dastanlarındakı şe'rlərdən fərqlənir:

Tapur-tapur atlılar,
Qolları bazbatlılar,
Şah evinə gedərsiz,
Siçan bəyə deyərsiz,
Pıspısa püstə xanım,
Düşüb dəvə gölünə,
Boğulur xəstə xanım...
Saçı uzun, saray xanım,
Donu uzun, daray xanım.¹⁸³

¹⁸³ Азярбайҗан халг набыллары,-Бакы,1988, с.ящ. 42.

Heyvanlar haqqında nağılları müəyyənləşdirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də *uydurma*dır. Burada uydurma əksliklərin-bəşər aləmi ilə heyvanlar aləminin bir fəzada birləşdirilməsinin nəticəsi kimi özünü göstərir. Biçimsiz, mübaligəli elə bir dünya təsvir edilir ki, orada gerçəklə gerçək olmayan qarşılaşdırılır. Qeyri-adi hadisələrin reallıqla əlaqələndirilməsi artıq ilkin təsəvvürlərin pozulduğunu göstərir və ona görə də uydurmaya çevrilir: tülkü mahnı oxuyur, sərçə saz çala bilir və s. lakin ilkin təsəvvürlərdə heyvanlar və quşlar müqəddəs varlıqlardır. Məsələn, Xoruz müjdə gətirəndir. Əgər ilkin təsəvvürlər pozulmasaydı, heyvan və quşların qeyri-adiliyinə, müqəddəsliyinə inam qalsaydı, nağılda xoruz gülüş hədəfinə çevrilməzdi. Deməli, heyvanlar haqqında nağıllardakı uydurma tarixi hadisə deyil, poetik anlayışdır.

Heyvanlar haqqında nağıllarda sehrlı və sosial-məişət nağıllarından fərqli olaraq *ideal qəhrəman* yoxdur. Burada, doğrudur, ağıl kobudluğa, qəddarlığa, vəhşi gücə qarşı qoyulur. Zəiflər nə qədər ağıla sahibdirlərsə, güclülər də bir o qədər səfehdirilər. Bə'zən ev heyvanları vəhşi canavarla, tülkü ilə, çaqqalla, aslanla mübarizədə təsvir edilirilər. Üstünlük, qələbə birincilərin ünvanına yazılır. Bu da ev heyvanlarının insanlara yaxınlığının, bağlılığının nəticəsi kimi özünü göstərir.

Heyvanlar haqqında nağılların sonu miflərdən fərqli olaraq *x o ş b ə x t l i k l ə t a m a m l a n ı r*, başqa sözlə, faciəlilik onlara yaddır. Doğrudur, bir sıra heyvanlar başqası tərəfindən yeyilir. Lakin bu dəhşət, faciə kimi təqdim olunmur. Çünki axmaqlıqlarından tora düşürlər, başqasının hiyləsinə aldanırlar. Ona görə də onların parçalanması dinləyicidə dəhşət hissi oyatmır. Təbii zərurət kimi başa düşülür (təbii seçmə kimi). Hətta rəğbətlə təsvir edilən Şəngülümü, Şüngülümü canavarın udması da faciəlilikdən uzaqdır.

SEHRLİ NAĞİL SÜJETİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tədqiqatçılar sehrlı nağıl süjetinin spesifikliyindən danışanda qeyri-adiliyini, maraqlılığı, qəribəliklərə söykənməsini, mö'cüzəli varlıqlarla əhatə olunmasını, qəhrəmanların idealizə edilməsini ön plana çəkirlər. Obrazlar aləminin zənginliyinə baxmayaraq, əsas simalar padşahın kiçik oğulları, mahir ovçular, ilahi qüvvələrin yardımını ilə bağlanan oğlan və qızlardır. Lakin bütün hallarda sehrlı

nağıl qəhrəmanları haqqın, ədalətin, yoxsulların, halal zəhmət adamlarının, köməksiz ixtiyar qocaların tərəfində dururlar.

Bu cür ideal obrazların yaradılması üçün xalq xüsusi poetik vasitələr işləyib hazırlamışdır. Sehrli nağılın süjeti vahid struktura malik ən‘ənəvi sxemlərdən qurulur, bu zaman xalqın əski təsəvvürlərinə söykənən ilkin yaradıcılıq formalarının elementlərindən, miflərdən və rituallardan gen-bol istifadə olunur.

Sehrli nağıl poetikasının ilkin elementi «mö‘cüzəli doğuş» hesab edilir. Başqa sinkretik xalq yaradıcılığı formalarında olduğu kimi, nağıllar da sxüjetlə əlaqəsi olmayan xüsusi girişlə – pişrovlarla başlayır. Qəhrəmanla tanışlıqadək biri üzü olan, bir üzü olmayan dünyanın yaradıcısının adı dilə gətirilir. Bu da nağılın qəribəliklərindən biridir. Dinlərin heç biri sehirli nağıllarda açıqdan-açığa təbliğ edilmir, yeri gələndə dinpərəstlər tənqid atəşinə tutulur, hətta dinin rədd etdiyi cadugərlikdən, tilsindən, qara və ağ magiyadan gen-bol bəhs açılır. Bütün bunlara baxmayaraq, bütün nağıllar Allahın adıyla başlayır. Və Azərbaycan türklərinin nağılları içərisində ulu Tanrının varlığını təsdiqləməyən bir nümunə göstərmək mümkün deyil.

Allahdan başqa heç kim olmayan dünyanın bir nağıl dünyası mövcuddur. Orada yaşayanların doğuşu da qeyri-adi.

Lakin sehirli nağıllarda hadisələrin baş verdiyi yer və məkan başlanğıcda gerçəkliklə üst-üstə düşür. Qəhrəman hamıya bəlli olan yerlərdə – saraylarda, kənd daxmalarında və şəhər evlərində ana bətninə mö‘cüzəli şəkildə düşəndən sonra adi qaydada – doqquz ay, doqquz, bdoqquz saat, doqquz dəqiqə keçən kimi dünyaya gəlir və uşaqlığını gerçəkliklə yoğurulmuş halda keçirir. Bə‘ziləri ağıl və cəsəreti ilə ətrafındakılardan fərqlənir. Onun tanrının himayəsində olduğu erkən yaşlarından ortaya çıxır (uşaqlarla oynayanda padşah seçilir, özünü hökmdar kimi aparır). Əksini təsvir edən nağıllara da rast gəlirik: qəhrəman qabiliyyətsiz, zəif iradəli və sadələvhüdür. Lakin ikinci mərhələdə birdən-birə qoçaq, fərasətli, igid şəxsə çevrilir.

Sehrli nağıl poetikasının ən zəngin elementləri qəhrəmanın səfərləri zamanı formalaşır. Süjetin bu hissəsində səfərlər maraqlı, macəralı və müxtəlif olduğu qədər, təsvir və ifadə vasitələri də rəngarəngdir.

Qəhrəman nə üçün öz yurdunu tərk etməlidir? Yaşadığı dünyanı tərk edib mifik zamana və məkana getməlidir? Sehrli nağıl

strukturunun əsas sütunu bu suallara cavabla qoyulur. İgidlik, və mərdliyin kriteriyasını hər bir xalqın özü psixologiyasına uyğun şəkildə müəyyənləşdirir. Azərbaycan türklərinin adət-ənənəsində kişi at belində yollarda olmalıdır, dünyanın hər üzünü görməlidir. Müəyyən yaş həddinə çatandan sonra qəhrəman evini tərk edir.

Dünya xalqlarının nağıllarında qəhrəmanın evi tərk etməsi üçün müxtəlif səbəblər göstərilir:

- sehirli tapşırıq dalınca gedir,
- qaçırılmış nişanlısını tapmağa çalışır,
- qardaşlarının xəyanəti nəticəsində qaranlın dünyaya atılır,
- ticarət məqsədi ilə müxtəlif ölkələrə yollanır,
- xəstə padşah qızına, yaxud valideyninə əlac axtarır,
- bilik, bacarıq əldə etmək üçün o yurdunu tərk edir və s.

“Cəlayivətən”¹⁸⁴ nağılında birinci atanın səfəri verilir. O, ana bətnində olan oğlu üçün xəncər və at hədiyyə qoyur. Ekspozisiyada qəhrəmanın dünyaya gəlməsi ikinci plana keçirilir. O, doğulmamış hadisələr düynələnir. Divlər kişini öldürürlər. Və Cəlayivətinin səfəri atasının intiqamını almağa yönəlir.

“Qızıl qoç nağılında şahzadə Məliyin səfərə yollanması bir təsadüflə bağlanır. Dərya kənarında mehdərlərini bir keçəllə dalaşan görürü, səbəbini soruşur. Məlum olur ki, onlar dəryada bir sandıq görüblər, sahilə çıxarıblar, kimə məxsusdu üstündə mübahisə edirlər.

Məlik sandığı açdırır, içindən başqa sandıq çıxır, onu da açdırır... Beləcə bir-birinin içində üç sandıqla rastlaşırlar, axırıncının isə içindən gözəl bir qız şəkli çıxır. Şahzadə yeddi dəfə şəklə baxır və yeddi dəfə özündən gedir. Burada sehirli nağıllara xas olan portret yaratma ustalığına rast gəlirik.

“Qız nə qız, saçları qarpqara şivə kimi, alnı ay, zülmətlərə işıx salır, qaşlar elə bil qüdrəti-ilvhinin qələmiynən çəkilib, gözlər şəhla, kirpiklər düz yanaxlarıqna düşür, burnu hind fındığı, alma kimi yanaxları, lalə kimi dodaxları, ağ mərmərdən incə dişlər, ağ buxaxdan cücü dişlər, gəl, məni gör, dərdimdən öl.”¹⁸⁵

Sehirli nağıl süjetini fərqləndirən əlamətlərdən biri kimi özünü göstərən qəhrəmanın bədii portretini yaratma folklor epik ənənəsində nadir hadisə kimi özünü göstərir. Bənzətmə müqayisələrdən gen-bol istifadə edərək sözün qüdrəti ilə daha çox

¹⁸⁴ Набыллар, - Бақы,1985, сящ. 307.

¹⁸⁵ Йеня орада, сящ. 354.

qız obrazlarını təsvir edirlər: elə bil allah-ıtala onu xoş gündə, xoş saatda yaradıb. Aya deyir sən çıxma, mən çıxım, günə deyir, sən çıxma, mən çıxım, gəl mənə gör, dərdimnən öl. Can alan, incə miyan, nazik bədən, sünbül nişan, aşiq öldürən, rəng solduran nazənin sənəm... şux duruşlu, ceyran yerişli, maral baxışlı, ləbləri qızıl gülün yaarpağı kimi, yanaxlar yaqutun qırxları kimi, elə bil qar üstünə qan çilənib, dişlər inci-mirvari kimi. Mərmər sinəsində, naznazı ipək paltarı altınnan bir cüt şamama qaldırıb mənəm-mənəm deyir.¹⁸⁶

Klassik yazılı ədəbiyyat portret yaratmaq ustalığını ulu əcdadın sehrlı nağıl yaradıcılığından öyrənməsi şübhəsizdir.

Sehrlı nağıllarda qəhrəmanın səfər və sınaqları süjet xəttinin əsasını təşkil edir. Mürəkkəb süjetli nağıllarda səfərlər zəncirvari şəkildə bir-birinə calanır. Onlar barədə mif-nağıl bağlılığı bəhsində əhatəli danışıldığını nəzərə alıb sehrlı nağıl süjetinin son elementinin nikbin əhval-ruhiyyə ilə tamamlanması xüsusi vurğulamaq istəyirik. Çətin sınaqlarda üzü ağ çıxan qəhrəman istəklisinə çatır, yaxud taxt-taca sahib olur.

Sosial-məişət nağıllarının süjet strukturu onunla fərqlənir ki, reallığa söykənir. Hadisələr hamıya tavnış olan məkan və zaman daxilində baş verir. Əsas obrazlar çox hallarda aşağı təbəqədən – sadə zəhmət adamlarının, sənətkarların, tacirlərin, ovçuların içərisindən seçilir. Doğrudur, sosial motivlərə söykəndə padşahlarla rəiyyəti təmsil edən qəhrəmanlar qarşılaşdırılır, ağılı və bacarığına görə Dərzi şagirdi Əhməd, Daşdəmir və keçəl dinləyicidə dahı çox rəəgbət oyadır. Məişət nağıllarında həyat şəraiti reallığa söykənir, xarakterlər arasında tipikləşmə aparılır, konfliktlər gerçəkliyə uyğun şəkildə qurulur. S.Q.Lazutin yazır ki, “onlarda qeyri-adilik süjetin dəyən hissəsində nəzərə çarpır. Belə ki, insanlar arasında xüsusi münasibətlər və sütuasiyalar yaranır¹⁸⁷. Məsələn, Keçəl tacirlə, dəyirmançı ilə yalan söyləmək yarışına girir. Real zəmsində baş verən qarşılaşmalar zamanı qeyri-adim söhbətlər ortaya çıxır. Məişət nağıllarında uydurma onunla şərtlənir ki, kasıb pinəçi padşah qızı ilə evlənir, dəllək padşahlığın yarısına sahib olur. Savadı, təhsili olmayan gənc ən ağır sınaqdan üzü ağ çıxır.

¹⁸⁶ Йеня орада, сящ. 36

¹⁸⁷ Лазутин С.Г. Поэтина русского фольклора. – М., 1989, стр. 16.

MİF-NAĞIL BAĞLILIĞI

Mif-nağıl, mif-əfsanə, mif-qəhrəmanlıq eposu (dastan), arasında bağlılığa yüzlərlə tədqiqat işi həsr olunmuşdur. Fikir və mülahizələr burulğanında daha çox nağılı miflə eyniləşdirmək meyllərinə rast gəlirik. Nağılları mif, mifi nağıl kimi təqdim etmək «təcürbəsi» bu gün də davam etməkdədir.

Hər bir epik folklor janrını müəyyənləşdirən, başqasından ayıran spesifik cəhətlər mövcuddur. Bunları görmədən janrları sərhədlərə ayırmaq, başqa sözlə, şifahi xalq ədəbiyyatının epik ən'ənəsinin janr sistemindən danışmaq mümkün deyil. Məhz folklorun epik janrlarını müəyyənləşdirən, bir-birindən ayıran spesifik xüsusiyyətləri aydınlaşdırmaq imkanları olmadıqları üçün əksər tədqiqatçılar nağıla mif, yaxud əfsanə kimi yanaşmışlar. Folklorun epik ən'ənəsində süjet özü, əsas, bünövrə rolunu oynayır. Ona görə də epik janrların spesifik əlamətlərini süjet özünəməxsusluğunda axtarmaq lazımdır. Mif-nağıl eyniliyindən danışanlar unudurlar ki, janr poetik məfhumdur, bədiilik formaları təsvir və tərənnümü spesifikləşdirmədir, fərdi vasitələrlə gerçəkliyi əks etdirmə üsuludur. İnsanın öz ağı qarşısında hesabat vermədən kortəbii şəkildə yaratdığı ilkin poetik nümunələrdə janr xüsusiyyətlərindən, janr spesifikliyindən, süjet özünəməxsusluğuqdan söz açmaq olmaz. İlkin sənət sinkretizmində müxtəlif janrlara məxsus bədiilik formalarının, poetik vasitələrin yalnız rüşeymləri yarana bilərdi. Bu mərhələdə hər şey ritual və miflərin daxilində əridilirdi. cəmiyyətin ünsürləri meydana çıxdıqca, ictimai münasibətlər formalaşdıqca, insanlar kollektivçilikdən fərdçiliyə, ümumidən xüsusiyyə keçmişdir, təbəqələşməyə (hər sahədə peşəkarların ortaya çıxması ilə) doğru ilk kövrək addımlar atılmışdır. Poetik xalq yaradıcılığı da sinkretiklikdən yaxa qurtarıb, müstəqilləşməyə, xüsüləşməyə başlamışdır. Yalnız bu mərhələdən sonra söz sənətinin poetik nümunələrinin janrlaşmasından - janr spesifikliyindən bəhs açmaq olar.

V.Y.Propp miflərlə nağıllar arasındakı fərqi onların məzmun və formasında deyil, mənşəyində, xalqın məişətində oynadığı rolda, daşdığı sosial funksiyada axtarırdı.¹⁸⁸ Belə ki, Heraklın sərgüzəştləri ilə Məlikməmməd kimi nağıl personajlarının

¹⁸⁸ Пропп В. Й. Эютярияля ясяри, 27

macərələri arasında fərq görmür, hər iki tərəfdə (mif və nağılda) dayanan obrazların (Heraklın və Məlikməmmədin) fəaliyyətinin mahiyyət e'tibarı ilə eyni olduğunu zənn edir, daha doğrusu, qəhrəmanlıq, fədakarlıq, igidlik sayırdı. Fərqi onda görürdü ki, mifin qəhrəmanı Herakl ilahiləşdirilir, onun şərəfinə kultlar keçirilir, lakin nağıl qəhrəmanı (Məlikməmməd mifik məkan və zamanda oxşar sehrli qüvvələrlə mübarizə aparmasına baxmayaraq) insandır, tanrılıq iddiasında verilmir, onun şöhrəti nağıldan kənara çıxmır, şərəfinə qurbanlar kəsilmir, müqəddəsləşdirilmir. Bizcə, bu fərq sürüşkəndir, çünki Heraklın kultlaşdırılması müəyyən zaman çərçivəsində mövcud olmuşdur. Ola bilsin ki, bə'zi nağıl personajları da ilkin dövrlərdə xalq arasında ilahiləşdirilirdi. Bu fikri heç kəs nə inkar edə, nə də təsdiqləyə bilər. Deməli, obrazların müxtəlif «sosial funksiya» daşmasını miflə nağılı bir-birindən ayıran əsas xüsusiyyət hesab etmək olmaz. Doğrudur, V.Y. Propp öz fikrini tarixi aspektdə əsaslandırmağa çalışır və nədənsə, mifləri yaranma dövrünə görə iki tipə bölərək daha mübahisəli fikir irəli sürür:

«Mifin sosial funksiyası həmişə eyni qalmır və xalqların mədəni səviyyəsindən asılı olur. Hələ dövlətçilik mərhələsinə çatmamış xalqların mifləri bir, dövlətçiliyə çatmış xalqların bizə tanış kitablardan mə'lum olan mifləri isə başqa yaradıcılıq hadisəsidir. Ona görə də mif (xüsusilə sinifli cəmiyyətə çatmamış xalqların mifi) və nağıl bə'zən bir-birinə elə oxşayır ki, etnoqrafiyada və folklorşünaslıqda mifləri nağıl adlandırırlar... Əgər təkcə onların mətnlərini deyil, bu mətnlərdəki sosial funksiyaları da araşdırsaq, onda çoxlarını nağıl deyil, mif hesab etməliyik».¹⁸⁹ «Tanış kitablər» deyəndə V.Y. Propp yunan miflərini özündə əks etdirən «İliada» və «Odiseya»-nı nəzərdə tutur və mif motivlərindən istifadə yolu ilə yaranan mürəkkəb süjet xəttinə malik eposlarla, nağıllarla konkret mif mətnlərinin eyniləşdirilməsinin səbəbini miflərin iki mərhələdə meydana gəlməsində görür. Lakin bu fikirdə «dövlətçiliyə çatmış xalqların mifləri» qənaəti ilə razılaşmaq olmaz. Əslində, həmin miflər dövlətçilikdən çox-çox əvvəllər yaranmış və «sinifli cəmiyyətə çatan»da eposlaşmışdı. V.Y. Proppun dediklərindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, miflərdəki fantastik təsvir hər hansı bir

¹⁸⁹ Ыня орада, сящю 27

rituala, kulta, dinə xidmət edir, nağıl uydurması isə əyləncə məqsədi daşıyır.

Mif-nağıl əlaqəsində onları bir-birindən ayıran əsas cəhətləri görməmək mümkün deyil. Hər şeydən əvvəl, xatırladaq ki, mif kortəbii inancdan doğan obrazlar sistemidir, bəsit formada yaranan mö'cüzəli hadisələr toplusudur, gerçəkliyin dərkinə doğru atılan kövrək addımlardır. Ona görə də miflərdə «hansı səbəbdən və necə yaranıb?» sualına cavab axtarılır. Nağıl isə xalq epik ən'ənəsinin xüsusi ölçülərdə biçimlənmiş bitkin formasıdır, «süjetqurma» sənətidir. Miflərdə süjetin özü yoxdur, yalnız onun tikinti materialları var. Mif bu tikinti materiallarından istifadə etmək qabiliyyətinə malik deyil, ona görə ustalığı nağılın ixtiyarına buraxır. Nağıllar mif modellərindən istifadə edərək möhtəşəm saraylar ucalda bilir. Miflərdə motivlər nəyinsə şərhinə, izahına, aydınlaşdırılmasına yönəldilir, nağıllarda isə hər şey arzulanan həyatın geniş lövhələrlə təsvirinə, maraqlı süjet qurmağa xidmət edir. Mif hazırlıqsız, məqsədsiz, qeyri-şüuri şəkildə yaranır, sonra onu hansısa məqsədə yönəldirlər. Nağıl isə aqlın, bacarığın, istək və arzulardan doğan, hazırlıqlı, sağlam düşüncənin (yə'ni qorxu hissinə əsaslanmayan) məhsuludur. Mif nağıllara keçəndə obrazlaşır, rəmzləşir, inanış formasını itirir, bədii detala, qəlibə, bədiiliyin əks olunma mexanizminə çevrilir. Deməli, nağıl daha çox estetik funksiya daşıyır və poetik xalq yaradıcılığının fikir, sənət sinkretizminin dairəsini aşmağa, müstəqilləşməyə doğru atdığı ən cəsarətli addımlarından biridir.

Y.M.Meletinski yazır ki, «arxaik folklorda miflə nağılı bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Ən'ənənin özündən gələn iki təhkiyə formasına görə onları yalnız şərti olaraq fərqləndirirlər. Nağılın mifdən əmələ gəlməsinə isə şübhə ilə yanaşılmır. Arxaik nağılların ilkin miflərlə, rituallarla, tayfa adətləri ilə süjet əlaqəsi aydın görünür. Totem mifləri və xüsusilə triksterə aid mifik lətifələr üçün xarakterik olan motivlər heyvanlar haqqında nağıllarda geniş əks olunmuşdur».¹⁹⁰ Bu fikirdə bə'zi məqamlar mübahisə doğursa da, nağılın ilkin yaradıcılıq formaları ilə bağlılığı düzgün şərh olunur. «İki təhkiyə» deyəndə alim real varlıqlara qeyri-adi güc verməni, əfsanəliliyi, mö'cüzəliliyi, hadisələrin yığcam şəkildə, yaxud geniş təsvir edildiyini nəzərdə tutulur.

¹⁹⁰ Мифы народов мира, том II, стр.441

Sehrlı nağılların ilkin çağlarda «mif qazanında qaynadıldığı» fikri daha inanadıcı səslərin və gətirilən nümunələr fakta söykənir. Belə ki, «totem - məxluq»la nikaha həsr olunan sehrlı nağıllarda heyvan, yaxud quşun cildini müvəqqəti dəyişib gözəl qıza çevrilməsi motivinə rast gəlirik. Məsələn, rus xalqının «Qurbağa və bahadır haqqında nağıl»da korol üç oğlunu yanına çağırır və əmr edir ki, məharətinizi göstərmək vaxtı çatıb, evlənməlisiniz, özünü zəif qız düzəldin, çölün düzünə gedin və hərəniz bir istiqamətə doğru ox atın. atdıqlarınız ox kimin evinə düşsə, onun qızı ilə evlənin. Böyük qardaşın sağa atdığı ox nazirin, ortancılın sola atdığı ox generalın evinə düşür. Kiçik qardaş İvan-bahadırın düz atdığı ox isə yoxa çıxır. O, üç gün, üç gecə axtarandan sonra oxunu bataqlıqdan tapır. İvan-bahadır bataqlığın sakini qurbağa ilə evlənməli olur. Qurbağa gəlin möcüzələr törədir. Tez-tez gildini dəyişir, əynindən qurbağa dərisini çıxardan kimi dönüb gözəl qız olur. Göründüyü kimi, nağılda totem-nişanlı qız qurbağa cildində təsvir olunur. İvan-bahadır peşimançılıq çəksə də, tezliklə arvadının ikili xüsusiyyətə (qurbağa-insan) malik olduğunu bilir və onun qurbağa cildini yandırır ki, həmişəlik gözəl qız şəklində qalsın.¹⁹¹

Bu motivin ən qədim variantına «Ağ quş» adlı Azərbaycan nağılında da təsadüf edirik. Məişət hadisələri ilə başlanan nağıl birdən-birə axarını dəyişir və ilkin təsəvvürlərdən doğan motivlərlə tamamlanır. Ənənəvi nağıl ekspozisiyasında olduğu kimi, burada da padşahın övladı olmur. Dava-dərman kar eləmir. Dinləyici gözləyir ki, sehrlı vasitə köməyə gələcək (dərviş ər-arvada alma bağışlayacaq, yaxud pırani qoca ağzından çıxan sehrlı şirəni arvada dadızdıracaq), lakin qəhrəmanın doğuşu möcüzəli şəkildə baş vermir. Padşahın arvadı səbəbsiz-flansız hamilə olur. Uşağın doğulması ərəfəsində vəzirin xəyanəti təsvir edilir. O, padşahı öldürüb yerinə keçir və vəlihədi də aradan götürmək niyyətinə düşür. Adam göndərir ki, körpə şahzadəni anası ilə birlikdə onun hüzuruna gətirsinlər. «Arvad bunu eşitcək uşağı qarmalayıb özünü atdı bayvırı. Qasidbəşi bir səs vurdu, keşikçilər oyandı, düşdülər xanımın dalına. Arvad gördü, yox, az qalır ki, çatsınlar, bir yerə, bir göyə baxıb uşağı atır dərəyə. Keşikçilər çatıb arvadı öldürdülər, tay körpənin dalınca dərəyə enmədilər, elə bildilər ki, o da hökmən

¹⁹¹ Народные русские сказки А.Н.Афанасьева. В трех томах, том III, М., 1985, стр. 262-266

orda daşlara dəyib ölüb».¹⁹²

Sonra mə'lum olur ki, ölen padşahın uzaq səyahət olan qardaşı var imiş, vətənə dönüb başına dəstə toplayır, vəzirdən intiqam almaq istəyir. Süjet xətti gərgin hadisələrlə inkişaf etdirilir, nağılın sosial-məişət zəminində qurulduğu hiss olunur. Xayın vəzirin məğlubiyyəti ilə tamamlanacağına zəmin hazırlanır. Lakin birdən-birə axarını dəyişir. Sən demə, uşaq sağ imiş, şir südü əmib bəslənirmiş. Təsadüf nəticəsində əmisinə rast gəlir. Qolundakı bazubəndlə tanınır və Şirzad adı ilə boya-başa çadır. Burada qədim türk adətlərinə uyğun olaraq uşaq yetkinlik yaşa çatanadək müharibə səngiyir. Çünki oğul dura-dura ata-ana intiqamını başqası ala bilməzdi. Nəhayət, vəzirin qızının hiyləyə əl atıb Şirzadı yatağına aparması, tora salması ilə yenidən döyüş başlanır. Əmisinin qoşun çəkməsi ilə vəzirin hakimiyyətinə son qoyulur. Bu hadisələr «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznamələri ilə səsləşir. Əgər hadisələr qələbə ilə tamamlansaydı, hansısa tarixi xronikanın nağıllaşmış variantı kimi qəbul etmək olardı. Maraqlıdır ki, nağılın adını təşkil edən «Ağ quş» bura qədərki hadisələrdə görünmür və əsas məsələ də məhz sonrakı epizodlarda özünü büruzə verir. Qələbədən sonra hadisələr tamamilə başqa istiqamətə yönəlir. İlk təsəvvürlərə, daha doğrusu, «totemlə nikahın» baş tutmaması motivinə rast gəlirik. Biz bu qənaətdəyik ki, əvvəldə verilən saray çevrilişi və hakimiyyət uğrunda mübariz sonrakı dövrlərdə yaranan nağıldır ki, nağılçılar «Ağ quş» mifini onun içərisində əritməyə çalışıblar. Lakin qaldırılan məsələ nə qədər mühüm olsa da, totemin yardımına laqeydlikdən doğan bəlalara inamı kölgə altına ala bilməmişdir. Belə ki, nağıl başlanğıcda sosial-məişət motivlərinə əsaslandığı üçün maneənin aradan götürülməsi ilə əslində Şirzadın taxta çıxmasına, ədalətin tənənəsinə zəmin yarandığı vaxtda başqa daha qədim nağıl süjetinə calanır. Bağlanmanı inandırıcı etmək məqsədilə nağılçılar məşhur «üç qardaş» motivindən istifadə edirlər. Belə bir əhvalat uydururlar ki, Şirzadın əmisinin iki oğlu var imiş. Burada «iki oğul» məsələsi mübahisə doğura bilər. Deyə bilərsiniz ki, bu, nağıl ən'ənəsinə uyğun gəlmir. Ya bir, ya da üç göstərməli idi. Lakin məhz süjet xəttini uzadarkən məqsədyönlü şəkildə şir bəsləyən padşah oğlunu üçləşdirmək lazım gəlir. Çünki «üç qardaş» motivlərində olduğu kimi bura da da səhnəyə yeni

¹⁹² Набыллар. Азярбайҗан ядыбийһаты инһияляри. Он ики китабда. Биринһи китаб. Набыллар. – Бакы, 1985, сщ. 289

atılan qardaşlar taxt-tacın əsl sahibinə qarşı çıxırlar. Sonrakı hadisələrin başqa müstəqil nağıla mənsubluğunu göstərən bir cəhətə diqqət yetirək. Nağılçılar hadisənin davamını inandırıcı etmək üçün bilərəkdən Şirzadın atasının taxt-tacından əl çəkib əmisini padşah etməsini uydururlar. Guya o, «kef eləyib gün keçirməyə» üstünlük verir. Lakin sonra bu «kefcil» oğlan, nədənsə, padşah olmaq həvəsi ilə əmisi padşahın tapşırığını daha canfəşanlıqla yerinə yetirir, aylarla yorulmadan şəhərləri gəzir, özü tə'yin etdiyi padşahda olmayan şeyi tappmağa çalışır. Göründüyü kimi, bu xətt onlarla başqa xalq nağılında ekspozisiyada duyulən hadisədir ki, üç qardaşın padşah atanın tapşırığını icra etmək «yarışa başlamaları»na əsaslanır. Sonrakı xətt daha qədim və geniş yayılmış olduğu üçün birinci nağılda qoyulan ideyanı daha tez çatdırmağa xidmət etmişdir.

Tezliklə Şirzadın səyahətə göndərilməsinin məqsədi də, ona qənim kəsilən əmi oğlanları da unudulur. Ona padşah əmisinin iki oğlunun gətirdikləri hədiyyələrlə(böyük qardaş iki ay yol gedir, ağac dibindən bir lə'1 tapıb gətirir, mə'lum olur ki, padşahın kahadakı qırx otağının birincisində o lə'llərdən doludur. İkinci oğ isə üç üç ay gəzib dolaşır və meyvə ağaclarında yetişən qızilları dərib qayıdır. Görür, həmin qızıl meyvələrdən o iyirmi birinci otaqda çoxdur) heç kəsi təəccübləndirə bilmədikləri mə'lum idi. Və o, altı ay yol gedib, yeddinci aya qədəm basanda öz-özünə yanan çıraqlı tapır, üstündəki yazını oxuyur: «Ay bunu tapan adam, bu çıraqlı dünyada iki dənədi».

Müstəqil nağılda padşahın üç oğlundan bəhs açıldığını əsaslandıran bir fakta diqqət yetirək. Nağılçı Şirzadın padşahın qardaşı oğlu olduğunu unudur və yazır ki, «Növbə gəldi ortancıl oğula».¹⁹³

Nəhayət, Şirzad çırağın ikincisini də əldə edə bilir. Burada səyahət içərisində səyahət motivinə rast gəlirik. İkinci çırağın sahibi əvəzində onu gedər-gəlməzə yollayır. Deyir ki, «Burdan bir aylıq yolda divlər olurlar. Onların yaxşı göyərçinləri var. Əgər o göyərçinlərdən bir cüt erkək, dişi mənə gətirə bilsən, mən bu çırağı sənə verərəm» – deyir. Təəssüflər olsun ki, nağılçılar nə məqsədlə istənilməsinin səbəbini açımlar və o göyərçinlərin qeyri-adiliyinə də işrə edilmir.

¹⁹³ Йеня орада, сящ. 291

Şirzad totem-nişanlı Ağ quşla divlərin ölkəsinə yola düşəndə qarşılaşdırılır ki, nağılın məğzi məhz bu qarşılaşmadan sonrakı hadisələrdə açılır.

Ağ quş qeyri-adi gücə malik olsa da, hələ yaradıcı funksiyasını (yeni insan nəsli doğmaq) yerinə yetirməyə qadir deyil, lakin bu işi yerinə yetirmək arzusu ilə yaşayır. O, yeni nəslin kişi tərəfini axtarır, onda mərdlik, xeyirxahlıq, düzlük görmək istəyir ki, onlardan törəyən nəsil də bu keyfiyyətlərin daşıyıcısına çevrilsin. Lakin Ağ quşun seçdiyi şəxs onun davamçılarının atası ola bilməzdi. Çünki başqa heyvandan – şirdən süd əmmişdi. Ağ quşun totemə çevrilə bilməməsi nağılı folklorun epik ən'ənəsinin nikbinlik prinsipinə zidd olan sonluğa gətirib çıxardır. Yeganə nağıldır ki, faciə ilə tamamlanır. Çünki Ağ quş dəfələrlə sevib-seçdiyi Şirzadı ölümdən qurtarmışdı. Divlərlər qarşılaşdan sonra üçüncü və dördüncü səfərə yollanır. Çoxpilləli səyahətlər başqa nağıllarla müqayisədə «Ağ quş»u süjet strukturuna görə də fərqləndirir. Nağılda bir cəhət də qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. İlkin təsəvvürlərdə totem kimi hansı heyvan və quşun üzərində durmaq məsələsində uzun sürən proses olmuşdur. Burada şir, Ağ quş, göyərçin, at, hətta üzümün totemlik uğrunda mübarizə apardığına işarə vardır. Heyvan, quş və bitkilərdən Ağ quşun idealizə edilməsi müxtəlif tayfaların ayrı-ayrı totemləri arasında gedən mübarizədə tarixin müəyyən dövründə Ağ quşun «qalib çıxması» ilə əlaqəlidir. Lakin bu qalibliyin uzun sürmədiyi nağılın finalında açıq-aydın nəzərə çarpır. Belə ki, totemlik iddiasına düşən Ağ quşun xeyirxahlığına qarşı Şirzad laqəydlilik və qəddarlıq göstərir:

«Səhər tezdən Şirzad əmisinin yanına gedib... xahiş elədi ki, Ağ quşu məmləkətdən çıxartsın. Əmisi bildirdi ki, Ağ quş ona çox kömək eləyib. Nə qədər dəlil-dələyil elədi, olmadı ki, olmadı. Axırda Ağ quşu çağıotdırıb əhvalatı ona bildirdi.

Ağ quş dedi:

--Ondan soruşun görək, mən ona nə pislik eləmişəm?

Şirzad qaşqabaqla dedi:

-Məni çovğunda, qiyamətdə qoymadı atdan düşüb, özümü qoruyam, qızıl yəhərli at qoymadı tutam, bu gecə də ki, belə.

Aq quş bir ah çəkib dedi:

Çovğunda ondan ötrü qoymadım sən düşsən ki, o çovğun qızın atasıydı. Sən ki, nə qədər atın üstündəydin o sənə bata bilmirdi. İstəyirdi səni yerə salıb öldürsün. Belədi, ya belə deyil, qız? – deyib

üzünü tutdu qıza.

Qız dedi:

-Bəli, belədi.

-O qızıl yəhərli atı qoymadım tutasan, ona görə ki, o qızın əmisi idi. Sənin əlin ona dəycək, o, səni çəkib atdan vuracaqdı yerə. Belədi, ya belə deyil, qız?

Qız dedi?

-Bəli belədi.

-Bu gecə sənin yanında ona görə yatdım ki, qızın qardaşı qara ilan olub gəlmişdi səni həlak eləsin. Gecə sən yuxuda ikən mən onu öldürmüşəm, bu da cəmdəyi. Belədi, ya belə deyil, qız? – deyib üzünü tutdu qıza.

Qız dedi:

-Bəli, düzdü.

Sonra Ağ quş bir ah çəkib dedi:

-Mənim alnımda yazılmışdı ki, mən gərək bir adama kömək eləyəm. Əgər o adam mərd çıxsas, ona gedəm, əgər nankor çıxsas, öləm. İndi mənim vaxtım tamamdı, mən ölürəm.

Bunu deyib Ağ quş daş oldu. Hamı ağladı. Amma ki, ağlamaqdan nə çıxacaq?.. Şirzadın namərdliyi onu daşa döndərdi».¹⁹⁴ Nağılın son epizodu əfsanə tə'siri bağışlayır. Çünki nağıllarda daşa dönən, başqa şəklə düşən, cildini dəyişən axırda yenidən öz halına qayıdır. «Ağ quş»da isə ilkin totem miflərinə söykənən elə mötəvlə rastlaşırıq ki, qayıdışa zəmin hazırlanmış. Qurbağa-gəlin İvan-bahadırın məhəbbətini qazana bilmişdi. Yaxud Avropa ölkələrində geniş yayılmış «Qırmızı çiçək» nağılında rastlaşdığımız «Möcüzəli ər» motivində bədheybət, qorxunc kəlləgöz tacirin kiçik qızının qəlbinə yol tapdığı üçün insan simasına qayıdır. Bizim nağılda isə qəhrəman əvvəl şir toteminə bağlandığı üçün Ağ quş - nişanlına yaxına buraxmır. Doğrudur, hər iki nağılda məsələnin qoyuluşu eynidir. Kimsə tilsimə salınmış «nişanlı»nı eybəcər, qorxunc, yaxud heyvan olmasına baxmayaraq xeyirxahlığına görə ürəkdən sevməlidir. Əks halda «cildinidəyişmə», insan şəklinə düşmə mümkün deyil.

Aarne-Andreyev nağıl göstəricisində AT-400 və 425 nömrəsi ilə işərə edilən bu motivin mifik mənşəyi göz qabağındadır və onun Azərbaycan nağıllarında başqa variantlarına mövcuddur. Ən xarakteriki isə pəri qızların göyərçin şəklində su qırağında

¹⁹⁴ Ёня орада, сяц. 296

görünmələri, soyunub çimərəkən nağıl qəhrəmanının onlardan birinin libasını oğurlayması və onu həmişəlik gözəl qız halında saxlamaq təşəbbüsü, yaxud bu yolla birini tutub ona əl uzatması epizodlarını yada salaq. Bu motiv əski qəhrəmanlıq eposlarımızın süjetinə də nüfuz etmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının «Təpəgöz» boyunun ekspozisiyasında Sarı çoban quş cildindən çıxıb gözəl qıza çevrilən pəri - göyərçinlərdən birinə tamah salır (maraqlıdır ki, ozanlar nağıllardan fərqli olaraq dastanda bu məsələni çobanın tanrı elçisinə «vurulması» şəklində deyil, məhz tamah salması kimi təqdim edirlər. Halbuki, «Məlikməmməd»də divlərin gözəl qızları qaçırıb yeraltı dünyadakı qaranlıq otaqlarda saxlanması belə nağıllarda «divlərin qızlara aşiq olması kimi» yozulur), onun paltarını oğurlayır ki, əvvəlki halına – göyərçinliyinə qayıd bilməsin, sonra yapıncısını üstünə atıb ələ keçirir, bununla elini, obasını ötəri həvəsinin qurbanı edir. Çox hallarda isə «mücüzəli arvad» (lap qədim çağlarda isə «mücüzəli ər») qarşılaşdığı, seçdiyi qəhrəmana ovda uğur, onun əkin sahələrinə və meyvə bağlarına bol məhsul gətirir. Lakin kəsdiiyi şərtin, qoyduğu qadağanı tərəf-müqabili pozduqda onu həmişəlik tərkdir.

Beləliklə, tədqiqatçılar¹⁹⁵ mif-nağıl bağlılığından danışanda ən çox

❖ o biri dünyada (yeraltı qaranlıq ölümlər aləmində) şərx qüvvənin əlində əsir olan gözəlin xilas (AT 301),

❖ şaman və cadugərlərin Allahın qəzəbinə düşər olunanların, xəstə və ölmüşlərin ruhlarının dalınca gəlmələri (AT 303),

❖ bir qrup körpənin şərx ruhların, mö'cüzəli, adamcıl məxluqların tə'siri altına düşmələri və uşaqlardan birinin (məsələn, Cırdanın) fərasəti, hünəri, hazırcavablıcı nəticəsində fəlakətdən, bələlardan qurtarmaları (AT 327),

❖ nəhəng ilanların, çoxbaşı əjdahaların, divlərin, cinlərin, şeytanların xalq içərisindən çıxmış, sadə zəhmət adamlarının

¹⁹⁵ Бах: Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки, М., 1958; йеня дя онун «Миф и сказка», «Фольклор вя этнография» топлусунда, Л., 1970; йеня дя онун «Поетика мифа», М., 1976; Пропп В.Я. Морфология сказки, М., 1969; йеня дя онун «Исторические сказки волшебной сказки», Л., 1986; Рошияну н. Традиционные формулы сказки, М., 1974; Котляр Е.С. Миф и сказка Африки, М., 1975; Невелина С.Л. Мифология древнеиндийского эпоса (Пантеон), М., 1975; Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология, М., 1976; Фрейденберг О.М. Миф и литература древности, М., 1978; Путилов Б.Н. Миф – обряд - песня Новой Гвинеи, М., 1980; Герхард М. Искусство повествовани, М., 1984

arasında böyümüş qəhrəman tərəfindən sehirli əşya və vasitələrin yardımını ilə məhv edilməsi (AT 300) kimi motivlər üzərində dayanırlar.

❖ Eləcə də rituallaşmış miflərin (Azərbaycanda keçiyə, Kosa - keçələ həsr olunanları misal çəkmək olar) nağıl süjetinə keçməsinə xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ulu əcdadın məişətini, adət-ənənələrini tənzimləyən mərasimlər folklorun həm epik, həm də lirik ənənəsinin inkişafına təkan verən ən mühüm amildir.

❖ Mif-nağıl bağlılığını göstərən cəhətlərdən biri də hadisələrin məkan və zamanının mifikləşməsidir. Nağıllar elə qurulur ki, qəhrəmanın hansı dövrdə və hansı ölkədə yaşadığını müəyyənləşdirmək çətindir. Zaman anlamında tarixilik prinsipi gözlənilmir. Hər şey insanlara bəlli olan dövrün arxasında, məchulluqda baş verir. Nağılların lap başlanğıcda “Biri var idi, biri yox idi, allahdan başqa heç kim yox idi deyəndən sonra bir mücərrəd ölkənin, bir padşahın varlığından söz açılır. Allahdan başqa heç kim olmayan dünyada ölkə və padşah hardan çıxır, məlum deyil.

❖ Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, mif nağıla keçəndə obrazların funksiyası dəyişir, motivlərin mahiyyəti başqa məzmun kəsb edir. Belə ki, miflərdə hər hansı bir *demiurqun* (yunancadır, mənası “peşə sahibi, “usta, “yaradan deməkdir, mifologiyada bu termin “xalq üçün qurub-yaradan mənasında başa düşülür) fəaliyyəti kütləvi xarakterdə olub kosmik mahiyyət kəsb edərsə, başqa sözlə, işığın, odun, içməli suyun meydana gətirilməsi kimi kosmoqonik prosesləri müəyyənləşdirirsə, nağıllara transformasiya ediləndə bu motiv, ilk növbədə, kütləvilikdən çıxır, bir şəxsin - baş qəhrəmanın uğur qazandırmaq vasitəsinə çevrilir. Ya da bir ailəyə xoşbəxtlik bəxş edir - sonsuz ər-arvada övlad verir, nəsil artımı xarakteri alır, ən geniş halda sosial-ədalət məsələlərini yoxsulların, günahsızların, qəriblərin, kimsəsizlərin xeyrinə həll edir. Məsələn, miflərdə almanın totem kimi rolu bütöv tayfanın və onların yaşadığı ərazidə yerləşən canlı, cansız bütün varlıqların yaradıcısı, himayədarı olmasıdır. Mifin özülündə, əsas ana xəttində dayanır. Əvvəldən axıra qədər diqqət mərkəzindən çəkilmir. Nağıllara keçəndə isə yarıya bölünüb qoca ər-arvadın yeməsi ilə dünyaya uşaq gətirir və səhnədən çıxır, süjetin ekspozisiyasının mühüm detallı kimi vəzifəsini bitirir və bir daha xatırlanmır. Yaxud div miflərdə bütüdür, tanrıdır, yaradıcıdır, himayə edicidir, qoruyucudur,

nağıllarda isə şərə xidmət edən qorxunc qüvvədir, səyahətləri zamanı qəhrəmanların yolunun qarşısını kəsməyə can atır, gücə, qüdrətə malik olmasına, nəhəngliyinə baxmayaraq məğlub edilir, məhvə məhkumdur.

Miflərdə dirilik suyu bütün varlıqlara can verən, ölümsüzləşdirən vasitədir. Nağıl və dastanlara keçəndə isə qəhrəmanın özünə, yaxud xəstə atasına yardımçı rolundadır. Lakin çox hallarda dirilik suyunun gücü nümayiş etdirilsə də, “sağaltmaq, “ölümsüzləşdirmək funksiyasını yerinə yetirə bilmir. Koroğlu qoşabulağın köpüklü suyundan özü içir, atasının kor gözlərini açmaq üçün götürəndə su qeyb olur. Odun əldə edilməsi ilə bağlı mifik təsəvvürlər də nağıla keçəndə fərdiləşdirilir. Beləliklə, nağıllarda miflərin etioloji xüsusiyyəti – yardımla bağlılığı arxa plana keçirilir, başqa keyfiyyətlər (əxlaqi, sosial) kəsb edir.

Mifikləşmə çox hallarda sehri nağıl qəhrəmanlarının mənşəyinin antropomorfikləşməsi və ideallaşdırılması ilə məhdudlaşır. Məsələn, mö‘cüzəli şəkildə dünyaya gətirilir, heyvan südü ilə bəslənir və bütün hallarda yaradıcı ilə əlaqələndirilir. İbrahim divlərlə qohumdur, Tapdıq Qara divlə Günün (gecə ilə gündüzün) öğludur, Göyçək Fatma inəyin buynuzlarını əmməklə acliqdan xilas olur. Miflərdə mö‘cüzəlilik, tilsimkarlıq, fəvqəltəbilik qəhrəmanın qanında, canında, iliyindədir, dünyaya gətirildiyi andan qeyri-adi gücə, sehrə malikdir, sakral təbiətlidir. Bu keyfiyyətlərsiz mif qəhrəmanı doğula, yaşaya bilməz. Lakin nağıl qəhrəmanı başlanğıcda adi insandır, sonralar tilsimlərin açarını tapır, müəyyən vasitənin köməyi ilə qeyri-adi keyfiyyətlər kəsb edir. Doğrudur, arxaik nağıllarda bu keyfiyyətləri çox hallarda öz təşəbbüskarlığı sayəsində və şaman imtahanlarından çıxmaqla, xüsusilə xeyirxah ruhların himayədarlığı ilə qazanır və mifik fantaziyanın əsas ünsürləri nisbətən qorunub saxlanılır. Bu mə‘nada “Tapdıq nağılı ən əski təsəvvürlərə söykənir, mifik dünya modelinin təşəkkül tapmasında iştirak edən ünsürlərin fəaliyyəti təsvir edilir.

Bir cəhət də maraqlıdır ki, nağıl qəhrəmanlarının mifikləşməsində ən‘ənəvi mif təhkiyəsinin, təsvir üsullarının nağıllara tətbiqinin də mühüm rolu olmuşdur. Qəhrəmanın yeraltı dünyaya səyahəti – keçmişə qayıdış kimi səslənir. Adi insan olan Məlikməmməd qaranlıq dünyada müxtəlif şər (div, əjdaha, qara qoç) və xeyir (Sümurq quşu, ağ qoç, gözəl qızlar) qüvvələrlə görüşür, onlarla əlaqə və münasibətdə mifikləşir.

Bə'zən nağıl qəhrəmanı başlanğıcda fərsiz, əlindən iş gəlməyən, tənbel, ətrafındakılardan zəif təsvir olunur. Onlar təhqirə mə'ruz qalırlar, aldadılırlar, əzab-əziyyətlə qatlaşmağa məcbur edirlər. Qəhrəmanın mifikləşdirilməsi ilə, yaxud mifik qüvvə tərəfindən himayə edilməsi ilə vəziyyət tamamilə dəyişir.

Meletinski E.M. belə qənaətə gəlir ki, "Sehri nağılın klassik forması, heyvanlar haqqında nağılların klassik formasından çox-çox sonralar – artıq ilkin mədəniyyətlərin arxada qaldığı çağlarda meydana gəlmişdir; bu ancaq mədəni Avropa və Asiya xalqlarının folkloruna tanış idi və arxaik nağıllardan, eləcə də miflərdən tamamilə seçilirdi.¹⁹⁶ Burada söhbət nağıl janrının bütün strukturlarıyla, süjet ünsürləriylə müstəqil jarn kimi yaranmasından gedir. Arxaik nağılları mif-ritual sintezindən doğan fərqli nəqetmə kimi başa düşmək olar. Bu zaman mifik təsəvvürlərə inam hələ güclü olduğundan onlar üzərində düzəliş aparmağa, redaktə etməyə cəsarət çatmırdı. Mifik görüşlərin sıradan çıxmağa başladığı dövrlərdə isə klassik nağılların formalaşmasına (tam şəkildə olmasa da) hazırlıq görülür, mif fantaziyası konkret etno-etnoqrafik tə'sirlərlə ümumiləşdirilmiş-poetik fantaziyaya çevrilir. E.M.Meletinskinin irəli sürdüyü bir müddədə ziddiyyət nəzərə çarpır. Müasir dövrdə geri qalmış xalqların folkloruna əsaslanaraq belə qənaətə gəlir ki, "Sehri nağılın klassik forması, heyvanlar haqqında nağılların klassik formasından çox-çox sonralar meydana gəlmişdik. Lakin diqqət etdikdə görürük ki, onun söykəndiyi Afrika və Avstraliya xalqlarının nağıllarında iştirak edən nağıl qəhrəmanlarını əksəriyyəti heyvanlar təşkil etsə də, qeyri-adi qüvvəyə, sehri başlanğıca malikdirdilər. Alim özü də onları arxaik sehri nağıllar kimi təhlilə cəlb edir.

Beləliklə, klassik sehri nağıllarda mif elementləri öz kökündən ayrılır, müstəqilliyini, çox hallarda özünəməxsusluğunu itirir, "kiçilir, E.M.Meletinskinin dediyi kimi, kifayət qədər "şərti olan poetik mifologiya yaradılır. Təsədüfi deyil ki, poetik ünsürə çevrildiyi üçün bir ədəbi jnrdan başqasına keçəndə funksiyası dəyişilir. Sehrililik kateqoriyası magikliklə, sakrallıqla genetik əlaqəsini qoruyub saxlasa da, onların eyni olmur, miflərə deyil, ancaq nağıllara xas keyfiyyət kimi özünü göstərir.

Nağıllar mifik obrazlarla yanaşı (div, əjdaha, sümürq quşu, pəri,

¹⁹⁶ Мифы народов мира, том II, М., 1992, стр. 442

qara qoç, ağ qoç və s.), magik çevrilmələri, dönərgələri, keçidləri, tilsimlənmələri də poetikləşdirir. Bu mə'nada xüsusi nağıl semantikasını ancaq miflə qaynaqlar əsasında izah oluna bilər. Lakin mifoloji semantikadan fərqli olaraq, nağıl semantikasındakı hegomonluq sosial problemlərin əlində cəmləşir. Fundamental miflə əkslik tipi olan həyat-ölüm məhz ailədaxili sosial toqquşmalarla əvəzlənir.

Arxaik nağıllarda ailə mövzusu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada ailə sinvollaşır, patriarxal nəsil birliyi tipini göstərir. Ailə daxili çəkişmələrin əsasında kiçik qardaşın incidilməsi motivi durur ki, bu, nəslin artımının əsasının qoyulmasına işarədir. Eləcə də dolayı yolla ailə üzvləri arasında qeyri-normal münasibətlərin tənzimlənməsinə işarə olunur.

Ogey ana obrazı o zaman meydana gələ bilirdi ki, endoqamiya şəraiti pozulsun, başqa sözlə, çox uzaqdan gətirilən (yad tayfadan) qadınla evlənmə hadisəsi baş versin. Bu cür nağıllarda ata (ər) və oğul (qardaş) tərəf olduqca passivdir. Qız isə ogey anaya qarşı çıxır, mübarizə qeyri-bərabər olsa da, qələbə çalır. Yad qadının özü ilə gətirdiyi qız da qeyri-insani sifətlərə məxsusdur. Nağıllarda ailə-nikah normalarının pozulmasına (qan qohumu ilə, ya da əksinə uzaq, yad ölkənin qızı ilə evlənmə) həsr olunan motivlərin də kökü miflərlə bağlıdır.

Sehrlə nağıl semantikasına xas olan tipik xüsusiyyətlərdən biri də mifoloji əksliklərin qorunub saxlanmasıdır: *özünün – yadın*. Y.M.Meletinskiyə və V.Y.Proppa görə, qəhrəmanla onun əksini təşkil edən antoqonistin münasibətləri bu adla xarakterizə edilir. Qəhrəmanlar yadlarla müxtəlif ölçüdə, məkanda və məqamda qarşılaşılır:

- a) ev-meşə (Cırtan-div),
- b) bu dünyada yerləşən padşahlıq – sehrlə aləmdə yerləşən padşahlıq (Məlikməmməd – əjdaha),
- v) doğma ailə – yad ailə (yetim qız – ogey ana) və s.

Klassik sehrlə nağıllarda qəhrəmanın *uğursuzluqları və uğurları* birbaşa cüzəli nakihlə, ruhlarla qohumluqla, şamançılıqla, magiya ilə əlaqələndirilmir. Sehrlə qüvvələr kənardadır (yə'ni qəhrəmanın özü sehrlə varlıq deyil) və çox hallarda onların yerinə fəaliyyət göstərir. Məsələn, Ağ quş Şirzadə bildirir ki, qız yerinə onu aparıb divlərə versin. Burada qəhrəmanın təhlükədən sovuşması sehrlə vasitənin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onlar məsləhətlər verir, şərt

kəsir, çalışırlar ki, himayə etdikləri qəhrəman tapşırıqları düzgün yerinə yetirsinlər. Eləcə də müəyyən vasitələrlə (Azərbaycan nağıllarında tükün yandırılması, çırağın silinməsi və b. yollara) qəhrəmanın yanında müntəzir olurlar, lakin heç vaxt onun özünün istəmədiyi halda işinə müdaxilə etmirlər. Onlarla qəhrəman arasında nağıl strukturundan doğan xüsusi münasibət mövcud olur və qəhrəmanın öz günahı üzündən başın gələn bəlalara cavabdeh deyillər.

Nağılların süjeti elə qurulur ki, ata, padşah, pirani qoca, dərviş tərəfindən qəhrəmana verilən tapşırıq, onun qarşısına qoyulan tələb sözsüz yerinə yetirilir. Başqa mühitə, dünyaya düşəndə isə yasaqlar, qadağalar mütləq pozulmalıdır. Spesifik haldır ki, nağıllarda adi əxlaq normaları astraklaşdırılır, qardaş qardaşa, ata oğula, ana qızına qarşı çıxır, keçəl padşah qızına göz dikir, qulluqçu sahibinə ağıllı məsləhətlər verir. Və əksər hallarda xeyirxahlığı, adamlarla xoş rəftarı, düzlüyü, əliaçıqlığı, son tikəsini köməkçilərlə bölüşməsi qəhrəmanın dadına çatır, onu bəlalardan, müsibətlərdən qurtarır. Şehirli qüvvələrin köməyinə arxalananda belə bu keyfiyyətlərdən üz döndərmir, fədakarlığından qalmır. Məlikməmməd Sümürq quşuna “qu deyəndə ət, “qa deyəndə su verməliydi, ət ehtiyatının tükəndiyini görüb öz baldırını kəsir, köməkçisinin ehtiyacını ödəyir. Lakin onun bu xeyirxahlığı sonradan mükafatlandırılır. Bütün hallarda nağıl qəhrəmanının etik normalara düzgün riayət etməsi qələbəyə münbit şərait yaradır, bütün döyüslərdən alını açığ çıxacağına təminat yaradır.

Y.M.Meletinski yazır ki, miflər kimi, nağıllar da morfoloji struktura malikdir, zərcirvari şəkildə kosmik və sosial dəyərlərin itirilməsi (bəlalarla, çatışmazlıqlarla) və yenidən qazanılması bir – biri ilə bağlanır, qəhrəmanların hərəkətləri ilə tənzimlənir, yaxud onların fəaliyyətinin nəticəsinə çevrilir. Bu fəaliyyətlər miflərdə demiurqların kosmik və mədəni davranışlarıdır, nağıllarda isə triksterlərin. Mif, yaxud arxaik nağıl klassik nağıl üçün metastruktur rolunu oynayır. Arxaik nağıllarda itirmə və qazanma zəncirinin sırası bir neçə mərhələdə inkişaf edir və xoşbəxt sonluqla (qazancla) yekunlaşır, bəzən kədərli notlarla (itirmə ilə) da bitir. Zəncirin bütün halqaları eyni gücə malikliyi kifayət qədər əsaslandırılır.

Nağıllarda süjet elementləri pilləlidir və dəyişməz struktura malikdir. Tədqiqatçılar onları iki, ya da üç bölmədə qruplaşdırırlar:

❖ Tanışlıq, yaxud doğulma –

Qəhrəman müxtəlif vasitələrlə dünyaya gətirilir (yaradıcı dərviş libasında onun ata-anası ilə görüşür, almanı onlara yedirməklə, ya da ağzının şirəsini qadına dadızdırmaqla uşağın rüşeymini ana bətnində yerləşdirir);

❖ Sınaqlar –

A) *vaxtından qabaq* keçirilən sınaq (həyat bəxş edən əsas sınaqdan - səfərdən qabaq onun qabiliyyətini, biliyini, bacarığını, əxlaqını və tərbiyəsini aparmasını yoxlayır),

B) *əsas sınaq* (ilkin bəlanın və çatışmazlığın aradan *qaldırılması* üçün göstərilən igidlik),

V) *əlavə sınaq* (eyniləşdirilmiş sınaq, yaxud əsas sınağın təkrarlanması: səyahətdən qayıdan qəhrəman sübut etməlidir ki, bütün qəhrəmanlıqları o, yerinə yetirmişdir, bununla onun elədiklərini öz adına çıxan yalançı qəhrəmanlar - rəqiblər aradan götürülür. Belə ki, Məlikməmməd almanı oğurlayan devi yaralayır, sonra quyuyu girib onu və iki qardaşını öldürür. Üç gözəli özü ilə götürüb quyudan çıxanda xəyanətlə rastlaşır. Qardaşları kəndiri kəsib onu quyunun dibində qoyurlar və padşah atalarının yanında Məlikməmmədin hünərlərini öz adlarına çıxırlar. Bu süjetdə Məlikməmmədin başqa sınaqlardan keçib əsil həqiqəti atasına sübut etmək üçün keçirdiyi sınaq – müxtəlif rəngli geyimlərdə meydanda görünməsi əlavə sınaq hesab edilir) -

❖ və final.

Finalda qəhrəman evlənir və şahlıq taxtına sahib olur. Bununla həm başlanğıcdakı bəlalər-çatışmazlıqlar aradan qaldırılır, həm də yeni qazanclar əldə edilir, qəhrəman mükafatlandırılır.

Qruplaşmada maraqlı doğuran cəhət odur ki, hər üç mərhələdə ayrı-ayrı mif motivlərindən və rituallardan gen-bol istifadə olunur.

Sehrli nağıl qəhrəmanının *sınaqları* qədim dövrlərdə keçirilən məişət rituallarının, xüsusilə toy mərasimlərinin məzmununu təşkil edir, arxaik cəmiyyətlərdə yarananlarda isə bə'zi miflərlə üst-üstə düşür. Yaş mərhələlərinə həsr olunan keçid ritualları (məsələn, igidlik göstərmək vaxtı çatır, qeyri-adi doğuşla dünyaya gətirilən qəhrəman ovda böyük məharət göstərir, yaxud təsadüf nəticəsində eli hansısa bələdan qurtarır, düşmənlə rastlaşanda qorxub qaçmır, döyüşür və qalib gəlir – bundan sonra adqoyma mərasimi keçirilir; qəhrəman quraqlığın qarşısını alır, suyun qaşısını kəsən əjdahanı öldürür – onun şərəfinə şənlik düzəldilir və s.) nağıl

qəhrəmanlarının həyat və fəaliyyətini daim müşaiyyət edir və hadisələr onun şəxsi marağına əsasən müxtəlif məzmunlu məişət rituallarına bağlananda, eyni zamanda həmin ritualları əks etdirən mif motivlərindən də faydalanır. Bu motivlər bir növ uzun səyahətləri dövründə qəhrəmana bələdçilik edir, qarşısına çıxan maneələrin dəf edilməsində köməyinə çatır, uğurlarına cığır açır və bə'zən onun qəhrəmanlığının əsanda durur, özülünü təşkil edir. Məsələn, devlərlə üç gün, üç gecə vuruşurlar, lakin bir nəticə hasil edə bilmirlər. Yalnız mif motivinin süjetə qatılması ilə onların qələbəsi tə'min olunur. Əsir qızlardan öyrənirlər ki, devin canı kənardadır - şüşədəki quşdadır. Şüşəni sındırır, quşun boğazını üzür, devi öldürürlər.

Şaman rituallarında, atəşpərəstlik mərasimlərində, eləcə də totem miflərində bütöv bir xalqın yaşarlığının stimulu, həyatının mənbəyi ruhlarla, günəşlə, işıqla və heyvanlarla əlaqələndirilir. Ona görə də nağıllarda qəhrəmanlara dar ayanda kömək edən amillər də bu varlıqlardan ibarət olur.

P.Sentiv, C. Kempbella, V.Y.Propp və Y.M.Meletinskinin tədqiqatlarından aydın görünür ki, bir sıra simvollar, motivlər, süjetlər, eləcə də sehrlı nağılın bütöv strukturu rituallardan və miflərdən təşkil olunur. Sonuncular klassik sehrlı nağıla ritualın ekvivalent formasından danışanda, ən çox *toy mərasimlərinin* üzərində dayanırlar. Çünki toy başqa rituallarla müqayisədə genetik başlanğıca görə daha gənc və fərdiləşdirilmiş haldadır: iki şəxs – qadın və kişi arasında nikaha əsaslanır, iki ailə çərçivəsində həll olunur. Yazqabağı ilaxır çərşənbələrə həsr olunan rituallarda isə toplumun bütün üzvləri iştirak edir. Ona görə də haqlı olaraq mövsüm rituallarını yalnız miflərin və arxaik nağılların ekvivalenti kimi qəbul edirlər, toy mərasimlərini isə inkişaf etmiş klassik sehrlı nağılların.

Təsadüfi deyil ki, nağılların çoxu toy səhnəsi ilə tamamlanır. Bə'zən toy nağıl süjetinin əsas komponentinə çevrilir. Belə nağıllırdadır arxaik toy adətlərinin ən mühüm detallarının təsvirinə rast gəlirik. Məsələn,

a) *başmaq geydirməklə nişanlı tapmaq* (Azərbaycan türklərinin xalq nağılı "Göyçək Fatmada qızıl başmaq, fransızların, almanların və italiyalıların məşhur "Zoluşkasında xrustal tufli, rusların "Morozkosunda Şaxta baba, çexlərin eyni süjetli nağılında üç qoz nişanlanma rəmzinə çevrilir),

- b) *xəmirin içinə düşən nişan üzüyünün çörəkdən çıxması,*
- c) *gəlinin heyvan və qarı cildinə girməsi,*
- d) *qondarma, yalançı gəlinin eşşyə tərsinə mindirilməsi,*
- e) *bəyin, yaxud gəlinin oğurlanması* və s. motivlərdən bu gün də toy mərasimlərində istifadə olunur.

f) Deməli, nağıl süjetlərinin nisbətən real, müasir görünən ən tipik səhnələri də tarixi kökləri e'tibarı ilə mif-ritual semantikasına qidalanır.

Nəhayət, tədqiqatçıların mif-nağıl əlaqəsini araşdırarkən gəldikləri uğurlu nəticələri ümumiləşdirsək görərik ki, əsas məsələdə - mənşə-genezisin aydınlaşmasında fikir ayrılığı kəskin şəkildə nəzərə çarpmır.

Lakin toy rituallarının bütövlükdə nağılın mühüm elementinə çevrilməsini və əksər nağılların toy səhnəsi ilə tamamlanmasını müşahidə etməklə belə nəticə çıxarmaq lazım deyil ki, onların genezisi yalnız məişət rituallarına bağlıdır. Nağıl fantaziyası olduqca rəngarəngdir, onun janr xüsusiyyətlərini daha çox ilkin düşüncə tərzii — *fetišizm, totemizm, animizm və magik təsəvvürlər* müəyyənləşdirir və ümumilikdə götürdükdə miflərə söykənir, bir qədər də dəqiq desək, mayasını mifik düşüncədən alır.

İohann Qotfrid Gerden hələ 1777-ildə yazırdı: “Nağıllar mə'lum dərəcədə xalqın inanışlarının, hissiyyatından doğan təsəvvürlərinin, maraqlarının, gücünün və təbiət hadisələrindən aldığı təəssüratların nəticəsidir... İlkin çağlarda ulu əcdad yaxşı – pis bütün işləri hələ maariflənməmiş qəlbinin bütövlüyü hesabına yerinə yetirirdi.”¹⁹⁷

İnsanlar bir şeyi o halda çox arzulayırlar ki, ona əlləri çatmır, onun haqqında eşidib üzünü görmədikləri üçün nə olduğunu anlamırlar. O şeyə maraqları artıqca xəyali obrazını yaradırlar. Bu arzu məhəbbətdən, sevgidən doğanda xəyali obraz əl çatmaz olsa da, gözəl, tərəvətli, biçimli görünür. Lakin qorxudan, dəhşətdən, nifrətdən də arzu doğula bilir. Bu zaman xəyali obraz biçimsiz, eybəcər, mənfur olur. İnsanlar istəyirlər ki, yaratdıqları gerçəkləşsin və onlar vasitə ilə dəhşətin mənbəyini aradan qaldırsınlar. Məhz miflər arxaik dövrlərdə insan təfəkküründə belə doğmuşdur: dünyada baş verənlər təsəvvürlərdə əcaib hala salınmış, qərribə obrazlar şəklində canlandırılmışdır. Ulu babalarımız bütün varlıqları ilə fəlakətlərdən, quraqlıqdan, soyuqdan, mücərrədlikdən yaxa

¹⁹⁷ Йснѣя орада

qurtarmağa, şeylərin mahiyyətini anlamaqla özlərinə daha sərfəli həyat şəraiti qurmağa can atdıqları üçün miflərə, qeyri-adi varlıqların mövcudluğuna, mö'cüzələrə inanmışlar. Üalnız klassik sehrli nağıl mərhələsinə çatanda mücərrədlik labiriddən çıxmış, hadisələrin çıxış nöqtələrini tapmış, baş verənlərin, gözlə görünənlərin, duyulanların yaranma, baş vermə səbəblərini anlamışlar - miflər inanc sistemi kimi fəaliyyətəni başa vurmuşdu. Əcaib obrazlar bundan sonra qorxunc, dəhşətli görünməmiş, primitiv və əyləncəli əhvalatlar tə'siri bağışlamışdır. Xalq sənətkarları mifləri itib-batmağasını, yaddaşlardan silinməsinə istəməmiş, yeni yaranan folklor janrlarının – xüsusilə nağıl və qəhrəmanlıq eposlarının içərisində əritmişdilər. Demiurqlar – mədəni qəhrəmanlar belə *triksterlər*¹⁹⁸ əvəz olunmuş, devlər uşaqların (Cırtanın) əlində oyuncağa dönmüşdür.

Bu mə'nada nağıllarda triksterlərin fəaliyyətindən götürülən motivlərdə komik stuaşiyaların yaranması təsadüfi deyil. Belə ki, ögey ana hər gün Fatmanın əlinə bir az yun verib inəyi otarmağa göndərirdi.

“Fatma inəyi otardıği yerdə bərk yel əsdi. Yel Fatmanın yumağını götürüb apardı. Fatma:

“A Yel baba, yumağımı aparma – deyə-deyə yüyürdü.

Yel baba yumağı aparıb bir evin bacasından içəri saldı. Fatma gəlib bu evin qapısını döydü. İçəridən bədheybət bir qarı çıxıb dedi:

-A bala, nə var, nə istəyirsən?

Fatma dedi:

-Qarı nənə, Yel baba yumağımı sənin bacandan içəri saldı, gəlmişəm ki onu verəsən.

Qarı dedi:

¹⁹⁸ ТРИКСТЕР мифолоэийада мядяни гящряманын якс гаршылыбына - демонаохшар, комик, кялякбаз, шейтанямяли дублійоруна верилян аддыр. Гящряманын щярякятляринин йамсыланмасы кими дя баша дцщмяк олар. Яксяр щалларда трикстер ролунда онун якиз гардашы чыхыш едир. Бя'зи мифлярдя ися якс дублійор ролуну гящряман юзц ифа едир, башга сюзля, юзцнцн демниург фяалийятини якс тяряфдян эюстярир, йя'ни уьурларыны уьурсузлуг кими тягдим едир. Якизляр мифиндя, гардашлардан бири хейирли ишлярля мяшьул олур, диэяри ися ону якс тяряфдян тяглид едяряк – зийанкарлыг тюрядир. «Якяндя йох, бичяндя йох, йейяндя ортаг гардаш» халг драмында тянбял гардашын фяалийяти трикстерляря яасланыр. Дуалист тясяввцрлярдя трикистер юзцнц Щюрмцз вя Ящриманын тимсалында бцрузя верир: Щюрмцзцн йаратдыгларыны гардашы Ящримян мящвя чалышыр. Щюрмцз хейири, ишыбы, дцзлщцц мцдафия едир, Ящриман щяри, гаранлыбы, йаланы. Йеня орада

-A qızım, gəl mənim başıma bax, sonra yumağımı verim.¹⁹⁹

Fatma razı olur, içəri girib qarının zir-zibillə dolu olan evini silib-sütürür. Sonra qarını başına baxır, görür ki, orada tıbağa boyda bitlər, qurbağa boyda birələr var. Bununla belə qarının “ananın başı qəşəngdi, yoxsa mənim? sualına Fatma xoşüzlə cavab verir ki, “Əlbətdə, sənin. Hətta onun başındakı

bit-birələri sərcəyə, bülbülə oxşadır. Qoca adamın xətrinə dəyməməsinə və yardım etməsinə görə mükafatlandırılır. Qarı ona deyir ki, qabağına üç bulaq çıxacaq, birinin suyu süd kimi dümağ, o birininki şəvə kimi qarqara, üçüncününkü isə lalə kimi qıpqırmızıdır. Soyunub ağ suda çimərsən, qara sudan saçına, qaşına, kirpiyinə, qırmızı sudan isə yanaqlarına, dodaqlarına çəkərsən. Sonra gedib qara inəyin bir buynuzundan yağ, birindən də bal əmərsən...

Ögey ana keçəl qızını da Fatmanın yanına qoşur ki, o da naxırda qəşəngləşsin. Eyni hadisə keçəl Fatmanın da başına gəlir: yel yununu aparıb bacadan içəri salır. Lakin ögey bacı Göyçək Fatmanın hərəkətlərinin tam əksini yerinə yetirir, qarı ona “gəl, başımı bitlə deyəndə, “tfu eləyib geri çəkilir, onun “mənim başım təmizdir, yoxsa sənin ananın? sualına qəzəblə cavab verir ki, “Allah vurmuşdu səni, başın ilan-qurbağayla doludu". Maraqlıdır ki, sonrakı epizodda trikster rolunda qarı çıxış edir, özündən razı keçəl qıza Göyçək Fatmaya rəva gördüklərinin əksini tapşırır:

“A qızım, sən ki, belə dedin, ala, yununu verirəm, amma buradan gedəndə qabağına üç bulaq çıxacaq. Birinin suyu qara, birinin suyu ağ, o birininki də qırmızı. Sən əvvəlcə qara suya girib çimərsən, sonra ağ suyan başını yuyub, bir az da qaşına, kirpiyinə çəkərsən., qırmızı sudan da almına sürtərsən. Axırda da qara inəyin döşlərini əmərsən.

Nəticədə “əvvəldən də bir şey olmayan keçəl Fatma dönüb olur qara qul; hər yeri qarqara kösöv kimi. Bircə dişləri, gözləri ağarırdı, alnı da qıpqırmızı.

Oxşar epizodlar “Ağ atlı oğlan nağılında Nərbalanın və iki xəbis qardaşının da başına gəlir. Hər iki süjetin trikster miflərindən yarandığı göz qabağındadır. Eləcə də meydan tamaşalarında pəhləvanın dublyoru kimi çıxış edən kələkbazları yada salaq: pəhləvanın bütün tryuklarını addım-addım yamsılayan kələkbaz qeribə maska taxır, gürkü tərsinə geyinir, yerdə düz xətt çəkib

¹⁹⁹ Азярбайҗан халг набыллары, сящ. 20-21

üstündə “kəndirbazlıq edir. Bütün bunlar triksterlərin ritullaşmış variantıdır.

Bir məsələyə də diqqət yetirmək gərəklidir. Nağılların əksəriyyətində heyvan, quş, bitki iştirak edir. Son illərin tədqiqatlarında belə tendensiya yaranıb ki, folklorda, xüsusilə nağıllarda hansı heyvanın, quşun, bitkinin, təbiət hadisəsinin adı çəkilirsə, o, totemizmin qalığı sayılır. Doğrudur, totemizmin nağıllarımıza nüfuz etməsi danılmaz faktdır. Lakin hansı şəkildə? Demək olar ki, ilkin dünyagörüşü sistemlərinin hamısında heyvan, quş, bitki və təbiət hadisələrinə fəvqəltəbii qüvvə kimi baxılmışdır. Monoteist dini görüşlərdə də müqəddəslik dərəcəsinə qaldırılan heyvan və quşlara təsadüf edilir. Elə isə sual doğur: nağıllardakı heyvan, quş, bitki və təbiət hadisələrinin hansı halda totemizmə (yaxud başqa görüşlərə) çöykəndiyini irəli sürmək olar? Əgər sadalanan varlıqlar (məsələn, Ağ quş) nəsil artımına xidmət edirsə, totemdir, qəhrəmanı kölgə kimi izləyib himəyədarlıqla məşğuldursa, quş gildinə girmiş ruhdur – şamanizmin qalığıdır. «Ovçu Pirim» nağılında ilan nəslin başlanğıcında durmur, yaxud «Göyçək Fatma»da inək özü deyil, onun sümükləri (inək ölür, sümük burada ruhu əvəz edən vasitədir) qəhrəmana yardım edir. Lakin nağıllarımızın tədqiqinə aid elə bir mənbə göstərmək olmaz ki, bu nağıllardan çıxış edərək ilanı və inəyi totem hesab etməsinlər. R.M.Əliyev «Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər» adlı kitabında daha irəli gedərək nə qədər quş, heyvan var, hamısını totemlə əlaqələndirir, unudur ki, bununla ulu babalarımızın kökünü itə, pişiyə, tülküyə, nə bilim, daha nəyə calayır, fikrini əsaslandırmaq üçün, ilk növbədə folklorumuzun ağsaqqal tədqiqatçısına arxalanır və elə misal çəkir ki, «ustad»ının da, özünün də qənaətləri havadan asılı qalır. O, yazır: «M.H.Təhmasib qeyd edir ki, Azərbaycanın xalqının mifologiyasında it ən qədim totemlərdən biri olmuşdur. Bu totemlərə (bir heyvan bir neçə totem ola bilməz – R.Q). «Kiçik bacı», «Tuman pəhləvan», «Tacir oğlu», «Hüseyn tacirin oğlu», «Mərd və namərd» nağıllarında rast gəlmək mümkündür. «Deyirlər canavarın həyətdə yaşadığı vaxtlar idi. Onda itlər dağda yaşayırdılar. Bir dəfə itlər canavarlara dedilər: - Gəlin, bir günlüyə yerimizi dəyişək. Sizin yeriniz istidi, sizə adamlar yaxşı qulluq edirlər. Bir cün birz orada yaşayaq... Canavarlar inandılar, dağa çıxdılar. İtlər də həyətlərə doluşdular. Sabahı günü canavarlar istədilər öz yerlərinə qayıtsınlar. İtlər insanları tərk etmədilər. O

vaxtdan canavarlar dağda-daşda *ulayır*, yerlərini istəyir, itlər isə onlara acıq verərək *hürürdülər*». ²⁰⁰

R.M.Əliyevin hardan götürdüyü bəlli olmayan bu alleqorik əhvalat məgər mifdir? Bir də canavarın ulamağının, itin hüzməyinin səbəbini aydınlaşdırmaq totemizmdirmi? Elə isə müəllif nəyə əsasən qeyd edir ki, «mifdə təsvir olunan bu hadisə «Tacir oğlu» və «Hüseyn tacirin qağılı»nda öz əksini tapmışdır. Bu nağıllarda hər iki totemin bir-biri ilə rəqabəti mübarizə xarakterindədir». ²⁰¹

R.M.Əliyevin sözügedən kitabında fikirlər o qəqər dolaşıqdır ki, onları bir-bir xırdalamağa ehtiyac duymuruq.

Nağıl təhkiyəsinin, bədiilik üsullarının, ən'ənəvi formullarının, eləcə də əksər stilistik göstəricilərinin miflə bağlılığı nəzərdən qaçırılmamalıdır. Qeyri-müəyyənlik və zaman-məkan uyğunsuzluğu nağılların əvvəlində gələn pişrovlarda elə qərribə şəkildə təqdim olunur ki, uydurma əyləncəyə çevrilir. Əslində insan, heyvan, quş və həşəratların xasiyyəti ilə bir araya sığmayan davranışlar, fəaliyyətlər mifik düşüncəyə xasdır. Sanki ulu əcdad bir vaxtlar sitayiş edib kor-koranə inandığı varlıqları sadalayır və sadələşməyə görə öz-özünə gülür:

Badi-badi giriftar,
Hamam-hamam içində,
Xəlbir saman içində.
Qarışqa şıllaq atdı,
Dəvənini qıçı sındı.
Hamamçının tası yox,
Baltaçının baltası yox.
Orda bir tazı gördüm,
Onun da xaltası yox.
Günlərin bir günündə,
Məmmədnəsir tinində
Göy imamın belində.
Biri varıdı, biri yoxudu,
Allahdan başqa heç kim yoxudu.
Mən çox şılaşı yemişəm,

²⁰⁰ Ялийев Р.М. Азырбайган набылларында мифик эюрцшляр. – Бакы, 1992, сяц.

33

²⁰¹ Ёня орада, сяц.

Heç belə yalan deməmişəm.²⁰²
("Daş üzük nağılından)

Klassik formalı sehrlı nağılların qəribə şe'r parçası ilə – *pişrovl*a başlaması ilk baxışda dastan ustadnamələrini yada salır. Lakin məzmunu ilə yaxından tanış olduqda görürük ki, pişrovların ustadnamələrlə əlaqəsi formal, zahiri xarakter daşıyır, başqa sözlə, hər ikisinin epik ən'ənəyə məxsus janrın çıxış nöqtəsində durması, nəzmlə yaranması, qoşulduğu bədii əsərin məzmununa uyğunlaşmaması və s. cəhətləri ilə bir-birinə yaxınlaşsa da, mənşəyinə, funksiyasına görə ayrılır. Əslində onları heç müqayisə obyektinə çevirmək mümkün olmur. Bircə bu qənaəti irəli sürməyə imkan verir ki, folklorda nəzmlə nəsrin sintezi dastanla başlamır, daha qədim epik janrlarda sınaqdan çıxarılır.

Pişrovlara gəlincə, arxaik dövrlərdə müstəqil janr olması, sonradan nağıllara keçib "ilk sözü ələ alması və qaravəlinin isə bütöv süjetini təşkil etməsi qənaətindəyik. Yada salaq ki, pişrovların şe'r strukturu yanılmaclarla, sanamalarla və düzgünlərlə üst-üstə düşür, bir çox misraları dəyişikliyə uğramadan sözügedən uşaq folkloru nümunələrində təkrarlanır.

Müstəqil janr kimi ulu əcdadın şifahi yaddaşında yaşadığı arxaik dövrlərdə pişrovların məzmununun tamamilə miflərdən təşkil edildiyi şübhəsizdir. Rabitəsiz, əlaqəsiz görünən fikirlərdə miflərin izləri qalmaqdadır. Məsələn, "Xəlbir saman içindədir. Miflərdə insan xəlbirlə daşınan torpaqdan yoğurulur. Külək samanı sovuranda insana da nəfəs verir. Qarğışlardan biri bu təsəvvürə əsaslanır:

"Torpağımı xəlbirlə daşsınlar!

Qarışqanın şıllaq atması ilə dəvənin qıçının sınması gülünc görüncə də, əski miflərdə bundan da qəribə motivlərə təsadüf olunur. Eləcə də qarışqanın güclü, qüdrətli və iri olması, dünyanın özünü belində daşıya bilməsi haqqında təsəvvürləri də unutmaq düz deyil. "Süleyman və qarışqa nağılında ağılı, bacarığı, qənaətliliyi ilə peğəmdəri mat qoyan qarışqa tövlələrində at saxlayır, onun anbarları ağzına kimi yaraqla, lə'l-cəvahiratla doludur, yaşını soruşanda cavab verir ki, "Dünyaya görə hələ cavanam.

"Göyün imamın belində olmasına gəlincə, burada fikir təhrif olunmuşdur. İlkin variantında bu misranın "Göy Yerinin belində

²⁰² Набыллар.- Бакы,1985, сящ,122

şəklində işlənməsi şübhəsizdir.

Pişrovlar məzmun və formasına görə rəngarəngdir. Müxtəlif dövrlərdə yaranması hiss olunur. Arxaik məzmunlu pişrovlarda “milçəyin belinə minib körpünü (başqa variantlarda “körpü yerinə “çay işləyir, əslində çay olmalıdır, çünki körpü varsa, milçəyə minmək nəyə lazım? Ola bilsin ki, körpünü vızılı ilə, yə‘ni sür‘ətlə keçmək mə‘nasındadır) keçməkdən bəhs olunur. Bu, sırf mif motividir. “Dəvənin göhnə hamamda dəlləkliyi isə bir məsələ açılır: “Köhnə hamama təzə mıx vurmaq.

Məşhur “Cırdan nağılında devi məcbur edirlər ki, xəlbərlə su daşsın. Həmin motiv “Yabaynan dovğa içmək şəklində pişrovlarda da özünə yer tapır:

Həkan-həkan içində,
Qoz girdəkan içində
Dəvə dəlləklik edər,
Köhnə hamam içində.
Qarışqa şıllaq atdı,
Dəvənini qıçı batdı.
Milçək mindik, çay keçdik,
Yabaynan dovğa içdik...²⁰³
(“Həsən Qaranın nağılından)

Sadalama formalı pişrovlar sonrakı dövrlərin istehsalıdır. Onların məzmununun müəyyən məqamları dastanlardakı ustadnamələrlə üst-üstə düşür. Doğrudur, təkərləmələri xatırladan həmin pişrovlar uzun-uzadı və‘dlərlə başlanır (nağılçı kimlərdən və nələrdən söz açacağını və‘d etsə də, pişrovların tələbinə uyğun olaraq axırda yalançı çıxır, tamam başqa məzmununda nağıl danışır):

“Sizə hardan xəbər verim, az danışanlardan, qaradınməzlərdən, mırt-mırt arvadlardan, hürməyənlərdən, ulamayan çaqqallardan, (*Diqqət etsəniz görərsiniz ki, ardınca əvvəlkilərin əksi sadalanır: az danışan - çox danışan, qaradınməz - dilli arvad – R.Q.*) çox danışanlardan, dilli arvadlardan, küsəyənlərdən, oğrulardan, yalançılarından, yoldaşa xain olanlardan, vəfasızlardan, əhdinə əməl etməyənlərdən, buzov minib çay keçənlərdən, yaba ilə dovğa

²⁰³ Ёня орада, сящ. 425

içənlərdən, xoruz belində bostan əkənlərdən, kosasaqqallardan, göygözlərdən, nə bilim nədən, nə bilim nədən...²⁰⁴

Nağılçılar öz repertuarları ilə dinləyiciləri tanış edib qurtarandan sonra pişrovun əsas hissəsinə keçirlər. Maraqlıdır ki, burada arxaiklərdə nəzərə çarpan rabitəsiz fikirləri atalar sözü və məsəllər, alqış, qarğışlar əvəz edir:

“Lə‘nət quyuqlu yalana,
rəhmət quyuqsuz düzə.
(qarğış-alqış)
Rəhmət yazana,
lə‘nət pozana.
(alqış-qarğış)
Söz qalsın, insan getsin,
Yaxşılıq qalsın, pislik getsin.
Bir qoz pozana, iki qoz düzənə.
(atalar sözü və məsəl)
Dost var olsun,
düşmən puç olsun!
(alqış-qarğış)
Ağıllı yesin,
ağılsız hesablınsın. (atalar sözü və məsəl)
İndi gələk mətləbə.²⁰⁵
(“Tapdıq nağılından)

Nağıllarda sırf səsial problemlərin həllinə yönələn satirik məzmunlu pişrovlara da rast gəlirik:

Bəli, nağıl binasını qoyax yavaş-yavaş,
Olum qarında qulnan qarabaş,
Dövlətli vurur plova şapalax,
Kasıb tapmaz bir kasa bozbaş.
Hə, sizə nə söyləyim, kimdən danışım,
qədim əyyamdan.²⁰⁶
(“Qızıl qoç nağılı)

²⁰⁴ Ёня орада, сящ. 220

²⁰⁵ Ёня орада, сящ. 220

²⁰⁶ Ёня орада, сящ. 353

Ola bilsin ki, haqqın, ədalətin tapdandığını kəskinliklə məclis iştirakçılarına bəyan edən nağıl yaradıcısı bu pişrovla V.P.Vaqifin məşhur qoşmasına da qol-qanad vermişdir. Görün, yuxarıdakı təsvirlə şairin yoxsulluqdan doğan fikirləri necə həmahənnə səslənir: hamının noğula, şəkərə, qəndə batdığı bir vaxtda, kasıbın evində “axta zoğal da tapılmır:

Bayram oldu, heç bilmirəm neynəyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügiylə yağ, hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.²⁰⁷

Pişrovlardakı lirik-psixoloji parçalar dinləyicilərin əhval-ruhiyyəsinə uyğun olaraq yaradılmışdır. Onlarda xalq mahnılarının ruhu duyulur. Yaxın keçmişdə nağıl gecələrində xanəndələr tərəfindən ifa edildiyini güman etmək olar.

Dedim getmə, qal,
Gəl ol abdal,
Mən olum diləfkar.
Dilimdən nə dedim yarə,
Eşq odunu bəyan eylə,
Ya məni öldür, qan eylə,
Ya seyrağıbı gözdən sal.²⁰⁸

Azərbaycanın son orta əsrlər dövründə yaranan nağıllarda Şah Abbas əsas qəhrəman kimi çıxış edir. Xalq yaradıcılığında bu tarixi şəxsiyyətə ikili münasibət mövcuddur. Əksər hallarda qanıçən, qadın düşkünə, kef əhli kimi xarakterizə edilir, sadə peşə adamlarının arasından çıxmış qəhrəmanla qarşılaşdırılır və onun tə'siri ilə haqq, ədalət tərəfə keçir. Tarixdən Səfhəvilər xanədanlığının aşıqları, sənətkarları himayə etməsi də mə'lumdur. Ona görə də Şeyx Səfinin nəslinin davamçısı, Böyük Şah İsmayılın nəticəsi Şah Abbası idealizə edənlər də tapılırdı. Lakin onun öz xaltının – Azərbaycan türklərinin başına gətirdiyi bəlalar folklorda tə'sirsiz qalmamışdır. Nağılların özündə Şah Abbası açıq ağına

²⁰⁷ Вагиф.Ясырляри. – Бакы, 1988, сящ. 82

²⁰⁸ Ёня орада, сящ.162

ifşa etməyə cəsarət tapılmasa da, pişrovlarda gülünc hədəfinə çevirmiş, lağa qoymuşlar:

Şah Abbas cənnətməkan,
Tərəziyə vurdu təkən,
İki qoz, bir girdəkan.²⁰⁹
("Beçə dərviş nağılı)

Nağıllar məzəli, əyləncəli *sonluqla* tamamlanır. Marahlıdır ki, bə'zən arzulamalar, alqışlar, bə'zən də sadəcə toy şənliyinin təəssüratı sonluqların məzmununu təşkil edir. Lakin Azərbaycan xalq nağıllarının ən geniş yayılmış sonluğu «üç alma» mifinə söykənən bulmaca – söz oyunudur:

«Göydən üç alma düşdü,
biri mənim,
biri nağıl deyənin,
biri də özümün.²¹⁰

Dolamaları xatırladan bu sonluqda, əslində ən əski təsəvvürlər əks olunur. Başqa sözlə, fikirləri fırlatmaqla almaların üçünə də özünə götürmək motivi miflərdən alınmışdır. Diqqət yetirin: alma göydən düşür. Miflərdə Adəm və Həvvə göydə yerləşən cənnət bağından alma oğurlayırlar. Ona görə Yerə sürgün edilirlər. Dərvişlər ər-arvada üç alma verəndə onların üç övladı dünyaya gəlir və şərt kəsirlər ki, onlardan birini ona verməlidirlər. Qocaları cavanlaşdıran almalar da üçüncü təşəbbüsdə qorunur. «Bəxtiyar» nağılında üç almanın başqasına verilməməsi motivinə rast gəlirik ki, mif ən'ənəsinə söykəndiyi şübhəsizdir:

«Nurizad dedi:
-Bəxtiyar almaları hara aparırsan?
Bəxtiyar cavab verdi:
-Padşaha.
Qız dedi:

-Bəxtiyar, dəli olmamısan ki? O almaları hər kəs yesə, on beş yaşında cavan olar. Ala, sənə ona oxşayan □ *alma* verim, apar

²⁰⁹ Ёня орада, сящ. 162

²¹⁰ Ёня орада, сящ. 132

padşaha. Gətir onları özümüz yeyək.

Bəxtiyar almaları alıb qoydu cibinə. Cənnət almalarını özləri yedilər, o biri almaları da verdi padşaha.»²¹¹

Alma nağılların əksəriyyətində mübahisə, narazılıq obyektinə çevrilir. Yunan miflərində «nifaq alması»ndan bəhs olunur. Gecənin qızı, Xaosun nəticəsi Erida açlığı, kədəri, matəmi, müharibələri, qətləri, qanunsuzluğu, ağır zəhməti meydana gətirir. Zevs onu Yerin kökündə yerləşdirir ki, həmişə insanın xidmətində dursun. Çünki bitkilərin də kökü oradan keçirdi. Ağacların bol meyvə gətirməsi Eridanın ixtiyarında idi. O, Peleyin və Fetidanın toyunda qadınların üstünə «gözəllər gözəli» sözləri yazılmış alma tullayır. Bu hərəkət üç qadın tanrı arasında bir-birinin məhvinə səbəb olan nifaq salır.²¹² Beləliklə, Yunan, xristian və müsəlman mifologiyasında alma nifaq mənbəyidir. Nağıl sonluğundakı «göydən düşən üç alma» da bir növ nağılçı ilə dinləyici arasına «nifaq» salır.

Maraqlıdır ki, nağılçı bə'zən səxavət göstərüb göydən düşən almanın ancaq birini özünə götürür, o birilərini isə itlə pişiyə və qulaq asanlara və'd edir.²¹³

Nağıl sonluqlarının başqa variantları da maraq doğurur:

«Burda nağıl tamam oldu,
qazan aşla doldu.
toxlar yedi, aclar doydu...»²¹⁴

Yaxud:

«Onlar yeyib, içib yerə keçdilər.
Siz də dövrə keçin».²¹⁵

Və yaxud:

Mən sağ, siz salamat.

²¹¹ Набыллар, сящ. 140

²¹² Мифологический словарь, М., 1991, стр. 638

²¹³ Азәрбајҹан халг набыллары, сящ. 206

²¹⁴ Набыллар, сящ. 83

²¹⁵ Азәрбајҹан халг набыллары, Бакы, 1988, сящ. 282

Mən yüz yaşayım, siz iki əlli.
Hansı çoxdu, siz götürün, yerdə qalan mənim.²¹⁶

Sonuncuda Azərbaycan türklərinin qədim say sistemindən (100 – «iki əlli» şəklində deyilirdi) istifadəyə təsadüf olunur.

Beləliklə, mif-nağıl sintezi folklorun epik qolunun inkişafına güclü təkan vermişdir. Miflər bə'zən açıq şəkildə, bə'zən də simvollaşdırılmış halda nağıl süjetlərinə keçməklə ilk növbədə öz ömrünü uzatmış, əcdadlarımızın ilkin düşüncə tərzini bu günədək qoruyub saxlamışdır.

Nağıllar ayrı-ayrı xalqlar arasında rabitə yaradan vasitədir. O, yazırdı: “Nəhayət, xalqların bir-biri ilə necə əlaqə yaratmaları, mə'lumatları bir-birinə hansı formada çatdırmaları bizə aydın oldu. Əgər bunu bütünlüklə dərk ediriksə, onda ipdən yapışıb irəliləməyə cəsarətimiz çatacaq. O ipdən ki, ən qədim düşüncədə mö'cüzəli dairə və naxışlar şəklində bütün dünyanı əhatə edir. Bəşər övladı bu ipin izinə düşməsəydi, poeziya doğula, yaşaya və inkişaf edə bilməzdi.²¹⁷

Mifi bədii yaradıcılığın uşaqlıq çağı - hələ şüurun mənimsənilmədiyi südəmərlik dövrü ilə müqayisə etsək, nağıl onun gəncliyidir, yetkinliyidir. Uşaqlıq olmasa, gənclik dövründən danışmaq mümkün deyil. Deməli, bir xalqın mifi yoxdursa, onun nağılı da olmamalıdır. Çünki nağıl mif üzərində pöhrələnmiş və qol-qanad açmışdır. Azərbaycan xalqının miflərini görməyənlər onun kökünə xəyanət edirlər. Mifologiyasını dananlar nağıllarına kor baxır, ayaqlarını bu torpaqdan üzüb havada saxlayırlar. Lakin danmaqla, görməməzliyə vurmaqla uzağa getmək mümkündürmü?

Xalqımızın mədəniyyətinin, xüsusilə bədii yaradıcılığının miflərdən sonrakı mərhələlərində – cavanlığında və qocalığında elə nəhəng abidələr (Qobustan qaya rəsmləri, Qax, Şəki və İsmayılı kurqanları, Naxçıvan daş kitabələri, “Kitabi-Dədə Qorqud oğuznamələri, “Koroğlu eposu və s) qurulmuş və simalar (Nizami, Nəsirəddin Tusi, Nəsimi, Füzuli və b.) doğulmuşdur ki, onların nə ayağını bu torpaqdan üzməyə, nə də yeni yığaranların mənşəyini ulularımızın miflərindən təcrid etməyə heç kəsin gücü çatmaz.

Böyük alman dramaturqu Fridrix Şiller ölüm ayağında köks ötürərək demişdi: “Mənə nağıl verin. Axı onlarda bütün nəhəng və

²¹⁶ Набыллар, сящ. 36

²¹⁷ Братья Гримм. Сказки. –М.,1987, стр. 468

gözəl şeylərin bünövrəsi üçün material vardır.²¹⁸

²¹⁸ Герберт Скурла. Братья Гримм. Очерк жизни и творчество. –М.,1989, стр. 67

MİF VƏ ƏFSANƏ, RƏVAYƏT

Əfsanələrin janr xüsusiyyətləri. Miflə nağıl arası keçiddə meydana gələn, biçimlənməyən, sabit struktur əlamətləri yaradılmayan ədəbi forma. Əfsanələrin təsnifatı. Təbiətin özünün və hadisələrinin mənşəyinə əfsanəvi baxış. Totem və kultların əfsanələşməsi. Dağlar, qayalar, çaylar, göllər, bulaqlar, heyvanlar və quşlar əfsanə qəhrəmanları kimi. güllər, çiçəklər miflərdə və əfsanələrdə. Yer adlarının əfcanələrlə şərh. Maral azərbaycan türklərinin əfsanəviləşmiş totemidirmi? Predaniya nədir? Rəvayətlərin əfsanələrlə və miflərlə bağlılığı. Dini və tarixi rəvayətlərdə ilkin təsəvvürlərin izləri.

Azərbaycan folklorşünaslığında az tədqiq olunan epik janrlar sırasına əfsanə və rəvayətləri də daxil etmək olar.

Əfsanə və rəvayətlər haqqında bilgini ancaq dərsliklərdən, ədəbiyyatşünaslıq lüğətlərindən və folklor toplularına yazılmış ön sözlərdən almaq mümkündür. Doğrudur, fil. elm. doktoru S.Paşayev əfsanə və rəvayətlərə xüsusi tədqiqat işi həsr etmişdir. Təəssüf ki, göstərdiyimiz mənbələrdə sözügedən janrlar elə bəsit və müəmmalı şərh edilir ki, tədqiqində, təbliğində və tədrisində fayda verməsi şübhə doğurur. V.Vəliyev və P.Əfəndiyevin oçerklərində janr miflərlə, nağıllarla eyniləşdirilir. Əfsanə və rəvayətlərin ən yaxşı toplayıcısı və tədqiqatçısı S.Paşayev də ziddiyyətli mülahizələrdən yaxa qurtara bilmir.

Azərbaycan türklərinin epik ənənəsində əfsanə və rəvayətlərə xüsusi yer ayrılır. Torpağını, obasını öz qanı bahasına yadlardan qoruyan ulularımız onun hər qarışına – orada rastlaşdığı hər daşa, çaya, gölə, çəmənə, meşəyə, torpağının üstündə gəzib dolaşan heyvanlara, sinəsində bitən güllərə, çiçəklərə, havasında süzən quşlara əfsanələr düzüb qoşmuşdur, bununla doğma yurdlarınaöz

möhürlərini vurmuşdular ki, gələcək nəsillər o yerlərin türklərə məxsusluğunu təsdiqləyə bilsinlər və ulu tanrıdan əcdadlarımıza miras qalan vətəni göz bəbəkləri kimi qorusunlar.

Bu zəngin sərvətin – bədii yaradıcılıq nümunələrinin türk yurdu – Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan nənə-babalarımızın yaddaşlarından vaxtında toplanmaması bəlkə də sonsuz faciələrimizdən biridir. Çünki illər araxada qalandan sonra mənfur düşmən ələsgərlərimizin qəbirlərinin altını üstünə çevirdikləri kimi, onların ayaqları dəyən daşlara, yollara, düzlərə, meşələrərə, çəmənlərə, qayalara, dağlara, suyunu içdikləri sərin bulaqlara qondarma erməni adlarını yapışdırıb öz «əfsanələrini» toxuyacaqlar.

Nədənsə, tədqiqatçılarımız əfsanə və rəvayətləri müəyyənləşdirən əlamətləri düzgün göstərməkdə çətinlik çəkmişlər. Onları epik folklorun digər nümunələri ilə səhv salmış, bir formanın başqasına keçməsinin və jarlararası qarşılıqlı əlaqənin üstündən xətt çəkmiş, eləcə də elmin ümumi prinsiplərini bir kənara atıb fərdi yollarla qəribə şərhlər vermiş, bununla şifahi xalq ədəbiyyatının orijinal, spesifik çalarlı janrını nəyəsə oxşatmağa cəhd göstərmişlər. Lakin ən sadə suala – «Əfsanə nədir?» sualına dəqiq cavab tapa bilməmişlər.

Əfsanə²¹⁹ Avropa və rus folklorşünaslığında «leqenda»²²⁰ adlanır. Yazılı ədəbiyyat meydana gələndə yə‘qin ki, daş kitabələrə, papiruslara, perqametlərə köçürülən ilk əsər leqenda olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan xalqının da «Astiaq» və «Tomiris» rəvayətləri neçə min il əvvəl «tarixin atası» Herodot tərəfindən qələmə alınmışdır. Klassik yazılı ədəbiyyatın epik ən‘ənəsinin mayalandığı mühüm mənbələrdən biri də əfsanələr sayılır. Nizami «Xəmsə»sinin bir çox motivlərini bilicilərdən eşitdiyini dəfələrlə qeyd etmişdir. «İsgəndərnamə» poemasında isə İsgəndərin doğulması haqqında üç-dörd mənbədən əldə etdiyi əfsanə

²¹⁹ ЯФСАНЯ – фарс сюздцдр, щярфи мя‘насы «ясли олмайан щекайя», йахуд «дилляря дщян вагия» демякдир. Низами вя Фцзули юз епик ясярляринин бя‘зи мотивлярини щамыйа бялли олан халг яфсанялярдян уютцрдцклярини е‘тираф едирляр.

²²⁰ ЛЕГЕНДА – латын дилиндян алынмышдыр, «охумалы», йахуд «охумаг цццн тьовсиййя олунан ясяр» анламындадыр. «Легенда» терминин мянщяий халгдан дейил, китаблардан эялир. Авропада орта ясярляря аид йазылы ядябийатда ян популяр ясярляря «легенда» дейилирди. Сонракы дьоврлярдя халг йарадыгыльыына кечмищ вя гядим заманларда баш вердийи зянн едилян ящвалатлар беля адландырылмышдыр.

variantlarını oxuculara təqdim edir və ən dolğununun müdafiəsində durur. Nizamimülmük «Siyasətnamə»sində və Əl-Ustad «Munisnamə»sində əfsanələrdən gen-bol bəhrələnmişdir. Füzuli «Leyli və Məcnun»u «aləmə bəlli əfsanə» kimi ağsaqqallardan dinlədiyinə işarə etmişdir.

Lakin əfsanələr minilliklər boyu yazılı və şifahi ədəbiyyatın populyar janrlarından biri olmasına baxmayaraq, bu günədək (nə Qərbi Avropa ölkələrində, nə Rusiyada, nə də bizdə) spesifikliyi, özünəxas cəhətləri aydınlaşdırılmamışdır. Buna görə də S.Paşayev əfsanə janrının xüsusiyyətlərini şərh göstərkən, rus ədəbiyyatşünaslığından gətirdiyi sitatın çevrəsindən kənara çıxma bilmir. Gəldiyi qənaətlər özünü doğrultmur. O, yazır ki, «Poetikada «əfsanə» anlayışı altında bütöv bir janr təsəvvür edilir. «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti»ndə (Moskva, 1974, səh. 171) əfsanənin spesifik janr xüsusiyyəti belə müəyyən edilir: «Əfsanədə təhkiyənin əsasında *mö'cüzəli, fantastik* bir hadisə dayanır və onun quruluşunu, obraz və təsvir vasitələri sistemini müəyyən edir»²²¹. Məgər miflərdə və nağıllarda belə deyil? Əslində Azərbaycan əfsanələrində *mö'cüzəli, fantastik* hadisə öləri verilir və epizodikdir. Cəmiyyətdə baş verən ən adi hadisə (qadının saçlarını yuması, ov səhnəsi, çobanın qoyun otarması, iki gəncin bir-birini sevməsi və s.) ilə başlanır və insanların səhv əməllərinin nəticəsində qeyri-adi stüasiya yaranır, qəhrəman quşa, daşa, qayaya, çaya və s. çevrilir. *Mö'cüzəli, fantastik* hadisənin əsasında məhz çevrilmələr, «ciildini, formasını dəyişmələr» durur. Əfsanənin quruluşu sadə, bəsit olduğu üçün onda «obraz və təsvir vasitələri sistemi» yoxdur. Bə'zən əfsanənin ancaq bir obrazı olur, qısa və yığcam cümlələrlə onun həyatının son epizodu təsvir edilir. Burada təsvirlər bəzək-düzəksizdir. Bədiiliyin dəyəri yalnız *çevrilmə, dəyişmə* epizodunda quşla, heyvanla qəhrəmanın əvvəlki halını bağlayan detalların uyğun gəlib-gəlməməsi ilə ölçülür. Məsələn:

«Qızın əl-ayağı xınalı olduğu üçün, kəkliyin də ayağı xınalı olur».²²²

S.Paşayev rus folklorşünaslığından gətirdiyi şablon fikirlərələ janrın ələmətlərinə güzgü tutmağa çalışır: «Əfsanə haqqında başqa bir elmi şərhdə göstərilir ki, əfsanə şifahi xalq hekayəsi olub, onun əsasını *fantastik obraz və ya təsəvvürlər təşkil edir ki, bunu hekayəçi*

²²¹ Азярбайъан халг яфсаняляри. – Бакы, 1985, сящ. 5

²²² Йеня орада, сящ.91

və dinləyici həqiqətə uyğun hadisə kimi qəbul edir. (Bu fikirlər V.Y.Proppun nağıllar haqqında irəli sürdüyü mülahizələrdir ki, iqtibas olunaraq uğursuz şəkildə leqendaya şamil edilmişdir – R.Q.) Rəvayətdən fərqli olaraq əfsanə həmişə öz mündəricəsinə görə fantastikdir və əfsanədə keçmişdən bəhs olunduğu kimi *indidən və gələcəkdən* (Görəsən, hansı əfsanələrdə? – R.Q.) də söhbət açılır. (Bax: K.V.Distov. Leqenda – KPG, t. IV, 1967, s.90)».²²³

Müəlliflərin qənaətlərinə müdaxiləmizi etikadan kənar sayanlara onu çətdirməyə istəyirik ki, elmi izah mücərrəd (abstrakt) ola bilər, lakin dəlillərə və faktlara söykənməli, dəqiqlik prinsipi gözlənilməlidir. Fikrin hansı yollarla təqdimi şərt deyil, əsas odur ki, mahiyyət ortaya çıxarılsın, problem düzgün həllini tapsın. Gətirilən statda «fantastik obraz və təsəvvürlər» əfsanənin əsas janr əlaməti ki təqdim olunur. V.Y.Proppun mə'lum tezisini eyni qaydada mifə də, nağıla da, əfsanəyə də aid edirlər. Onda sual ortaya çıxır mif fantastikası ilə nağıl fantastikası (bunu yuxarıda geniş izah etmişik), nağıl fantastikası ilə əfsanə fantastikası arasında fərq nədədir? K.V.Distov bu fərqi əfsanə fantastikasında «indidən və gələcəkdən söhbət açması»nda görür. Bizcə, bu fikri də eynilə nağıl haqqında (əgər folklorun epik ən'ənəsində gələcəkdən danışan fantastika varsa) söyləmək mümkündür.

Əfsanələrimizin ən böyük tədqiqatçısı rus folklorşünaslarından alıb oxuculara az qala sabitləşmiş qanun kimi təqdim etdiyi fikirlərin yanlışlığını duymur, lakin təsadüfi xarakter daşısa da, bir qədər sonra yazdıqlarının əksinə çıxır: «Əfsanə mifdən onunla fərqlənir ki, o daha *gerçək tarixi hadisələrə və tarixi şəxsiyyətlərə* əsaslanır».²²⁴

Alim bu xüsusiyyətləri əvvəl rəvayətlərə aid edərək yazmışdı: «Əfsanə folklor ədəbiyyatlarında əsətir və rəvayətə yaxındır (özü də təsdiq edir ki, rəvayət başqa janrdır). Mə'lum olduğu kimi, rəvayət daha çox real həyat həqiqətlərinin təhkiyə formasında bədii ifadəsidir. Rəvayət – olmuş, baş vermiş həyat hadisəsinin yığcam in'ikasıdır. Doğrudur, o da dəyişir, vaxt ötdükcə, törədiyi yerdən başqa bir yerə, əraziyə keçdikcə nəyisə itirir və ya nə isə yeni bir cizgi, hadisə əlavə olunur və beləliklə, rəvayət öz ilkin mənbəyindən uzaqlaşmış olur. Lakin bununla rəvayətin reallıq əsası aradan qaxmır. Digər tərəfdən, rəvayət daha çox tarixi

²²³ Ёня орада, сящ. 5

²²⁴ Ёня орада, с. 6

şəxsiyyətlərin həyatı və hünərləri ilə bağlı olur və buna görə də onun gerçəkliyi uzun müddət hifz olunur». ²²⁵

Lakin müəllifin oxuculara təqdim etdiyi bir neçə topluda ²²⁶ bu keyfiyyətləri özündə tam əks etdirən bir nümunə də olsa, tapmaq mümkün deyil. Doğrudur, «Azərbaycan xalq əfsanələri» kitabında «Muğan qızı» adlı bir əsərə rast gəlirik. Orada Nadir şahın Azərbaycana (Muğana) yürüşündən bəhs açılır. Muğan torpağının Muğan adlı igid oğlunun böyük bir ordu ilə döyüşü təsvir olunur. Lakin o, ağır yaralanır və ölür. Sonra onu nişanlısı Reyhan əvəz edir, döyüş meydanında düşməne sinə gərir. O, qan tökmək istəmədiyindən Nadir şahın özünü təkbətək döyüşə çağırır. Guya az qala bütün Şərqi zəbt etmiş, Fransa kimi qüdrətli Avropa ölkəsini lərzəyə gətirmiş qüdrətli dövlət xadimi və sərkərdə bu təklifdən çəkinir və meydana oğlunu göndərir. Nadirin oğlu görür ki, qarşısında dayanan uzun hörüklü bir qızıdır. Onun gözəlliyinə vurulur. Döyüşdən imtina edir. Nadir şah ona da, Muğan adını özünə götürmüş Reyhana da kələk gəlir. Reyhan xəyanətin qurbanı olur. Bundan sonra şahın oğlunun iştahı qaçır. Düşməni qızına vurulduğunu gören Nadir şah oğlunun gözlərini çıxartdırır. Sən demə, Muğan qızının «əksi oğlanın gözlərində deyil, ürəyində imiş». Nadir şah etiraf edir ki, Muğan qızı onu da, oğlunu da məhv etdi.

Biz əvvəldə məqsədyönlü şəkildə «Muğan qızı»nı rəvayət əvəzinə (halbuki, müəllif onu əfsanə kimi təqdim edir), əsər adlandırdıq. Çünki tam əminliyi ilə deyə bilərik ki, bu, xalqın yaradıb yaddaşında yaşatdığı yfolklor nümunəsi deyil, toplayıcının özünün düşünüb qələmə aldığı hekayədir. Əsərdəki bəzi motivlərinə tamamilə başqa münasibətlə söylənən əfsanərdə rast gəlirik. Lakin Nadir şahın Muğana yürüşünə həsr olunan «Muğan qızı» əsərinə göçürüləndə özünü doğrultmur.

Bu qənaətə bir neçə səbəbdən gəlmişik. Birincisi, əsərin dili, üslub xüsusiyyətləri şifahi xalq yaradıcılığının tələblərini ödəmir. Fərdi yaradıcılıq məhsuludur. Əfsanə, yaxud rəvayət üslubunun, ümumiyyətlə, şifahi nitqin heç izi-tozu da yoxdur. Əsərin ilk

²²⁵ Ёня орада

²²⁶ Бах:Пашайев С. Низами вя халг яфсаняляри, Бақы,1982; Ёурдумузон яфсаняляри, Бақы, 1976; Ёанардаь яфсаняляри (Топлайыб чапа щазырлайаны С.Пашайев), Бақы,1978;Азярбайьан халг яфсаняляр (Топлайаны вя тяртиб едяни филолоэийа елмляри намизяди Сядник Пашайев), Бақы, 1985

abzasına diqqət etsəniz, görürsünüz ki, bu, müəllif tərəfindən edilən uğursuz təşəbbüsdür:

«Arazın sahilinə cəmləmiş Nadir şahın ordusu Muğanı gözü altına almışdı. Rüzgarın amansızlığı bir yandan, Nadirin qoşunları da bir yandan əhalini çıxılmaz vəziyyətə salmışdı. Bununla belə, Muğan elatını sevindirən, adamların qəlbinə istilik, qollarına güc gətirən bir qüvvə də var idi. (Müəllif unudur ki, xalq yaradıcılığı üslubunda cümlələr sadə, əksər hallarda birtiplidir, tərkiblərdən istifadə olunmur –R.Q.) Bu qüvvə – elatın igid oğlu Muğanın başına topladığı qoşun idi. Muğan həqiqətən Muğan torpağının adlı-sanlı, vurub-tutan igid oğlu idi. Belə olmasaydı, elin ağsaqqalı Dünyamalı kişi gözünün ağı-qarası, at minib, qılınc oynatmaqda səriştəsi olan, öz gözəlliyi ilə hamını mat qoyan yeganə qızı Reyhanı bu kasıb oğlana nişanlamağa razı olmazdı».²²⁷

Bu girişi rəvayət janrının tələblərinə uyğun quraşdırmağa qüvvəsi çatmayan alim əsəri üçün elə şablon qəliblərdən faydalanır ki, onlarda folklorla əlaqəni, bağlılığı göstərən bir cəhət də tapmaq mümkün deyil.

Azərbaycan folklorşünaslığında bu ziyanlı tendensiyanın bünövrəsinin nəzəriyyəçi alim M.h.Təhmasib tərəfindən qoyulması ancaq təəssüf doğurur. O, xalqın qanına, iliyinə işləyən «Koroğlu» dastanının «akademik» nəşrini hazırlayıb çap etdirmişdi. Dastanın variantlarını tutuşdurub hərəsindən uyğun gələn bir cümləni, yaxud abzası götürməklə (öz əlavələrini də qatmaqla) qəribə «xalq romanı» ortaya çıxarmışdı. Lakin şifahi xalq ədəbiyyatının əsas prinsiplərini tamamilə alt-üst edən «təşəbbüs» özünü doğrutmadı. «Koroğlu» dastanı rus dilinə çevrilib, Moskvada nəşr olunan «SSRİ xadqlarının eposları» seriyasına daxil edilmədi. Onu xalq yaradıcılığına məxsus əsər saymadılar, dedilər ki, fərdi yaradıcılıq məhsuludur. Bu, çoxlarına dərs olmalı idi, lakin, nədənsə, «ən‘ənə» başqa şəkildə davam etdirildi və xroniki xəstəliyə çevrildi. Toplayıcılar özlərinin qondardıqları «əsərləri» xalqın adına yazmaqla elə bildilər ki, folklorumuzu zənginləşdirirlər. Və S.Paşayevin topluları da bu məsələ də istisnalıq təşkil eləmir. Onun ağır zəhmətə qatlaşaraq yurdumuzun əksər bölgələrini qarış-qarış gəzib əfsanələri toplaması böyük fədakarlığından xəbər verir. Lakin bununla yanaşı, bə‘zi hallarda qondarma süjetləri də xalq adına

²²⁷ Азярбайҗан халг яфсанялири, сящ. 246

yapışdırmağa təşəbbüs göstərmişdir. Bu təşəbbüslər ilk növbədə folklor janrlarının spesifikliyini pozducu üçün dolaşılıq yaratmış, xüsusilə epik ən‘ənədə jarların əlamətlərini düzgün müəyyənəşdirmək mümkün olmamışdır. Xalqın özünün təyin etdiyi yaradıcılıq formalarının xüsusi qəlibləri, biçimlənmiş yaranma üsul və metodları var. Ona görə də hər hansı bir yazıçıya xas fərdi yaradıcılıq üslubu ilə xalq yaradıcılığı formaları arasında ciddi fərq nəzərə çarpır.

Tədqiqatçıların hamısının e‘tiraf etdiyi kimi, əfsanələrin bu günədək janr əlamətlərinin dəqiq üzə çıxarılmamasının əsas səbəbi məhz bu üzdən baş vermişdir. Özləri nəşə qondarıb, onun xüsusiyyətlərini folklorə şamil etmişdilər. Unumuşdular ki, folklor ümümbəşəri mahiyyət kəsb edir. Azərbaycan folklorunun ümumi prinsipləri, eləcə də ayrı-ayrı janrların ümumi əlamətləri başqa xalqlarda da özünü göstərir. Milli özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayan spesifik cəhətlər də fərdilikdən uzaq olmalıdır, ümumiliklə yoxrulan, yə‘ni janrın əksər nümunələrində özünü göstərməyən xüsusiyyətlər folklor ən‘ənəsinə yaddır.

«Muğan qızı» əsəri də çox uğursuz təşəbbüs kimi qəbul edilməlidir. Çünki onun nə məzmunu, nə də forması şifahi xalq ədəbiyyatının prinsiplərinə uyğun gəlir. Folklorada mənsub olduğu xalqın psixologiyasını əks etdirən daşlaşmış ən‘ənələri kənara atmaq mümkün deyil. Muğan torpağının adını daşıyan qəhrəman başlanğıcda elə göstərilir ki, ilk döyüşdə ehtiyatsızlıq edir, zülmət gecədə soyuqdan qızınmaqadan ötrü böyük tonqallar qaladırıb düşməni duyuc salır və yaralanıb ölür. Yurd adını daşıyan igidin bu hərəkətləri əfsanə qəhrəmanlarına xas olan igidlik, fəndgirlik, hünərvərliliklə bir araya sığmır. Əslində, o, heç bir qəhrəmanlıq göstərmir, əksinə igidləri ilk həmlədə qurban verir. Belə qəhrəmanın xalq arasında bütələşdirilməsi mümkün deyil. Eləcə də nağıl və dastan ən‘ənəsində qızlar döyüş meydanına saçları topuqlarına tökülmiş halda deyil, gizlədilmiş şəkildə, kişi kimi girirlər, onların qadın olmaları döyüşdə təsadüfən bilinir. Burada isə ata özü qızını çağırır deyir ki, «Muğanın paltarını gey, qılıncını qurşan, atını min, qlha hörüklərini papaq altında gizlətmə, hörüklərini aç».²²⁸

²²⁸ Йеня орада, сящ. 247

Görəsən nə səbəbə? Düşmən oğlunun xoşuna gəlməkdən ötrümü? Azərbaycan türklərində saç, hörük qadının, papaq isə kişinin namusu sayılırdı. Ona görə də qadınlar saçlarını, hörüklərini, kişilər papaqlarını yad nəzərlərdən qoruyurlar. Onlarla əfsanə göstərmək olar ki, orada başını yuyarkən təsadüf nəticəsində açıq hörüklərinin hələ qaynatasının görməsinə görə gəlin xəcalət çəkir, allaha yalvarır ki, onu quşa, yaxud daşa döndərsin. «Muğan qızı»nda isə ata özü tövsiyə edir ki, nə badə saçlarını, hörüklərini papaq alta gizlədəsən...

Bu erməni rəvayəti olsaydı, bəlkə də qəbul etmək mümkün idi. Çünki onların ənənəsində qadınları açıq-saçıq şəkildə düşmən kişilərini ram etməyə göndərmək var. İkincisi, xalqın əqidəsində torpaq hər şeydən üstündür. «Muğan qızı»nda da buna işarələr var. Dünyamalı kişi qızına təsəlli verir ki, «Əzizini itirən bir il ağlar, vətəninə itirən ömür boyu»²²⁹. Əsərdə müəllif özü də göstərir ki, əvvəl hiylə ilə, sonra doğrudan-doğruya (inandırıcı səslənməsə də) Muğan torpağının xilasını naminə Reyhandan şahın oğluna ərə getmək tələb edilir. O, mənasız ölümə üstünlük verir. Əslində isə dedə-babalardan qalan doğma torpaqlarının düşmən tapdağına çevrilməməsi üçün qəlbinin yaralarını unutmalıydı (onsuz da nişanlısı öldürülmüşdü), məhəbbətini qurban verməliydi, ona ürəkdən bağlanan şah oğlunun təklifini qəbul etməliydi, çünki o da öz soyundan idi. Bizə elə gəlir ki, hadisələrin «Muğan qızı»nda olduğu şəkllə salınması məhz müəllifin uydurmasıdır, öz zövqünün məhsuludur ki, bütöv xalqın adına çıxılmışdır. Eləcə də Muğan da, Reyhan da öldürüləndən sonra şah oğlunun idealizə edilməsi, mənasız məhəbbətinə görə (təhlükə sovuşmuşdu, qız aradan götürülmüşdü) atanın doğma oğlunun gözlərini çıxartdırması, bununla da acizliyini e'tiraf etməsi heç bir məntiqə sığmır. Nadir şah kimi hökmdarlar övladlarını ancaq dövlətinin qüdrətlənməsinə qurban edə bilərdi. Nəhayət, xalq yaradıcılığı əlaməti olmayan fərdi əsəri sonda nümayişkəranə şəkildə əfsanə kimi təqdim etməyə ehtiyac vardı.

«Nadir şah elə sarsıldı, elə aciz görkəm aldı ki, heç bir çətin döyüşdə belə sarsılmamışdı. O, dərindən köks ötürdü və dedi:

-Eh, Muğan qızı, Muğan qızı, sən öz igidliyinlə məni də məhv etdin, oğlum da.

²²⁹ Ёснѧ орада

Neçə belə-belə şahlar, xanlar gəlib getdi, unuduldu. İgid Muğan qızı Reyhan isə *əfsanələrə köçüb* əbədi həyat qazandı. O, əfsanələrdə də Muğandan ayrılmadı». ²³⁰

Şübhəsiz, Azərbaycanın ürəyində yerləşən Muğan haqqında xalq əsl əfsanə, rəvayət düzüb qoşmuşdur. Ondardan birində deyilir ki, Muğan enlikürəkli, sağlambədənli, ağılı və qoçaq oğlan idi. Qəbilənin qızları elə buna görə ona vurulmuşdular. Muğanın isə gözü yalnız Zivər adlı bir qızda idi. Hər ikisi bir obada böyümüş, at çapmış, qılinc oynatmışdılar. Əvvəllər oyun və yarışlarda bir-birinə üçtün gəlmək üçün sə'y göstərər, sonra isə oyunu heç-heçə qurtarardılar. Muğan Zivəri görərkən qızarar, danışmağa söz tapmaz, nitqi lal olardı. Atəşgahlarda dua mərasimi zamanı igidlərə xoşbəxtlik arzulanardı. Gündoğan ölkəsinin xalqı bu iki gəncə öyünər, fəxr edərdi.

«El ağsaqqalları iftixarla deyərdilər:

-Bizim Muğanımızın canı nə qədər sağdır, sürümüz arxayın otlayacaq, adamlarımız azad gəzəcək, yamyaşıl meşələrimiz, durnagözlü bulaqlarımız, cüyürlü çöllərimiz yadellilərin tapdığını görməyəcəkdir.

Bax, Muğan elin hörmətini, məhəbbətini belə qazanmışdı. Xoşbəxtlik saati yaxınlaşırdı. Lakin el adəti var idi. Onu icra etməyincə toy adətinə başlamaq olmazdı. İlk növbədə oğlan və qız nəslə yoxlanardı, qohumları öyrənilərdi. El adətinə görə, qohumla ailə qurmaq olmazdı. Sonra «məhəbbət» sınağı başlanardı. Son sorğu və son söz qızın atasının idi. Zivərin atası vəfat etmişdi. Odur ki, bu işi el anası icra etməli idi. Ana Muğanı el ağsaqqalları qarşısında qəbul edib deyir:

-Mən bu qohumluğa razıyam. Lakin izdivacla əlaqədar bir xahişim var: bizim el alaçıqlarda və bir-birindən çox aralı yaşayır. Düşmən hücum edərkən sığınacaq yerimiz olmur. Muğan, sən gücələri enli, ətrafı hasarlı bir şəhər salmalısan. Şəhər çay üzərində, dəniz kənarında salınmalıdır. Bax, bundan sonra mən öz qızımın toyuna razılıq verəcəyəm.

Şəhər salmaq asan deyildi, özü də çox vaxt tələb edirdi. Muğan ruhdan düşdü. Ağsaqqallar ona ürək-dirək verdilər:

²³⁰ Йеня орада, сящ. 249-250

-Oğul, qorxma.bizim xalq əməksevərdir, sizi darda qoymaz. Biz elliklə qolumuzu çırmalayıb daş daşıyarıq, gözəl bir şəhər salarıq. Elin gücü – selin gücü, demişlər.

Mucan ruhlandı, hamı qolunu çirməyib işə girişdi. Elin gücü ilə ətrafı qırmızı kərpicdən hörülmüş bir şəhər salındı. Şəhərin darvazası Xəzərin ləpədöyəninə açıldı. Şəhər çayın yanında tikildi. Bundan sonra toy məclisi başlandı.

Xalq bu təzə şəhəri öz igid və qəhrəman oğlunun adı ilə «Muğan» adlandırdı.»²³¹

Doğrudur, bu rəvayət də yazıya alınanda «redaktə» edilmişdir. Çünki atəşpərəstliklə bağlılıqdan söhbət gedir, lakin başqa toy adətləri göstərilir: qohumla evlənməmək, «məhəbbət» sınağı və s. Burada əhvalatlar xalqımızın etik-əxlaqi normalarına, psixologiyasına uyğundur.

«Muğan qızı» iləsə əfsanə olmayan əfsanə kimi təqdim edilir, lakin rəvayətə xas cəhətləri az-çox özündə daşısa da, folklor materialına oxşamır. Çünki burada S.Paşayevin rəvayətin xüsusiyyəti kimi verdiyi «olmuş, baş vermiş həyat hadisəsinin yığcam in'ikası»ndan söz gedə bilməz. Tarixilikdən, gerçəklikdən danışırıqsa, faktlar tamam başqa şeyləri deyil. Əslində Nadir şah Şərqi qüdrətli hömdarlarından biridir. Söy kökü ilə Azərbaycan türkləqnrə bağlanır, oğuzun əfşar boyundandır. Səfəvilərdən sonra İran taxt-tacında oturan ikinci qüdrətli şəxsiyyətdir ki, sadə peşə sahibliyindən iperatorluğadək yüksəlmişdir. Müasir fransız yazıçıları Ann və Serj Qolonların «Anjelika» silsilə romanlarında²³² göstərilir ki, Fransa kralı XIV Lüdovik hələ İran tacıdarı Nadir şahın elçisinin qarşısında tir-tir əsirdi və ona Parisin ən gözəl qadınını peşçək verirdi ki, ölkəsindən razı getsin. Hər halda Nadir şah Napolyondan qəddar və rəzil olmamışdır. Lakin fransızlar tarixdə qüdrətli sərkərdə kimi tanınan imperatorlarının, Borodinoda biabırçı şəkildə ruslara uduzsa da, döyüş şöhrətinə xələl gətirən rəvayət qondarmamışlar. Nadir şah Azərbaycanda baş alıb gedən üsyanları qanla yatırmışdı, məqsədi dövlətinin qüdrətini artırmaq idi. Doğrudur, Hindistana yürüşdə knyaz II İraklinin onun müttəfiqi olmasını və Azərbaycan əhalisinin itaətsizliyini nəzərə alıb qədim türk torpaqları Borçalını Gürcüsta knyazlığına bağışlamışdı. Müdrik Azərbaycan xalqı bu hərəkətinə görə onu «Mucan qızı»

²³¹ «Улдуз» журналы, 1969, №10

²³² Анн и Серж Голон. Анжелика. В 10-ти томах, Бақы, 1992

hekayəsində olduğu kimi qadın qarşısında aciz qalan vicdansıza, namussuza çevirə bilərdi. Əgər bu qadın şəxsi hissləri, duyğuları uğrunda deyil, torpaqlarının qorunması yolunda qanını axıtsaydı...

Xalq Nadir şahla bağlı tarixi fatlarla səsleşən əsil rəvayətlər yaratmışdır. Şəkinin «Gələsən, görəsən» qalası haqqında danışirlər ki, Hacı Çələbi dağların ucqar yerində qala tikdirir. Qocaları, qadınları, uşaqları orada yerləşdirir. Nadir şahın vergisini ödəmədiyindən hökmdarın hüzuruna çağırılır. Hacı Çələbi qasidlərlə xəbər göndərir ki, mənəm İrən səltənəti ilə heç bir işim yoxdur. Tacidarın bizimlə söhbətin varsa, zəhəmət çəksin, gəlsin Şəkiyə.

Bu, Nadir şahı qəzəbləndirir, yenidən ona namə yazır ki, siz mənəm qüdrətimdən xəbərsizsinizmi, ora gələsən, torpağınızı torba ilə daşıdıracağam. Hamınızı qatırın quyruğunda İrana sürgün elətdirəcəyəm. Əllərinizdə bir ovuc torpağınız var, on - on beş nəfər də əlində silah tutmağı bacarmayan əsgəriniz. Nəyinizə güvənirsiniz?

Hacı Çələbi şahın hədə-qorxusuuna məhəl qoymur, ona cavab göndərir ki, «Nəyə arxalandığınızı gələsən, görəsən».

Nadir şah Şəki üzərinə qoşun çəkir, lakin qalanı ala bilmir, döyüşdə çoxlu əsgər itirir və yaralanır. Qəzəblənmiş şah başını götürüb İrana qaçır. Bundan sonra xalq həmin qalaya «Gələsən-görəsən» adı verir.

Bu rəvayətin mayasında gerçək hadisələr durur.

Azərbaycan tarixinə həsr olunan mö'təbər mənbələrdə göstərilir ki, Nadir şahın hakimiyyəti dövründə məlik Nəcəf Şəkinin hakimi idi. O, qanunsuz işləri və zalımlığı ilə ad çıxarmışdı. Təkcə zəhəmət adamlarının deyil, feodal təbəqəsinə məxsus imtiyaz sahiblərinin də haqqını tapdalayırdı. Cana doymuş şəkilişlər şahla belə bir xəbər çatdırırlar:

«Qızılbaş Məlik Nəcəf bizi çox incidir. Şiələrin də biyarını bizdən alır. Hamımız vardan-yoxdan olmuşuq».

Şah şəkilişlərin üsyarlılığını qılıncla cavablandırmaq istəyir, lakin ehtiyatkarlıqdan tələsmir, Hacı Çələbini sünnülərin vəkilini tə'yin edir və tapşırır ki, məlik Nəcəf biyarı toplayanda onunla razılaşsın.

Məlik Nəcəf Hacı Çələbiyə qarşı durur, imkan axtarır ki, onu şahın qarşısında gözdən salsın. Siyasi hakimiyyətin əlində cəmləşməsinə baxmayaraq, işlərinə kiminsə qarışmasını istəmir. Bir müddətdən sonra şahla xəbərçilik edir ki, Hacı Çələbi hökmdarın

əmr və fərmanlarını camaata çatdırmağa mane olur və özü də şahın əmrindən çıxır.

Maraqlıdır ki, mənbələrdə bu hadisə ilə bağlı başqa rəvayət haqqında qeydə rast gəlirik. Şəki xanlarının tarixçisi Kərim ağa Fateh (XIX əsr) göstərir ki, «Özündən çıxmış şah Hacı Çələbini hüzuruna çağırırdır. Çələbi Nədirin yanına yollanır. Şah məlik Nəcəfin gözləri qarşısında qəzəblə Çələbinin üstünə qışqırır və əmr edir ki, onu e'dam etsinlər. O dəqiqə onun boynuna kəndir keçirirlər. Xalq arasında rəvayət gəzib-dolaşır ki, despod şahın qarşısında Hacı Çələbi özünü dəyanətlə, mərdliklə aparır, cəsərlə məlik Nəcəfi günahlandırır deyir ki, o, vergilərin yığılmasında qəddarlıq göstərdiyinə görə hamının nifrətini qazanıb. Çələbi bildirir ki, məlik Nəcəf şahın əmrini alan kimi, öz sonsuz tapşırıqlarını da üstünə qoyub, xalqdan yerinə yetirilməsini tələb edir.

«Onun bu əməlinə qarşı çıxdığım üçün mənim əleyhimə sizə böhtanlı mə'lumatlar yetirmişdir. Rəiyyət şaha məxsusdur, məlik Nəcəfin qulu deyildir».

Bu sözlərdən Məlik bərk qorxuya düşür. Şah bu dəfə qəzəbini onun üstünə tökür və xalqın üsyan etməsində ehtiyatlanıb Hacı Çələbini sağ buraxır və onun səlahiyyətlərini bir az da artırır».

Həmin müəllif daha sonra yazır ki, «axşam şah öz iqamətgahında əyləşəndə yaxınlarına deyir: «Mənim qarşımda heç kəsin hıqqanmağa cəsərləti çatmadığı bir vaxtda, o şəkili Çələbi boynuna kəndir keçirilmiş vəziyyətdə özünü itirmədi, fikirlərini mənə çatırdı, məliyimdən şikayətləndi. Görərsiniz o nəyə qayıracaq. Mən heç vaxt zənnimdə yanılmamışam».

Bir müddət keçir, məlik şaha yenidən müraciət etməli olur, Hacı Çələbini müxtəlif məsələlərdə günahlandırır. Şah Hacı Çələbidən 100 tuman cəriməni ödəməyi əmr edir. Lakin Hacı Çələbi cəriməni ödəməkdən boyun qaçırır. Şah hirsələnib onun hüzuruna çağırırdır. Çələbi bu tapşırığı da yerinə yetirmir. O, bilir ki, bu dəfə şahdan ona aman yoxdur, tərəfdarlarını başına toplayıb Məlik Nəcəfi öldürür və özünü Şəkinin xanı e'lan edir. Ərazisi Kür sahillərindəkə uzanan Şəki xanlığı belə yaranmışdır.²³³

²³³ История Азербайджана, В III-х томах, том I, Бақы, 1958, с.331-332

Göründüyü kimi, Hacı Çələbi haqqında yaranan rəvayətlərin tarixi köklərində real hadisələr durur. Belə ki, mənbələrdən oxuyuruq:

«Şahın qoşunları birinci Şəki üzərinə yeridi. Üsyan etmiş şəkiliilər qorunan «Gələsən, görəsən» qalasını dörd ay mühasirədə saxladılar. V.Bratışev özünün 13 aprel 1744-cü il tarixli mə'lumatında göstərir ki, «Şah üsyançıları yerində oturmaqdan ötrü Şəkinin astanasında üç gün ayaq üstə qaldı. Onların üzərinə güclü hücum təşkil etdi, piyadaları döyüşə göndərdi. Çətin dağ yerlərində rəqibinin müqavimətini qıra bilmədi. Şəkiliilərdən yalnız 40 nəfər öldürüldü və əsir alındı. İran tərəfdən isə tələfat daha çox idi: 100 əsgər ölmüş, bir o qədər də yaralanmışdı.»

Nadir şahın əlacı ona qaldı ki, şəkiliilərin iradəsini qırmaq məqsədilə həyətyanı bağları, taxıl sahələrini yandırsın, meyvə ağaclarını kökündən kəsdirsin. Lakin bu tədbir də bir nəticə vermədi.

Bratışevin qeyd etdiyinə görə, «Şəkiliilər inadkarlıqla, mərdliklə müdafiə olunurdular... Ətrafındakılar Nadir şaha məsləhət gördülər ki, «bir dəstə lazımsız, ac adamlardan ötrü qoşunu qırğına vermə».

Şəkiliilərin qəhrəmancasına müqavimət göstərməsi Nadir şahı məcbur etdi ki, mühasirəni yığıdırsın. O, biabırçı şəkildə geri çəkilməyə məcbur qaldı²³⁴

«Gələsən-görəsən» qalasına və Hacı Çələbiyə həsr olunan rəvayətlər sadaladığımız tarixi hadisələrin xalq yaradıcılığında əksidir. Fakt, tarixi hadisə birbaşa onun özülündə durur. Şəki xan sarayına və Qız qalasına həsr olunan rəvayətlərdə isə təkcə abidələrin özləri faktdır, söylənənlər isə uydurmadır və məqsəd mövcud fakta söykənərək hansısa fikri aşılamaqdır, yad adətin, ömrünü başa vurmuş ən'ənənin ziyanlarına adamları inandırmaqdır.

Azərbaycan folklorunda tarixi şəxsiyyətlərdən daha çox Dədə Qorqud, Koroğlu, Dara, İsgəndər və Şah Abbasın adına rast gəlirik. Əfsanə, rəvayət, nağıl və atalar sözlərində hökmdarlar ikili xarakterdə təsvir olunur: bir əsərdə qanıçən, despod, qəsbkar, digərində xalqın qeydinə qalan, islahatçı və xeyirxahdırlar. Bu, tarixdirmi? Görəsən, hansı reallığa söykənir? Gerçəklik, faktlar, sənədlər tarixi şəxsiyyətləri həmişə eyni prizmada göstərir. Yaxud Nizaminin «Yeddi gözəl» poeməsindəki Simnar əhvalatı yazıya

²³⁴ История Азербайджана, том I, с. 332

alınmasından təxminən 500 il sonra tikilmiş Şəki xan sarayına şamil edilirsə, bunun harası reallıq və tarixdir?

Belə ki, rəvayətə görə, Şəki xanı ustaya saray tikməyi tapşırır. Hazır olandan sonra soruşur ki, bundan yaxşısını ucalda bilərsənmi? Sənətkar cavab verir ki, əgər daha çox xərc sərf edən tapılsa, onun üçün bundan möhtəşəmini tikərəm. Şəki xanı paxıllığından ustanı güzgülü eyvandan atdırır. Guya xanın həmin eyvanda qara libasda görünməsi aşağıda rəhm gözləyən məhkumun e'damı, qırmızı paltarla çıxması isə əhv edilməsi demək idi. Bu rəvayəti qocalar Şəkiddə indi də danışrlar. Əslində isə «Şəki xanlarının sarayı 1762-ci ildə tikilmişdir, onun fasadı kəsmə ilə, içərisi isə boyalı yazılarla bəzədilmişdir..²³⁵

Sarayda rəssam Firuzun əl işləri və divar yazılarına da rast gəlirik. O, Nizaminin «Yeddi gözəl», «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun» əsərlərinin motivlərinə rəsmlər çəkmişdir. Maraqlıdır ki, sənətkar Firuz məhz sonradan «Yeddi gözəl»dən gələn rəvayətin qəhrəmanına çevrilmişdir. Bu misalı XII yüzillikdə bünövrəsi qoyulmuş Qız qalası haqqındakı rəvayətlərə də aid etmək olar. Görkəmli dramaturq Cəfər Cəbbarlının qələmə aldığı rəvayətdə hətta Azərbaycan türklərinin tarixdə baş versəsi münkün olmayan nikah adətlərindən bəhs olunur: ata öz qızı ilə evlənmək arzusuna düşür. Bu, barbarlıq dövrünün təsəvvürlərinə söykənən, bütprəəstliyə fanatikcəsinə meyl göstərən qonşu xalqların toy ritullarına xas cəhətdir, ruslarda XIV-XVII yüzilliklərdə də ər evinə köçürülən qızların ilk cinsi əlaqəsi qan qohumları və yaxud təhkimli kəndlilərin ağaoarı ilə baş baş tuturdu. Farsların da əski ailə münasibətərində ata-qız bağlılığına rast gəlirik. Firdövsinin «Şahnamə»sində ananın oğula tamah salması hadisəsi məhz həmin ən'ənədən doğan motivdir. Bu mə'nada hansı xətləsə Azərbaycana gətirilib «Qız qalası»na bağlanan rəvayəti reallıq kimi qəbul etmək ağlabatandırımı?

Deməli, rəvayətlərin əsas janr xüsusiyyəti mif, əfsanə və nağıllardan fərqli olaraq gerçək tarixi faktlara söykənməsidir. Lakin yuxarıdakı misaldan görüldüyü kimi, baş vermiş, kerçək hadisə həmişə rəvayətin motivini təşkil etmir, ona görə dəonları bir neçə qismə ayırmaq olar.

1. Birbaşa tarixi hadisələrdən doğan rəvayətlər;

²³⁵ История Азербайджана, в III томах, том I, Баку, 1958, с.393

2. Hansısa əlamətinə görə tarixi abidələrə çox qədim və tamamilə başqa münasibətlə yaranan rəvayətlərin (yaxud əfsanə, nağıl, mif motivlərinin) şamil edilməsi; bunlarda təsvir olunan hadisələr aldadıcıdır, ona görə ki, sarayların tikilməsindən, qalaların salınmasından, bir sözlə, yaranmasından söhbət gedir, Tarixi abidələri yaradanlar, yaxud tikdirənlər öldürülür. Əslində bu hadisələrin tarixi faklarla heç bir əlaqəsi olmur. Çünki çox hallarda sözü gedən abidələr başqa şəkildə, başqa şəraitdə və başqa münasibətlə inşa edilir.

3. Tarixi şəxsiyyətlərin adlarından qalxan kimi istifadə edərək xalqa lazım olan əxlaqi-etik normaları yaymaq məqsədi güdülür. Birinci və ikincilərdən fərqli olaraq bu bölməyə daxil olan rəvayətlərdə tarixi abidələrin mənşəyi çox dumanlı şəkildə göstərilir. Onlarda əfsanə elementləri güclü olur. Əslində rəvayətlik əlaməti heç görünmür, yə'ni gerçəkliklə rabitə yaratmaq mümkün deyil, xalqın psixologiyasına yad olan münasibətlər, əxlaq normaları, adətlərdən bəhs açılır. Ulularımızın qonşu və yad tayfalarla tarixi, mədəni əlaqələri zamanı onlarda gördükləri qərribə adətlərdən (məsələn, atanın qızı ilə evlənməsindən) təəccüblənmiş, özləri arasında yayılması təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə tarixi abidələrdən istifadə edərək rəvayətlər düzüb-qoşmuşlar. Bu qrupa daxil olanlar da ikincilər kimi əfsanələrə daha yaxındır.

4. Məhəmməd peyğəmbərin və onun doğmalarının, yaxınlarının fəaliyyətini əks etdirən dini rəvayətlər.

Beləliklə, yalnız birincilərin və qismən dördüncülərin tarixlə əlaqəsindən, hansısa gerçək, olmuş faktın yaddaşlarda yaşadılmasından söhbət gedə bilər. İkinci və üçüncülərdə tarix görünüş şəkliyədir, fakta, reallığa söykənmir.

Təəssüf doğuran odur ki, S.Paşayev rəvayətə aid etdiyi xüsusiyyətləri bir qədər sonra əfsanələrin adına yazır və M.Rəfilinin «Əfsanələrdə həm tarixi hadisələr, həm də insanların təbiətlə mübarizələri, mədəniyyətin ilk kəşfləri əks etdirilmiş» kimi ziddiyyətli mülahizələrinə söykənərək daha da cəsarətə gəlir və az qalır ki, əfsanələri sırf realist əsərlər səviyyəsində təqdim etsin: «Mifologiyadan fərqli olaraq əfsanədə (Alim burada rəvayət yazmağı yadından çıxardır - R.Q.) daha çox reallıq mövcuddur».²³⁶

²³⁶ Йснѣ орада

Nəhayət, dediklərinə özü də şübhə ilə yanaşdığından V.Belinski «köməyə çağırır». Unudur ki, folklor tarixi fakt kimi yanaşmaq «dəryadan torsuz, qarmaqsız balıq tutmaq sevdasına düşmək»dən başqa bir şey deyildir. Çünki xalqın bədii yaradıcılığına tarixin ancaq kölgəsi düşə bilər və bu «kölgə» real, gerçəkliliklə bağlanan motivlərdə deyil, əksinə fantastik, mö'cüzəli predmetlərin, obrazların arxasında gizlənilir. Məhz V.Belinski də məsələyə bu prizmadan yanaşaraq yazır ki, «Tarix həmişə hər bir xalqda olmuşdur. Bə'zilərində o əfsanə şəklində, bə'zilərində nağıl, üçüncülərdə poema, dördüncülərdə xronika şəklində meydana çıxmışdır». Məgər böyük tənqidçinin sözlərində əfsanənin reallıqla, gerçəkliliklə, tarixlə birbaşa əlaqəsinə, fakta söykənməsə işarə nəzərə çarpırmı? Beləliklə, əfsanələrdə gizlənilən tarixi yalnız arxeoloji qazıntılardakı əşyalarla, predmetlərlə üzə çıxartmaq mümkündür. Əks təqdirdə həmişə uydurma olaraq qalır.

S.Paşayevin bu cür təqdimatından sonra əfsanə və rəvayətin janr əlamətlərini müəyyənləşdirmək bir az da çətinləşir.

Yeri gəlmişkən, onun bəhs açdığımız mövzuya (mif-əfsanə bağlılığına) aid qənaətlərinə də toxunmaq istəyirik. Alim yazır: «Əfsanə əsətilə çox yaxındır, hətta, bə'zən biri-birindən seçilmir. Əsətilərdə qədim insanın dünya haqqında, təbiət haqqında təsəvvürlərinin izləri hifz olunur. Əsətilə özü dünyanın, təbiət hadisələrinin ibtidai insan şüurunda təhrif olunmuş in'ikasısıdır...»²³⁷ Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, S.Paşayev əfsanəni mifdən fərqləndirən yalnız bir cəhət görür, onu da «birincilərdə reallığın mövcudluğu» şəklində təqdim edir. Bəs əslində əfsanə nədir? Onu epik ən'ənənin başqa formalarından fərqləndirən, ancaq əfsanəyə aid edilən spesifik janr xüsusiyyətləri varmı?

V.Vəliyev qeyd edirdi ki, Azərbaycan əfsanələri folklorumuzun az öyrənilmiş sahələrindən biri olmaqla yanaşı, «kasıb» deyil. «Tarixə dair qədim mənbə və salnamələrdə, yazılı ədəbiyyatın klassik nümunələrində əfsanələrdən və əfsanə motivlərindən geniş istifadə olunmuşdur.»²³⁸ Bu fikirlərdə, əlbəttə, əfsanənin janr xüsusiyyəti göstərilir. Müəllif bəhs açdığı janrı müəyyənləşdirən əlamətləri vermədən toplanması, nəşri, araşdırılması məsələlərinə toxunur və xüsusi vurğulayır ki, əfsanələr ilk olaraq ona məxsus olan «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» (Bakı, 1972, səh. 292)

²³⁷ Йеня орада

²³⁸ Вядийев В. Эюстярйлян ясыри, сящ. 271

dərslində təsnif edilmişdir. Lakin əfsanənin nə olduğu aydınlaşdırılmadığı halda təsnif edilməsi mümkündürmü? Tanımadığın şəhərin güçələrindən, prospektlərindən, meydanlarından söz açmaq olarmı? O, bu vəzifənin T.Fərzəliyevin²³⁹ 1978-ci ildə, P.Əfəndiyevin²⁴⁰ 1981-ci ildə uğurla həyata keçirdiklərini də qeyd edir. Beləcə aydınlaşır ki, bu alimlər də əfsanələri ideya-məzmununən görə qruplaşdırsalar da, janr əlamətlərini düzgün müəyyənləşdirmək aciz qalmışlar. İrəli sürdükleri qənaətlər epik folklor ənənəsinin arxaik janrlarının hamısına aid edilən ümumi mə'lumatlardan irəli getməmişdir: «Xalq təbiət hadisələrinin həqiqi mahiyyətini dərk etmək təşəbbüsünə sə'y göstərdiyi dövrdən ayrı-ayrı səma cisimləri ilə bağlı əfsanələr yaratmağa başlamışdır. Daha sonralar isə xalq müxtəlif görüşləri və təsəvvürləri, tarixi hadisə və faktları əks etdirən əfsanələr yaratmışdır. Əfsanələrdə xalqın gündəlik həyatı, dünyagörüşü, məişəti, adət və ənənəsi və s. öz əkçini tapmışdır»²⁴¹. Bu fikirlər o qədər şablon və ümumidir ki, onların əvvəlini qeyri-şərhətsiz miflərə, ardını isə nağıdlara aid etmək mümkündür. Eləcə də sual doğur: əgər «xalq təbiət hadisələrinin həqiqi mahiyyətini dərk etmək təşəbbüsünə sə'y göstərdiyi dövrdən ayrı-ayrı səma cisimləri ilə bağlı əfsanələr» yaratmağa başlamışdysa, onda elə həmin çağlarda eyni səbəbdən formalaşan kosmoqonik mifləri kimin adına yazmaq lazımdır?

P.Əfəndiyev də S.Paşayevdən irəli getmir, əfsanələrin «tarixi hadisə və faktları» əsk etdirdiyini əsas əlamət kimi təqdim edir, həmkarından fərqli olaraq fikirlərini əsaslandırmaq üçün çox uzağa, Rusiyaya yollanmır, Azərbaycanda böyük şairimiz S.Vurğunu «köməyə çağırır», onun başqa münasibətlə söylədiyi fikirlərini misal gətirir:

«Hər hansı bir əfsanə olursa-olsun, biz onda həqiqət şəfəqləri görməliyik...»

Yaxud:

²³⁹ Фярзялийев Т. Яфсаня анлайышы вя Азярбайған яфсаняляринин тяснифиня даир. Азярбайған ССР ЕА Хяярлярли. Дил, ядябийят вя иньясянят сериясы, 1978, № 1.

²⁴⁰ Яфяндийев П. Азярбайған шифащи халг ядябийяты, бакы, 1981, сящ. 131

²⁴¹ Йеня орада, сящ. 129

«Hər əfsanədə xalqın real həyatı, şüur və zövqləri, onun gələcəyə olan inam və arzuları əks olunmuşdur».²⁴²

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan alimlərinin tez-tez müraciət etdikləri rus folklorşünaslığında da əfsanə hələ bir janr kimi tam öyrənilməmişdir. Eyni səpgili fikirlərə və dolaşiq, ziddjiyyətli qənaətlərə «böyük qardaşlarımız»ın monoqrafiya, dəslük və məqalələrində də rast gəlirik. V.P.Anikin leqendanın janr əlamətlərindən danışanda yazır: «Leqendalarda fantastika bütperəstlik dinindən deyil, xristianlıqdan faydalanır»²⁴³. Doğrudur, o, xristianlığın Rusiyada yayılmasından sonra da bütperəstliyin bə'zi inanclarının, adətlərinin xalqın yaddaşında və məişətində yaşamasını danmır. Guya bir neçə əsr ərzində iki din sisteminin sintezindən *leqendalar* meydana gəlmiş və qədimlərdə quş, heyvan nəsilələrinin, bitki növlərinin mənşəyinin şərhinə həsr olunmuşdur. Onları *natural predaniya* adlandırmışlar. Alimlərin müşahidələrinə görə, rus folklorunda leqendalar ilkin tarixi formasını qoruyub saxlaya bilməmişdir. Xristianlıq ideyalarının təkəkkürə güclü nüfuz etməsi ilə natural predaniyalarda əvvəlki izahetmələrin mə'na tutumu ciddi dəyişikliyə uğramış, təbiət varlıqlarının meydanagəlmə səbəbləri başqa məzmununda şərh edilmişdir.

V.P.Anikin bu prosesdən sonra yaranan folklor nümunələrinin leqenda adlandırıldığı fikrini irəli sürür.

Rus tədqiqatçılarının qənaətlərini ümumiləşdirsək, leqendaların xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirmək olar:

❖ Əfsanələr insanların dinə ruhən bağlılığından, başqa sözlə, dinin tə'sirindən əmələ gəlir;

❖ onlarda təkallahlı din sistemlərinin (xristianlığın, islamın) əxlaqi-etik normaları və ideyaları təsdiq olunur;

❖ lakin bir folklor janrı kimi mahiyyətdə dini deyil, gündəlik həyatı, dünyəvi təlabatı ödəmək məqsədi daşıyır.

Ehtimal etmək olar ki, bunlar əfsanənin ilk əsas janr əlamətləridir. Məsələn, A.N.Afanasyevin topladığı leqendaların birində deyilir:

Arxangel Qavriil (məlik Cəbrayıl) müqəddəs Mariyaya (Məryəmə) xəbər çatdırır ki, ilahi Günahlarıyuyan onun bətnindən dünyaya gələcək. Qadın deyir: «Bu sözlərin doğruluğuna o halda

²⁴² Йеня орада, сящ.129-130

²⁴³ Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. – Л., 1987, с. 222

inanaram ki, bir hissəsi artıq yeyilmiş balıq dirilsin». O andaca balıq dirilir və onu suya buraxırlar – bu, birböyürlü kambaladır.²⁴⁴

Doğrudan da, leqendanın litvalılardan toplanan arxaik variantı xristianlıq təsəvvürlərinə deyil, ilkin inanışlara – bütperəstliyə söykənir:

«Kambala ona görə təkgözlüdür və zahiri görünüşü e'tibarı ilə yarıdan kəsilib atılmış haldadır ki, Baltik dənizinin şahzadəsi Yurata onun bir tərəfini gəmirəndən sonra suya buraxmışdır.²⁴⁵

❖ «*Xalqın müxalif fikirlərini ifadə etməsi*» əfsanələrin ikinci mühüm janr əlaməti hesab edirlər.

V.P.Anikin yazır ki, «Müxtəlif sənət adamları arasında geniş yayılıb peşələrə yönəlməsi ilə leqendalar ideyalar əks etdirən vasitəyə çevrilir. Dini məzmun daşımaya baxmayaraq, xalq onları hökumətə qarşı müxalifət bayrağı kimi əllərində möhkəm tutur. Bibliyadan gələn süjetlər və üslub aşağı təbəqənin kəskin sosial fikirlərinə gözəl don tikir»²⁴⁶

Belə ki, leqendaların birində çar cəhənnəmi səhayətə çıxır. Orada günahkarların cəzanlandırılmasını gözləri ilə görür: iki nəfər bir quyunun suyunu daşayıb o birinə boşaldır; başqa iki nəfər yalnız əlləri ilə peçin içindən odları çıxardır; iki çılpaq günahkar isə divara dayaq olub durur. Onlar çara yalvarıb deyirlər:

«Ey hökmdar-çar! Biz günahkarlardan ötrü allaha dua elə. Bəlkə biçərə bəndələrinə yazığı gəldi».

Çar allahın yanına gəlib rəiyyətinin günahlarından keçməsinə xahiş edir.

Allah cavab verir ki, keçə bilməz. Ona görə ki, quyudan quyuyu su daşıyanlar tacirlərdir, şərəbin içinə su qatıb satırdılar. Yalnız əlləri ilə peçdən od çıxaranlar sələmçilərdir. Divarlara dayaq olan çılpaqlar böhtançılardır.

Çar rəhmsiz anasının günahlarını ona bağışlamasını xahiş edir.

Allah onun da yerinin cəhənnəmdə olduğunu bildirir:

«Harda qatı məhlul qaynayır, soğulcanlar da orada bişməlidirlər»²⁴⁷.

Maraqlıdır ki, Nizaminin «Sirlər xəzinəsi» poemasında bu leqenda ilə səsləşən «Ümitsiz padşahın bağışlanmasının dastanı»

²⁴⁴ Народные русские легенды Н.А.Афанасьева, Новосибирск, 1990 с.15

²⁴⁵ «Сын Отечества» мямьяси, 1839, № 10, с.144-145

²⁴⁶ Аникин В.Г. Эюстярилян ясяри, с. 123

²⁴⁷ Народные русские легенды Н.А.Афанасьева, Новосибирск, 1990 с.15

adlı hekayət var. Lakin cəhənnəmə düşən padşah Allahdan anasının deyil, özünün bağışlanmasını xahiş edir. Burada müsəlman inancına uyğun olaraq tanrı rəhmlidir, ona pənah aparan qaniçənin də olsa, günahından keçə bilir.

Bir adil adam öz savab huşu ilə
Bir zalımın surətini yuxuda gördü
Ondan soruşdu: «Allah sənin kimi zalıma nə etdi?
Sənə gündüz etdiyən zülmələrə görə gecə nə cəza verdi?»
O cavab verdi: «*Həyatım sona çatarkən
Bütün kainata nəzər etdim,
Bilmək istədim ki, mənə hidayət ümidi kimdən yetəcək,
Ya tanrının hüzurunda kim mənə qayğı gözü ilə baxacaq.*
Lakin heç kimin ürəyində mənə qarşı şəfəq yox idi,
Heç kəsdə mənə qarşı kərəmətdən əsər yox idi.
Söyüd ağacı kimi titrəməyə başladım,
Üzüm qara idi, ürəyim ümitsiz.
Taleyin burulğanına qər q olmağı qərara aldım.
Yalnız haqqın mərhəmətinə arxalandım.
Dedim: «*Ulu tanrı, mən miskin
sənin qabağında xəcalətliyəm.
Xəcalətlilərin günahından keç, burax!*
Sənin buyruğundan kənara çıxmışamsa da
Məni qovma , çünki hamı məni qovubdur.
*Ya məni odla cəzalandır,
Ya hamının əksinə iş tut»*
O dada çatan məni öz qabağında xəcalətli görüb,
O kimsəsizlərin kimsəsi mənə kömək etdi.
Mənim yalvarışım onun kərəm feyzini tapdı,
*O, mənim günah yükümü atdı və məni qəbul etdi...*²⁴⁸

Doğrudur, şair bu hekayətdən tamam başqa nəticə çıxarır və yazır ki, «*Özün alma, bacarırsansa ver. Bir gün qiyamət günü gələr, bu əməl sənə yaxşılıq edər, boynun azad, dilin uzun olar*». Lakin hekayətdə padşah öz arxasında heç bir yaxşı iş qoymur, zülkarlığı özünə peşə edir. Yalnız cənnətlə cəhənnəmə gedən yolun kəsişdiyi yerə çatanda yadına tövbə düşür. Allaha yaxın olanların heç biri

²⁴⁸ Низами.Сирляр хязиняси (Филологи тярцьмя), Бакы, 1981, сящ.84-85

tərəfindən bağışlanmır. Bu dünyadan əli üzüləndən sonra belə Allah qarşısında günahını boynuna alan cənnətə vəsiqə alır. Bu, bəlkə də islam inancının ən ziddiyyətli əhkamıdır. Çünki ömrü boyu pis əməllər sahibi olub müqəddəs yerləri ziyarətə getməklə, Allah adamına çevrilməni (tövbəni) başa düşmək mümkün deyil.

Mətləbdən uzaqlaşmayaq, dini əfsanələri hakim təbəqənin ədalətsizliyinə qarşı e'tiraz motivlərinə çevirməyə bütün xalqların folklorunda rast gəlirik. Təsadüfi deyil ki, İtaliya xalq əfsanələrindən istifadə edən A.Dante «İlahi komediya» əsərində Bibliya fantastikasını (cəhənnəmin təsvirini) hakimiyyətdə olanlara qarşı kəskin silaha çevirir. M.F.Axundov eyni şövqlə bir qədər də irəli gedir, «bütün dinləri puç və əfsanə hesab etməklə» «Kəmalüdüvlə məktubları» əsərində müsəlman mifologiyasına söykənərək cənnətin və cəhənnəmin geniş mənzərələrini yaradır, dini rəvayətlərin (Həsən və Hüseynin şəhidliyinə həsr olunan) xalqın əxlaqına mənfi tə'sirindən bəhs açır, ziyanlı tərəflərini göstərir.

Beləliklə, müasir rus folklorşünaslığında əfsanənin spesifikliyini göstərən cəhətlərin üzə çıxarılmasını bu sahədə irəliyə doğru uğurlu addım hesab etmək olar. Belə ki, tədqiqatçılar onların yaranmasına və inkişafına iki amilin güclü tə'sir etdiyini xüsusi vurğulayırlar:

1. İlk dini təsəvvürlərdən – bütpərəstlikdən doğan əhvalatların təkallahlı din sisteminə keçəndə xristian (yaxud islam) inanclarına uyğunlaşdırılmışdır;

2. Müxtəlif peşələrə bağlanmaqla sosial-ədaləti müdafiə edən kəskin xarakterli motivlərin artmış və xalqın ictimai e'tiraz silahına çevrilmişdir.

Bu prinsiplə yanaşanda a əfsanə yenə də mif və rəvayətlə eyniləşdirilir. Janrların bir-birinə qarışmaması üçün sərhəd ayrıcında qoruyucu rolunda yalnız monoteist din (xristianlıq, yaxud islam) çıxış edir. O da olduqca sərbəstdir, istədiyi vaxt aradan çəkilə, əfsanə (leqenda) miflə və arxaiknağılla birləşə bilər. Eləcə də, xristian və islam mifologiyasının, adət-ənənəsinin tə'siri öz ardınca apardığı xalqların şifahi epik ənənəsinin bütün janralında az-çox duyulmaqdadır. Nəhayət, təbiət varlıqlarının meydana gəlməsinə həsr olunan əfsanələrin – rusların öz termini ilə «esək, natural predaniyalar»ın monoteist dinlərlə birbaşa əlaqəsi yoxdur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələrinin janr əlamətlərini bu prinsiplə dəqiq müəyyənləşdirmək qeyri mümkündür.

Rus folklorşünaslığında əfsanələrə başqa prizmadan yanaşanlar da var.

N.İ.Kravsov qənaətləri ilə janrın əlamətlərini aydınlaşdırmağa daha yaxındır. Bir cəhət uğurludur ki, alim əfsanələri rəvayətlərdən ayrı təhlil edir və spesifikliyini forma və məzmununda axtararaq yazır: «Leqenda çox haallarda «Qədimlərdə baş vermiş», «Bir zamanlar olmuş», «Bu hadisə lap çoxdan olmuş» cümlələri ilə başlanır. Strukturuna görə, kiçik əhvalatlardan təşkil olunur»²⁴⁹.

Beləliklə, əfsanə (leqenda) folklorun nəslrlə yaranan epik janrdır, keçmişlərdə baş verməsi zənn edilən hadisələr və bir zamanlar yaşaması ehtimal olunan şəxslər haqqında əhvalatlardır. Qeyri-sabit formaya və dəyişkən mətnə malikdir. Mətnin dəyişkənliyi xalq arasında geniş yayılmasından, improvizasiyaya uğramasından doğur. Əfsanənin müxtəlif epizod və motivlərinin *kontaminasiyası* da (yəni bir epizodunun və ya əfsanənin bütün təfərrüatının başqa əfsanəyə daxil edilməsi, danışılarkən bir neçə hadisənin bir-birinə qarışdırılması nəzərdə tutulur) bununla əlaqədardır.

Əfsanə də süjetli janrdır. Lakin nağıllardan fərqli olaraq onların süjeti

✓ sadədir,

✓ inkişaf pillələrinə malik deyildir, çoxşahəlilikdən məhrumdur,

✓ onlarda mürəkkəb təhkiyə üsulundan istifadə olunmur, bixətlidir, hadisələrin başlanması ilə bitməsi arasında geniş təfərrüat verilmir,

az epizodludur, çox vaxt bir epizodla kifayətlənilir.

N.İ.Kravsov əfsanə süjetlərinin iki şəkildə formalaşdığını qeyd edir:

Birinci halda, leqenda süjetinin inkişaf xəttini epizodların bağlılığı təşkil edir,

İkinci halda əhvalatın mərkəzində bir epizod durur.²⁵⁰

Çox hallarda əfsanənin süjetliyi düynlə müəyyənləşir. Çünki düynlə hadisənin axarı tamam başqa istiqamət alır. Bunu

²⁴⁹ Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество. – М., 1983, с. 126

²⁵⁰ Ёня орада, с. 126

gözlənilməzlik kimi də qeyd etmək olar. Başqa sözlə, əfsanələrin süjetində təsadüflər mühüm rol oynayır. Finalda əxlaqi nəticə çıxarılır: əgər belə olmasaydı, daşa dönməzdi, göl yaranmazdı.

Miflərdən fərqli olaraq əfsanələrdə çevrilmələrin səbəbi əxlaqi-etik münasibətlərlə izah olunur.

Bir çox tədqiqatçılarla müqayisədə N.İ. Kravsov əfsanədə təsvir olunan hadisələrin kerçəkliklə əlaqəsini düzgün şərh edir: «Əfsanələrdəki hadisələr gerçəklik kimi qələmə verilir. Adətən, danışan və dinləyən hadisələrin baş verməsinə inanırlar. Lakin əfsanələrdəki hadisə və hərəkətlərin hamısı uydurmadır, onlarda fantastika da mövcuddur».²⁵¹ Göründüyü kimi, rus tədqiqatçısı da uydurma ilə fantastikanı bədiiliyin müxtəlif formaları kimi təqdim edir.

Xalq arasında quşların əmələ gəlməsinə həsr olunan bir neçə əfsandə səbəb bir nöqtədə birləşir. Belə ki, Şanapipiyin və Hophopun əvvəldən qadın olmaları təsvir olunur. Hər ikisi çiməndə qaynatasının qəflətən içəri girməsi ilə çevrilmə hadisəsi baş verir. Əfsanələri miflərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyəyə ondan idarətdir ki, miflərdə tanrının qüdrəti ilə heyvan, quş, torpaq, daş, su insana çevrilir, əfsanələrdə isə əksinə əxlaqi-etik normaların pozulması ilə insan çevrilib quş, daş, çay, göl olur. Miflərin kökü ilkin təsəvvürlərə söykənir, oxşar motiv onlarda inanc sisteminin mühüm atributu kimi özünü göstərir, əfsanələrdə isə sitayiş, kultlaşdırma meyli yoxdur. Məqsəd onda təsvir olunan hadisədən əxlaqi nəticə çıxarmaqdır. Ona görə də çevrilmələrin səbəbi çox hallarda eynidir, çevrilən obyekt isə dəyişkəndir. Bu mə'nada iki əfsanəyə diqqət yetirək:

1. «Şanapipik əvvəllər gəlin imiş. Bir dəfə *başını yuyurmuş*. Bu vaxt onun *qaynatası* içəri girir. Gəlin utanır. Allaha yalvarıb deyir:

-Ау Allah, qaynatam saçlarımı gördü, mən xəcalətdən onun üzünə baxa bilmərəm; məni ya daş elə, ya da quş.

Gəlin quşa çevrilir. Darağı başında qalır, şanapipik olur. Şanapipik çöldə yaşasa da, abadlıqdan çox uzağa getmir, axı onun gözü istəkli ərində, doğma evində qalır... («Şanapipik quşu» əfsanəsi)²⁵²

²⁵¹ Йеня орада

²⁵² Азырбайъан халг яфсаняляри, сящ. 86

2. Deyirlər ki, hop-hop quşu əvvəllər bir gəlin imiş. Həmin gəlin bir dəfə başını yuyan zaman qayınatası gəlib onu görür. Özünü itirən gəlini həya təri basır, üzünü göyə tutub yalvarır:

-İlahi, sən məni bir quş elə, uçum gedim çöllərə. Bir daha qayınatamın gözünə görünməyim.

Həmin vaxt gəlin quş olur. O uçub qalxır göylərə. Gəlinin iki uşağı varmış. Biri oğlan, biri qız. Oğlunun adı hophop, qızının adı isə Gültop imiş. O vaxtdan bəri ana övlad həsrəti çəkir və onları təkrar-təkrar öz adları ilə çağırır:

-hophop, Gültop... («Hophop» əfsanəsi).²⁵³

İlk baxışda nümunələr variant tə'siri bağışlayır. Lakin əfsanələrdə motia oxşarlığı variantlaşmadan irəli gəlmir, məhz onların janr xüsusiyyəti kimi ortaya çıxır. Çünki əfsanələr miflərin nağıla keçdiyi ərəfələrdə formalaşan ədəbi formadır. İkisi arasında körpü rolunu oynasa da, tarixin sonrakı mərhələlərində də mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Çünki bə'zi məqamlarda operativ şəkildə nəyinsə şərhinə qasa izah tələb olunurdu. Miflər artıq funksiyasını yerinə yetirmişdi, inanc sistemindən çıxmışdı, ilkin primitiv dənyagörüşlərini, din sistemlərini vahid struktura malik islam inancı əvəz etmişdi. Arxaik miflərdə qoyulan yarıncı məsələləri bu inanış sisteminin ayınlərinə zidd idi. Ona görə də onların məzmununa söykənmək mümkün deyildi. Nağılların uzun, çoxşahəli süjeti lazım olan informasiyanı operativ çatdırmağa imkan vermirdi. Onu bütün atributları ilə söyləməyə, ifa etməyə bə'zən bir gecə azlıq edirdi. Bu səbəbdən mif strukturlarını tərsinə çevirən yeni janra ehtiyac duyulurdu. Bu rolu əfsanə və rəvayətlər öz üzərinə götürmüşdü. Bu mə'nada xalq yanından keçdiyi qaya, dərə, dağ, yolüstü gördüyü heyvan, quş və s. haqqında ululardan qalan nəsihatəmiz əhvalatları həmin andaca çatıra bilən bədii forma yaratmış, səbəblərin təkrarlanmasına əhəmiyyət verməmiş, məqsəd o olmuşdur ki, aşılamaq istədikləri etik-əxlaqi normaları tez və asan yolla yanındakılara çatdırsın.

Diqqət edin, Şanapipiyə və Hoppopa həsr olunan əfsanələrin hər ikisində qəhrəman gəlidir. Eyni funksiyaları yerinə yetirəndə (başlarını yuyanda) oxşar sütünasiyaya düşürlər (təsədüfən qaynataları içəri girir). Onların psixoloji halları da, Allahdan «cəza» ummaları da, çevrilmə prosesi də oxşardır. Fərq ondadır ki,

²⁵³ Йеня орада, сящ. 90-91

Şanapipiyə çevrilən gəlinin darağı başında qalır və həmin quşun xarakterinə uyğun olaraq abadlıqdan çox uzağa uça bilmir. Bunun da izahı doğma ərindən və evindən ayrılıla bilməməsidir. Hophopa çevrilən qadın isə oğul, qızx sahibidir, haralara uçub getsə də onları unutmur, oövladlarını səsləyir.

«Yusif-Nəşib» quşuna həsr olunan əfsanədə də eyni mənzərənin şahidi oluruq

Türkün əxlaq normalarına söykənən əfsanələrin hamısında namus, qeyrət ön plana çəkilir. «Kəklik» əfsanəsində göstərilir ki, iki sevən gəncin toy şənliyinə hazırlıq gedir, gəlinin əl-ayağına xına qoyurlar.

«Hamının başı həyət-bacada toy işlərinə qarışır. Qız təkcə yencə ilə evdə oturubmuş. Elə bu zaman çoxdan bəri qızı izləyən, onu ələ keçirməyə can atan dövlətli oğlu öz başının dəstəsi ilə içəri soxulur. Onlar yengənin əl-ayağını, ağzını bağlayıb yerə yıxırlar. Qızı da götürüb dağlara qaçırırlar.

Qız nə qədər dartınır, qışqırır, yalvarır, ona qulaq asan olmur. Hər yerdən əlacı kəsilən, əli üzülən köməksiz qız üzünü göyə tutub deyir:

Tanrı, məni quş elə,
Qanadı gümüş elə.
Eldə rüsvay eləmə,
Dağda günüm xoş elə,
Daşlara yoldaş elə.

Qız bunu deyən kimi dönüb kəklik olur, pırıltı ilə uçub qayalığa düşür.

Qızın əl-ayağı xınalı olduğu üçün, kəkliyin də ayağı xınalı olur».²⁵⁴

Mətnin yazıya alınmasından doğan qüsurları nəzərə almasaq, əfsanədə əxlaq normalarını pozanlara qarşı xalqın qəzəbi əks olunmuşdur. Doğrudur, çevrilmə motivinə görə arxaik dövrlə bağlanır. Lakin şifahi şəkildə ağızdan-ağıza keçərək bizim zamanımıza gəlib çatdığı üçün xeyli dəyişikliklə uqramışdır. Ola bilsin ki, əski çağlarda düşmən tayfanın adamları tərəfindən qaçırılma, tarixin müəyyən aşırımlarda «dövlətli oğlu» ilə əvəz

²⁵⁴ Азярбайҗан халг яфсаняляри, сящ. 91

edilmişdir. Bu ifadənin sovet ideologiyasına xidmət göstərmək məqsədilə kitabın tərtibi zamanı dəyişdirilməsi də mümkündür. Əfsadə «əməliyyatlar» aparılmasına baxmayaraq, qızın öz namusunu qorumaq, elini rüsvayçılıqdan qurtarmaq yolunda canından keçməyə hazır olduğu kölgə altına alınmamışdır.

Naxçıvanın Bənəniyar kəndi yaxınlığında yerləşən Gəlin qayasına həsr olunan əfsanədə (Bənəniyar kənd sakini Nuriyeva Həcər Kəblə Hüseynəli qızı söyləmişdir) şərin təmsilçisi, xayın, əclaf rolunda məhz yadellilərdir:

«Bir gün düşmənlər qəflətən hücum çəkirlər. El-obada qaçhaqaç düşür. (Ulu babalarımız qaçqın taleyimizə həmişə acınışlar – R.Q.). adamlar özlərini itirib çaş-baş qalırlar. El-obanın çox igidləri qırılır. Yırtıcı düşmənlər qocaları, qarıları, körpələri at ayaqları altında tapdaq edirlər.

Bu qaçhaqaçda bir gəlin də gizlənməyə yer axtarır. Ha göz gəzdirirsə, sığınacaq tapmır. Hər yanda düşmənləri görür. başıaçıq, ayaqyalın yaxınlıqdakı dağlara tərəf üz tutur. Düşmənlər də onu görüb dalınca at salırlar.

Gəlin hamilə imiş. Özü də piyada. Hara qaça bilərdi? Düşmənlər çathaçatda gəlin üzünü göylərə qaldırıb tanrıya yalvarır ki, düşmənlərdən xilas olsun, ələ keçməsin, *el namusu tapdalanmasın*.

Söz qurtaran kimi gəlin daşa dönür.

Qılınclarından qan daman düşmənlər atlıları qarşılarındakı gəlin əvəzinə bir sal qayanın ucaldığını görüb don qalırlar. Cilovlarını gəmirən atlar isə ürkək-ürkek kişnəşirlər. atlılar bu mö'cüzədən qorxub tələsik arxaya qaayırlar.

Bənəniyar kəndinin yaxınlığındakı dağ döşündə yüksələn bu qaya hamilə gəlinə bənzəyir. El söyləmələrinə görə, o qanlı müharibələrin yadigarıdır. Elə adına da «Gəlin qayası» deyirlər». ²⁵⁵

Azərbaycan türkü tarixi taleyində həmişə qonşularından düşmənçilik görmüşdür. Əski zamanlarda farsların və ərəblərin, yaxın çağlarda isə ermənilərin duz-çörəyi tapdayıb yurdumuza basqınları folklorda iz qoysa da, ulularımızın yaradıcılığına laqeyd yanaşdığımızdan başımıza gətirilənləri tez unutmuşuq, yenidən düşmən xislətliləri süfrəmizin başında əyləşdirmişik. Əfsanələr acı hadisələri qayalara, daşlara köçürmüş, təbiətin xəlq etdiyini hamilə qadına bənzətməklə hələ dünyaya göz açmamış körpəni anaların

²⁵⁵ Яфсаняляр, Бакы, 1986, сящ. 96-97

qarnını yarıb boğan düşmənə nifrətini ifadə etmişdir. Bununla genosidə – bir xalqın kökünün tamamilə kəsilməsi əməliyyatına hazırlaşdıqlarını bildirmişdi. Əfsanələrimizi diqqətlə öyrənsəydik, «hamilə» Gəlin qayasına diqqətlə baxsaydıq, Həcər nənələrimizin söylədiklərini dinləsəydik başa düşərdik ki, torpaqlarımızı özünü daşa, dağa çıxıran gəlinlərimiz, al qanına boyayan igidlərimiz bizə miras qoyublar. Namusları kimi qoruyublar. Əfsanələrimizi dinləsəydik, ayıq olardıq, dostu düşməndən ayıra bilərdik... Başımıza gələnlərin qarşısını alardıq...

Rəvayətlərdə isə eyni motiv çevrilmə ilə tamamlanmış, qızın dəyanəti, ağılı sayəsində düşmən məğlub edilir.

Beyləqanda, Örenqala kəndində yerləşən Gavur arxına xalq arasında «Xan qızı arxı» da deyilir. Sovetlər onu Orconikidze kanalı kimi tanıtməyə çalışmışdılar, Beyləqanı isə Jdanovlaşdırmışdılar. Bu adların hər üçündə obamızın bir parçasının tarixi yaşayır.

Örenqala kənd sakini Quliyev Tofiq Kərim oğlu belə rəvayət edir ki, bir gün gavurların şahı Şirvan şahının qızını görüb ona aşiq olur. Elçi göndərüb deyir ki, öldü var, döndü yoxdu. ya qızını xoşluqla mənə vversin, ya da davaya hazırlaşsın. Şirvan şahıf qızını gavurların şahına vermək istəmirdi. Ancaq onun güclü olduğunu görüb qızı ilə məsləhətləşir.

Qız atasına deyir:

-Ata, sən razılıq ver. Bir şərtlə ki, qoy gavurların şahı Araz çayından düz Şirvana qədər arx çəkdirsin, bostan əkib həmin arxın suyu ilə sulasın. Barından bir qarpız gətirib öz əli ilə kəssin. Bir dilim də mənə versin, sonra gedərəm.

Şah qızının sözlərini olduğu kimi elçilərə söyləyib onları hörmətlə yola salır. Elçilər şaha deyəndə, o, bir xeyli fikirləşir. Əvvəl qəzəblənir, sonra isə qızın gözəlliyini yad edib şərtlə razılaşıır.

Uzun əziyyətlə su arxı çəkilir. Şahın öz əli ilə əkdüyü bostan yaxşı məhsul verir. Gavur şahı bundan çox sevinir. Bostandan iri bir qarpız götürüb qızın yanına gəlir və şərtə əməl etdiyini sğyləyir.

Şah qızı deyir:

-Çox yaxşı, şah. Və‘dimi unutmamışam. Mən də hazırım. Ancaq hələ sən şərtimə tamamilə əməl etməmişən.

Gavur şahı qəzəblənir:

-Necə yə‘ni?..

Qız deyir:

-Axı şərtimiz belə idi ki, gətirdiyin qarpızı öz əlinlə kəsib bir dilim də mənə verməlisən.

Gavur şahını gülmək tutur. Ağına gətirməzdə ki, işin axırı belə asan olacaq. Tez qarpızı kəsir. Həmin an da heyrətindən don qalır. Qarpızın içindən qızıl qan fışqırmağa başlayır. Qız üzünü gavurların şahına tutub deyir r:

-Ey şah, gör sənın zülmün nə dərəcəyə çatıb ki, öz əlinlə becərdiyin bostanın qarpızından da qan tökülür. İndi özün fikirləş, mən sənə necə ərə gedə bilərəm?!

Gavurların şahı qızın sözlərindəki həqiqəti görüb dinmir, korpeşman geri qayıdır.

Deyirlər o vaxtdan da gavurlar şahının çəkdiyi arx «Gavur arxı», «Xan, xan qızı arxı» adlanmağa başlamışdır.²⁵⁶

Burada bir detala – qarpızın içindən qan fışqırmasına görə əfsanə kimi təqdim edilməsi ilə razılaşmaq olmaz. Bu, çevrilmə, başqa şəkllə düşmə xarakteri almır. Rəvayətdə əfsanə motivinin bir ünsüründən istifadə edilir. Əslində bədii təsvir vasitəsindən istifadə yolu ilə Şah qızının ağılı, fərasəti, düşməndən faydalanmağı göstərilir. Xalq yad ölkənin hömdarının xeyirxah işini də (susuz çöllərə arx çəkməsini) öz xeyrinə yozmağa çalışır.

Maraqlıdır ki, əfsanələrdə toponimlərin şərhinə rast gəlirik. Doğrudur, əksər hallarda onların gerçəkliklə əlaqəsi olmur, yə'ni yaşayış məntəqəsinə, çaylara, göllərə və s. adların verilmə səbəbi düzgün izah edilmir.

Sumqayıt şəhərinin Sum adlı qəhrəmanı çağırışdan (Sum, qayıt) yarandığının gerçəkliklə əlaqəsi yoxdur. Eləcə də Koroğlunun, yaxud hansısa əfsanə qəhrəmanının «Min, gəl, çevir» təklifindən yaşayış məntəqəsinin adının əmələ gəlməsi zahiri oxşarlıqdan doğan bağlılıqdan başqa gerçəkliklə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Süjet və obrazlarının tərkibi rəngarəngdir. Xalq təbiətdə rastına gələn hər şeyə əfsanə həsr etmək qabiliyyətinə malik olmuşdur. Ona görə də əfsanə semantikasına nağıl semantikasından çox mif semantikasına yaxındır. Lakin miflərdə dünyanın yaranması ilə təbiət, təbiətin ayrı-ayrı elementləri, heyvanlar, quşlar və bitkilər aləmi, insan və onun nəslı ardıcılıqla tanrı tərəfindən yaradılır. Əfsanələrdə isə yaradılış yoxdur, yer üzündə və kainatda hər şey mövcuddur, burada bir varlıq başqa bir varlığa çevrilir. Öz halından

²⁵⁶ Ыеня орада, сящ. 97-98

çıxıb özgə hala düşür. Miflərdə sistemlilik var, vahidlik prinsipi var. Hər şey yaradıcıya bağlanır və bir modelin kiçik hissələrindən tutmuş əsas detallarına dək tam qurulması üçün vahid kompozisiya, struktur mövcüddür. Əfsanələrdə isə sərbəstlik var, istədiyi halda istədiyi şəkə düşə bilər. Miflərdə nə qədər funksiya varsa, bir o qədər də obraz var. Çünki hər işin öz icraçı var. Bir növ vəzifə bölgüsü aparılmışdır. Hər obraz ancaq öz rolunda çıxış etməyə haqqı var. Əfsanələrdə isə müstəqillikdir, bir funksiyanı bütün qəhrəmanlar yerini yetirmək imkanına malikdir.

Əfsanənin formasının qeyri-sabitliyi onunla xarakterizə edilir ki, nağıllardan fərqli olaraq, motivlər və epizodlar sət qaydada ardıcılıqla, hadisələr tərffüatla verilmir. Başqa sözlə, keçidlər sür'ətlidir.

Epik ən'ənədə əfsanələrə ən yaxın janrlar rəvayət və nağıllardır, bu formaları bir-birindən fərqləndirən cəhətlər də az deyil.

Bu səbəbə görə də əfsanələri bütün toplularda rəvayətlərlə eyniləşdirirlər. Lakin birincilərdə fantastik təsvirlər üstünlük təşkil edir, onlar çevrilmələrlə, cildini dəyişib həmişəlik başqa donda qalma motivlərinə əsaslanır, rəvayətlərin isə real, gerçək başlanğıca malikdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, nağıllarla əfsanənin həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri var. Oxşarlıqlar deyəndə, əsasən hər ikisinin nəslə yaranması, süjet və motivlərinin qeyri-adi, fantastik səpgidə olması nəzərdə tutulur. Əfsanələrdə çox hallarda nağılların başlanğıc detallarından istifadə olunur. Onlar arasındakı fərqi göstərəndə nağılların «mücüzələr sisteminə», əfsanənin isə yalnız yaradıcıya söykənən bir «mücüzəyə» əsaslandığını göstərirlər. Nağıllarda olduğu kimi əfsanələrdə sabit süjet və kompozisiya olmur. Əslində nağıl xüsusi formaya, müəyyən struktur əlamətlərinə malik bitkin janrdır. Əfsanənin isə heç nə özünün deyil, miflərdən və nağıllardan keçmədir. Nağıllarda çevrilmələr qayıdışlıdır, əfsanələrdə isə cildini dəyişən bir daha əvvəlki donuna qayıda bilər.

Rus folklorşünaslığında əfsanələrin janr əlamətlərinin bu günədək əsaslı şəkildə üzə çıxarılmamasının əsas səbəbi odur ki, onlar mifləri də leqendaların içərisində əridirlər. Belə ki, mövzu qruplarına təsnif edərəkən²⁵⁷ əsas yerləri miflərə verirlər:

²⁵⁷ Н.И.Кравсов. Эюстрилян ясяри, сящ.129

1. Dünyanın yaranması, günəşin, ayın, ulduzların, göy və yerin mənşəyi haqqında leqendalar Bibliya mötəvləri ilə bağlanır; lakin yaradılışın səbəblərini başqa cür izah edir. Onlarda bütpərəstlik elementləri də az deyil.

2. Heyvanların, quşların və balıqların meydana gələməsinə həsr olunan leqendalarda sözü gedən varlıqların zahiri əlamətləri və xarakterinin bə'zi cizgiləri şərh olunur: nə üçün dovşanın qabaq ayaqları qısadır? İtlər və pişiklər nə səbəbə həmişə boğuşurlar?

3. Allahların, müqəddəslərin yer üzündə, cənnətdə və cəhənnəmdə gəzintilərinə həsr olunan leqendalarda yaradıcının insanlara, xüsusilə zəhmətkeşlərə və kasıblara köməyindən bəhs olunur.

4. Şərin cəzalandırılması və günahkarların bağışlanmasına aid leqendalarda qəddar adam bədbəxtin, yaxud qəribin ona doğru uzanan yardım əlini boş qaytarır, xeyirxah adam isə köməyini əsirgəmir. Birincilər var-yoxdan çıxarırlar, ikincilər isə mükafatlandırılırlar. Bu süjetlər nağıllarda da özünə yer tapır.

5. Xalqın istək və arzularının həyata keçməsinə göstərən leqendalarda uzaq xoşbəxt ölkələrdən, adamları bəlalardan qurtaran hökmdarlardan söhbət gedir.

6. Nəhayət, ailə motivlərini özündə əks etdirən leqendalarda ər və arvad, oğul və ana, qardaş və bacı arasında münasibətlər tənzimlənir. Bu münasibətlər bə'zən dini mahiyyət kəsb edir, əksər hallarda isə müstəqildir.

Ümumiyyətlə, rus folklorşünaslığında miflərdən söz açılmır. Leqendaların bölgüsündən isə görünür ki, tədqiqatçılar miflə leqendanı eyniləşdirirlər. Rus mifoloji modellərinin bərpa edilib sistemləşdirilməsi belə bir uyğunsuzluğa gətirib çıxarmışdır. Leqendalarda eyni şəkildə həm özünəməxsus sistem və təsvir üsulları olan mifin əlamətləri, həm də əfsanələrə aid elementlərinin sintezi ilə rastlaşırıq. Lakin digər xalqların, eləcə də Azərbaycan türklərinin folklorunda tamamilə başqa mənşənin şahidi oluruq. Ruslarla müqayisədə, bizdə əfsanələrin dinlə əlaqəsi olduqca zəifdir, miflərdən isə yalnız forma, təsvir vasitəsi tək istifadə olunur. Bu üzəndən də tədqiqatçıların rus folklorşünaslığının bu sahədəki təcürbəsinə söykənmələri dolaşlıq yaradır. Bu dolaşlıqlığın izləri Azərbaycan xalq əfsanələrini özündə əks etdirən toplulara da düşmüşdür. Müxtəlif mənbələrdən götürülüb 1984-cü ildə çap olunan «Əfsanələr» kitabında («Gənclik»

nəşriyyatı) «Mifoloji əfsanələr» adlı bölməyə rast gəlirik. Görkəmli mifoloq M.Seyidovun topluya yazdığı şərhələrədən də görünür ki, orada əsasən miflər toplanmışdır. Eləcə də «Tarixi əfsanələr» başlığı altında nümunələr təqdim edilir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, həmin dövrlərə aid dərslik və toplularda nağıllar da «Tarixi» deyə qruplaşdırılır. Lakin «tarixi» və «tarixilik» terminlərinə dırnaqarası baxmaq düzgün olmadığı üçün hələ əsrimizin əvvəllərində rus və Avropa folklorşünaslığı bu prinsiplərdən əl çəkmişdir. Müasir dövrdə xalq yaradıcılığı nümunələrinin tarixiliyindən çox ehtiyatla danışırlar. Azərbaycanda isə bu termini az qala bütün janrlara yapışdırırlar: tarixi nağıllar, tarixi əfsanələr, tarixi nəğmələr və s. Əgər tarixi əfsanələr mövcuddursa, onda rəvayətlər nədir? Halbuki, «tarixi əfsanə» başlığı altında toplanan əfsanələrin hamısında tarix ancaq astar tərəfdədir. Bəzən qəhrəmanların adlarının tarixi şəxsiyyətlərlə üst-üstə düşməsi ilə kifayətlənilir.

Azərbaycan xalq əfsanələrini yarandığı ərazinin xüsusiyyətlərindən və onları meydana gətirən xalqın əxlaqi-etik normalarından kənarında öyrənmək mümkün deyil, başqa xalqların qəlibləri ilə onların ölçüləri, məzmun dairəsi bir araya sığmır.

Adi bir misal göstərək: rus tədqiqatçılarının belə bir nəticə çıxarırlar ki, leqendalarda nağıllarda olduğu kimi şər həmişə öz cəzasına çatır²⁵⁸. Halbuki, Azərbaycan əfsanələrindən yüzlərələ misal göstərmək olar ki, nəinki şər öz cəzasına çatdırılmır, hətta keyiri təmsil edən obraz «cəzasızlığı görüb» formasını dəyişir.

«Qırxqız» əfsanəsində göstərilir ki:

«İstisuyun yaxınlığındakı qayalığa Qırxqız deyirlər. Deyilənə görə, Zar şəhərində zalım bir hökmdar varmış. Bu hökmdar gözəl qızları hərəmxanasına aparırmış. Qırx gözəl qız hərəmxanaya getməyib qaçır. Zalım hökmdar qoşun göndərir ki, onları tutub hərəmxanaya gətirsinlər. Qızlar qoşunu görüb allaha yalvarıb dua edirlər ki, onları daşa döndərsin. Allah da onları daşa döndərir».²⁵⁹

Burada «cəzalandırılmaqla –insanlığını qurban verməklə namusunu qorumaq» motivinə rast gəlirik ki, rus tədqiqatçılarının irəli sürdükləri prinsipin tamamilə əksini təşkil edir. Şərin təmsilçisinin isə heç burnu da qanamır. Tanrı ondan əməllərinin haqq-hesabını soruşmaq əvəzinə, günahsız qırx qızı daşa döndərir.

²⁵⁸ Н.И.Кравсов. Эюстярилян ясяри, сящ.129

²⁵⁹ .Яфсаняляр. – Бакы, 1986, сящ. 99

Bu, Azərbaycan türklərinin əxlaq kodeksini şərtləndirən mühüm amillərdən doğur. Heç bir qüvvə qızların təmiz adına ləkə gətirməyə qadir deyildir.

Demək olar ki, «günahsızların cəzalandırılması» əksər əfsanələrin ana xəttində durur. Bu xüsusiyyət əfsanələri epik ənənənin digər janrlarından əsaslı şəkildə fərqləndirir. Miflərdə, nağıllarda və eposlarda şər nə qədər güclü, qəddar, amansız olsa da, haqqın, ədalətin qarşısında əyilir, məhv edilir. Qorxunc qüvvələr qəhrəmanların nişanlılarını qaçırırlar, lakin iradələrini qıra, namuslarına toxuna bilmirlər. Əsir alınan qız-gəlinlər zindanlarda, zirzəmilərdə, dərin quyularda çürüyürlər, dözümlülük nümayiş etdirirlər, heç vaxt acizləşib, nahaqdan «cəzalandırılmalarını» – daşa, quşa çevrilmələrini arzulamırlar. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Qazan bəyin arvadı Burla xatun qırx incəbelli qızla əsir alınır. Düşmən qızların arasından onu arayır ki, kef məclislərində şərab paylatdırsın. Burla xatun oğlu Uruzun tə'kidi ilə onun ətindən bişirilmiş qovurğanı yeməyə hazır olur, nə qədər çıxılmaz vəziyyətə düşsə də, ulu tanrıdan ölüm, yaxud başqa varlığa çevrilməsini istəmir. Nəticədə Qazan bəy, Qaraca Çoban, oğuz igidləri yetişir, şər məhv edilir. Doğrudur, nağıllarda da cildinidəyişmə hadisəsinə rast gəlirik, lakin bu, daimi hal deyil, ötəridir, qayıdışılıdır. Dastanlarda şərin cəzalandırılması hər an baş verə bilər. Hətta əfsanələrdəki situasiyaya düşən – şər tərəfindən qovulan dastan qəhrəmanı əli hər şeydən üzüləndə Allaha üz tutur, ondan özünün deyil, şərin başqa hala düşməsinə xahiş edir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında «Baybörə oğlu Bamsı Beyrək» boyunda qəzəblənmiş Dəli Qarcar Dədə Qorqudu atla qovur Ozan son məqamda yaxalanacağını görüb tanrıya yalvarır. Onun yalvarışına cavab olaraq ulu Tanrı Dədənin üstünə qılnc çəkəndə Dəli Qarcarın qollarını havada asılı saxlayır. Yaxud «Bəkil oğlu İmran boyu»nda hələ döyüş təcürbəsi az olan oğuz igidi böyük bir düşməne ordusu ilə üz-üzə durur, «Alla taalaya yalvarıb söyləmiş, görək, nə söyləmişdir:

«Ucalardan ucasan, uca tanrı!...
birliyinə sığındım, əziz Allah, mənə kömək et!»

Kafır dedi:

«Oğlan, məğlub olanda Allahınamı yalvarırsan? Sənin bir allahın varsa, mənəm yetmiş iki bütخانam var!»

Oğlan dedi:

«Ey lə'nətə gəlmiş azğın, sən bütlərinə yalvarırsan, mən varlıqları yoxdan var edən allahıma sığınırım».

Allah taala Cəbrayıl buyurdu ki, «Ey Cəbrayıl, get o quluma qırx kişi qüvvəsi verdim».²⁶⁰

Motivin dini əfsanələrdən götürüldüyü şübhəsizdir. lakin dastanın xüsusiyyətlərinə tam uyğunlaşdırılmışdır. Burada da tanrıdan başqa dona girmə xahiş edilmir və Allahın köməyi ilə şəraradan götürülür.

Göründüyü kimi, rus folklorşünaslığının elmi tapıntıları ilə Azərbaycan əfsanələrinin spesifikliyini üzə çıxarmaq imkan xaricindədir.

Azərbaycan əfsanələrinin spesifikliyini ilk növbədə onun məzmununda axtarmaq lazımdır.

ƏFSANƏLƏRİN TƏSNİF EDİLMƏSİ

Azərbaycan folklorşünaslığında janrları təsnif etməyə, demək olar ki, hamı maraqlı göstərmişdir. Əlbəttə, elmin əsas prinsiplərindən biri məhz öyrənilən sahənin sistemə salınması, qruplaşdırılmasıdır. Lakin bu, ilkin şərt deyil. Əvvəl predmetin, obyektin mahiyyəti açılmalı, nədən bəhs olunduğu aydınlaşdırılmalıdır, ondan sonra bölgünün aparılmasında heç bir çətinlik yarana bilməz. Tədqiqatçılarımız çox hallarda təsnifatı önə çəkirlər. Çünki janrı müəyyənləşdirən amilləri üzə çıxartmaq mümkün olmayanda da dərslər proqramının tələbinə görə janr barədə nəsə söz demək lazım gəlir. Sözə meydan açmaq məqsədilə ilk növbədə janrın mövzularını sistemləşdirməyə təşəbbüs göstərilir. Halbuki, hər hansı bir janrın xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, sərhədlərini müəyyənləşdirmək araşdırmanın çıxış nöqtələrini, başlanğıcını – başını təşkil edirsə, təsnifat onun canıdır, yerdə qalan

²⁶⁰ «Китаби-Дядя Горгуд», сящ.

hissələridir. Və bədən başdan idarə olunur. Janrın poetik strukturunun öyrənilməsi isə ayrı-ayrı müstəqil elementlərin bütövləşməsi, tamlaşması deməkdir. Bu üç amil vəhdətdə götürülməsə, araşdırmanın nəticələri qənaətbəxş ola bilməz.

Təsnifat məsələsində əfsanələrin də bəxti gətirmişdir. P.Əfəndiyev yazır ki, Azərbaycan əfsanələri mövzu e'tibarı ilə rəngarəng olduğu kimi, ideya-məzmun baxımından da müxtəlifdir. Bu fikirlərdən sonra alim əfsanələri səkkiz qrupa ayırır:

1. heyvanlar, quşlar haqqında olan əfsanələr.
2. Yer adları, qalalar, abidələr və s. ilə bağlı əfsanələr.
3. Tayfa, el, xalq, nəsil, totem adları ilə əlaqədar əfsanələr.
4. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı əfsanələr.
5. Ailə-məişət, xalqın arzu və istəkləri haqqında əfsanələr (bunlara ictimai məzmunlu, bə'zən də utopik əfsanələr deyilir).
6. Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr.
7. Səma cisimləri – ay, günəş, ulduz və səyyarələr haqqında əfsanələr.
8. Dini əfsanələr.²⁶¹

Bölgüdə əfsanələrə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşıldığı aydın görünür. İlk olaraq me'yar kimi obrazların hansı varlığa məxsusluğunu götürülür (1, 2 və 3). Sonra yazılı ədəbiyyatla (4), tarixlə (6) əlaqəsinə, məzmununa (5), nəhayət, dini mahiyətinə (8) görə qruplaşdırılır. Bu təsnifatda qrupların birincisi üçüncüsü ilə, beşincisi altıncısı ilə, yeddincisi səkkizincisi ilə üst-üstə düşür. Ona görə ki, tayfa, el, nəsil, totem adları ilə əlaqədar yaranan əfsanələrin əksəriyyəti elə heyvanlar, quşlar, bitkilər haqqında olanlardır. Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr (əslində rəvayətlər) ictimai məzmunu ilə seçilir. Eləcə də səma cisimlərinə aid əfsanələrin (əslində miflərin) motivləri ilkin inanclardan - dini təsəvvürlərdən doğur. Ailə-məişət məsələlərinə, arzu və istəklərə gəlcə, bütün qruplara daxil olan nümunələrin içərisindən elələrini tapmaq mümkündür. Bir də nə üçün təkcə Nizami Gəncəvi fərqləndirilməlidir. Məgər böyük tarixə malik yazılı ədəbiyyatımızın başqa sənətkarlarının yaradıcılığı əfsanələrdə dərin izlər buraxmamışdır? Axı Nəsimi, Füzuli, həbib, Xətai, Vaqif və b. şairlərimizin də həyətına və əsərlərindən gələn motivlərə xalq arasında onlarla əfsanə, rəvayət düzülüb qoşulmuşdur.

²⁶¹ Яфандийев П.Эюстярилян ясяри, сящ. 131

V.Vəliyev sanki P.Əfəndiyev bölgüsü haqqında dedikləmizin bir qismini nəzərə alıb dəqiqləşmə işi aparır, konkretlikdən ümumiliyə doğru bir-iki uğurlu addım atır. Onun bölgüsünə diqqət yetirək:

1. Əsatirlə bağlı əfsanələr.
2. Təbiət hadisələri və heyvanlar, bitki və ağaclarla bağlı əfsanələr.
3. Tarixi hadisə, şəxsiyyət və abidələrlə bağlı əfsanələr.
4. Dini əfsanələr.
5. Qədim dövr ədəbiyatımız və Nizami yaradıcılığı ilə bağlı olan əfsanələr.²⁶²

Lakin bu bölgüdə də mif, əfsanə və rəvayət bir-birinə qarışdırılır. Bizcə, əfsanələrin hamısında mif semantikasına söykəniş var. Daha dəqiq desək, mif üslubundan faydalanmayan əfsanə yoxdur. Lakin əsatirlə bağlılıq kor-koranə deyil. Doğrudur, arxaik dövrlərdə janrlar formalaşmaya başlayanda (nağıl və eposlarda olduğu kimi) əfsanələr miflərdən asılı olmuşdur. Folklorşünaslıq elmi həmin çağlarda yaranan nümunələrdə janr xüsusiyyətlərinin hələ tam formalaşmadığını nəzərə alaraq onları xüsusi bölmədə araşdırırlar. Çünki həmin nümunələrdə mifik düşüncənin bütün atributları qorunub saxlanılır. Janrlara ayrılma prosesi başa çatandan sonra isə mif strukturlarına, təsvir formalarına yaradıcı şəkildə yanaşılır, başqa sözlə, hər bir janr mif motivlərindən öz tələblərinə uyğunlaşdıraraq faydalanır. Alimin «Əsatirlə bağlı əfsanələr» kimi təqdim etdiyi nümunələr əslində mif mətnləridir. Əfsanəlik əlamətləri onlarda çox cüz'idir. Epik ən'ənənin bütün janrlarına xas olan xüsusiyyətlər dərəcəsidir.

Beləliklə, «Əsatiri əfsanələr» mif, «Tarixi əfsanələr» başlığı altında verilənlər isə rəvayətlərdir. Onlar aid olduğu formaların içərisinə qatılaraq təsnif edilməlidir. Eləcə də ikinci qrupdakı «bitki və ağaclar» kəlmələrindən birincisi ixtisar edilsəydi, daha dolğun səsənərdi.

Bu sahədə S.Paşayevin xidmətlərini göstərməmək insafsızlıqdır. O, «Yurdumuzun əfsanələri» toplusunda əfsanələri aşağıdakı qruplarda təqdim edir:

1. Dağ əfsanələri.
2. Qədim qalaların əfsanələri.
3. Bulaq və göl əfsanələri.

²⁶² Вялийев В. Эюстярилян ясяри, сящ. 272

4. Çiçək və gül əfsanələri.
5. Quş əfsanələri.
6. Maral və ceyran əfsanələri.
7. Nizami mövzuları ilə səsləşən əfsanələr.
8. Müxtəlif mövzulu əfsanələr.²⁶³

Mövzusuna görə aparılan bu təsnifat nisbətən Azərbaycan əfsanələrinin mənzərəsini yaradır. Lakin bölünən qruplardakı nümunələrin əksəriyyətində hər hansı bir obyektə müraciət şərti xarakter daşıyır. Dağ, qədim qala, bulaq və göl haqqında söyləmələrin hamısında eyni funksiya yerinə yetirilir. Onları bu qədər xırdalamağa ehtiyac duyulmur. Eləcə də çiçək, gül, quş, maral və ceyran əfsanələrinin motivlərində ana xətt üst-üstə düşür. Çətin vəziyyətdən çıxış yolu axtaran insan (çox halda qız, gəlin) təbiətin başqa varlığına çevrilməyi arzulayır. Ümumiyyətlə, əfsanələrdə hadisələrin ancaq düyünü və finalı olur. Çıxış nöqtələri düyünlə başlayır, konfliktdə çevrilməyə, kulminasiya nöqtəsinə çatdırılaraq yekunlaşmağa imkan yaranmır. Düyüncə məsələlər həll olunur. Və düyüncə situasiyalar o qədər oxşar olur ki, variant xarakteri bağışlayır. Dağ, qala, çiçək, gül, çay, göl bədii detal kimi ancaq finalda meydana atılır və əfsanələrin rəngarəngliyini təmin edir. Ona görə də onların təsnif edərkən çox hissələrə xırdalananda ayrılan bölmələrin spesifik cəhətlərini ortaya çıxartmaq mümkünsüzləşir.

S.Paşayevin «Azərbaycan xalq əfsanələri» toplusundakı mövzu qruplarına diqqət yetirib belə bir sualla müraciət etsək ki, «Dağ, daş və qayalar»a həsr olunan əfsanələrin «Bulaq, çay və dəniz» haqqında olanlardan fərqli xüsusiyyəti nədedir? Ancaq bir cavab tapmaq olar ki, birinin sonunda insan dağa çevrilir, digərinin sonunda isə bulağa, çaya, dənizə, nə bilim nəyə. Məgər bu təsnifatdır? Nağılları üç qrupa ayırırlar və hər qrupun özünəxas əlamətini göstərməyə hər cür imkan var. Bəs əfsanələrin aşağıdakı bölgüsündə qruplar arasında hansı fərqli xüsusiyyətləri göstərə bilərsiniz?

1. Dağ, daş və qayalar.
2. Bulaq, çay və dəniz.
3. Çiçək və gül əfsanələri.
4. Quş və heyvanlar haqqında.

²⁶³ Йанардаь яфсаняляри, Бакы, 1978, сящ. 157-159

5. Ay, gün və Dədəgünəş əfsanələri.
6. Qədim qalalar.
7. Sara haqqında əfsanələr.
8. Nizami mövzuları ilə səsləşən əfsanələr.
9. Koroğlu əfsanələri.
10. Müxtəlif mövzulu əfsanələr.²⁶⁴

S.Paşayev əslində V.Vəliyevin irəliyə doğru atdığı bir-iki kövrək addımı düzəlişlərlə bir az da qabağa aparmaq əvəzinə, nədənsə, on pillə geri getmişdir. Az qalır ki, ayrı-ayrı folklor obrazlarının adlarını (Sara, Koroğlu, Dədəgünəş və s.) bölgüsü üçün me‘yar götürsün.

Bu cür qəribə təsnifatlara başqa mənbələrdə də rast gəlirik.

«Əfsanələr» toplusunda hansı prizmadan yanaşıldığı bəlli olmayan bölgü elə bir dolaşlıq yaradır ki, düyünü açmağa heç tərtibçinin özünün də cəsarəti çatmaz:

1. Göy əfsanələri (gərək qalanları da Yer əfsanələri adlandırılırdı – R.Q.);
2. Mifoloji əfsanələr (bunlar əslində mif mətnləridir);
3. Tarixi əfsanələr (əslində rəvayətlərdir);
4. Toponim əfsanələr (təkcə yer adları deyil, dağ, çay, bitki, qala adlarının də əfsanələrlə izahına rast gəlirik.);
5. Müxtəlif mövzulu (?) əfsanələr²⁶⁵.

Bizcə, təsnif edərkən əfsanələrə prizmanın elə tərəfindən yanaşmaq lazımdır ki, bütün qruplarda eyni dərəcədə janr əlamətləri özünə yer tapsın, eləcə də janrı bütövlükdə təsəvvürə gətirmək mümkün olsun, bir bölgü sistemində janrın bütün nümunələri yerləşdirilməlidir.

Əfsanələrdə forma xüsusiyyətləri tam formalaşdığı üçün struktur, süjet, üslub, təsvir və ifadə vasitələrinə görə təsnifat yalnız bir cəhətin qabarıq nəzərə çarpmasına imkan yaradar və onları formasına görə iki qrupa ayırmaq olar:

- I. *Ancaq nəsrə yarananlar.*
- II. *Həm nəsr, həm də nəzmin imkanlarından faydalanaraq yarananlar.*

Məzh bu fərqi nəzərə almasaq əfsanələrin hamısı quruluş baxımından eynidir.

²⁶⁴ Азярбайъан халг яфсаняляри, сящ. 282-286

²⁶⁵ Яфсаняляр, сящ. 172-174

Ancaq nəsrilə yaranan əfsanələr adi danışiq formasında olur. El ağsaqqalları bər-bəzəksiz cümlələrlə mif semantikasına uyğun elə əhvalatlar uydururlar ki, tə'sir gücünə malik olsun, dinləyicidə söylənənlərə inam yaratmaq üçün əfsanələrdə *əyanilikdən* - təbiət varlıqlarından (qayaların insana bənzəməsindən, quşların, heyvanların insanlarla zahiri oxşarlıqlarından, daşlardan, çaylardan və s.) ustalıqla istifadə edirlər. Belə ki, həmişə əfsanə söyləyən ilk olaraq nəyisə şahid çəkir, sonra göstərdiyi obyektin yaranma səbəbini əfsanədəki hadisə ilə izaha çalışır. Bu izah miflərdə olduğu kimi, heç də dünyadakı hər hansı bir elementin mənşəyini – ilk formalaşmasını göstərmir. Çünki əfsanələrdə ümumi obyektə deyil, konkret bir daşdan, bir qayadan, bir varlıqdan söhbət açılır. O varlıqlaradək dünyada istənilən qədər onlardan yaranmışdır.

«Gəlin qayası» yer üzündə mövcud olan minlərlə qayadan biridir. Məhz başqa qayaların deyil, mə'lum ərazidə yerləşən «Gəlin qayası»nın meydana gəlməsindən danışılır. «Gəlin qayası» əfsanəsinin başqa qayalarla işi yoxdur. Bu mə'nada əfsanədə iştirak edən varlıqların hamısının dəqiq ünvanı olur. *Ünvanlaşdırmada* məqsəd yaranışın səbəbini açmaqdan çox, aşılana əxlaqi fikri dinləyicilərə asan çatdırmaqdır. Təsəvvür edir ki, Beşbarmaq dağların qarşısından keçirsiniz, yanınızda əyləşən qoca, insan barmaqları şəklində göyə yüksələn şişuclu qayaları göstərib sizə bir əfsanə söyləyir. İnanın ki, mövzu aktual oldu-olmadı hər dəfə yolunuz ordan düşəndə o əfsanəni yada salacaqsınız. Əfsanələrdə əyaniləşmə ilə hadisələr qulaqlarda sırğa edilir.

Maraqlıdır ki, əfsanə obrazının bə'zən bir deyil, bir neçə dəqiq ünvanı olur. Belə ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində «Gəlin qayası»na, Ağrı dağına, Qaraca çobanın, Qazan bəyin, Burla xatunun, Koroğlunun, Dəli Həsənin qəbirlərinə, Çənlibelə, Qız qalasına, Maral gölünə və s. rast gəlirik. Bu, əfsanələrdə qaldırılan məsələlərin xalqın bütün nümayəndələrinin ruhuna, əxlaq normalarına, adət-ən'ənlərinə, zövqünə uyğunluğu ilə bağlıdır. Naxçıvanda, yaxud Beyləqanda yaranan «Gəlin qayası» əfsanəsi Gədəbəydə, Lənkəranda, Şekidə, Qazaxda, Qubada və Şamaxıda yaşayan türk tayfalarının da istək və arzularının ifadəçisinə çevrilir, onlarınnamus, qeyrət və əxlaq kodeksi ilə üst-üstə düşür, nəhayət, əksər parametrləri ilə psixologiyalarını əks etdirir. Həmin yaşayış məntəqələrində yaşayan insanlar oralarda yerləşən qayalarda hamilə qadına oxşarlıq tapır və əfsanələri özünüküləşdirirlər. Gələcək

nəslin düzgün tərbiyəsində böyük rolu ola bilən əfsanənin Naxçıvanda, yaxud başqa bölgələrdə deyil, məhz onların öz yurdlarında baş verməsini əsaslandırın «şahid» (dağ, çay, göl, arx və s.) tapırlar. Bu səbəbdən əfsanələşən təbiət varlıqlarının ünvanları getdikcə çoxalırdı.

Məsələn, Culfa yaxınlığında Ağ zərət deyilən ərəzidə çoxlu daşlar səpələnib. Yayıc kənd sakini Əliyev Zülfüqar Paşa oğlu bu daşlarla bağlı belə bir əfsanə danışmışdır:

«Deyirlər nə vaxtsa yadellilər kəndə hücum çəkirlər. Adamlar yaxınlıqdakı dağlara sığınıb zağaları özlərinə məskən edirlər. Onların yerini bələdləyən düşmənlər zağalara yürüşə başlayırlar. Döyüş uzun müddət davam edir. El-oba adamları son nəfəsədek döyüşür, son damla qanlarını da doğma torpağa axıdır, amma məğlub olmaq istəmirlər. Onlar az, düşmənlər isə çox.

Azğınlaşmış düşmənlər ardı-arası kəsilmədən zağaya sığınmış adamlara hücum çəkirlər. Adamlar qırılır, əli qılınc tutanlardan bir nəfər də qalmır. Təkcə qocalar, qarılar, gəlinlər, körpələr gözə görünürlər. Qocalar görürlər ki, düşmən əlinə keçəcəklər, *el namusu* tapdalanacaqdır. Üzlərini göylərə tutub tanrıya yalvarırlar:

-Ey ulu tanrı, bizə rəhmin gəlsin. El namusunu itirməkdənsə, ölüm daha üstündür. Dərdimizə əlac et. Ya öldür, ya da daş elə.

Onların yalvarışları tanrıya yetişir. Tanrı göz qırpımında bütün qızları, gəlinləri, körpələri daşa döndərir.

Düşmənlər zağalara girib qocalardan başqa kimsəni tapmırlar. Ətrafda isə çoxlu daşların səpələndiyini görürlər. Onlar qəzəblə qocalardan soruşurlar:

-Bəs qızlar, gəlinlər hanı?

Qocalar ətrafa səpələnmiş daşları göstərib deyirlər:

-Buyurun, bu da qızlar, gəlinlər. Aparı bilərsiniz!»²⁶⁶

Əfsanəni yaşadan və tə'sirli edən vasitə məhz insanların ətrafa səpələnmiş daşlarla müqayisə edilməsidir. Bu daşların ünvanlı məkanda yerləşməsidir.

Əfsanələri *Azərbaycan türkünün namusunun, qeyrətinin pasportu, əxlaqının göstəricisi* hesab etmək olar. Çünki, başqa heç bir ölkənin əfsanələrində bizdə olduğu qədər namus, qeyrət məsələlərinə incəliklə yanaşan motivlərə, namusu canından, qanından üstün tutan

²⁶⁶ Яфсаняляр, сяш. 94-95

qəhrəmanların təsvirinə rast gəlmirik. Məhz Azərbaycan əfsanələrinin ən xarakterik xüsusiyyəti bu motivlə üzə çıxır.

(Məni qınaya bilərsiniz ki, bə'zi əfsanə mətnlərini elmi-tədqiqət işinə bütövlükdə daxil etməklə uzunçuluğa yol verirəm. Qınasanız da, qınamasanız da onları dönə-dönə xatırladacağam. Yadıma salım ki, Ç.Aytmatov qırğız xalqının mübarizliyini, müdrikliyini, əxlaqının saflığını dünyaya tanıtmmaq məqsədi ilə müasir hadisələrə həsr etdiyi povest və romanlarına bə'zən bir neçə əfsanə, mif mətni daxil edir. Xalqını sevən hər kəs onun yaratdığı əfsanələri ürəyində yaşatmalı və təbliğinə çalışmalıdır).

İkinci qrupa daxil olan əfsanələr bayatılardan, xalq mahnılarından və başqa şe'r parçalarından istifadə yolu ilə yaradılır. Onlarda iki hal müşahidə olunur:

Birinci halda başqa məqsədlə düzülüb-qoşulmuş məşhur bayatılar, xalq mahnıları (uyğun gələnəri) əfsanə mətninə əlavə edilir.

İkinci halda isə əfsanə motivinin tələbinə uyğun olaraq birbaşa danışılan hadisəni özündə əks etdirən yeni bayatı, nəğmə, yaxud xüsusi lirik şe'r parçası yaradılır.

Əfsanələrə şe'r parçalarının əlavə edilməsi bir tələbatdan irəli gəlmiş - hadisələri poetik vasitələrlə daha tə'sirli etmək, janrın formasını, strukturunu təkmilləşdirmək, xüsusi sistemini yaratmaq təşəbbüslərindən doğmuşdur. Bu halda da çalışmışlar ki, uzunçuluqdan qaçsınlar, fikri daha asan və konkret şəkildə çatdırsınlar. Ancaq nəslrlə söylənən əfsanələrdə yalnız bir poetik vasitədən – mif semantikasından, çevrilmələrdən istifadə edilir. Janrın müəyyən inkişaf mərhələsində forması üzərində düzəlişlər apararkən bir çox başqa vasitələrə də əl atılmış, ən münasibinin - bayatı və mahnı bütün parametrləri ilə (yığcamlığı, konkretliyi, qısalığı və dinləyicilərin zövqünə uyğunluğuna görə) əfsanələrin tələblərinə cavab verdiyi üçün onların üzərində dayanmışlar. Əlbəttə, ilk olaraq hazır bayatı və mahnı mətnlərinin əfsanə motivlərin ilə üst-üstə düşünələrindən faydalanmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət də epik ən'ənəyə mif-ritual sintezindən miras qalmışdır. Nümunəyə diqqət yetirək:

Əzizinəm, daşdan mən,
Kirpikdən mən, qaşdan mən.
Nə atam var, nə anam,

Yaranmışam daşdan mən.

Bayatının müstəqil şəkildə tamam başqa münəsbətlə yarandığı sübhəsidir.

Ağcabədi rayonu, Rəncbərlər kənd sakini Əsgərova Zeynəb Qaytaran qızının söylədiyi əfsanələşmiş «Daş uşaq» mifi çevrilmə hadisəsi ilə yekunlaşır, lakin əfsanələrdə olduğu kimi əksinə deyil, mif semantikasına uyğun - təbiətin bir ünsüründən insan yaranması şəkliyədir.

Belə ki, qadının doğduğu uşaq həmişə ölü çıxır.

Axırıncı dəfə dünyaya körpə gətirəndə bütün ümidləri üzülən «gəlin başını itirir. Bilmir ki, neyləsin. Başına haranın daşını töksün. Ölüm ən qiymətli arzuya çevrilir. Daha nə edəsən. Bir yandan da ərinin qorxusu onu haldan salır. İndi çöl işindən qayıdacaq. Kişisinə nə desin, necə bildirsin ki, bu körpə də ölü doğulub.

Gəlin çox fikirləşəndən sonra ölü uşağı gizlədib yerinə daş qoyur. Əri gəlin kimi başlayır yürgələməyə.

Kişi arvadın bari-həmlini yerə qoyduğunu bilib sevinir. İstəyir uşağı görsün, bir doyunca ona tamaşa eləsin. Beşiyə yaxınlaşmaq istəyəndə, gəlin qoymur. Deyir:

-Ay kişi bir hövsələni bas. Uşaq təzəcə yuxuya gedib, oyadarsan.

Kişi səbrini basıb gözləməyə başlayır. Gəlin içini yeyə-yeyə daş qoyulmuş beşiyi yürgələyir, kişi də həsrətlə körpəsinin yuxudan durmasını gözləyir. Bir xeyli keçir. Daha kişinin səbri qalmır. Beşiyə yaxınlaşıb örtüyü qaldırır. Hər ikisini heyrət götürür. Gəlin heyrətlənir ki, beşiyə qoyduğu daş gözəl-göyçək bir uşaq olmuşdur. Kişi də heyrətlənir ki, bir günlük körpə onu gören kimi başlayır oxumağa:

Əzizinəm daşdan mən...»²⁶⁷

Göründüyü kimi, mətndə konkret yerə, abidəyə işarə yoxdur və uşağa çevrilən daşın da məkanı göstərilmir. Mif burada əfsanə semantikasına tam uyğunlaşdırılsaydı, bildirilməliydi ki, flan yerdə olan daşı götürüb beşiyə qoydular. Məhz mifik təfəkkürlə yögrulan arxaik söyləmələrdə konkret ünvan verilmir. Bu cəhət yuxarıdakı hadisəni mifə yaxınlaşdırır.

²⁶⁷ Яфсаняляр, сяш. 17-18

Uşağın əski kult rituallarında ifa edilən bayatını oxuması də təsadüfi səciyyə daşmır. Deməli, bayatılardan, mahnılardan istifadə forması da epik ən‘ənənin başqa janrlarına məhz mif-ritual sintezindən keçmişdir.

«Əfsanələr» toplusunun qeydlər hissəsində yazıldığı kimi, ibtidai çağlarda insan əmək alətlərini ağac və daşdan hazırlayırdı. Daş insan həyatının əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdi. İbtidai insanların müşahidələrinə əsasən həmin çağlarda daşın əmək prosesində oynadığı rol, möhkəmliyi, davamlığı, «uzunömürlüyü» daş kultunun yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bura bütlərin daşdan yonulmasını da əlavə etmək lazımdır. Əslində insanlar tanrı - yaradıcıya deyil, bütə - daşa sitayiş edirdilər. Eləcə də ulu əcdadın soyuqdan və başqa təhlükələrdən qorunmaq yerlərinin – mağaraların da daşdan ibarət olmasını yaddan çıxarmayaq. Mağaralar ana bətnini xatırladırdı. İnsanlar elə zənn edirdilər ki, daş ilahi varlıqdır, onları yaradıb dünyaya gətirəndir ona görə də onları qışın soyuğundan, yağışlardan, küləkdən qoruyur. V.Y. Şternberq yazır ki, «İbtidai insanların təsəvvürlərində elə təsəvvürlər yaranmışdır ki, daş xüsusi sirli aləmə məxsus varlıqdır. Uzunömürlü olduğundan özünəməxsus ağılı var».²⁶⁸

Daş kultundan bəhs açan tədqiqatçıların fikri belədir ki, uluların inancına görə, daşlar guya düşünmək, anlamaq, görmək, duymaq, hərəkət etmək qabiliyyətinə malikdir. Mifoloji təsəvvürlərdə daşlar eyni zamanda totemdir. Ümumiyyətlə, dünya xalqlarının çoxunda daşların ilk əcdad kimi qəbul edilməsi haqqında təsəvvürlərə rast gəlmək mümkündür. «Nart» eposunun osetin variantında qəhrəman Sosrivka daşdan yaranmışdır. Orta Asiyada Böyük Ana adlanan allah və ilk əcdad da daş şəklində idi.

Beləliklə, beşiyə qoyulmuş daşın uşağa çevrilməsi motivi «ibtidai çağlarda ilk əcdad kimi qəbul edilmiş daş haqqındakı mifoloji təsəvvürün yadigarıdır» deyən tərtibçi ilə razılaşmamaq mümkün deyil, lakin onun «Daş uşağ»ı əfsanə kimi təqdimi təəccüblüdür.

Bu, ola bilsin ki, ən‘ənədən irəli gəlirdi. Çünki, əksər toplularda sırf mif motivini əks etdirən nümunələr (Qədir gecəsi haqqında «Kişinin diləyi», axır çərşənbədən bəhs edən «Aləmin yatan vaxtı» və. b.) əfsanə kimi təqdim olunur.

²⁶⁸ Ситат «Яфсаняр» топлусундан эютцрцлмщщццр, сятц. 156

Füzuli rayonunun Qoçəhmədli kəndi yaxınlığında Həsiyyə dərəsi adlı bir yer var. Örenqala kənd sakini Əhmədov Əhməd Əbdürrəhim oğlunun (Beyləqan rayonu) söylədiyi nümunədə də bayatı əfsanənin struktur elementlərinin birinə çevrilir.

Ulularımız saf, namuslu qızları mənfur niyyətlə şərə, böhtana salanlara nifrətini bildirmiş, bu bəd əməldən başına faciə gələnlərin adını əbədiləşdirməklə «yaxınların haqqında deyilənləri, eşit, inanma» prinsipini irəli sürmüşdür. Əhməd kişinin danışdığına görə, bir kənddə bir qardaşla bir bacı yaşayırmış. Qardaş işləyir, çörək qazanır, bir təhər dolanıb kasıbçılıq edirmişlər. Nəhayət, qardaş belə yaşamaqdan bezib qazanc dalınca uzaq yerlərə yola düşür. Bacı isə evdə tək-tənha qalır

Bu qız çox gözəl imiş. Hamı ona həsəd aparar, həm də paxıllığını çəkərmiş. Qardaşın getməsini eşidəndə yazıq qıza şər atırlar. Üstəlik bir namə də yazıb göndərirlər ki, sən nə qədər qeyrətsiz qardaşsan, bacını tək qoyub gedibsən, dünyadan xəbərin də yoxdur. Namə yetişən kimi başını orada islat, burada qırxdır. Bacın başını aşağı eyləyib, namusunu ayaq altına salıb tapdayıbdır.

Xəbər yetişən kimi qardaş yır-yığış edib kəndə qayıdır. Ancaq bacısına heç bir söz demir. Tapşırır ki, sabaha hazırlıq görsün. Qonşu kənddə yaşayan xalasıgilə qonaq gedəcəklər.

Qızın ürəyinə qorxulu fikir gəlmiş. Haradan biləydi ki, qardaşının bu səfəri nə üçündür. Elə heç nədən xəbəri olmadan hazırlıq görür. Səhəri qardaş-bacı bir ata tərkləşib qonşu kəndə yola düşürlər. Qardaş ata dəlicəsinə bir qamçı vurur. At tozanaq qaldırır kənddən uzaqlaşır.

Xeyli getdikdən sonra dərəyə enirlər. Qardaş bilə-bilə əlindəki qamçını yerə salır və bacısına deyir:

-Düş, qamçını mənə ver!

Qız atdan enib qamçını qardaşı Haqverdiyə verir. Sonra əlini uzadır ki, ata minməyə kömək etsin. Haqverdi əlini yox, ayağını uzadır. Qız qardaşının ayağından yapışib qalxmaq istəyəndə Haqverdi əlindəki gordanı var qüvvəsi ilə bacısının boynuna vurur. Qızın başı bədənindən ayrılıb yerə düşür və başlayır dərəaşağı diyirlənməyə. *Diyirləndikcə də deyirmiş:*

Haqverdi, xuda verdi,

Əl qoyub, ayaq verdi.

Allah özü şahiddir,

Cəzanı nahaq verdi.

Ay keçdi, il dolandı...

Günahsız ölən Həsiyyə hamıya ağır dərd oldu.

Deyirlər, «Həsiyyə dərəsi» indi də nakam qızın faciəsini yaşatmaqdadır.»²⁶⁹

Bir cəhət maraqlıdır ki, qara şriflərlə verilmiş hissəni mətndən çıxarıb atsaq, onda əfsanəlik əlaməti göstərə bilmərik. Burada qeyri-adilik çevrilmə ilə deyil, məhz kəsilməmiş başın diyirləndikcə bayatı söyləməsi ilə şərtlənir. Deməli, şe'r parçası janrı müəyyənləşdirən əlamət funksiyasında çıxış edir. Əfsanədə fikri bayatıdan istifadə edilmədən nəslərə vermək olardı. Məsələn, «Qardaş, sən məni nahaqdan cəzalandırdın» şəklində. Bu halda əfsanənin tə'sir gücü azalır, zövqləri oxşamır. Bayatı əvvəllər xalqın ictimai e'tirazını ifadə etmişdir. Əfsanəyə keçəndə «redaktəyə» mə'ruz qalaraq əhvalata uyğunlaşdırılmışdır. Onun birinci misrasında kiçik bir dəyişiklik etsək, əfsanə motivindən tamamilə ayrılar və müstəqil əsərə çevrilər:

Haqq verdi, xuda verdi...

Əl qoyub, ayaq verdi.

Allah özü şahiddir,

Cəzanı nahaq verdi.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının motivləri ilə səsləşən «Qaraca çoban» əfsanəsi gələcək nəslə mərdliyə, gücə arxalananda da ehtiyatı əldən verməməyi tövsiyə etmək məqsədilə yaradılmışdır. İgid öz sirrini tanımadığı adama, yada, düşməne açsa, basılar. Gərək heç kəsin hiyləsinə aldanmayasan. Ayıqlığına güvənib ağzından söz qaçırmısan, özünü bada verməlisən, qanın bahasına da olsa, sadəlöhlüyün ucbatından yaranan təhlükəni el-obanın üstündən sovuşdurmalısan. Xalq igidliyin bu mühüm şərtini cavanlara daha asan çatdırmaqdan ötrü əyaniləşdirəndə obyekt axtarışında olub təbiətə üz tutmur, bu dəfə «oğuznamə»lər köməyə çatır, əfsanənin qəhrəmanı hamının yaxşı tanıdığı Qaraca çoban seçilir. Ümumiyyətlə, bu funksiyayı icra etmək məqsədilə Koroğlu, Eyvaz

²⁶⁹ Яфсаняляр, сящ.121-122

və qəhrəmanlıq dastanlarımızın digər populyar obrazlarına da müraciət olunur.

«Qaraca çoban» əfsanəsində günümüz üçün çox aktual səslənən elə məsələlər qoyulmuşdur ki, hər bir Azərbaycan türkünün onları bilməsi və nəticə çıxarması vacibdir.

Əfsanədə göstərilir ki, qədimlərdə bir Qaraca çoban var imiş. O, çox güclü imiş. Sapandının qorxusundan kimsə nə onun özünə, nə də sürüsünə yaxın düşə bilirmiş. Bir gün yağılar hiyləyə əl atırlar. Bir dəstə yadelli əsgər sir-sifətini, əyin-başını dəyişib çobanın yanına gəlir, salam-ələykdən sonra sual edirlər ki, çoban, sən ki, belə güclüsən, de görək əllərini kəndirlə sarısaq, qıra bilərsənmi? Qaraca çoban deyir ki, qıraram, inanmırsınız sarıyın.

Düşmənlərə də elə bu lazım idi. Çobanın əl-qolunu möhkəm-möhkəm bağlayırlar. O, bircə dəfə güc verən kimi kəndir parça-parça olub tökülür. Belə-belə düşmənlər bəhanə ilə çobanın qollarını nə ilə sarıyırlarsa, çobanın gücünə tab gətirə bilmir. Onda soruşurlar ki, «Çoban, bəs nə ilə sarısaq, qıra bilməzsən?» Çoban sadəlvhlük edib deyir ki, «Qara keçimin qılı ilə hörülmüş kəndirlə sarısanız, qıra bilmərəm.» Tez qara keçinin qılı ilə hörülmüş kəndiri tapıb gətirirlər. Çobanın əl-qolunu bərk-bərk sarıyırlar. Çoban nə qədər güc verirsə, kəndiri qıra bilmir. Kəndir əl-qolunun ətini kəsib düz sümüyündə dayanır. İş belə görünən düşmənlər ürəklənib hər tərəfdən tökülür, onu qılıncla doğrayıb al qanına qəltan edirlər. Çoban onların düşmən olduğunu başa düşür. Bilir ki, artıq ölüm vaxtıdır. Tez tütəyini çıxarıb çalmağa başlayır, istəyir ki, son nəfəsdə sevgilisi Bəstini düşmənin gəlişindən xəbərdar etsin. Bəsti isə çobanın ağasının qızı imiş.

«Deyirlər, çobanın tütəyinin səsi çox-çox uzaqlara gedirmiş. Bu səsi sevgilisi Bəsti eşidir. Qulaq asıb görür ki, Qaraca çoban tütəklə deyir:

Ağamın qızı Bəsti hey... Bəsti hey...

Keçi qılı qollarımı kəsdi hey... kəsdi hey...

Düşmən torpağımıza ayaq basdı hey... basdı hey...

Qız atasına xəbər verir. El atlanıb dağa axışır. Gəlib çobanı parçalanmış halda tapırlar. Çobanı elə oradaca dəfn edirlər. O

vaxtlardan həmin dağa «Qaracuç dağı», «Qaraca çoban dağı» demişlər».²⁷⁰

Tütək səsi və mahnı böyük bir elin xilaskarına çevrilir.

Təəssüflər olsun ki, Qaraca çobanla bağlı yerlər – Dağlıq Qarabağın Xocavənd rayonu ərazisi indi düşmən tapdağındadır. Görəsən, əfsanəni nənə-babasından eşidib sinəsində yaşadan və bizim nəsillərə çatdıran, bununla adamları sayıqlığa çağıran Muradov Fərhad Zaman oğlu sağdırmı? Qaraca çobanın məzarı kimi qələmə verdiyi yeri erməilər daş-qalaq etməyiblər ki?..

Dünya görmüş ağsaqqallar mənfur qonşularının çörekləri dizlərinin üstündə olduğunu yaxşı bilir, əfsanələrin dili ilə hamını ayıq olmağa çağırırdılar. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından tanıdığımız basılmaz Qaraca çobanın adına yazdıqları faciənin timsalında son illərin olaylarının baş verəcəyi barədə xəbərdarlıq edirdilər. Halbuki, oğuznamədə Şöklü Məliyin bölük-bölük ordusu Dərdənd ətrafında qoyun otaran Qaraca çobana bata bilməmişdi, onu aldatmaq o qədər də asan deyildi. Ulularımız ermənilərin hiyləgərliyinin hədsiz olduğunu yaxşı başa düşürdü. Məğlubedilməz Qaraca çobanı əfsanə qəhrəmanına çevirməklə demək istəyirdilər ki, yağlı dillərə aldanıb, tələyə düşməyin, sirrlərinizi evimizin içində olan düşmənə verməyin.

«İncəbel» əfsanəsində iki bayatıdan istifadə olunur. Xalqın ülvi məhəbbətə həsr etdiyi şe'rlər iki gəncin nakam eşq faciəsini daha tə'sirli vermək vasitəsi kimi götürülür. El yaylağa qalxanda Kəmaləddin İncəbeli götürüb qaçır. Gənclər dağın üstündə quldurlarla rastlaşırlar. Hər ikisi ələ keçir. Quldurlar Kəmaləddini bir ağaca bağlayırlar. Qızı isə götürüb özləri ilə aparırlar İncəbel nə qədər ağlayıb yalvarır, qulaq asan tapılmır. Əli hər yerdən üzüləndən sonra dilinə aşağıdakı bayatını gətirir:

Su gəldi arxa, haray,
Töküldü arxa haray.
Yağı məni aparır,
Çağıraram arxa haray!²⁷¹

²⁷⁰ Яфсаняляр, сящ. 53-54

²⁷¹ Азырбайъан халг яфсаняляри, сящ. 39

Göründüyü kimi, bayatı tamamilə başqa münasibətlə yaradılmışdır. Burada əfsanənin məzmunun ilə əlaqə olduqca zəifdir. Birincisi, hadisə dağın yüksəkliyində baş verdiyi halda nəğmədə arxdan danışılır. İkincisi, İncəbeli atın tərkinə mindirənlər yağılar deyil, yerli quldurlar idi. Bircə axırıncı misradakı «arxa çağırmaq» nidasına görə əfsanə qəhrəmanının əhval-ruhiyyəsinə uyğun gəlir. Əslində bayatıda qız-gəlinlərimizin İran və ərəb istilas zamanı qul, qaravaş edilib yağılar tərəfindən yad ölkələrə aparılmasından bəhs olunur.

Əfsanədə İncəbel namusu uğrunda mübarizəsini ancaq xalq nəğməsinin köməyi ilə davam etdirməyə imkan tapır.

Kəmaləddin qızın səsini eşidir, ha güc vurur, sicimi qıra bilmir, əlacı kəsilir, ucadan deyir:

Əzizinəm başa mən,
Kırpiyə mən, qaşa mən.
Yarım əlimdən getdi,
Nöş dönmədim daşa mən?

Doğrudur, bu bayatı daha uğurla seçilmişdir. Lakin şe‘rin son misrasından hiss olunur ki, o da tamamilə başqa münasibətlə yaradılmışdır. Belə ki, sanki Kəmaləddinin yadına hansısa əfsanə düşür – namusunun tapdanmaması üçün allahdan daşa dönməsini umub arzusuna çatana qibtə edir və o halında özünün daşa dönməməsinə təəccüb edir. Halbuki, əfsanə semantikasına görə, bunu bayatı vasitəsi ilə o, özü Allahdan tələb etməliydi. Eləcə də finalda nəticə tamam başqa şəkildə alınır: oğlan daş deyil, dönüb dağ olur. Maraqlıdır ki, bayatların çıxarılması əfsanələrin məzmununa heç bir xələl gətirmir. Diqqət edin, İncəbelin sanrakı istəyini ifadə edən bayatı tapmadıqları üçün ulularımız nəsrə keçməyə məcbur qalmışlar:

«İlahi, məni yarımdan ayırma. O necə, mən də elə.

Bunu deyən kimi, İncəbel torpaq olub atın belindən yerə tökülür, dərəni doldurur.

O vaxtdan həmin dağa Kəmaləddin, ona yaxın olan yastanaya isə İncəbel deyirlər».²⁷²

²⁷² Йеня орада, сящ. 39

Bə'zi xalq bayatlarına elə maraqlı əfsanə düzülüb qoşulur ki, bununla həmin bayatılar da «əfsanəviləşir». Lalə, qızıl gül, maral, ceyran, bülbüllə bağlı yaranan lirik şe'r parçaları əfsanə mətnlərinə daxil edilməklə, daha geniş yayılmaq imkanı əldə etmişdir.

Bayatıların əfsanələrlə sintezi janrlararası əlaqədə mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, açığını deyək ki, bə'zən toplayıcılar bu işi öz üzərilərinə götürür, zövqlərinə uyğun şe'r parçalarını müxtəlif epik əsərlərin mətninə əlavə edirlər. Lakin xalq uzun sürən sınaqlardan keçirəndən sonra pasportlaşdırdığı yaradıcılıq fəaliyyətini kiminsə yazı masası arxasında yerinə yetirməsi köhnə paltara təzə parçadan yamaq vurmağa oxşayır. Belə ki, «Qanlı qala» əfsanəsində sevgilisinin bəy oğluna nişanlandığını eşidən Qəmbər üzünü arana tutub bir bayatı deyir:

Yaşım üzümdə qaldı,
Axdı düzümdə qaldı.
Hər nə dilək dilədim
Həmsi gözümdə qaldı.

Bu cür pessimist notlara köklənən oğlan, nədənsə, o andaca Qəmərlə görüşür, onlar bir-birinə qoşulub yaylağa qaçirlar.

Nəhayət, hər kəlməbaşı əfsanə qəhrəmanları bayatı söyləyirlər. Qəmbərə təsadüfən ox deyir, can hayında ikən qüllədən onu seyr edən Qəməmə deyir:

Bulud oynar, yolar saç, (?)
Gəlmə yaxın, Qəmə, qaç! (?)
Sinəmdən yaralandım,
Üstünə qan damar, qaç!

Qondarma misralar onu göstərir ki, bayatı mahir sənətkar tərəfindən düzülüb-qoşulmamışdır. Birincisi, buludun oynadığı yerdə saçını yolması ağlabatandır mı? İkincisi, buludun heç saçı ola bilməz, mifik təfəkkürdə bulud Günəşin keçəl qızı sayılır. Üçüncüsü, qüllənin ətrafı bəy oğlunun qoşunu tərəfindən mühasirədə olduğu halda Qəmə Qəmbərin yanına necə gəlməli idi?

Lakin, sən demə, bu qızın əlləri Fərhadın külüncündən iti imiş – «Qəmər onun sözünə baxmadı, qülləni içəri tərəfdən sökdü, oğlanı qolları arasına aldı, yanıqlı bir bayatı çəkdi:

Əzizim, dağ başıdı,
Dağ üstü, dağ başıdı,
Qalada bir toy tutdum,
Şabaşı göz yaşıdı.»²⁷³

Qalın qala divarını yalın əllə sökmək azmış kimi, ölüm ayağında olan sevgilisinə hünərindən də bəhs edir, «qalada bir toy tutması» ilə öyünür.

Sonrası lap maraqlıdır. Bəy oğlu sevgililərə baxıb göstəriş verir ki, «Gəlin qayıdaq. Bircə ox dəyəndən sonra bu qədər qan ağlayan qalanı dağıtsaq, qan seli yaranar, bizi sil-süpür eləyib aparar, bizimiz də sağ qalmarıq».

Qoşun geri yeriyəndə Qəmər qülləyə çıxdı, gözlərində qalan kamını, qəzəbini dili odlana-odlana söylədi:

Eləmi qanlı qala,
Qanlı dağ, qanlı qala;
Bu necə insafdı ki,
Yar ölə, qanlı qala?!»²⁷⁴

Vəssalam. Əfsanə ən'ənəsi və xalqımızın adətləri ilə bir araya sığmayan sonluq. Nişanlı bəy oğlu ona xəyanət edib adını batıran, başqasına qoşulub qaçan nişanlısını sağ buraxır, namusunu ayaqlar altına atıb geri çəkilir. Qız isə istəklisinin ölümündən sonra uca qülləyə qalxır, amma özünü oradan atmağa cəsəreti çatmır, bircə ona yanır ki, istekli yarı ölüb, qana bais olan halal nişanlısı isə hələ sağdır.

Azərbaycan xalqının belə əfsanə yaratması inandırıcı görünür.

Sara haqqında qədim xalq mahnısının motivləri əsasında silsilə əfsanələrin düzülüb-qoşulduğuna rast gəlirik. Tədqiqatçılar bu qənatdədirlər ki, ilkin olaraq əfsanələr yaranmış, xalq arasında o

²⁷³ Азярбайҗан халг яфсаняляри, сящ. 159

²⁷⁴ Йеня орада, сящ. 159

qədər şöhrətlənmişdir ki, mahnıya çevrilmiş, xüsusi musiqi bəstələnmişdir:

Arpa çayı aşdı-daşdı, (2)
Sel Saranı aldı, qaçdı, (2)
Ala gözlü, qələm qaşdı. (2)
(Cüt bacısı gözü yaşdı). (2)

Nəqərat:

Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı. (2)

Gədin, deyın Xançobana: (2)
Gəlməsin bu il Muğana, (2)
Muğan batıb nahaq qana. (2)

Nəqərat.

Arpa çayı dərin olmaz, (2)
Axar suyu sərin olmaz. (2)
Sara kimi gəlin olmaz. (2)

Nəqərat.²⁷⁵

Xalq mahnısının hansısa hadisəyə əsaslanaraq yarandığı mətndən görünür. Lakin bu misralara əsasən həmin hadisəni aydınlaşdırmağa çalışsaq labirintə düşərik. Burada aydın olan odur ki, dəhşətli bir faciədən bəhs açılır. Sara adlı gəlini Arpa çayının aşıb-daşması ilə sel götürüb qaçır. Bu, mif motivini xatırladır. Çünki, sel onu aparmır, götürüb qaçır. Mahnının ikinci bəndindən mə'lum olur ki, Xançoban haralardasa uzaqlardadır, belə təsəvvür yaranır ki, o, Saranın əridir, çünki nəğmədə Sara tayı-bərabəri tapılmayan gəlidir. Lakin təəccüblüsü odur ki, Xançobanın nişanlısının, yaxud arvadının başına gələn faciədən sonra Muğana dönməsinə qadağan qoyulur. Sonuncu bənddə olduqca qərribə mənzərə ilə qarşılaşırıq. Faciənin səbəbkarı Arpaçayla birlikdə Selin qurbanı Sara da və'sf

²⁷⁵ Азәрбајҹан халг маһны вј тјаснифляри, - Бақы, 1985, сјщ.79-80

edilir. İlk müşahidələrdən çıxan nəticə ondan ibarətdir ki, mahnıda ən əski təsəvvürlərin izləri qalmaqdadır. Arpaçaya, Selə canlı varlıq kimi baxılır. Eləcə də Selin Saranı götürüb aparması ilə «nahaq qan axıdılmır». Bəs onda Xançobana edilən xəbərdarlığın mahiyyətində duran «Muğanın nahaq qana batması» motivinin arxasında nə durur? Bu suallara cavab tapmaq üçün ilk olaraq xalq arasında Sara haqqında söylənən silsilə əfsanələrə üz tutmaq lazımdır. Çap olunan nümunələr beş versiyada təqdim olunur:

1. Çay qızı.
2. İntiqam.
3. Apardı sellər Sarayı...
4. Sara, Arpaçay və əjdaha.
5. Apardı sellər Saranı.

Adlarından da görüldüyü kimi, birinci və dördüncü versiyalar mifik dünyagörüşündən mayalanır. İkinci, üçüncü və beşinci isə adi rəvayətlərdir.

«İntiqam» adlanan hekayətin ümumxalq bədii yaradıcılığının süzcəgindən keçmədiyi göz qabağındadır. Onun mö'təbər topluya salınması ancaq təəssüf doğurur. Belə ki, burada ağlasığmaz bir xəyanətdən, daha dəqiq ifadə etsək, düşürnülmüş cinayət hadisəsindən söhbət gedir. Belə ki, Sara uşaqlıqdan öz əmisi oğlunu sevirmiş. Lakin yetkinlik yaşına çatanda atası onu qonşu kəndən olan varlı bir adama ərə vermək istəyir. Oğlan əmisi qızını qaçırmağa çalışır. Qoymurlar. Elə olanda o, əmisindən heyf almaq fikrinə düşür. Onun bir atı varmış. Oğlan atı tövləyə salıb üç gün çoxlu arpa verir, amma suya yaxın buraxmır. Toy günü susuzluqdan dilini-dodağını gəmirən atı bəzəyib əmisinin yanına gəlir, deyir ki, atımı Saraya bağışlayıram, istəyirəm ki, o, bu atla gəlin getsin.

Arpaçay yaz yağışından sonra daşılıbmış. At Sara ilə birlikdə çaya cumur ki, susuzluğunun qarşısını alsın. Təsədüfən sel gəlir, hər ikisini qoyuna alıb aparır.

Bu rəvayətin sözügedən mahnının tə'siri ilə qondarıldığına şübhə etmirik. Və inanmırıq ki, xalq günahsız sevgilisini öz əlləri ilə ölümə göndərən «qəhrəman»a əfsanə həsr etsin. Bu versiyanın üstündən xətt çəkirik.

«Apardı sellər Sarayı...» adlanan rəvayət də «İntiqam»dan dala qalmır. Doğrudur, burada insan xəyanətindən söhbət getmir. Təbii fəlakət nəticəsində gəlin köçən Sarayı sel aparır. Və bəylə gəlinin doğmaları bir yerə yığılıb ağı deyirlər. Əgər bu versiyada yuxarıdakı

xalq mahnısının deyişmə-tə'ziyə formalı başqa variantı verilməşəydi, onu da bir kənara tullamağı məsləhət görərdik. Çünki oradakı hadisələr də adi məişət fonundan kənara çıxmır, təsadüflər üzərində qurulur və xalq mahnısında qaldırılan məsələlərin heç birinə aydınlıq gətirilmir. Rəvayətin özü isə qondarmadır. Fikrimizi əsaslandırmaqdan ötrü diqqətinizi onun ilk cümləsindəki fikirlərə cəlb etmək istəyirəm:

«*Xançoban* tayfasından *Nuru* adlı bir oğlan Şamaxı yaxınlığındakı Məlik-çoban tayfasından Saray adlı bir qıza nişanlı idi.»²⁷⁶

Toplayıcı-qondarıcı «rəvayətin» sonunda unudur ki, mahnıdakı ər (yaxud nişanlı) *Xançobanı* tayfa adına çevirib, yerini isə *Nuru* adlı bir oğlana verib. *Nurunun* bibisinin hardansa yadına düşür ki, suda boğulan gəlinin *Xançobanı* da olmalıdı, ona görə də «Gedin deyin *Xançobana*» misrasını dilinə gətirir.

Mətnə rastlaşdığımız ağı-deyişmə məşhur xalq mahnısının məharətlə genişləndirilməsindən – təhrifindən başqa bir şey deyildir:

Nurunun anası

Arpa çayı aşdı, daşdı,
Səl Sarayı aldı, qaçdı,
Nuru qaldı gözü yaşlı
(Halbuki, *Nuru* özü e'tiraf edir ki, ömründə Sarayın üzünü görməyib)

Apardı sellər Sarayı,
Bir ala gözlü balanı
(Sonuncu sözü qafiyə xətrinə əvvəlki misranın axırındakı «Sarayı»ya uyğun dəyişib «balayı» eləmək də müəllifin yadından çıxıb)

Sarayın anası:

Arpa çayı dərin olmaz,
İçmə, suyu sərin olmaz,

²⁷⁶ Азярбайҗан хадлг яфсаняляри, сящ. 179

(Bilmirik, nə səbəbə «axar suyu» kəlmələri «içmə, suyu» şəklinə salınıb, Sara kimi övlad itirən ananın yadına lilli suyun içilib-
içilməməsi, yaxud sərinliyi düşərdimi?)

Saray kimi gəlin olmaz.

Apardı sellər Sarayı,

Bir ala gözlü balanı.

Sarayın bibisi:

Düyünü tökdüm tabağa,

Bişmədi, qaldı sabaha (Düyü tabaqda bişirilmir).

Kor yengə düşdü qabağa,

Apardı sellər Sarayı,

Bir ala gözlü balanı.

Nurunun bibisi:

Gedin deyin Xançobana (Xançoban hardan çıxdı?),

Getməsin bu qış Muğana (Yazda gələ bilərmi?)

Getsə düşər nahaq qana (Nə səbəbə? Əslində «Muğan batıb
nahaqq qana» şəklindədir),

Apardı sellər Sarayı,

Bir ala gözlü balanı.

Nurunun anası:

Gətir bura xas paltarı,

Qara boya, as paltarı.

(Gəlinlik paltarını qara boyayıb asmaq bütün adət-ənənələrə
ziddir)

Oba geysin yas paltarı,

Apardı sellər Sarayı,

Bir ala gözlü balanı.

Nuru:

Alça dəyib dərməmişəm,

Dərib çığa sərməmişəm. (Alçaları çığa necə sərmək olar?)

Mən Sarayı görməmişəm.

Apardı sellər Sarayı,
Bir ala gözlü balanı.

Sarayın anası:

Ceyran endi, düzə gəldi,
Erkəciynən sözə gəldi (Dərdli ana belə deyərmi?),
Saray balam gözə gəldi,
Apardı sellər Sarayı,
Bir ala gözlü balanı.²⁷⁷

Şərhə ehtiyac yoxdur. Bircə bə'zi misraların qarşısında qoyduğumuz suallara toplayıcı - qondarıcıdan cavab istəyirik.

İlk kəlməsi ilə hər bir Azərbaycan türkünün içərisini silkələyən xalq mahnısını bu günə qoymaqla folklorumuzu zənginləşdirən alimlərə afərin!..

Gələk «Çay qızı» əfsanəsinə. Təəssüflər olsun ki, toplayıcı burada da əfsanəni şifahi nitqdən qələmə alarkən mətnə çox sərbəst yanaşmışdır. Əvvəldə S.Vurğunun «Muğan» poemasından gələn Gözəl-Sarvan motivini verir. O, söyləyiciləri diqətlə dinləyib, Gözəl-Arpaçay bağlılığını əsaslandırın mifik inancı aşkarlasaydı, xalq mahnısındaki sirlə misraların da açarı tapılırdı. Bu bağlılığa əfsanənin əvvəlində, ortasında və finalında işarə edilir.

İlkin mifik təfəkkürdə Saranın anası Gözəl Arpaçayın övlədidir. Əfsanədə belə bir cümlə var: «Gözəl Arpaçayın zərif, *incə qızı kimi ad* çıxarmışdır».²⁷⁸ Onun dünyadan tez köçməsinin səbəbi çayı – anasını həmişəlik tərək edib insanla – Sarvanla evlənməsidir.

Anası Gözəl öldüyü üçün Sara meylini Arpaçaya salır: «Sara evdə oturmur, tez-tez Arpaçayın sahilinə gəlirdi. Qız heç kəslə oynamır, yalnız Arpaçayla oynayırdı. Arpaçay da sanki Saraya öyrəşmişdi; qız sahilə gəlməyəndə kədərlənir, sakit-sakit axır, gələndə isə sevincindən aşıb-daşırdı».²⁷⁹

Sara uşaqlığında Arpaçayla nəfəs alsə da, yetkinlik yaşına çatanda insanlıq tərəfi (atası insan idi) üstünlük təşkil edir. O, Xançobanı sevdi. Ealənirlər. Lakin bu birliyin təhlükəli olduğunu duyur, qorxu içində yaşayır. Çünki Arpaçay Saranın Xançobanla

²⁷⁷ Йеня орада, сящ. 180-181

²⁷⁸ Йеня орада

²⁷⁹ Йеня орада, сящ. 178

izdivacına razılıq versə də, şərt kəsmişdi: insanlar müqəddəs suya xəyanət etməməli, pis nəzərlə baxmamalıdılar. Obada çaya tüpürən, bulaqları, arxları murdarlayan adamlar nə çox idi. Əfsanədə bu motiv üstüörtülü də olsa, nəzərə çatdırılır:

«Muğan düzünə yaz gəldi. Xançoban sürüsünü yaylağa aparmalı oldu, o, Sarası ilə görüşüb ayrılanda, təzə gəlin ondan üzülüşə bilmədi, ağladı. Xançoban kədərləndi və soruşdu:

-Mənim Saram, sən axı niyə ağlayırsan? Bir-iki gündən sonra qayıdıb səni aparacağam.

Sara dedi:

-Heç özüm də bilmirəm niyə ağlayıram... Səndən ayrılı bilmirəm, ürəyimə damıb ki, sən gedəndən sonra bir bədlük olacaq. Bəlkə də səni görməyəcəyəm, ondan qorxuram...»²⁸⁰

Yaz gələndə qarların əriməsi ilə dağ çaylarının coşub-çağlamasından törəyən fəlakətlər əski çağlarda müxtəlif rituallarla qeyd olunurdu. Su insanların yaşayışının ən mühüm amili idi. Bitkilər susuz yetişmirdi. Əkin sahələrinin məhsuldarlığı da sudan asılı idi. Su ən ilkin kultlardan biri olmuşdur. Onun xeyiri ilə yanaşı, ziyanı da vardı. Sel gətirirdi. Yuvaları dağıdırdı. Ona görə də müqəddəs Suya qurbanlar kəsilirdi. Qəzəbini söndürmək üçün seçmə, gözəl qızları da dağ çaylarına bağışlayırdılar. Məhz Sara haqqında əfsanədə həmin çağların hadisələri özünə yer tapmışdır:

«Sara Xançobanı yola salandan sonra köhnə dostu Arpaçayın sahilinə gəldi, oturub fikrə daldı.

Bu vaxt ölkənin xanı çayın qırağından keçəndə Saranı gördü, hərisliklə qıza tamaşa eləməyə başladı.

Sara yad gözlərin ona zilləndiyini görmədi. Arpaçay isə gördü. Saranı qısqandı. Bu yad baxışlardan qəzəbləndi, aşdı-daşdı, Saranı öz qoynuna aldı, apardı, sonra da heç nə olmaybmış kimi sakit-sakit axmağa başladı. Bütün Muğan camaatı tökülüb gəldi. Saranı oturduğu yerdə görməyib kədərləndilər, ürəklərinin ağrısı qəmli bir mahniyə çevrildi...

Arpa çayı aşdı-daşdı,
Sel Saranı aldı, qaçdı...»

²⁸⁰ Йеня орада, сящ.178

Əfsanədən çıxan nəticə budur ki, Sara öz kökünə qayıtdı, nənəsinin qoynuna sığındı. Onsuz da xan onun əri ilə xoşbəxtliyinə son qoyacaqdı. İnsanlar çay sularını murdarladıkları kimi, onu da şərləyib ləkələyəcəkdilər. Sara insanlar arasında gec-tez şərin, böhtanın qurbanına çevriləcəkdə. Nənə - Arpa çay bu bələlardan hifz etmək məqsədilə qızının insandan olan yadigarını özü ilə aparır.

Əfsanədə Sara insanlarla təbiət arasında körpü yaradan vasitəyə çevrilir. Onun yoxa çıxması bu gün faciə – itki kimi başa düşülür. Əslində isə Arpaçay onu yad nəzərdən qoruyur, nəvəsinin xanın hərisliyinə qurban getməsinin qarşısını alır.

Xançobanın insanın suya qurban verilməsi adətinə qarşı çıxan demiurq – mədəni qəhrəman olması xalq mahnısından da görünür. Onun obaya qayıtmasını ona görə istəməmlər ki, elin başının üstündə dolaşan şər qüvvələr sürüləri apara bilər. Çünki himayədarları Arpaçay onlardan üz döndərmişdi.

«Sara» əfsanəsinin dördüncü variantı da öz mənbəyini miflərdən alır. Toplayıcı, nədənsə, onu rəvayət kimi təqdim edir. Halbuki, ən əski təsəvvürlərə söykənən motivləri özündə əks etdirir. Burada üçlüyün (Xançoban, Sara, Arpaçay) mülayim münasibətini əjdaha pozur. O, Saranı qaçıрмаğa təşəbbüs göstərir. Bundan qəzəblənən Arpaçay Saranı insanlardan ayıraraq özü ilə aparır. Saranın yoxa çıxmasından əjdahanın ürəyi partlayıb ölür. Sonrakı variantlarda əjdaha xanla əvəz edilmişdir.

Mifik təfəkkürdə əjdaha quraqlıq rəmzidir. Suyun qabağını kəsib torpağı məhv edir. Sara ona qurban edilən qızlardan biri ola bilərdi. Lakin Arpa çayı öz nəvəsinin odda yanıb buxarlanmasını istəmir. Çünki Saranın anası da çay övlədidir, suların mənbəyini kəsən əjdahanın gözündən yayınıb insana qovuşmuş, yeni nəsil törətmişdi. Arpa çayının Saraya bağlanması ilə insanlar əjdahadan üz döndərirlər, çünki, su – Güzəl və Sara artıq onların arasında idi, Arpaçayla qohum olduqdan sonra əjdahanın su verməsinə ehtiyac qalmırdı. Bu səbəbdən də ona gözəl qızları qurban aparmaqdan boyun qaçırmışdılar.

Əjdaha-kult insanların ona sitayişdən imtina etmələrinin səbəbini Sarada görür və əlinə fürsət düşən kimi qızı götürüb qaçmaq istəyir. Arpa çayı insanların suyu – Saranı qoruya bilməmələri qəzəbləndirir, onların əjdahadan Saranı geri almaq qübrətinə malik olmadıklarını görüb özü işə qarışır, əjdaha ilə döyüşür və qalib gəlir. Coşub daşan sularının köməyi ilə əjdahanın odunu söndürür. Əjdaha

təslim olub, Saranı nənəsinə qaytarır. Arpa çay Saranı bir daha insanlara qaytarmır.

Maraqlıdır ki, xalq mahnısı da məhz bu inanca söykənir. Doğrudur, orada Saranın fəlakətinə əjdaha deyil, daha ilkin inanca söykəkən Sel səbəb olur.

Ümumiyyətlə, Sara haqqında yaranan ilkin mifik əhvalat dörd mərhələdən keçərək bizim zəmanəmizədək gəlib çatmışdır:

- ★ yaradıcı-insan birliyinin törəməsi,
- ★ çay-su kultu kimi ritualların əsas atributu – xalq mahnısı,
- ★ məhəbbət, sədaqət, saflıq, təmizlik rəmzinə çevrilən əfsanə qəhrəmanı və

- ★ el namusunun daşıyıcısı olub rəvayətləşən nakam qız.

Birinci mərhələ. Selin Saranı alıb qaçması Arpa çayının coşub daşmasına təkan verir. Mahnıda sadəcə olaraq misraların yeri dəyişdirilmişdir. Əgər Saranı Xançobandan – insanlardan həmişəlik ayıran Arpa çayı olsaydı, mahnının sonunda onu nəvəsi ilə birlikdə xoş sözlərlə yola salmazdılar, qarğışlar yağdırardılar. Deməli Arpa çay şər qüvvə deyil. Deyə bilərsiniz ki, axı selin yaranmasına səbəb Arpa çayının coşub-daşmasıdır. Lakin əksinə, fəlakətə çevrilən təbiət hadisəsi gerçəklikdə də sellə başlanır. Yaz girəndə dağlardakı qarların əriməsi, yağışların çoxalması ilə sel əmələ gəlir, yüksəklikdən sürət ilə axdığı üçün qarşısına çıxan yaşayış məntəqələrini məhv edir, çayların yatağına dolması ilə onların sularını birə yüz qat artırır, coşub-daşdırır. Əslində selin nəritisi, qüvvəsi çayların yatağına çatanda tükənir, su axıb getməyə yer tapır. Düzə enəndə isə tamam sakitləşir. İlkin təsəvvürlərdə bu təbiət hadisəsi çayla selin mübarizəsi kimi yozulmuşdur və bu yozumdan Sel, Sara-Arpa çay haqqında mif meydana gəlmişdir. Xalq mahnısının əfsanələrlə bağlılığından doğan ilk nəticə bundan ibarətdir.

İkinci mərhələ. Suyun, yaz yağışlarının xeyirini, torpağa bərəkət gətirməsini anlayandan sonra təsəvvürlərdə «redaktələr» edilmişdir. Su həyatın, yaşamağın mənbəyi kimi anılarda çayın qəzəblənməsini öz günahlarına cavab kimi qəbul etmişlər. Kulta çevrilən su – Arpa çayı insanları himayə edir, öz qızının və nəvəsinin daim onların arasında yaşamasına razılıq verir, bu çağlarda su ilə bağlı inanclar meydana gəlir, tabular qoyulur: «Su aydınlıqdır», «Suyu murdarlamaq olmaz». Eləcə də «Kitabi-Dədə Qorqudda»kı «su tanrının üzünü görmüşdür fikri də bu inanclardan doğmuşdur. Lakin

Arpa çay görür ki, insanlar şərə meyillidirlər, müqəddəs suları da murdarlayırlar. Xan saf suya – başqasının arvadı olan Saraya pis nəzərlə baxır. Arpa çayı insanların bu əməllərinə cavab olaraq nəvəsini onlardan ayırır. İnsanları məcbur edir ki, suyu əzab-əziyyətlə - dərin quyular qazmaqla, uzun arxlar çəkməklə əldə etsinlər və qədrini bilərlər.

Azərbaycan xalqının arxlar, bulaqlar haqqında yaratdığı onlarla əfsanə göstərmək olar ki, onlarda suya xor baxanlar günaha batmış hesab olunur, cəzalandırılırlar.

Borçalı ərazisində yerləşən bir bulağa «Donan bulaq» adı verilmişdir. Əliyev Sabir Xəlil oğlu danışır ki, susuzluqdan yanan bir çoban dağı dolaşa-dolaşa axar bir bulağa rast gəlir. Əyilib doyunca içdikdən sonra, «Nə çoxdur dağlarda bulaq», - deyib *bulağın gözünü murdarlayır*. Birdən günəş daha da qızaraq ot-ələfi qarşıdır. Günün istisi çobana yenə də əsər eləyir. Bərk susayır. Əyilir ki, bulaqdan su içib yağsını söndürsün. Lakin yayın bu cırhacırında, günün od ələdiyi bir anda bulağın donduğunu görüb barmağını dişləyir, nə qədər böyük günah işlətdiyini başa düşür. Amma iş işdən keçmişdi.

Deyirlər, indi də bulağın yayda donduğunu görənlər olub.²⁸¹

Ulularımızın müdrik kəlamlarının birində əfsanədə qaldırılan məsələ bir cümlə ilə nəzərə çatdırılır: «Su üz qarısından başqa hər şeyi pak eylər».

«Tanrının üzünü görənlər» suya kult kimi yanaşılması inanclarımızda, alqış-qarğışlarda, atalar sözü və məsələlərdə də izləni qoruyub saxlamışdır:

Su diriliktir.

Su daşı quma döndərər, arvad kişini – muma.

Su kimi əziz ol.

Su olan yerdə abadlıq olar.

Su suya qarışanda güclü olar.

Su dayanar, düşməni dayanmaz.

Su sənin dalınca gəlməsə, sən suyun dalınca get.

Su harada – dirilik də orada.

Suyun əvvəli bulantı gələr.

Sularınız axar-baxarlı olsun.

Susuz ağac meyvə verməz.

²⁸¹ Яфсаняляр, сящ. 124-125

Susuz aparıb, susuz gətirər və. s.

Hətta bir əfsanədə deyilir ki, «qədim çağlarda Kükü kəndinin əhalisi çırağı, ocağı neftlə yandırmaq, neft əvəzinə su işlədərmişlər».²⁸²

Bilirik ki, ən əsgi təsəvvürlərdə su odun (ağzından od püskürən əjdahanın) əlində idi. Belə ki, əjdaha çayların mənbəyində oturub, ağır şərtlərlə, qurbanlar bahasına insanlara azacıq su verirdi. Oddan – quraqlıqdan - əjdahadan alınan su vasitəsi ilə ocağı da yandırmaq mümkün idi. Dilimizdə «çox bahadır» əvəzinə, əksər hallarda «od qiymətinədir», «ucuzdur» yerinə «su qiymətinədir» işlədirik. Bu, nə deməkdir? Odun və suyun hansı qiymətindən danışılır? Bizcə, ilk dəfə məhz əjdahadan – oddan gözəl qızları qurban verməklə alınan su insanlara «od qiymətinə», yə'ni odun qoyduğu qiymətə, suyu əjdahadan deyil, çaydan, göldən götürəndə isə «su qiymətinə» başa gəlmişdir. Bə'zən bir işi hamıdan tez yerinə yetirən, yaxud daim hərəkətdə olan, atdanıb-düşməkdən doymayan uşaqlar haqqında «od parçasıdır» ifadəsini işlədirik. Bu ifadənin də kökü əski inamlara söykənir.

Sara haqqında təsəvvürlərdə əjdahanın meydana atılıb hadisələrə müdaxilə etməsi «Odlu suyun nə oyunu?» məsələni də yada salır. İnkişafın ilk pillələrində adamlar odun qəzalarını – quraqlığı, aclığı, xəstəlikləri, ağacların bar verməməsini əjdahanın adına yazmışdılar. O çağlarda artıq Sara – Arpa çay (insan-su) bağlılığını qırmağa çalışan əks qüvvə kimi seli təsəvvürə gətirmək ağlabatan görünmürdü. Çünki sel – çay – Sara eyni tanrının övladları sayılırdı. Sel dağıdıcı olsa da, ana torpağın qış yuxusundan oyanıb canlanmasına kömək edən vasitə idi. Əslində sel müqəddəs suyun sərt üzü, qəzəbi, kini kimi anılırdı, insanların yer üzündəki günahlarının, pis əməllərinin kult tərəfindən göndərilən qarşılığı hesab edilirdi. Hətta yayın istisində canlı-cansız hər şeyin yanıb məhv olduğu vaxtlarda dağlara üz tutub yalvarırdılar ki, selin, suyun qabağını kəsməsin, çaylara qurbanlar verirdilər ki, tək cansıxıcı quraqlıq aradan qaldırılsın, sel gəlsin, ağaclara, bitkilərə doyunca su versin. Bu halda . mifik görüşlərdə cüz'i «redaktə» işi aparılır: Selin artıq Saranı insanlardan ayıran şər qüvvə rolunda çıxış edə bilmədiyini başa düşüb onu «meydandan uzaqlaşdırır», yerini

²⁸² Йеня орада, сящ. 146

əjdahaya verirdilər. Bununla ritullarda da bütün bələlərin, fəlakətlərin səbəbi od, isti, quraqlıq göstərilirdi.

Beləcə folklorun epik ənənəsində (mifologiyadan sonrakı mərhələdə, əfsanə, nağıl və dastanlarda) tez-tez müraciət olunan *yerdəyişmə*, daha doğrusu *funksiyaların tərsinə icra edilməsi* hadisəsi baş verir. Əvvəllər xeyir işi yerinə yetirən kult, demiurq şərlə məşğul olur, həmişə şərin tərəfində duranlar isə ancaq yaxşılıq etməyi öz öhdəsinə götürür. *Yaxud da əksinə*. Əski inanclarda dev tanrıdır, insanları himayə edib bələlərdən qurtarır, atəşpərəstlikdən sonra isə bütün fəlakətlərin törədicisi, pis əməllərin təmsilçisidir.

Üçüncü mərhələ. Sara su kimi təmiz, saf olduğu üçün səadət, xoşbəxtlik, saf məhəbbətin daşıyıcısına çevrilir və əfsanələrin ən populyar, aparıcı qəhrəmanı kimi məşhurlaşır. Bu mərhələdə mif motivləri ictimai məzmun kəsb edir və Sara-Xançoban xəttində əjdaha kara gəlmədiyinə görə şorgöz xanla əvəzlənir.

Onu da nəzərə çatdıraq ki, xalq mahnısının bir variantında «Cüt bacısı gözü yaşlı» misrasına rast gəlirik. Bizcə, «Saranın cüt bacısı» deyəndə, dağ çayının qoşa qolları nəzərdə tutulmuşdur. Sara nənəsi Arpa çayın sularına qovuşub başqa dünyaya gedəndən sonra susuz qalan qollar - bacılar kədərlənmişlər. Dağ çayları ilin əksər vaxtı az sulu olur, öz yatağını zorla isladır. Ona görə də təbiətin bu hadisəsi göz yaşılı ilə müqayisə edilir. Beləcə təfəkkürdə sel – əjdahaya, əjdaha da xana çevriləndən sonra «cüt bacı» motivinə ehtiyac qalmamış, misra «Ala gözlü, qələm qaşlı» şəklinə salınmışdır.

Dördüncü mərhələ. Nəhayət, türkün əxlaq kodeksində arvad namus simvolu kimi formalaşmış, xalqın bəyindən, xanından tutmuş çobanına, qaravaşına kimi hamı ananı, qadını müqəddəslik dərəcəsinə qaldırmış, «Ana haqqı – tanrı haqqı» hesab edilmişdir. Oğlanı oxa, qılınca, qızı qızıla, işığa bənzətmişdilər. Bu halda yerli hökmdarın elin namusuna kor baxdığını əks etdirən əfsanəni heç kim qəbul etməzdi. Ona görə də Sara-Arpaçay motivi yaddaşlardan silinməsin deyə şəri təmsil edən obraz dəyişdirilmiş, yad ödkənin zalım şahı kimi göstərilmişdir. Belə ki, «Ulduz» jurnalı (1972, №12) Sara haqqında rəvayət xarakterli bir əhvalat təqdim edir. Buradakı motiv tamamilə mifiklikdən, əfsanəvilikdən çıxarılır. Böyük canfəşanlıqla hadisələri gerçəkliklə yoğurmağa təşəbbüs göstəriləndə, xalq mahnısındakı dörd əsas elementin – Arpa çayı, sel, Xançoban və Muğanın, eləcə də «Çay qızı» əfsanəsindəki iki obrazın – ata və xanın üstündən xətt çəkmək mümkün olmamışdır.

Doğrudur, rəvayətin tələblərinə uyğunlaşdırıldığından bu obrazların heç birində fəvqəltəbiilik hiss edilmir, süjetin bütün elementləri real cizgilərlə verilir. Eləcə də hadisələrin mayası xalq mahnısından alınsa da, «Apardı sellər Saranı...» nə əvvəldə, nə də finalda xatırlanır, təkcə bu misra nı rəvayətin adına çevirməklə kifayətlənirlər. Bir əsaslı fərq də ondan ibarətdir ki, xan bir az da böyüdü, qəsbkar şah kimi göstərilir.

Rəvayətdə deyilir ki, qəsbkar şah Muğan ellərinə hücum edir, kəndləri yandırır, minlərlə günahsız qanlar axıdır. Yaz qabağı olduğu üçün sel gözlənilir, getdikcə Arpa çayının suları dolub yatağından kənara çıxır. Bu, şahı bərk qorxudur. Topladığı qənimətləri götürüb aradan çıxmaq istəyir. Muğanın igid oğlu Xançobanın (nədənsə, o, burada da çox passivdir - adı çəkilir, özü görünmür) alagözlü, ucaboylu sevgilisi Saranı da əsir alırlar.

Şahın qoşunu Arpaçayın üzərindəki körpüdən (görürsünüzmü, hadisələri gerçəkləşdirməkdən ötrü mədəniyyətin nişanəsi kimi körpü detalına da müraciət olunmuşdur) keçərkən arxadan cılığın bir səs eşidilir. Saranın atası özünü şahə yetirib qızı ilə vidalaşmaq istədiyini bildirir. Şah razılaşıır. Ata-qız qucaqlaşırlar. Kişi qızının yad ölkənin qanıçən şahının hərəmxanasına düşməsini istəmir, namusunun yadların ayaqları altına atılıb tapdanması ilə heç cür razılaşa bilmir. Doğma balasının ləkəsiz, təmiz adla öz yurdunda ölməsini özgə saraylarda, düşmən qoynunda yaşamasından üstün tutur və Saranı qaldırıb körpüdən çaya atır. Sellər qızı qoynuna alıb aparır.

Beləliklə, Azərbaycan xalqı açarını bir mahnıda gizlətdiyi

«gəlini sel aparması» motivini ağızdan – ağıza, nəsil-dən- nəsle ötürə-ötürə bir janrdan başqasına keçirməklə böyük tarixinin ayrısı ayrı ağırlı mərhələlərinə güzgülə tutmuşdur.

Əfsanələrin obrazlarına görə təsnifi dolaşılığa gətirib çıxardır. Ona görə ki, epik ən'ənənin başqa janrlarına nisbətən əfsanələrdə obraz şərti xarakter daşıyır. Qız-gəlinlər oxşar situasiyalara düşüb müxtəlif formalara – daşa, çaya, qayaya, çiçəyə və s. çevrilirlər. Eyni hadisə, hal, vəziyyət müxtəlif insan, heyvan və quş obrazlarının adına yazılır. Deməli, əfsanələrdə əksər qəhrəmanlar xasiyyət və xaraktercə bir-birinə çox yaxındır. Sanki sözləşiblər, çətinliklə qarşılaşanda çıxış yolunu ancaq cildini dəyişməkdə görürlər.

Bu mə'nada əfsanələri hadisələrin finalına görə üç qismə ayırmaq mümkündür:

1. *XEYİRİ TƏMSİL EDƏN QƏHRƏMANIN İNSANLIQDAN İMTİNA ETMƏSİ*, yaxud cildini dəyişməsi. Bu halda şər qələbəyə yaxın olsa da, qazanc əldə edə bilmir. Xeyirin başqa formaya düşməsi ilə uduzduğunu görür.

2. *ŞƏRİN MƏĞLUB OLUB GERİ ÇƏKİLMƏSİ*. Bu cür əfsanələrdə xeyiri təmsil edən qəhrəman öz halını dəyişdirmir. Sınıqlardan qalib çıxmaqla düşməni məğlub edir. Nağıllara daha yaxındır.

3. *ŞƏRİN CƏZALANDIRILMASI*. Xalq şərin mənbəyini düzgün tapanda məsələni daha kəskinliklə qoyur. Onun təndirdə yanıb kül olmasını, susuz çöllərdə qara tikana, çaqqala, itə, soğulcana dönməsini arzulayır. Doğrudur, Azərbaycan türklərinin psixologiyasında vəhşilik, qana qana, basdığının başını bədənindən ayırmaq, aman diləyənin dilini kəsmək yoxdur, əksinə son tikəsini düşməni ilə bölüşər, suyunun axırını damlasını namərdə içirdər ki, onu bəlkə bu yolla insafa gətirdi. İntiqam hissi o halda baş qaldırır ki, namus tapdanır, şər güzəşt etməyə ayaq yeri qoymur, o qədər haqsız işlər törədir ki, səbir kasası dolub daşır. Onda bir əlac qalır: şərin cəmiyyətdə qara yaraya çevrilməsinə imkan verməmək, kökündən qoparıb atmaq, ayaqlarını bu torpaqdan üzmək, şeytanlar gözən düzlərin çınqılına, tozuna çevirmək.

Əfsanələrdə çevrilmələrə müxtəlif səbəblər göstərilir:

★ *İnsanlar ümidlərinin boş a çıxması ilə bu dünyadan əllərini üzürlər.*

★ *Zorla istəmədiyi adama ərə verilməsinə e'tirazını gənc qız bildirir.*

★ *Validəyərinə laqeyd münasibət bəsləyən övlad ata qarğışına keçir, yaxud böyüklərin üzünə ağ olan gənc günaha batır.*

★ *Qız-gəlinlər yuyunanada üstlərinə kişi çıxır, abırlarını itirdikləri üçün allahdan cəza istəyirlər.*

★ *Bir-birinə qovuşa bilməyən iki sevgilinin arzusu həyata keçirilir.*

★ *Düşmənin azgınlığına qarşı el yığılıb tədbir görməklə təbiət varlıqları keyfiyyətini dəyişir.*

★ *Elin namusunu qorumaq məqsədilə qız-gəlinlər Allahdan özlərinin daşa, qayaya çevrilməsini arzulayırlar.*

★ *Andına, və'dinə, əhdinə, verdiyə sözə əməl etməyənlər allahın qəzəbinə keçirlər və s.*

Əfsanələrin əksəriyyətinin mühüm elementi kimi çıxış edən çevrilmələrin məzmunca zənginliyi, müxtəlifliyi xalqın əxlaqını, həyat tərzini, məişətini, nisbətən də dünyagörüşünü və zövqünü şərtləndirməsindən irəli gəlir. Çevrilmələrin formasının rəngarəngliyi isə xalq fantaziyasının tükənməzliyini göstərir. «Eşq olunda yanıb külə dönmək» ifadəsi folklorlarda və yazılı ədəbiyyatada poetik vasitə kimi geniş işlənməzdən çox-çox qabaqlar əfsanə çevrilməsi olmuşdur, eləcə də «Daş dinsə, o da dinər», «Bülübültək qəfəsdə olma», «Namusumuzu daşlardan, qayalardan soruş», «Çaya düşən səninki deyil», «Namusumuzu itlərə yem eləm» və onlarla b. fikirlər də əfsanə çevrilmələrindən doğmuşdur.

Azərbaycan xalq əfsanələrinin çevrilmələrlə şahid çəkdiyi ünvanlı obyektlər (qayalar, çaylar, göllər, qalalar, dağlar, quşlar, heyvanlar və s.) ulularımızın yaşadıkları yurd yerlərinin hər qarışını böyük məhəbbətlə sevməsini nümayiş etdirir. Ona görə də çevrilmələrin əfsanə semantikasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alıb hər formasına aid xarakterik nümunələri (bə'zilərini) xaldan yazıya alındığı şəkildə nəzərinizə çatdırmaq istəyirik.

İnsanlar ümidlərinin boşa çıxması ilə bu dünyadan allərini üzürlər. - Bu motiv ictimai məzmunlu əfsanələrin əsasını təşkil edir. Kəsib qışı yola vermək üçün el-oba ağasından borc istəyir. Ağa əvəzində onun Ülkər adlı qızını tələb edir. Kişi ələcsiz qalıb razılaşır. Taleyini şəərə – rəzil və fırldaqçı qocaya bağlamaq istəməyən qız qışın oğlan çağında göyə baxır, ulduzların sayrışdığını görür. Onda ümid qığılcımları yaranır: elə zənn edir ki, allah yazı vaxtından qabaq göndərib, daha ağanın puluna ehtiyacları qalmayacaq.

Səhər açılarda isə başqa mənzərənin şahidi olurlar: hava qarışmış, çovğun qılıncını sağa-sola hərlədir, aramsız qar yağır. Ülkərin ümidləri puça çıxır, şəər qarışanda tanrıya yalvarır ki, onu qoca, zalım ağanın əlindən qurtarsın. Tanrı qızı ulduza çevirir. Guya Ülkər ulduzu belə yaranmışdır.

Beləliklə, kosmoqonik mif motivlərinə ictimai məzmun verilməklə maraqlı əfsanə yaradılır.

Zorla istəmədiyi adama əvə verilməsinə e'tirazını gənc qız bildirir. - Bu motiv əslində birincinin davamıdır, fərq ondadır ki, birincilərdə ata qızının şəərlə izdivacını istəmir, ailənin düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolu tapmadığı üçün ələcsizliqdan ağanın təklifini qəbul edir. Bu qrupa daxil olan əfsanələrdə isə valideynlər və

ətrafda olan bütün adamlar qızın ərə verilməsini toy-bayramla qarşıyar. Birgə qızın özü həmin izdivacla razılaşmır. Maraqlıdır ki, bu motivin ən qədim variantı Süleyman peyğənbərin adı ilə bağlanır. Sadə adamlar arasında elə insan tapılmazdı ki, quşların və heyvanların dilini bilən, bolluğun, bərəkətin təminatçısı olan hökmdarın evlənmək təklifini rədd etsin. O, seyrə çıxanda gözəllikdə tayı-bərabəri olmayan bir qıza rast gəlir, ona vurulur və ürəyini açıb bildirəndə qərribə halla qarşılaşır: qız Süleyman peyğənbərin evlənmə təklifini qəbul etmir. Bütün sə'ylər, təşəbbüslər fayda verməyəndə Süleyman peyğənbərin əlacı ona qalır ki, zorla qızı hərəmxanasına aparsın. Qız allaha yalvarır ki, onu ulduza çevirsin.

Gəncə şəhər sakini Əliyev Sabir Xəlil oğlunun danışdığı “Buz gözəl əfsanəsinin motivində duran əhvalatda da əvvəl gənc qız qəlbinin hökmü ilə ərə getmək istədiyini bildirir:

“Avıl dağlarındakı “Buz gözəl adlı bulaq var ha, çox qərribədir. Yayda suyu tamamilə isti olur, içilməz, qışda göyə qalxan fəvvarəsi donub adam şəklinə düşər. Deyirlər, o, vaxtı ilə gözəl bir qız olubmuş. Özü də çox varlı bir xanın qızı. Həm də sehirkar imiş. Bu qızın isə varlılarla arası olmazmış. Könlünü də kasıb bir oğlana veribmiş. Ondan başqa heç kəsə getməyəcəyinə and içib peyman bağlayıbmiş.

Qızın atası bundan xəbərdar olsa da, qızını həmin oğlana verməyi özünə ar bilib varlı adamla qohum olmaq qərarına gəlir. Bundan kədərlənən qız çıxış yolu tapmayıb dağlara üz tutur, baş götürüb qaçdıqca qaçır. Dalınca gələnləri də gözə görünmədən daşa döndərmiş.

Az keçmir ki, gedib-gəlməyənlərin sayı çoxalır. Xan məcbur olub özü qızını axtarmağa yollanır. Qız atasının da gözünə görünmür. Qeyb olur. Lakin onu daşa döndərmir, atalığına güzəştə gedir. Ata qızını tapa bilməyib kor-peşman geri qayıdır.

Deyirlər, sevgilisinin həsrətinə dözə bilməyən qız bulağa dönür, fəvvarə kimi göyə qalxır. Yayda suyu tamamilə qızar, məhəbbətinin atəşini bildirər, qışda isə soyuqdan yox, həsrətdən buz heykələ çevrilər. ²⁸³ Xalqın fantaziyasında ictimai haqsızlığa qarşı barışmazlıq görün necə mə'nalandırılır. İnsanı insanlıqdan çıxaranda

²⁸³ Йеня орада, сящ. 113-114

da başqalarına qıyıb daşa döndərsə də, qız valideynini haqsızlığına görə cəzalandırmağa ürək eləmir.

Valideylərinə laqeyd münasibət bəsləyən övlad ata qarğısına keçir, yaxud böyüklərin üzünə ağ olan gənc günaha batır. - Türkün əxlaqında böyük, ağsaqqal, ata-ana hər şey deməkdir. Gənclərin dini, imanı, igidliyi, qeyrəti məhz onlara münasibətlə ölçülür. Lakin meşə çaqqalsız olmur. Elələrinə də rast gəlmək mümkündür ki, ağsaqqal-qarasaqqal, qadın-ana bilmir, laqeyidliyi, böyüksüzlüyü özünə peşə seçir.

Füzuli rayonunun Hüqo kəndinin şərqində, bir dağın başında “Məngələn ata deyilən bir abidə – əgər ermənilər dağıtmayıblarsa - dağın başında indi də durur. Görkəmli folklor toplayıcımız Əhliman Axundovun şahidliyinə görə, “abidənin yanında bir bulaq da var.

Əfsanədə deyilir ki, “Məngələn ata tilsimli bir kişi olmuş, min il yaşamışdır. Məngələn atanın bir qızı var imiş.

Günlərin bir günü Məngələn ata bərk susayır, qızına deyir:

-Qızım, get mənə su gətir. Lap tez gəl.

Qız bulağa gedir. Bulağın üstündə yoldaşları ilə söhbətə başlayır, atasının tapşırığı yadından çıxır.

Məngələn ata ha gözləyir, qızı gəlmir. Suzuzluğa davam gətirməyib bulağa yüyürür. Qızını qızlarla söhbətdə görüb deyir:

-Səni daş olasan, qız, niyə gəlmirsən, bilmirsən susuzam?

Qız o saat çiyində cürdək (bardaq) daş olur.²⁸⁴

Ata qarğışının ağırlığı atalar sözü və məsəllərdə də xüsusi vurğulanır:

“Atanın sözündən çıxan özündən olar.

“Atasını quduz qapan oğulu ilan çalar.

“Ata sözünə baxmayan gülxanda yatar.

Daşkəsən rayonu, Xaçbulaq kənd sakini Sarıyeva Reyhan Əliş qızının danışdığı “Çoban daşı və “Qara inək zağası əfsanələrində isə mənliliyini itirən adamların cəzalandırıl-masından söhbət gedir:

Günlərin bir günü bir cavan gəlin körpəsi də qucağında qonşu kəndə gedirmiş. Özü də hamilə imiş. Yolu dağ döşündən düşür. Baxır ki, bura özgə ələmdir. Gül-gülü çağırır, bülbül-bülbülü. Ətrafa da qoyunlar səpələnib buraların gözəlliyini daha da artırıb. İki çoban da sürünün yanında dayanıb yanıqlı-yanıqlı tütək çalırlar.

²⁸⁴ Азярбайҗан фолклору антологийасы, Икинҗи китаб, Бақы, 1968, с.ящ.245-246

Gəlin sürüyə göz gəzdirəndə birdən ürəyi bərk sıxıldı. Hiss elədi ki, quzu əti yemək istəyir. Acından lap əldən düşüb. O, çobanlardan birinə yaxınlaşıb dərđini bildirir, xahiş edir ki, onu quzu ətinə qonaq etsin.

Gəlinin xahişi çobanın bərk acığına gəlir. Deyir:

-Bir dincəl, bu saat hazır olar.

Tez ocaq çatır, xəlvətə çəkilib küçüklərdən birini kəsib dərđini soyur, ətini şişə çəkib odun üstünə düzür. Çobanın yoldaşı bu hərəkəti görüb ürəyi od alıb yanır. Çobana acığı tutur ki, yazıq gəlin bərk acıdır, özü də hamilədir, bir quzu ilə sürü yox olmaz ki. Necə əli gəlir ki, ona quzu əvəzinə küçük əti yedirtmək istəyir.

Çoban yoldaşının gözündən oğurlanıb bir əmliyi dərđdən çıxardır. Odun üstündən küçük əti taxılmış şişləri götürüb tullayır, yerinə isə əmlik əti taxılmış şişləri düzür. Ət bişənə qədər qara qoyunu sağıb südünü də gətirir. Hamısını səliqə ilə süfrəyə düzüb gəlini dəvət edir. Gəlin alğış edə-edə əmlik ətindən yeyib yoluna düzəlir.

Sən demə, çobanların hərəkəti tanrının gözündən yayınmamışdır. O, ikinci çobanın hərəkətini ürəkdən bəyənib onu uzunömürlü edir. Gəlinə küçük əti yedirtmək istəyən çobanı isə sürüsü ilə bərabər daşa döndərir.

Deyirlər, həmin daş hələ də durur. Adına “Çoban daşı deyirlər.”

285

Əfsanədə xeyirlə şər iki çobanın timsalında verilir. Biri hamilə qadına – nəsil artımının təminatçısına küçük əti yedizdirmək istəyir, bununla tayfanın qanını itə bağlamaq, gələcəyin cavanlarını özü kimi cırlaşdırmaq istəyir, digəri isə onun bu əməlinin qarşısını alır. Nəticədə xeyir əməl sahibi mükafatlandırılır, şər cəzalandırılır.

İkinci əfsanədə başqa tayfanın qızı ilə evlənməyə qarşı e'tiraz var, yad tə'rbiyənin evə girməsi ilə sağlam ailənin sütunları dağılır, böyük-kiçik arasındakı münasibətlər pozulur:

Belə nəql edirlər ki, bir gəlin varmış. O, gəlin köçən gündən qayınatası ilə düz dolanmır. Qayınatası isə çox mehriban, qanacaqlı adam imiş. Gəlin həmişə ona söz qaytaranda dinmir, istəyir ki, bəlkə özü başa düşüb aradakı pərdəni götürməyə. Gəlin başa düşmür ki, düşmür.

Gəlinin bu hərəkəti tanrının xoşuna gəlmir. Onu cəzalandırmaq istəyir.

²⁸⁵ Ёня орада, сящ. 110-111

Günlərin bir günü axşamçağı mal-qaranın örüşdən qayıdan vaxtı olur. Hamının inəkləri, qoyun-keçiləri örüşdən sağına qayıdır, amma gəlingilin inəyindən bir əsər görünür. Gəlin yaxınlıqdakı örüşə qalxır. İnəyi axtarmağa başlayır. Bilir ki, gecəni çöldə qalsa, qurda yem olar. Gəzə-gəzə gəlib yamacdakı zağaya yaxınlaşır. Zağadan inək mələrtisi eşidib içəriyə girir. Görür ki, inəyi buradadır. Buzovu da yanında dayanıb şirin-şirin anasını əmir. Gəlin tez buzovu inəyin ayağına bağlayıb özü ilə götürdüüyü badyanı dizləri arasına alır. Başlayır inəyi sağmağa.

Tanrının gəlinə qəzəbi yadına düşür. Onu inək sağdığı yerdə daşa döndərir. İnəklə buzov da necə dayanmışdısa, eləcə də daş olurlar.

Deyirlər, o vaxdan bu zağaya “Qara inək zağası adı verilmişdir. Guya, daşa dönmüş gəlin və inəklə buzov hələ də zağadadır. Amma hər adamın gözünə görünmürlər. Kimin qəlbi təmizdirsə, onun da gözünə görünürlər. Zağadan dumduru, soyuq bulaq suya axır. Belə deyirlər ki, bu su inəyin əmcəklərindən axıb tökülür.²⁸⁶

Öz ocağının pis xasiyyətlərini – böyüyü saymamaq, ağsaqqalın üzünə ağ olmaq, evin bərəkətini kəsmək (inək təzəcə balalamışdı, südü ilə buzovunu ayaq üstə qaldırmalıydı, gəlin nəfsini saxlaya bilməyib inəyi zağadaca sağmağa başlayır), kəmhövsələlik nümayiş etdirmək və s. ər evinə aparanın aqibəti “Qara inək zağası əfsanəsində məharətlə verilir.

Yad tayfanın qızı ilə nikahın nəticəsində allah günahkarı (valideyn sözünə baxmayan oğlu) cəzalandırmaq əvəzinə, ailəyə məxsus qeyri-adi varlıqların təbii xassələrini dəyişib adi halına qaytarır. Əfsanələrin birində qaynata gəlininə deyir ki, dur ocağı yandır. Gəlin cavab verir ki, nöyüt yoxdur, nə ilə yandırım?

«Kişi acıqlanır:

-Nefti neyləyirsən? Odey səhəng. Su tök, ocağı alışıdır.

Qız təəccüb qalır. Öz-özünə düşünür ki, ocağı da su ilə qalayarlar? Daha bir söz demir. Səhəngdən su götürüb baş-başa çatdığı odunların üstünə tökür. Amma nə qədər çalışırsa, ocağı alışdıra bilmir.

Kişi vəziyyəti belə gördükdə barmağını dişləyir, başa düşür ki, yad qızına görə ocaqları bir daha su ilə yanmayacaqdır. Acıqlı – acıqlı deyir.

²⁸⁶ Ёня орада, сящ. 114-115

-Kül olsun belə oğulun başına. Qanımızı qatışdırdı. Yad qızını alıb ocağımızı keçirdi.

Deyirlər, o gündən seyidlərin çırağı, ocağı su ilə yox, neftlə yanmağa başladı».²⁸⁷

Qız-gəlinlər yuyunanada üstlərinə kişi çıxır, abırlarını itirdikləri üçün allahdan cəza istəyirlər. Bu, Azərbaycan əfsanələrinin əsas motivlərindən biridir. Ləyaqətini hər an qorumağı bacaran gəlinlərimizin zahiri gözəlliyini nümayiş etdirən əlamətlərdən ən mühümü saç, mə'nəvi bütövlüyünü əsaslandırان şərt isə həyasını, abırını qoruya bilməsidir.

Saç əski inamlarımızda günəşin şəfəqləri hesab edilirdi. Ona görə qız və gəlinlərimiz heç vaxt saçlarını kəsməz, topuqlarınadək uzadardılar. Saç o qədər cazibədar, işıqlı və parlaq idi ki, açıqda qalanda kişilərin gözünü qamaşdırıb aqlını oğurlayırdı. Qız-gəlinlər Günəş ananın yer üzündəki nişanələri idilər. Divlər onları oğurlayıb quyulardakı qaranlıq mağaralarda saxlamaqla işığa, oda sahib olduqlarını düşünürdülər.

Saçlar su kultunun da mühüm elementlərindən biri olmuşdur. Su ruhları həmişə uzun hörüklərini çiyinlərinə tökmüş halda təsəvvürə gətirilir. Bu mə'nada əfsanələrdə hörüklərin Azərbaycan türk gəlinlərinin namusu, həyası, abırını kimi göstərilməsi təsadüfi deyildir. Günəş anadan, Çay nənədən yadigar qalan saçları yad nəzərlərdən (ərindən başqa heç kəs onlara tamaşa edə bilməzdi) qoruya bilməyəndə özlərinin daşa, heyvana, quşa çevrilmələrini arzulamaları heç kəsi təəccübləndirməməlidir. *Saçla bağlı qədim adətlərin biri ovsun kimi təqdim olunurdu. Belə ki, ərə gedən qızın toy günü saçından bir azca kəsərlər. Bu işi yalnız qızın yaxın adamları yerinə yetirə bilərlər. Kəsilən saçı gətirib qızın anasına verər, əvəzində şirinlik alardılar. Ana həmin saçı qızın cehizlik balıncının, yaxud döşəyinin içinə qoyar. Guya saç nə qədər qoyulan yerdədi, qızın getdiyi yerdə xeyir-bərəkət olar. «Naxçıvan tərəflərdə yeddi qız gələr, hər biri gəlin gedəcək qızın saçında bir tel qoparar. Sonra həmin qoparılan telin yeddisi də dəstələnib qızın anasına verilər. Ana da onları səliqə ilə balıncın içinə qoyub ər evinə göndərər».*²⁸⁸

Saçlar burada evlərə əmin-amanlıq, xeyir-bərəkət gətirən vasitə kimi nəzərə çatdırılır. Bu mə'nada əfsanələrdə qızın saçının

²⁸⁷ Йеня орада, сящ.146-147

²⁸⁸ Азәрбайҗан мифолоҗи мятнляри, сящ. 175

başqasına göstərilməsinə qarşı tabu tətbiq edilir. Məsələn, «Yeddi qız əfsanəsi»ndə bir dəstə qızın zülflərini təsadüf nəticəsində səyyad görür və bununla təbiətin ahəngi pozulur.

«Belə nağıl edirlər ki, bir gün yazın qaynar-oynar dəmiymiş. Gül bülbülə, bülbül gülə naz edirmiş. Qazax ellərinin təmiz duyğular aləmində yaşayan yeddi qənirsiz gözəli sözü bir yerə qoyub gülşən seyrinə çıxıblarmış. Naz ilə, avaz ilə qatarlaşıb bəhsə girən qızlar laləlikdən lalə, çəmənlikdən gül dəstəsi dərər, başa çələng, incə belə qurşaq hörərmişlər.

İstiyə dözməyən, bürküdən pörtmüş qızlar taladakı bulağın başına yığışırlar. Baş örtüklərini götürüb zülfə sığal çəkir, ay camala su çiləyir, sərinləşirlər. Elə bu dəm səyyad bir maralı teyləyə-teyləyə gətirib talada ağızbirə salır. Gözlənilməz mənzərə hamını - dağı da, daşı da heyrətə gətirir. Ovçunu görən yarıçılpaq qızlar xəcalətdən gizlənməyə yer axtarır, göylərə yalvarıb, imdad diləyirlər.

-Ey ulu tanrı, bundansa, ölüm haqdı. Kərəmini göstər, bizi daşa döndər.

Qızların arzusu kama yetir, daşa dönüb heykəl olurlar»²⁸⁹.

Bu motivli əfsanələrin əksəriyyətində qız-gəlinin saçından bəhs olunur. Lakin birində onun paltarını tamam anadangəlmə soyunub vannaya girməsi təsvir edilir.

«Çox qədim zamanlarda tısağa gözəl bir gəlin imiş.

Bir gün yuyunmaq üçün su qızdırır. Paltarını soyunub vannaya girir və başlayır çimməyə. Bu vaxt çöl işlərindən qayıdan qayınatası içəri girib görür ki, gəlini vannanın içindədir. Həm də anadangəlmə lümlüdü. Gəlin həyalanır. Bilmir ki, nə etsin. Gizlənməyə yer də tapmır. Üzünü göylərə tutub yalvarır, tanrıdan imdad diləyir.

Tanrı onun yalvarışlarını eşidir. Gəlini tısağaya döndərir.

Deyirlər, tısağanın çanağı da gəlinin içinə girdiyi qabdır, həmişə onu belində gəzdirir ki, qayınatası çılpacaq bədənini görməsin».²⁹⁰

Göründüyü kimi, gəlin elə heyvana çevrilir ki, bütün bədəni qının içində olur. O halında onun nə saçını, nə də lüt bədənini görmək mümkündür.

Bir-birinə qovuşa bilməyən iki sevgilinin arzusu həyata keçirilir. Məhəbbət motivlərinə folklorun epik ənənəsində geniş yer ayrılır və insanın ən ülvə, ən saf duyğularından biri kimi təqdim olunur.

²⁸⁹ Ёснѣ орада, сѣщ. 112

²⁹⁰ Ёснѣ орада, сѣщ. 147 -148

Eşqin, sevginin də gökləri mifik görüşlərə bağlanır. Yaradıcıya vurğunluğun – haqq aşiqliyinin bünövrəsi əski çağlarda qoyulmuş, tarixin sonrakı mərhələlərində isə müxtəlif inanc sistemlərinin və dinlərin əsasında duran ən mühüm amillərdən biri olmuşdur.

Məhəbbət duyğuları müəyyən dövrlərdə - *dünyəvi* və *ilahi eşq* deyə iki anlama parçalanmış, lakin eşqin mayasında insanın elə duyğuları dayanmışdır ki, həmişə saflığa, sədaqətə, haqqa, ədalətə, düzlüyə söykənmişdir. Xalqımızın əqidəsində iki sevən gənci bir-birindən ayırmaq haqqı tapdamaq, günaha batmaq hesab edilmişdir. «Sevgiya zaval yoxdur». Bu duyğu Allahın insanlara bəxş etdiyi ən böyük qüdrətdir. Bu hissi keçirənlər tanrının ülviliyinə qovuşurlar. Əfsanərdə sevən gənclərin arasına qara tikan olub girənlər lə'nətlənir. Qızlarını istədikləri oğlanlardan ayırıb pula, var-dövlətə qurban verənlər nifrətlə qarşılanırlar.

«Keçmişlərdən bir oğlan bir qızı sevirmiş. Qız da ondan ötrü dəli-divanə imiş. Gecələri xəlvətə salıb ay işığında, yaxınlıqdakı dağın döşündə görüşmüşlər. Lakin dövlətli ata qızını kasıb oğluna verməyi belə ağına gətirməz, acığından dil-dodağını gəmirər, dəmir yeyib göyə püskürərmiş. Qızın göz yaşları, yalvarışları da onun daşa dönmüş ürəyini yumuşalda bilmirdi ki, bilmirdi. Az keçmir ki, ata qızını özünə tay hesab etdiyi dövlətli oğlana nişanlayır. Toy günü qız evdən qaçıb görüş yerinə gedir. Sevgilisinin boynuna sarılıb məzlum-məzlum deyir:

-Əzizim, məni başqasına verirlər. Bu gün toyumuzdur. Mən ona getməyəcəyəm. Sənə də mümkün deyil. Onsuz da atam razı olmayacaq. Qaçsaq da tapdırar, səni də, məni də öldürər.

Sevgilisindən bu xəbəri eşidən oğlan dərinədən ah çəkir:

-Sənsiz yaşamaqdansa, daş olmaq yaxşıdır, -deyir.

Söz ağzından qurtarmamış yerindəcə donub daşa çevrilir. Qız isə söyüd olur, kölgəsini daşa salır. Deyirlər, söyüdə dönmüş qızın göz yaşları o qədər axır ki, onun dibində bulaq əmələ gəlir. Hər il bahar gələndə söyüd yarpaqlayır, budaqlarını suya sallayır. Bu budaqlarla axıb tökülən göz yaşları onun suyunu acılaşdırır. Ona görə də o bulaqdan heç kim su içə bilmir.

Adamlar burdan gəlib keçəndə söyüdü kölgəsində əyləşib dincələr, nakam aşiqlərin əhvalatını yad edib kədərlənər, varlı ataya nifrət edirlər. Gedəndə isə özləri ilə bulağın suyundan götürməyi

unutmazlar. Deyirlər, qızın göz yaşlarından əmələ gəlmiş bu bulaq xəstə üçün dərmandır».²⁹¹

Məhəbbət əfsanələri xalq fantaziyasının elə boyaları ilə işlənir ki, dinləyənlərdə ancaq rəğbət oyadır. Məhəbbət odunu söndürməyə çalışanlar allahın qəzəbinə keçirlər. Sonralar dastanlaşan «Əsli və Kərəm», bir neçə silsilədən ibarət «Bülbül və Qızılgül», «Lalə» əfsanələrini Azərbaycan türklərinin arxaik epik ənənəsinin şah əsərləri hesab etmək olar.

İnanc sistemlərinin qarşılaşdırılması ilə birinin digərindən üstünlüyünü göstərən əlamətlərin qabardılmasının tarixi çox qədimdir. Mifik görüşlərdəki kultların birincilik uğrunda mübarizə aparmasının köklərinə söykənən bu motiv sonralar islamla xristianlığın müqayisəsinə çevrilmişdir. «Şeyx Sən'an», «Əsli və Kərəm» əfsanələrinin mayasında da məhz müsəlman aşıqlar xristian məşuqənin eşq macəraları durur.

Ərəb folklorunun məhsulu olan «Şeyx Sən'an»ın yaranma tarixi islamın meydana gəlməsindən uzağa getmir. Lakin «Əsli və Kərəm» motivinin kökləri daha dərinədir. Kərəmin ahından hər iki gənc od tutub yanır. Xeyiri təmsil edən qəhrəmanların külünü basdırırlar, o torpaqdan gül bitir. Qızılgül Günəşin simvoludur. Şərin –keşişin tabutu qoyulan yerdə isə qara tikan yetişir. Qara tikan divlərin dırnaqlarıdır.

Əfsanədə göstərilir ki, müsəlman xanın ölkəsini xristian vəzir idarə edir. Bu islamın tək allaha söykənən başqa din sisteminə hörmətlə yanaşmasına işarədir. Tarixdə də belə olmuşdur. Müsəlmanlar qonşu xristian ölkələrinə sülh və dostluq şəraitində yaşamağı təklif etmişlər. Onlarla hər cür iqtisadi-mədəni əlaqəni razılıqla qarşılımışlar. Lakin qara keşiş ölkəsini ona e'tibar edən xanın oğluna qızını qıymır.

Dini baxışlar arasındakı fərq ortaya çıxanda islamın təmsilçisi güzəştə getməyə hazır olduğunu nümayiş etdirir. Xristian qara keşiş isə mühavizəkardır. Qərribə orasıdır ki, xanın süfrəsinin ətrafında oturub onun çörəyini yeyəndə, kef məclislərində əylənəndə, allahları bir idi. Elə ki, qanın qarışması məsələsi ortaya çıxır, onda baxışlar da ayrılır, allahlar da.

Əslində Kərəmin sevgisi islamla bir araya sığmır, lakin xan insanlıq naminə ehkamları pozur. Qara keşişin hərəkətləri də heç bir

²⁹¹ Йеня орада, сящ. 115-116

xristian ölkəsinin adətləri ilə üst-üstə düşür. Məhz buna görə sonralar xalq bir qədər də konkretləşmə aparır, eyni motiv əsasında düzüb-qoşduğu məhəbbət dastanında qara keşişi erməniləşdirir. Çünki humanizmlə, bəşəriyyətlə bir araya sığmayan qəddarlıq (həlbuki, islamın da, xristianlığın da ümumi kodeksində aldatmaq, övlada, dostluğa xəyanət etmək, ülvə hissləri boğmaq yox idi) ancaq mənfur qonşularımızın əqidəsinə uyğun gəlirdi.

Əfsanə janrının tələbinə uyğun olaraq xalq Əslə və Kərəmin də qəbrini nişan verir. Deyirlər ki, Xanlar rayonunda, Lüləli adlanan yerdə yerləşir.

Füzuli rayonu, Şükürbəyli kənd sakini Qurbanov Faiq Kamal oğlu danışmış ki, «Toy gecəsi Kərəmlə Əslə tək-tənha qalıb bir-birinə sarmaşırlar. Kərəm əl atır ki, xalqın düymələrini açsın. Düymələr Kərəmin əli dəyən kimi öz-özünə açılır, axırncıya çatanda təzədən hamısı düymələndir. Kərəm işi başa düşür. Bilir ki, Qara keşiş nə işə onların başına bədbəxtlik gətirəcək. Əslə də Kərəmə kömək edir. Bu dəfə işə düymələr açılıb axırncıya çatanda ondan bir qığılcım qalxıb Kərəmin sinəsinə düşür. Kərəm alışıb yanır. Bir göz qırpmında kül olur. Əslə hay-həşir salır, saçlarını süpürgə edib Kərəmin külünü ağlaya-ağlaya yığıdırmağa başlayır. Həmin küldən bir qığılcım da qalxıb Əslinin üstünə düşür. O da yanıb külə döndür. Bu vaxt səs-küyə el-oba adamları tökülüşüb gəlirlər. Otaqda bəylə gəlin əvəzinə ikicə topa kül tapırlar. Bilirlər ki, bu qara keşişin işidir. Hamı göz yaşını töküüb ağlayır, hər iki nakam gənci Lüləli deyilən yerdə basdırırlar.

Bir zaman keçməmiş keşiş də azarlayıb ölür. Onu da Əslə və Kərəmin yaxınlığında dəfn edirlər. Nakam gənclərin qəbrinin üstündən gül kolları bitib bir-birinə sarmaşır. Qara keşişin də qəbrindən qarətikan boy verib güllərin arasına soxulur. Deyirlər gül kolları Əslə və Kərəmin ruhudur ki, o biri dünyada qovuşmaq istəyirlər. Qara keşişin ruhu işə qarətikanə çevrilib onların qovuşmalarına mane olmaq istəyir».²⁹²

Əfsanə rəmzlərlə doludur. Eyni adlı dastandan fərqli olaraq burada Qara keşiş heç bir kənar hökmdarın tə'kidi ilə deyil, Kərəmin qarabaqara onları izlədiyini görüb birdəfəlik özü məsələni çürütmək istəyir və bu anadək gerçəkliklə yoxrulan epizodlar poetik simvollarla, mifik eyhamlarla əvəzlənir. Ata qızının nişanlısı üçün

²⁹² Йеня орада, сящ. 138

öz əlləri ilə xalat tikir. Əslində bu, xoş və bəşəri hadisədir. Hələ Kərəmə tapşır ki, toy gecəsi Əslinin yanına getməzdən əvvəl geyinib öz əlinlə düymələrini açarsan. Lakin «xalat» burada erməni keşişinin türk oğlu üçün hazırladığı qəbirdir, düymələr Kərəmin bəxtidir, taleyinin açarıdır – açılıb qurtaran kimi təzədən bağlanır. Tale də keşişin toya razılıq verməsi ilə Kərəmin üzünə gülür, kamına katmasına mane olan xalatın içində bağlanıb qalması iləsə ondan həmişəlik üz döndərir. Od qəzadır, dünyadakı fəlakətlərin mənbəyidir, qədərdir. Kül yaradıcıya qovuşmaqdır. Gül kolu həyatın davamı deməkdir, doğrudur, əfsanədə məhəbbətin qələbəsi kimi göstərilir. Qaratıkan işə xeyirlə şərin mübarizəsinin əbədiyi deməkdir.

Düşmənin azğınlığına qarşı el yığışib tədbir görməklə təbiət varlıqları keyfiyyətini dəyişir.

Azərbaycan çox düşmən ordusu yola salıb, elələri də olub ki, insanların kəsilməmiş başlarından divar hörüblər. Ulularımızın qanları ilə yuyulan torpaqlarda hər zülmə dözüblər, sağ qalanlar qəzəb və nifrətilərini söndürüb nəslin davamı barədə düşünüblər. Qırılıblar, azalıblar, amma köklərini kəsmək mümkün olmayıb, yenidən artıblar, gücləniblər, yurdu düşmənlərdən təmizləyiblər. Zəifləyəndə, yurdda qocalar, qadınlar, uşaqlar qalanda düşmənin hər əməlinə göz yumublar. Birgə qız-gəlinlərin namusuna sataşan olanda qanları təzədən qaynayıb, baxmayıblar ki, qılıncından qan daman yağı onları yer üzündən tamamilə yox edə bilər. Bəli, elə hallar olub ki, gələnlər elin var-yoxunu talamaqla gifayətlənməyiblər, qız-gəlinlərə sataşmaq istəyiblər. Onda ürəyi yumşaq, bir quş başı kəsəməyə cəsarəti çatmayan qocalarımız, uşaqlarımız canavara dönüblər, qan içməyə hazır olublar. Maraqlıdır ki, əfsanələrdə tək-cə düşmənin azğınlığı həddini aşıb namusun tapdanması dərəcəsinə çatanda ulularımız nə qədər çıxılmaz vəziyyətdə olsalar da, Allahdan kömək umurlar, öz ağıl və güclərinə arxalanıb, tədbirlər düşünürlər və papaqlarının ayaqlar altına düşməsinin qarşısını alırlar.

Babək rayonu, Gümüşlü kənd sakini İbrahimov Hüseyn Kərəm oğlunun söylədiyi «Qara ağaclar» adlı əfsanədə qərribə bir motiv diqqət mərkəzinə çəkilir. Guya kəndin ətrafında böyük qara ağaclar bitirmiş. Sonralar bu ağaclar qurumuş, tək-tək yerlərdə qalmışdır. Nədir bu ağaclar?

«Belə nəql edirlər ki, nə vaxtsa, haradansa, həmin yerlərə yadellilər gəlmişlər. Onların heç birinin arvadı yox imiş. Qoşunun böyükləri əmr edir ki, yerli adamlar gərək bütün əsgərləri öz evlərində saxlayıb onların nazı ilə oynasınlar. Hər cür yeməklə, içməklə, keflə təmin etsinlər.

Əsgərlər ev-ev paylanırlar. Yemək-içməklə məşğul olurlar. Axşamlar isə qaldıqları evin qız-gəlininə sataşmaq istəyirlər. İş belə görünən el ağsaqqalları kəndin bütün adamlarını toplayıb deyirlər:

«Bunlar bir bələdir, gəlib boğazımıza keçiblər. *Namussuz yaşamaqdansa, ölmək yaxşıdır*. Bu gündən e'tibarən hər bir adam evində olan düşmən əsgərini gecə içən öldürüb təndirdə gizlətsin».

Adamlar el ağsaqqallarının bu fikrini ürəkdən bəyənilər. Onlar evlərinə dağılışıb gecənin düşməsini gözləyirlər. Vaxt gəlib keçir, hava toranlaşır, bayır-bacadan əl-ayaq kəsilir. Gecənin bir vaxtında bütün yerli adamlar evlərdəki əsgərləri səssiz-səmirsiz öldürüb təndirlərdə gizlədirlər. Bununla da el namusu qorunur.

Deyirlər, əsgərlərin basdırıldığı yerlərdə həmin qara ağaclar bitməyə başlamışdır»²⁹³.

Əfsanələrdə şər müxtəlif səpgili olsa da, islahedilməzdir, ən murdar keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır, bir sözlə, kəsilib atılmalı yara kimidir. Lakin onları aradan qaldırmaq nağıl və dastanlarda olduğu qədər asan göstərilir. Epik ən'ənənin sabit süjet strukturlu janrlarında şər dəhşətli, qorxunc, qüvvətli göstərilə də, həmişə məğlub edilir. Onların qələbələri, üstünlükləri ötəri verilir. Nağıllarda xəyanətkar böyük qardaşlar düyündə rəqiblərini aradan götürmək üçün ən rəzil əməllərə əl atırlar, zəfər çaldıqlarını zənn edib qorxusuz-hürküsz ömür sürməyə başlayırlar. Lakin onların xoş günləri uzun çəkmir. Gedər-gəlməzə yola saldıqları kiçik qardaşları bütün sınaqlardan üzü ağ çıxır, xeyirxahlığı, alicənablığı, ağı, gücü onu qələbədən qələbəyə aparır. Uğur uğur dalınca gəlir. Nəticədə böyük qardaşların firavan həyatına son qoyulur. Məhəbbət dastanlarında qəhrəman başlanğıcda çətin günlər yaşayır, aldadılır, var-yoxdan çıxır. Və eşqi yolunda mübarizədə hər an qarşısına sədd çəkilir. Sözü və sazın qüdrəti ilə rastlaşdığı adamların əqidəsini dəyişdirir. Onun sevgisini ürəyindən çıxartmağa heç kəsin qüvvəsi çatmır. Şər sazın və sözün qabağında əyilir. Əfsanələrdə isə çox

²⁹³ Йеня орада, сящ. 143-144

hallarda şəri aradan qaldırmaq mümkün olmur. Xalq öz qəhrəmanının mə'nəvi üstünlüyünü göstərməklə kifayətlənir. Namusu yolunda qız-gəlinlər daşa, qayaya, quşa və s. çevrilib insanlıqdan həmişəlik məhrum olsalar da, təmiz adlarını qoruyurlar. Sevənlər saf duyğularını bulağın təmiz sularına qatmaqla əbədiləşdirirlər. Dünyagörmüş qocalar, qarılar və hələ həyatdan kam almamış cavanlar düşmənin qarşısında əyilməyib sal qayaya, uca dağa, böyük təpələrə dönməklə demək istəyirlər ki, bu torpağın laləli çəmənlərini ayaqlayıb gələnlər geri qayıdanda düz yollar tapmayacaq, sal qayalardan keçməli, uca dağlardan, dərələrdən, təpələrdən aşmalı olacaq və bu sərt yerlərdə vurnuxa-vurnuxa qalıb, labirintə düşəcəklər, gəldikləri yeri həmişəlik yadlarından çıxardacaqlar. Bura onların son mənzillərinə çevriləcək.

Amma dünyanın qəribəlikləri, təzadları da əfsanələrimizə ayaq açıb. Bəlkə də bu qəribəliklər, təzadlar bir vaxtlar adama bu günkü qədər yer eləməzdi.

Füzuli rayonunda bir yer Qarıköpək təpəsi adalır. Hal hazırda o yer erməni tapdağıdır. Bəlkə də oranı ruslardan alınıb atılan bombalar dümdüz düzəldib. Belədirsə, çox dəhşətli mənzərə olardı. Lakin adamı daha çox ağrıdan odur ki, bu təpə və ona qoyulan ad ulularımızın ruhuna qarşı laqeyidliyimizdən xəbər verir. Bəs niyə Qarıköpək təpəsi? Kimdir bu Qarıköpək? Yə'qin düşünürsünüz ki, el-oba arasında pis işlərin səbəbkarı – nağıl və dastanlarımızda tənqid obyektinə çevrilən Köpək qarının tərsinə deyilişidir. Mən də elə bilirdim. Bəs əslində kimdir bu Qarıköpək? Əhliman Axundovun qələmə aldığı (Qələmin quruyaydı kaş, bu adı kitablara salanda!!!) rəvayətdə deyilir ki, Çingiz xanın oğlu böyük qoşunla Azərbaycana hücum edir. Qoşun hansı kəndə girirsə, əhali oradan qaçır. Bir qarı isə dədə-baba yurdunu tərک etmir. Bəlkə də Həcərin ulu nənələrindən olub o qadın. Monqol qoşunlarının qabağında kişi qeyrəti göstərir bu el anası.

Çingiz xanın oğlu ondan əhalinin hansı tərəfə qaçdığını xəbər alır.

El anası deyir ki, bilmirəm.

Çingiz xanın oğlu qəzəbindən dilini-dodağını yeyir, onun qabağında neçə-neçə ölkənin aslan biləkli sərkərdələri zağ-zağ əsdiyi halda ayağını zorla torpaqdan üzüb yarım addım atmağa qüdrəti çatmayan qoca arvad hansı cür'ətlə həqiqəti gizlədir?

Qoşununa əmr edir ki, «Hərəniz bu *köpək qarının* üstünə bir torba torpaq tökün!»

Qoşunda olanların hərəsi qarının üstünə bir torba torpaq tökür, olur böyük təpə. Qarı torpağın altında qalır²⁹⁴.

Guya Füzuli rayonundakı təpə o zaman əmələ gəlmiş.

Azərbaycanlı el anasının hərəkətlərini bir qədər başqa şəkildə təkrarlayan İvan Susaninə rus xalqı (düşmənləri aparıb meşədə azdırır) heykəllər ucaldıb, mahnılar qoşub. Biz isə mərdliyi, cəsarəti ilə ürəyimizdə gəzdirməyə layiq olduğu halda qana susamış Miranşahların dilində işlənən «Köpəkqarı» ifadəsi ilə əfsanələrə salıb «köpək»ləşdirmişik. Bəlkə də Allah ona görə bu yerlərdən üz döndərib? (Bu adı həmin şəkildə əfsanələrdə yaşadanların və yazıya alıb «əbədiləşdirən toplayıcının yerinə ulularımızdan üzr istəyirəm...)

Bu məsələnin üzərində o səbəbə çox dayanıram ki, folklorşünaslar qələmə aldıkları hər nümunəyə görə ulu və müdrik bir el qarşısında məs'uliyət daşıyırlar. Bir-iki adamın dilindən eşitdiklərini o dəqiqə xalqın adına yapışdırmağa tələsməməlidirlər. İlk növbədə müəyyənləşdirməlidirlər ki, danışılanlar adət-ənənələrimizlə, mentalitetimizlə bir araya sığır, yoxsa yox. Və ümumiyyətlə, xalq yaradıcılığı nümunələrinin çapını dövlət bir müddət nəzarət altına alsın, bə'zi yaradıcılıq "xəstəliklərinin kökünü kəsmək" olar. Çünki, yuxarıdakı əfsanənin motivi elə Füzuli rayonunun Dilağardı kəndinin yaxınlığında yerləşən "Qarısərnici" təpəsi haqqında da söyləyirlər. Ancaq bu dəfə abırlı şəkildə, müdrikcəsinə. Doğrudur, burada ictimai məzmun xalqın fəlsəfi görüşləri ilə əvəzlənir:

"Kəndə şah gələndə hamı qaçmış, birgə qarı qalbmış. Şah qarından soruşur:

-Qarı, məndən nə istəyirsən?

Qarı deyir:

-Şah sağ olsun, bir sərnici torpaq (yə'ni öz yerimi).

Şah onun sözünün mə'nasını başa düşür. Onun əmri ilə qoşunda olanların hərəsi qarının başına bir at torbası torpaq tökürlər, böyük təpə olur.

O vaxtdan bu təpəyə Qarısərnici deyirlər.²⁹⁵

²⁹⁴ Азярбайҗан фольклору антологийасы, Икинҗи китаб, с.яң. 254

²⁹⁵ Йеня орада, с.яң. 256

Göründüyü kimi, əfsanələrin hər ikisinin finalı bir nöqtədə birləşir. Qarıların üstünə bir at torbası torpaq tökürlər, təpə əmələ gəlir. Lakin birincidə əmələ gələn təpə ilə əslində el anasına abidə ucaldılır, bu abidəyə ad qoyanların ağı bir az çaşsa da, yozum bütün zamanlar üçün aktualdır: əldən-ayaqdan düşmüş qocalar da torpağı düşməndən qorumağa hazırdılar. İkincidə isə qarı şaha dərs vermək istəyir ki, adamları qaniçənliyilə qorxudub yerindən, yurdundan eləməyinin nə mə'nası var? Axırda hamının qismətinə çatan bir sərnic torpaqdır. Şah isə hərəkəti ilə bildirir ki, o torpaqların da sahibi odur və özünü ağıllı göstərməyə çalışdığı üçün qarının “dərsini verir. Ömründə heç nəyi gözü doyana qədər əldə etmədiyi halda onun son qazancını təpə qədər bol edir.

Elin namusunu qorumaq məqsədilə qız-gəlinlər Allahdan özlərinin daşa, qayaya çevrilməsini arzulayırlar.

Şəkinin Oxud (iki mə'nada anlamaq olar: «oxutmaq» fe'linin əmr forması –«oxut», «ox»-«od») sözlərinin birləşməsi – vaxtilə oxun ucunu yandıraraq atırdılar) kəndi yaxınlığındakı «Qoşun yolu deyilən dərədə (orta əsr Alagöyüt yaşayış məskəni ətrafında) sinəsinə beşik sıxmış ananı xatırladan iri daş parçası vardı. Xalq arasında həmin daşa «Ana daş» adı verilmiş və əfsanə yaradılmışdır. Deyirlər ki, qarı düşmənin ayaqları bu torpaqlara dəyməzmiş. Elin cavanları təhlükə hiss edən kimi silahlanıb, atın tərkinə qalxar, yadların ayaqlarını sərhəddən bu yana keçməyə qoymazlarmış, elə ucqarlardaca burunlarını ovub geri qaytararlarmış. Bu dəfə sel kimi gəlmişdi düşmən, qoşunun ucu-bucağı yoxuydu. Elin əli silah tutanları şəhid oldular. Düşmən hər tərəfdən yel kimi kəndlərə doluşdular. Qocalar, qadınlar, uşaqlar dağlara sığındılar. Ələ keçməmək üçün dərələrdə, mağaralarda gizləndilər.

Bir cavan gəlin dünyaya yenidən göz açmış körpəsini beşikdə yuxuya vermək istəyirdi. Əri oğlunun üzünü görməmişdi. Evləri hündür bir təpənin üstündə idi. Gəlin orada durub gözləyirdi ki, el döyüşdən qayıdacaq, ərinə muştıqlayacaq. Kəndin ayacında toz dumana qarışanda körpə ağlamağa başlayır. Ana əyilir ki, onu əmizdirsin. Toz yaxınlaşanda görür ki, gələn düşmən qoşunudur. Gəlin körpəsinin ağzını döşündən ayıraraq süddən kəsməyə ürək eləmir. Beşiyi yerdən qaldıraraq sinəsinə qısır və dağlara doğru qaçır.

Qoşun onun ardına düşdü. Allahın işinə bax ki, gəlinin yolunu dərə ağzına dirənir. O görür ki, dağlara sığına bilməyəcək. Hər tərəfdən düşmənlə əhatə olunub, bir azdan onun balasını sinəsindən

ayırb dərəyə atacaqlar, özünü isə özləri ilə aparacaqlar. Gəlin elin gözəl qızlarından biri idi. Namusu ayaqlar altına atılınca üzünü göylərə tutub yalvardı:

-Ulu Günəş, məni bu itlərə yem edincə daşa döndər!

Düşmən atlıları sür'ətlə şütüyürdü, Birdə gördülər ki, gəlin qeyd oldu, yerində iri bir daş əmələ gəldi. Atları saxlaya bilmədilər hamısı həmin daşa çırpılıb dərəyə yuvarlandı.

Daş sonralan camaatın niyyət yerinə çevrildi. Deyirlər, o daşın altında böyük bir xəzinə yatırmış.

Arxeoloq M.Nəsibov «Ana» daşının izi ilə çox axtarış apardıqdan sonra mə'lum oldu ki, qızılları ələ keçirmək istəyən acgöz, xəbis insanlar oyunlardan çıxıblar, elin namus, qeyrət rəmzinə çevrilən daşı parça-parça etmişlər. (Əfsanəni Mirsaleh Nəsibovun dilindən yazıya almışıq).

Görəsən, ulu bir xalqın mə'nəviyyatının saflığını abidəsi olan «Beşikli ana abidəsinə» pis niyyətlə əl vuranlar günaha batdıqlarını bilirlərmə? İcdikləri ana südüne tüpürdüklerini anladılar mı?

Andına, və'dinə, əhdinə, verdiyə sözə əməl etməyənlər allahın qəzəbinə keçirlər. -Azərbaycan türklərinin mərdlik, igidlik nişanələrindən biri də sözünün ağası olmasıdır. And içib verdiyi və'di yerinə yetirməyən başına papaq qoyub el içinə çıxma bilməzdi. Əfsanələrimizdə və'dinə əməl etməyənlərin cəzalanması motivini də diqqət mərkəzində saxlamışlar. Ulularımız danışirlər ki, «Bir çoban sürüsü ilə Şahdağın zirvəsinə qalxmağı qət edir. O, əhd eləyir ki, əgər dağın zirvəsinə qalxarsa, qırx qoyun qurban kəsəcək. Çünki Şahdağın zirvəsinə qalxmaq çətin imiş. Heç kim çıxma bilmirmiş, sehrli imiş. Əhd edəndən sonra çoban öz sürüsü ilə birlikdə dağın zirvəsinə qalxır, lakin sözünə əməl etmir. Ona görə də tanrı onu və sürüsünü daşa döndərir. Belə deyirlər ki, Şah dağın zirvəsindəki qayalar əhdinə əməl etməyən çoban və sürüsüdür».²⁹⁶

Beləliklə, əfsanələri motivlərinə görə də qruplaşdırmaq mümkündür. Lakin ən'ənədən kənarda qalmamaq üçün alimlərin apardıqları bölgülərdə janrın spesifikliyini qoruyub saxlayan tərəflərdən faydalanmaqla, ümümləşmələr apararaq mənşəyinə görə belə bir təsnifat təklif edirik:

1. *Mifik təsviirlərə söykənən* əfsanələr. Onların özlərini də iki qismə ayırmaq olar:

²⁹⁶ Ялийев Ш., Будагов Б. Яфсаняли даьлар. – Бақы, 1973, сящ 38

- a) *Göy cəsimlərinə* həsr olunanlar;
- b) *Təbiətin özü və onun hadisələri* haqqında yarananlar;
2. *İslam dininin* tə'siri ilə formalaşan əfsanələr;
3. *Folklorun başqa janrlarından* süzülüb gələn əfsanələr;
4. *Yazılı ədəbiyyatdan* keçən əfsanələr;

Bütün bölgülər şərti olur, burada da dördüncü qrupa daxil olan əfsanələri tam mə'nada yazılı ədəbiyyatın folklorun mənbəyinə çevirməsi kimi başa düşmək lazım deyil. Tədqiqatçıların Nizamimin motivlərinin əfsanələşməsi ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürmüşlər. Lakin unutmmaq lazım deyil ki, həmin motivlərin əksəriyyətini Nizami özü xalqdan almışdır. Bu gün, əlbətdə, hansı xəttin şifahi yolla səkkiz əsrli adlayıb gəldiyini, hansı xəttin isə Nizaminin yaradıcılığından süzüldüyünü dəqiq müəyyənləşdirmək çətinidir. Eləcə də folklorun başqa janrlarından (miflərdən, nağıllardan, eposlardan, bayatılardan, xalq mahnılarından) keçərək əfsanələşən motivlər haqqında da eyni fikri irəli sürmək olar. Dədə Qorqud, Kərəm və Koroğlu haqqında əfsanələrin mə'lum dastanlardan qopduğunu, yoxsa dastanlaşmadan əvvəlki çağların məhsulu olduğunu dəqiq demək çətinidir.

Dağ, Su kultuna söykənən əfsanələrdə mifik dünyagörüşünün elementləri az da olsa qorunub saxlanılır. Çevirmələrdə mif semantikasının əlamətləri üzərində ciddi redaktələr edilmir, təbiət varlıqlarının ilkin yaranışı tə'siri bağışlayır. Lakin onlarda mifiklikdən ayrılıb əfsanəşməyə doğru meyl də güclü olur. Nuhun tufanı haqqında mif əksər dünya xalqlarının folkloruna nüfuz etmişdir. Epik ən'ənənin bütün arxaik formalarında onun motivlərindən faydalanmaya rast gəlirik. Babək rayonu, Şahtaxtı kənd sakini Seyidov Tofiq Ağa oğlu danışdı ki, dünyanı su basanda Nuh da gəməsi ilə bərabər qalbmış su üzərində... Su çəkildikcə gəmi də su ilə bərabər aşağı enir. Bir vaxt görürlər ki, gəmi nə isə ağır bir şeyə toxundu. Nuh deyir ki, bu nə ağır şeydir.

Su altında baxırlar ki, bu ağır şey böyük bir dağdır. Nuh da dağın adını Ağır dağ qoyur.

Günün istisindən su yenə də çəkilir. Az keçmir ki, gəmi indi də lap bərk silkələnir. Nuh deyir ki, inanın, bu da dağdır.

Guya sonralar el arasında bu adlar dəyişmiş, Ağır dağ Ağrı dağı adlanmış, gəminin ikinci dəfə toxunduğu dağ isə Elanlı, İlanlı dağ olmuşdur.²⁹⁷

Mif semantikasında dünyanın ümumi elemenlərinin yaranması və adlandırılması allahın adı ilə bağlıdır. İslam inancında hətta varlıqların meydana gəlməsindən əvvəl adları mövcud olmuşdur, bu da onunla bağlıdır ki, bütün yaradılışlar aqlın, düşüncənin məhsuludur, hər hansı bir varlıq ilkin olaraq şüurda formalaşır, bu zaman onun adı da qoyulur. Tanrı: “Dağ, yaran!- əmrini verməmişdən qabaq şüurda onun modelini hazırlamışdı. Deməli, yaradıcı, yaratdıqlarının hamısının sözlə ifadəsini – “etiketini də üstünə yapışdırır. Bununla mif öz funksiyasını yerinə yetirir, axı dünyada allahın yaratdıqlar özü kimi vahid, bir ədəd deyil, yüzlərlə dağ, çay, göl, quş, qaya və s. mövcüddür. Bəs onları bir-birindən necə ayırmaq olardı? Əlbətdə, hər birinə ayrılıqda xüsusi ad qoymaqla. Bu funksiyanı demiurqlar – mədəni qəhrəmanlar yerinə yetirir və epik ən‘ənənin başqa formalarında öz əksini tapır. “Oğuz xaqan dastanında Oğuz bir tayfaların və yaşayış məntəqələrinin adını qoyur, “Şu dastanında insan toplumunun - tayfanın adlanmasına guya İsgəndərin ağzından çıxan sözlər səbəb olur. Mahmud Kaşkarlıya görə, Makedoniyalı İsgəndər saqqallı, ucaboylu, iri gövdəli adamlarlarla rastlaşır, farsca “Türk manənd – deyir, yə‘ni “türkə oxşayırlar, bundan sonra onları “türkmən deyə çağırırlar. Deməli, mifik təfəkkürdə varlıqlara xüsusi ad qoymaq funksiyasını tanrı Oğuz, Dədə Qorqud kimi demiurqların – mədəni qəhrəmanların öhdəsinə buraxmış və onların bu fəaliyyəti arxaik eposların və əfsanələrin əsas motivinə çevrilmişdir. Beləliklə, folkulorun epik ən‘ənəsində təbiətin ayrı-ayrı varlıqlarının xüsusi adları onları ilk gördüyü zaman demiurqların ağzından çıxan sözlərdən ibarətdir.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan xalq əfsanələrinin bütün motivlərinin əsas qayəsi namus, qeyrət məsələsində heç bir güzəştə getməmək, kişinin papağını yerə soxmamaq, əxlaq normalarını göz bəbəyi kimi qorumaqdır. Əfsanə qəhrəmanları bə‘zən elə qara qüvvə ilə rastlaşırlar ki, bu prinsipləri müdafiə etmək insan gücününü imkanı xaricində olur. Lpkin o halda da *el namusunun tapdanmasına yol vermək ən böyük qəbaət sayılırdı, ona*

²⁹⁷ Яфсаняляр, сясч.111

görə də qız-gəlinlər Allahdan imdad diləyir, özlərinin daşa, qayaya çevrilməsini arzulayırdılar. Bu xüsusiyyət əfsanə janrının mühüm əlamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bura qədər çəkdiyimiz misalların əksəriyyətində özünə yer alan bu motiv müxtəlif formalarda özünü göstərir. Xalq insanlarla bir araya sığmayan keyfiyyətlərə kəskin reaksiya vermiş, qız-gəlinlərə pis nəzərlə baxanın gözləri önündə təbiətin ən gözəl məxluqlarını cansız varlıqlara çevirmişdir, demək istəmişdir ki, başqasının namusuna toxunmaq istəyən qarşısında incə, zərif qız-gəlin deyil, daş parçası, yaxud sıldırım qaya görə bilər.

Nədənsə, elə hallarla da qarşılaşırıq ki, əfsanəşən, elin inanc yerinə çevrilən daşlar səhlənkərlə üzdən məhv edilir, acgözlüyün, var-dövlət hərisliyinin, xəbisliyin güdazına gedir. Əsrlər boyu ağsaqqalların şahid çəkib namus, qeyrət rəmzinə çevirdiyi daş parçalarını qorumayanlar ilk növbədə öz xalqının keçmişinə və ən müqəddəs adət-ənənələrinə hörmətsizlik edirlər.

Şəkinin Oxud (iki mə'nada anlamaq olar: «oxutmaq» fe'linin əmr forması –«oxut», «ox»-«od») sözlərinin birləşməsi – vaxtilə oxun ucunu yandıraraq atırdılar) kəndi yaxınlığındakı «Qoşun yolu» deyilən dərədə (orta əsr Alagöyüt yaşayış məskəni ətrafında) sinəsinə beşik sıxmış ananı xatırladan iri daş parçası varmış. Xalq arasında həmin daşa «Ana daş» adı verilmiş və əfsanə yaradılmışdır.

Deyirlər ki, qarı düşmənin ayaqları bu torpaqlara dəyməzmiş. Elin cavanları təhlükə hiss edən kimi silahlanıb, atın tərkinə qalxar, yadların ayaqlarını sərhəddən bu yana keçməyə qoymazlarmış, elə ucqarlardaca burunlarını ovub geri qaytararlarmış. Bu dəfə sel kimi gəlmişdi düşmən, qoşunun ucu-bucağı görünmürdü. Elin əli silah tutanları şəhid oldular. Düşmən hər tərəfdən yel kimi kəndlərə doluşdu. Qocalar, qadınlar, uşaqlar dağlara sığındılar. Ələ keçməmək üçün dərələrdə, mağaralarda gizləndilər.

Bir cavan gəlin dünyaya yenicə göz açmış körpəsini beşikdə yuxuya vermək istəyirdi. Əri süd qoxusu hələ çəkilməmiş oğlunun üzünü görməmişdi. Bu gənc ailənin evi hündür bir təpənin üstündə idi. Gəlin orada durub gözləyirdi ki, el döyüşdən qayıdacaq, ərini muştıqlayacaq. Tərs kimi, kəndin ayağında toz dumana qarışanda körpə ağlamağa başlayır. Ana əyilir ki, onu əmizdirsən. Toz yaxınlaşanda görür ki, gələn düşmən qoşunudur. Gəlin balasının ağzını döşündən ayıraraq süddən kəsməyə ürək eləmir. Beşiyi yerdən qaldıraraq sinəsinə sıxır və dağlara doğru qaçır.

Qoşun onun ardına düşür. Allahın işinə bax ki, gəlinin yolunu dərə ağzına dirənir. O, görür ki, dağlara sığına bilməyəcək. Hər tərəfdən düşmənlə əhatə olunub, bir azdan onun balasını sinəsindən ayırıb dərəyə atacaqlar, özünü isə özləri ilə aparacaqlar. Gəlin elin gözəl qızlarından biri idi. Namusu ayaqlar altına atılınca üzünü göylərə tutub yalvarır:

-Ulu Günəş, məni bu itlərə yem edincə daşa döndər!

Düşmən atlıları sür'ətlə şütüyürmüş, Bir də görürlər ki, gəlin qeyb oldu, yerində iri bir daş əmələ gəldi. Atları saxlaya bilmədilər hamısı həmin daşa çırpılıb dərəyə yuvarlanır.

Daş sonralan camaatın niyyət yerinə çevrilir. Deyirlər, o daşın altında böyük bir xəzinə yatırmış.

Arxeoloq Nəsim Mirsaleh «Ana daşı»nın izi ilə çox axtarış apardıqdan sonra mə'lum oldu ki, qızılları ələ keçirmək istəyən acgöz, xəbis insanlar oyunlardan çıxıblar, elin namus, qeyrət rəmzinə çevrilən daşı parça-parça etmişlər. (Əfsanəni Mirsaleh Nəsimovun dilindən yazıya almışığı).

Görəsən, ulu bir xalqın mə'nəvi ucalığının, saflığının abidəsinə - «Beşikli ana»ya pis niyyətlə əl vuranlar günaha batdıqlarını bilirlərmə? İçdikləri ana südünə tüpürdüklərini anlayırlarmı?

Qədim türklərin dünyagörüşünə xüsusi monoqrafiya həsr edən Vəli Həbiboglu əsasən mif, əfsanə mətnlərinə söykənərək təbiətin dərk olunmasında kosmoqonik təsəvvürlərin, zoomorfik baxışların rolu və əhəmiyyətindən danışır, maraqlı faktlara söykənərək inandırıcı mülahizələr irəli sürür. Onun tədqiqatının dəyəri ondadır ki, kor-koranə Azərbaycan türklərinin ilkin dünyagörüşünün qaynaqlarını Altayda axtaranların yolu ilə getmir, yalnız ümumtürk kontekstindən çıxış edərək qardaş türk xalqlarına məxsus materiallarla müqayisələr aparır və "ulularımız yaşadıkları ərazilərin ən qədim sakinləridirlər- qənaətinə gəlir. Lakin alimin "Qürda bir totem kimi tapınma Azərbaycanda da geniş yayılmışdır"²⁹⁸ fikri ilə razılaşmaq mümkün deyil. Burada daha çox e'tiraz doğuran "geniş yayılması hökmüdür. Azərbaycan, türk, Orta Asiya tədqiqatçılarının əsərlərindən və folklorundan gətirdiyi misalların heç biri bu faktı təsdiqləməyə əsas vermir. Ona görə ki, Azərbaycan folklorunun epik ən'ənəsində qurdun nəsil yaradıcısı funksiyası daşmasına birbaşa işarə edilmir. Qurd yolgöstərən, bələdçi rolunu daşıyır.

²⁹⁸ Щябибольу В. Гядим тирклярин дийяэюрцщц. – Бакы, 1996, сщц. 176

Nəzərə almaq lazımdır ki, Başqırd xalqının adında qurd sözünün işlənməsinə baxmayaraq onların da ilkin görüşlərində qurd totem – nəsil törədən deyil, hamilik funksiyasını yerinə yetirən tanrı elçisidir. Belə ki, baş qurd susuz çöllərdə qırılmaq təhlükəsi qarşısında qalan türk soyunu münbit təbii şəraitli torpaqlara aparıb çıxardır.

K.Vəliyevin “Elin yaddaşı, dilin yaddaşı kitabındakı Çin mənbələrinə aid “Boz qurd əsətinə”²⁹⁹ gəlincə, bu, totemizmin ilkin çağlarında bütün xalqların dünyagörüşündə özünü göstərən məlum hadisədən başqa bir şey deyil. Bu mə'nada, yer üzündə yaşayan çoxsaylı türk tayfalarının birinin qurdu totem kimi qəbul etməsi təəccüb doğurmamalıdır və tam təsdiqlənməyən bir fakta (özü də aşına tayfasının Azərbaycan türkləri ilə bağlılığı, əlaqəsi olduqca dumanlı görünür) əsaslanıb qurdu Azərbaycan türklərinin əsas totemi kimi qəbul etmək gerçək səslənmişdir.

Təbii ki, Azərbaycanda da qədim çağlarda onlarla türk tayfası yaşamışdır. Onların inanclarında da bölgədə mövcud olan müxtəlif heyvan və bitkilərə totem kimi yanaşılması mümkündür. Lakin sonradan toplumların birləşməsi prosesində vahid totem seçilməsi ilə qurd, ilan, öküz, inək və b. heyvanlar totemlik funksiyasını itirmiş, lakin bə'zi əlamətlərini – xilaskarlığını, bələdçiliyini, bilgi, güc verməsini isə qoruyub saxlamışdır. Daha doğrusu, əsas totemin köməkçilərindən birinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən də birbaşa Azərbaycan folklorunda qurda və saydığımız heyvanlara nəslin başlanğıcında duran totem kimi yanaşılmasının izlərinə rast gəlmirik.

Qurdun xilaskarlığına gəlincə, müəllif özü də qeyd edir ki, bu, Avropa xalqlarının dünyagörüşündə də özünü göstərir. Deməli, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə qurd əsas totem, büt, yaxud dualist (xeyir və şər) tanrıların köməkçisi roluna daha münasib hesab edilmişdir.

Ümumiyyətlə, totem məsələsindən yazanda ehtiyatlı olmaq, tanınmış alimlərin bə'zi subyektiv fikirlərinə deyil (o alim lap Nobel mükafatı olsa belə), fakta söykənmək lazımdır. Çünki, totemdən danışan hər bir kəs bilməlidir ki, hansısa heyvanı totemləşdirməyə çalışmaq, ilk növbədə öz nəslinin kökünü aparıb həmin varlığa bağlayır.

²⁹⁹ Вялийев К. Елин йаддашы, дилин йаддашы, Бақы, 1987

Faktlar onu deyir ki, yalnız xalqın baş totemə sitayışı uzun müddət davam edəndə həmin varlığın müqəddəsliyinə inam gen yaddaşına keçir, insan özündən asılı olmayaran ona xüsusi, birmə'nalı münasibət bəsləyir. Lakin türk inanclarında qurd əksər hallarda “bələdçi rolunda çıxış edib, təzə, daha uğurlu yaşayış yerlərini nişan versə də, onun tamamilə əks hərəkətlərin icrasında fəal rolunu göstərən nümunələr də az deyil. Məsələn, “Arxalı köpək qurd basar atalar sözünü yada salaq. Ulu babalarımız totem – yaradıcı hesab etdiyi heyvanı köpəyə basdırmaz.

Eləcə də Ağ noqaylar və Svyatoslav Kiyevskini məğlub edən qırçaqlar “kobekə - Ağ köpəyə ulu əcdad kimi baxa bilirlər. Lakin nə M.Təhmasibin, nə də M.Seyidovun əsaslanmayan fikirlərinə söykənib, qondarma əfsanə düzəldərək xalqın adına yazaraq iti kökümüzün mənəbəyinə bağlamaqla heç cür barışmaq olmaz.

Əslində, Azərbaycan türklərinin yaratdığı mifik inanclarda və əfsanələrdə qurda münasibət birmə'nalı deyil, çoxmə'nalıdır. Həmişə ona prizmanın əks tərəflərindən yanaşılır. Çevrilmələrdə insanları vəhşiliyə sövq edir. Qurd dərisinə girən qadınlar öz körpələrini yeyirlər. Nəslin kökünü kəsirlər. Halbuki, gerçəklikdə qurd balasından ötrü özündən qat-qat güclü heyvanlarla vuruşur.

Əski inanca görə, “Əxşəm vaxtı avrat başıaçıq eşiyə çıxsa, Qurd Zalxa olar. Qurt Zalxanın donu varıymış. Gecələr onu başına atıp adam yeməyə gedərmiş. Qəyidib donu çıxaranda olurmuş adam.³⁰⁰

Ovsunlara görə, qurd ayrılıq gətirən, nifaq salan vasitədir. Deyirlər ki, “Qurt yağını arvadın üstünə sürtəndə əri onu danışdırmır, zəhləsi gedir., boşuyur. Əyər kişinin üstünə sürtüllərsə, arvadın onnan zəhləsi gedir, istiyir ki boşansın.³⁰¹ Burada totemlik əlaməti olsaydı, qurd yağı cinslərin hər ikisinə eyni cür tə'sir etməyəcəkdi. Mifə görə, insan nəslə törədən qurd dişidir. Kişinin üstünə sürtüləndə onu arvadına qısqanıb ayıra bilərdi. Lakin arvadın üstünə sürtüləndə isə, əksinə kişini bir az da ona bağlamalıydı. Bununla belə prizmanın əks tərəfini əks etdirən inaclara da rast gəlirik:

“Əmzihli arvadın döşü şişəndə qurdun pəncəsiynən üç dəfə döşünə vırırsan, şiş çəkilir.³⁰²

Yaxud:

³⁰⁰ Азәрбайҗан мифолоҗи мятнляри ,сящ. 122

³⁰¹ Йеня орада, сящ. 174

³⁰² Йеня орада, сящ. 174

“Uşağı olmayan qadını içinə *ilan qabığı, qurd kəlləsi* (burada artıq iki totem qoşalaşır –R.Q.) salınmış su ilə çimizdirəndə onun uşağı olar.³⁰³

Atalar sözü və məsəllərdə də qurda iki bir-birinə əks münasibət nəzərə çarpır:

QURD YAXŞI KEYFİYYƏTLƏRİN TƏMSİLÇİSİ KİMİ	QURD PİS KEYFİYYƏTLƏRİN TƏMSİLÇİSİ KİMİ
<ol style="list-style-type: none"> 1. Гурд гурда дал чевирмяз. 1. Гцрд яти гурда шарамдыр. 2. Гурд цряйи йейиб! 3. Гурддан гурд тюрйяяр. 4. Гурд гаранлыг севря вя с. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Гурд аъэюз олар. 2. Гурд аъындан байыра чыхар. 3. Гурд думанлы йер ахтарар. 4. Гурда гойун тапшырмаг олмаз. 5. Гурда сян тикмяк юйрят, йыртмаг анасынын пешясидир. 6. Гурду евдя сахламагла ев щейваны олмаз. 7. Гурудун цзц аь олсайды, эцндцз чюля

totemində çevrilən varlıqlara ancaq bir cür münasibət mövcud olur. Kənardan götürülən, yaxud hansısa təbəqəyə (ovçulara, əçinkilərə), zümərəyə (varlılara, yoxsullara), cinslərə (qadınlara, kişilərə), ya da ki, bir ailəyə məxsus totemlərə münasibət ikili xarakterdədir.

Doğrudur, son illərdə işıq görənlər bir sıra toplularda qəribə vəziyyətlə rastlaşırlar. Bəzi alimlər yeniyetmələrin Türkiyədəki “Bozqurd hərəkətinə aludəçiliyini nəzərə alıb Azərbaycan xalqından elə mif motivləri “aşkarlayırlar ki, onlarda nəinki Boz qurd, eyni məqamda İlan da, Öküz də, Ay-ulduzlar da, Günəş də, od da, su da, daş da, yel də tanrı səviyyəsinə qaldırılır və az qala müqəddəslik səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənməyən bütün varlıqların doğuşu qurdun adına yazılır. Büt-pərəstlik – çoxallahlıq dövrünün sistemləri ilə ayaqlaşmayan bu materialların birdən-birə 70-80 yaşlı adamların təfəkküründə doğması lap ilkin çağları yada salır. Arxetiplər nəzəriyyəsinə irəli sürən Yunqun bunlardan xəbəri olsaydı, mütləq bu qənaətə gələrdi ki, şüurun yüksək inkişaf pilləsində də körtəbii yolla miflər yaranır. Lakin folklor ənənəsində mif motivləri əsasən iki yolla bizim zəmanəmizə gəlib çatmışdır:

Birincisi, şifahi şəkildə başqa janrların və ritualların içərisində eridilərək bir nəsilədən başqasına ötürülməsi ilə

³⁰³ Йеня орада, сящ. 174

İkincisi, qədim yazılı mənbələrə düşməklə.

Nə folklorun epik ənənəsində, nə rituallarda, nə də Azərbaycan xalqına aid qədim yazılı mənbələrdə birbaşa qurddan törəyişə rast gəlmirik.

Aldədə-od, Mahpeykər-Ay və Qurdoğlu (insan-heyvan, Oğuzun da anası Ay xanım olmuşdur, bu motivə sün'i şəkildə bağlamaq təşəbbüsüdür) əlaqəsinə həsr olunan silsilə əfsanələrdə, təəssüflər olsun ki, xalqın gen yaddaşından çox, masa arxasında əyləşən alim düşüncəsinin izlərinə rast gəlirik. Az qala “Təpəgöz boyundakı Basat-aslan xəttinin transformasiyası kimi nəzərə çarpan “Qurdoğlu əfsanəsindəki bir epizodu nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm:

“Bir gün Aldədə oğlu ilə söhbətə başladı:

-Oğul sənin vətənin Odlar yurdu, anan Mahpeykər olub. Onu Ağçayın suları qoynuna alıb. Atan isə mən Aldədəyəm, möcüzəm odda yanmamaqdır. Deməli, sən qor oğlusan.

Uşaq qeyzlə:

-Yox, ata, mən qor oğlu deyiləm, qurd oğluyam. Mənə boz qurd döşündən süd verib.³⁰⁴

Maraqlıdır, uşaq Aldədəni atası kimi qəbul edir, lakin boz qurdun döşündən süd əmməsinə görə başqa soydan olduğunu bildirir. Bu epizodun ardınca “Koroğlu dastanında geniş yayılmış motivlərin təhrif olunmuş variantları bir-birini əvəz edir. Nəhayət, Aldədə dönüb Dədə Günəş olur, guya yurdumuzun şərq zonasında onu belə adlandırlarmış. Ərəb istilasına qarşı xalqın mübarizəsini neçə əsrlər bu əfsanələrdə yaşadan Azərbaycan türkləri elə bil indi də islamdan etməyə tam hazırdırlar, atəşpərəstliyin müdafiəsində dururlar. Lakin təəccüb doğuran odur ki, niyə dünya modelində ilkin, əsas olan günəş tanrısı öz övladı qurdla əlaqələndirilir və üstünlük ikinciyə verilir?. Bu, ötən onilliklərdə elmdə “soy kökümüz atəşpərəstliklə, yoxsa Altaydangəlmə bözqurdçuluqla bağlıdır sualı ətrafında gedən kəskin mübahisənin sün'i yolla eyniləşdirilməsindən başqa bir şey deyildir. İnanırıq ki, xalq arasında Aldədə və Dədə Günəş haqqında təsəvvürlər mövcuddur, lakin "Odlu məzar, "Atanın od nəfəsi, "Nəqşi-Nigar, "İldırım qılınc, "Naltökən, "Quroğlu əfsanəsi, "Mahpeykər əfsanəsi, "Aldədə əfsanəsi mətnlərində olduğu kimi deyil. Təəssüflər olsun ki, sadaladığımız hekayətlərin içərisində xalqın ruhuna uyğun motivlər

³⁰⁴ Азярбайҗан халг яфсаняляри, сящ. 112

elə hala salınır ki, onlar haqqında obyektiv fikir irəli sürməyə adam ehtiyat edir. Əslində toplayıcı bunları vahid süjetdə birləşdirib öz yaradıcılığının məhsulu kimi təqdim etsəydi, böyük şöhrət qazanardı.

Beləliklə, təsəvvürlərdə qurdun nəsil artımına deyil, əksinə nəslin kökünün kəsilməsinə çalışan şər qüvvə tək təsviri onlarla mif və əfsanə mətnində özünə köklü şəkildə yer tapmışdır. Ən xarakterikini nəzərdən keçirək:

“Xanım dikində bir arvad vardı Şərabanı adında. Bir yol gecə bı Şərabanı həyətdə su qızdırıb çimirmiş. Ancax gecə vaxdı arvad xəylağının eşiyə çıxması günahdı, mütləq ona bir sədəmə toxunar. Elə Şərabanı çiməndə gözünə nəsə toxunur, qorxub qaçır əvə. Qarıya çatar-çatmaz *göydən başına canavar donu düşür*. Bı arvad olur *aj qurd*, düşür şəhərin canına. Yeməyə heç nə tapammır, qəyidib gəlir əvə. Əri, uşaxları yatmışdı. *Gəlir xırda uşağının çeçələ barmağınıyeyir*, görür ki, çox şirindi. Gedir yeddi para kət gəzir, əlinə bir şey keşmir. *Gəlir xırda uşağını təmiz yeyir*.

Səhərisi əri durur ki, xırda uşağı yeyiblər, arvadın da ağzı-bırnı qannıdı. Bilir ki, uşağı arvad yeyib. Durur arvadı salır ağacın altına, vır ki, vırasan. Şərəbanı birtəhər qaçıb gedir. Camahat başdıyır ona *Qurt Şərabanı* deməyə.

Qurt Şərabanı düşür kətbəkət gəzir, *neçə kətdən uşax oğurruyub yeyir*. Bizim kəndə də gəlibmiş. Yayımış, əmigel damın üstündə yatıbmişlər. Qurd Şərəbanı əmioğlum Həbibı götürüb aparanda əmicanım bilir. Durub Qurt Şərəbanıyan tutaşır. Səs-küyə əvdəkilər, qonşular tökülüb gəlir. Şərəbanı qaçır, ancaq əmioğlum yanağın qoparıb yeyir. Ona görə əmioğlum çapıx qalmışdı.

Düşüllər Qurd Şərəbanının dalına. Əmə heç kim ona çatammır. Elə yeyin gedirmiş ki, ta atnan qavalasan da tutammazmışsan. Qurd Şərəbanı bir gecədə yeddi kət gəzib qəyidirmiş şəhərə, bir xarabada gecəliyirmiş. Hərdən də gəlib evinə baş çəkirmiş, ancaq ərinin qorxusunnan içəri girməmiş.

Bir gün adamnar pusub görürlər ki, Qurd Şərəbanı donun çıxardıb kəsəklərin arasında gizlətdi. Gizlincə bı donu götürürlər. Şərəbanı o sahat bilir, başdıyır ağılyıb yalvamağa, qışqırıb qorxuzmağa ki, bə mənim donumu verin. Ancax vermillər, atıllar

oda, yanır. Şərəbanı özünən gedir, sora ayılır, *ta qurd olmur, heş vaxt uşax yemir*.³⁰⁵

Canlı xalq dilindən yazıya alınan arxaik əfsanə ən əski təsəvvürlərə söykənir və ilkin formasını əsasən qoruyub saxlayır. Burada qurda çevrilmə qayıdışlıdır. Bizcə, bu mətndəki sonbeşiyin yeyilməsi faktına əsaslanıb Aldədə əfsanələrindəki qurdoğlu motivinin, daha doğrusu qurddan, törəmənin Azərbaycan türklərinə yad olduğu - hazır şəkildə kənardan gətirildiyi, yaxud məqsədyönlü şəkildə qondarıldığı fikrini söyləmək mümkündür. Lakin məsələyə daha diqqətlə və dərindən yanaşaraq belə nəticəyə gəlirik ki, qurda ikili münasibətin kökü daha çox qadın və kişi totemlərin bir-birinə əks mövqedə durdurqları dövrün məhsuludur. Bu elə bir dövr idi ki, qadınların öz xüsusi totemi – yaradıcısı mövcud idi. Kişilərə məxsus totemlərə düşmən mövqedə dururdu. Totemlər – yaradıcılar arasında gedən mübarizədə qurdun üstünlük əldə edə bilməməsi, toplumun vahid toteminə – yaradıcısına çevrilməsi təfəkkürdə ona qarşı ziddiyyətli, dolaşiq fikirlərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Ulularımızın ruhunu incitməmək üçün biz qətiyyətə toplulara salınan bir çox nümunənin xalq yaradıcılığına aid olmadığı fikrini irəli sürürük. Və tam aydınlıq gətirmək məqsədi ilə bu məsələyə xüsusi tədqiqat işi həsr etmək arzusundayıq. Qondarma süjetlərin birdəfəlik folklorumuzdan çıxarılıb atılması uğrunda mübarizəyə başlanmasaq, bir azdan kökümüzün Amerikadan da axtarılmasına təəccüblənməyəcəyik.

Beləliklə, əfsanələrimizi Oğuz, Boz qurda sün'i yolla calamaq təşəbbüsünü bir misalla nəzərinizə çatdırmaqla bu problemi sonraya saxlayırıq. Folklor toplularının birində “Daş qız adlı yazıya rast gəlirik:

“Bir gün *Oğuzun qonağı* gəlir. Evdə çay qoymağa su olmur.

Fatı qızı nəvəsini *Qara çaya* göndərir. Qız gəlib görür ki, uşaqlar uşaqlar çayın boğazına yığılıb çilingağac oynayırlar. Səhəngini yerə qoyub onlara qoşulur.

Anası ha gözləyir, qız gəlmir. Durub onun dalınca gedir. Görür ki, *qız çilingağac oynayır*. Gedib səhəngi suynan doldurur. Qıza deyir ki:

-Səni görüm daşa dönəsən.

³⁰⁵ Азярбайҗан мифоложи мятнляри, сящ. 122-123

Qız dönüb daş olur.³⁰⁶

Əfsanə çevrilmələrini qruplaşdıranda “Valideylərinə laqeyd münasibət bəsləyən övlad ata qarğışına keçir, yaxud böyüklərin üzünə ağ olan gənc günaha batır motivindən danışmış və. Əhliman Axundovun tərtib etdiyi “Azərbaycan folkloru antologiyasından “Məngələnin ata əfsanəsini misal çəkmişdik. “Daş qız məhz həmin əfsanə əsasında qondarılan əhvalatdır.

Birincisi, Oğuzun – demiurqun, bə‘zi hallarda yaradıcının evinə gələn qonaqdan ötrü çay qoymağa suyun tapılmaması innandırıcı görünür. Sonra mə‘lum olur ki, əhvalatda Oğuz heç bir rol daşımır, yə‘ni onun adı məqsədsiz zorla, “xala xətri qalmasın deyə mətnə yapışdırılıb

İkincisi, Fatı qızı nəvəsini Qara çaya (əslində bulaq daha uyğundur) göndərsə də, suyun gecikməsinə daha çox üçüncü obraz - ana narahatdır. Başqa sözlə, kiçik keçidlərdə iki mühüm qəhrəman arxa plana keçirilir, yə‘ni ananın meydana çıxması ilə Oğuz da, namə‘lum Fatı qızı da unudulur.

Üçüncüsü, uşaqların çilingağac oynadığından bəhs olunur, bu isə oğlanlara məxsus oyundur. Qızın uşaqlara qoşulması şübhə doğurmur, kənardan oyunu müşahidə edə bilərdi. Lakin anası gəlib görür ki, qız çilingağac oynayır.

Dördüncüsü, Azərbaycan türklərinin inancında ana qarğışı ağır deyil, süd həmişə bu qarğışının qarşısı qalxan kimi qoruyur. Ata qarğışı isə ağır hesab olunur.

Beşincisi, burada ünvanlaşdırma yaddan çıxarılmışdır.

Altmış sözlük kiçik mətnədə xalq yaradıcılığına yad olan beş cəhətin nəzərə alınmaması əsas verir ki, qətiyyətlə deyək: “Daş qızın xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı yoxdur.

Oğuz miflərinin daha çox birbaşa deyil, dolayı yolla folklorumuza nüfuz etməsi danılmazdır və “qurddan törəmə motivinin uyğur “Oğuz xaqan dastanında və F.Rəşidəddinin oğuznaməsində özünə yer tapmadığı halda, bu gün Azərbaycanın hansısa bölgəsində yaşayan adamların dilindən sırf çin mənəblərindəki əsətlərlə səsleşən variantda əldə etmək inandırıcı görünür. Xalqımızın yaratdığı “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarında da bu məsələ olduqca qaranlıq və müəmmalı şəkildədir.

³⁰⁶ Сещрли сцнбцлляр. – Бакы, 1990, сщ.139

Arxeoloq Nəsim Mirsaleh deyir ki, İ.Əliyev Yanpolskiyə istinad edərək «mannağullar ilandan törəyənlər hesab edilirlər» fikrini irəli sürür. O, bu fakta söykənib belə qənaətə gəlir ki, Azərbaycanın Şimal bölgələrində doğrudan da ilana totem kimi yanaşılmasını təsdiqləyən maraqlı adətlər var və şahidi olduğu bir ayini məhz ulu əcdadlarımız - mannağullardan qalma hesab edir. Belə ki, Şəkiddə mövcud olan qəribə inanca əsasən, təmizkar və saf ailələr yaşayan evlərdə iki ilan (ağ və qara) saxlayırdılar. Zirzəmidə yaşayan ilanlar tez-tez həyətdə görünür, onlar üçün qoyulan südü içirdilər. Evə uğur gətirərdilər. Elə ki, ailədə iğtişaş baş verirdi, əxlaq normaları pozulurdu, ilanlar da küsüb həmişəlik başqa yerə gedirdilər. Eləcə də respublikamızın müxtəlif bölgələrində ilan pirlərinin mövcudluğunu da danmaq olmaz. Onu da əlavə edək ki, folklorun epik ənənəsində ilanın qeyri-adi xüsusiyyətlərə malikliyinə qurdan və başqa heyvanlardan çox yer verilir. Lakin törədiciyini – totemliyini göstərən ünsürlər olduqca ötəridir. Folklorlarda ilanlara da münasibət birmənalı deyildir. Məsələn, «Görürsən ki, bir uşax bir şey yeyir, o birinə vermir. Onda o biri deyir ki, mənə də ver, yoxsa ilanım səni vırar... Nə bilim axı, deyillər, hər adamın bir ilanı var».³⁰⁷

Yaxud:

A) «Hansı öydə ilan var, o öydə xeyir-bərəkət olar. Ona deyillər öy ilanı. Öy ilanını öldürməzlər. Öldürəndə öydən xəta-bala əysiy olmaz. Bizim kənddə biri öldürmüşdü. Başına neçə iş gəldi.»

B) «Hər evdə yeddi ocaq ilanı olur. Biri *fərəhdi*, biri mələhdi (mələk), qalan beşi evə dirəhdi. Fərəh ilan ziyannıx eliyər. Mələh ilan köməhliy eliyər, qalanları da evə bərəkət, urzu gətirər.

Ziyannıx eliyən fərəh ilanını öldürmək lazımdı. Onda evdə həmişə xoşbəxtlik olar. Əncax bı birilərdən öldürsən, evin urzusu qaçar, ocağın sönər»³⁰⁸

Burada qəribə təzadla rastlaşırıq. Tabu pozulur: ilanlardan birini öldürməyə icazə verilir. Dünya xalqlarının mifologiyasında ilan çox hallarda şərin xidmətində durur. Lakin Azərbaycan mifoloji görüşlərində bəzən xilaskardır, xeyirxahdır. Nuhun gəmisinin deşiyini bədəni ilə tutmaqla bəşəriyyəti fəlakətdən qurtarır. Xalq ilanın zəhərini də başqa heyvanın adına yazır: «İlanın özündə ağı olmur. Ona ağını siçovul verir. Onun iyi gələndə ilan qorxmur. Kim

³⁰⁷ Ёня орада, сящ. 140

³⁰⁸ Ёня орада, сящ. 140-141

üstündə siçoyul dərisi gəzdirsə onu heçvax ilan vurmaz. İlan adamı qorxusundan vurur».³⁰⁹

Burada ilanın totemliyini inkar edən ünsürlər göz qabağındadır:

Birincisi, yaradıcı başqa varlıqdan kömək ummaz.

İkincisi, totem öz yaratdıqlarından qorxmaz.

Eləcə də bütün bunlarla yanaşı ulularımız onu da deyirlər ki, «İlanın ağına da, qarasına da lən'ət!»

«İlanların törəmələri» sayılan mənşəliklərin inanc sistemində də ilanlara tamamilə əsk münasibət bəslənmişdir. Tarixçi S.Qaşqay mənşəliklərin dini inanclarından - allahlarından bəhs edəndə yazır:

«Həsənludan tapılmış qızıl camın yuxarı registrindəki təsvirlər allahlara sitayiş və qurbanlar verilməsini xüsusilə parlaq şəkildə nümayiş etdirir... Camın üzərində təsvir edilmiş allahların baş geyimində qanadlara və buynuzlara bənzər şeylər vardır. Həsənluda minalı divar daşında buynuzlu allahın başının relyefli təsviri aşkar edilmişdir. Qanadların olması bu ərazidə geniş yayılmış hürri ən'ənəsi sayılır.

Qızıl camın üzərində təsvir edilmiş öküz qoşulu cəng arabasını sürən allahı tufan, hər b allahı ilə eyniləşdirmək olar ki, onun da atributu (əlaməti) öküzdür. Bu allah assurların allahı Adada, urartuların allahı Teyşebaya, hürriyələrin allahı Teşşoba (Teşuba) uyğundur.

Qatırlar qoşulmuş cəng arabalarının sürücüləri Mesopotamiya allahları olan Günəş allahı Şamaş və Ay allahı Sin ilə tutuşdurulur.»³¹⁰

Maraqlıdır ki, Yanpolskinin fikrinin əleyhinə olaraq, S.Qaşqay bir çox xarici ölkə alimlərinin elmi araşdırmalarına əsaslanaraq xeyir allahlarının adlarını sadalayıb təsvirlərini şərh etdikdən sonra onların mübarizə apardıqları şər qüvvələrdən bəhs açır və ilanın midiyalıların totemi – nəsil törədicisi deyil, əksinə məhvinə çalışan şərin təmsilçisi olduğunu göstərir: «Mesopotamiya təsvirlərindən görüldüyü kimi, bu allahlar tez-tez Adad allahı müşaiyət edirlər. Bunlar üçü birlikdə dində təbiətin xeyirxah qüvvələrinin təcəssümü olan allahlar üçlüyünü təşkil edirlər. Adətən, mifik rəvayətlərdə xeyirxah qüvvələr şər qüvvələrlə qarşılaşdırılır və şər qüvvələrlə daim mübarizə aparılır.

³⁰⁹ Йеня орада, сящ. 141

³¹⁰ Солмаз Гашгай. Магна двюляти. – Бақы, 1993, сящ. 103

Urmiyanı ərazidə aşkara çıxarılmış qədəhlərdən birinin üzərində məhvedici *kor qüvvələrin* təcəssümü olan *ikibaşlı ilana qarşı təbiətin xeyirxah qüvvələrinin mübarizəsi* təsvir edilmişdir. Bu motiv Həsənlü camı üzərində də əks olunmuşdur; burada *düşmən qüvvələr üçbaşlı əjdaha surətində* çıxış edir». ³¹¹

Beləliklə, ilkin təsəvvürlərə söykənən inanclarımızda ilanlar da əsas totem səviyyəsinə yüksəlməmiş, ikili münasibətin daşıyıcısına çevrilmişdir.

Deyilənləri yekunlaşdırsaq, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, hələ insanlar arasında ünsiyyətin tam formalaşma dığı, hər cür, münasibətlərin zəif olduğu, ulu əcdadın birlik, toplum halında deyil, fərdi qaydada yaşadığı (ov edib, meşədəki yabanı meyvələrdən qidalandığı), eləcə də onlarda şüurun yenicə yarandığı çağlarda hər kəs bir varlıqdan törədiyinə inanmış, ona sitayiş edib qorumuşdur. Sonra ər-arvad, övlad anlayışı dərk ediləndə bir neçə totem bir ailə çərçivəsində birləşmiş, kiçik qrup ümumiləşdirilmiş bir totemə inanmışdır. İnsanın dünyaya gətirilməsində qadına üstünlük verən anaxaqanlıqda totemlər cinslərə bölünmüş, başqa sözlə, qadınlar birliyinin bir, kişilər birliyinin isə başqa totemi olmuşdur. C.Frezer yazır ki, Cənubi-Şərqi Avstraliyada, Viktoriya bölgəsində yaşayan bir çox tayfalarda qadın və kişilər geniş mə'nada müstəqil yaşayırdılar. «Yarasa kişilərin totemi idi və onlara görə hamını, hətta öz arvadlarını da yarımcan edənədək döyürdülər... Qadınların totemi isə çobanaldadan quş (Kozoda) idi. Bu vəhşi quş gecələr çığırtısı ilə hamını dəhşətə gətirsə də, qadınlar onu qısqanlıqla qoruyurdular. Kişilərdən kimsə təsadüfən çobanaldadan quşu öldürsəydi, qadınlar elə qəzəblənir və ağlayırdılar ki, sanki onların öz uşaqlarının başına fəlakət gəlmişdir, fürsət tapan kimi səbəbkarın üstünə düşüb uzun çubuqla döyürdülər». ³¹² Maraqlıdır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı totemizmin izlərində də başlanğıcda iki totemin durduğuna işarə vardır: Basatın anası Qaba Ağac(qadın), atası isə xaqan Aslandır (kişi).

İnkişafın bir qədər yuxarı pilləsində, ayrı-ayrı tayfaların, böyük insan toplumlarının mağaralara sığındığı, müəyyən əraziləri öz kiçik dünyaları saydıqları vaxt totemin də funksiyası çoxalmış, onlar kiçik dünyalarda mövcud olan nəinki insanların, demək olar ki, hər şeyin yaradıcısı sayılmışlar. Məhz bu çağlarda seçilən totem əcdadın gen

³¹¹ Йеня орада, сящ. 103

³¹² Фрезер Дж.Дж. Золотая ветвь. – М., 1998, стр 719

yaddaşına keçmiş, sonrakı dünya görüşlərinin bütün mərhələlərində öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Qurdun, ilanın məhz bu formada Azərbaycan türklərinin toteminə çevrilmədiyi qənaətindəyik. Nəhayət, türk birliyinin simvolu kimi Boz qurdun götürülməsi ideyası onun totemliyindən deyil, Oğuz xaqanın qoşunun önündə gedən, türkə tarixi torpaqları göstərən Göy tanrı elçisi rolunu daşımından irəli gəlirdi.

Azərbaycan əfsanələrində əski inanclardan döğən motivlər daha çox güllərə, çiçəklərə, göy cisimlərinə və marala həsr olunur.

ÇİÇƏKLƏR – MİFLƏRDƏ, ƏFSANƏLƏRDƏ VƏ KERÇƏKLİKDƏ

«Yaşamaq üçün günəş, azadlıq və kiçik çiçəklər lazımdır». – Böyük nağılçı Hans Xristian Andersen bu sözləri yazmaqla haqlı idi. Həyatımızı çiçəklərsiz, güllərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Dünyaya gözümüzü açanda analarımız bizə «gül bəlişli gül beşikdə» layla çaləmiş, bağçaya, məktəbə çiçək dəstələri ilə yola salmış, orta təhsili başa vuranda, instituta daxil olanda, diplom alanda, ailə quranda, ad günlərində, qonaq gələndə – demək olar ki, ömrümüzün bütün bayramlarında gülə, çiçəyə tutulmuşuq.

Güllər, çiçəklər həyatın və təbiətin gözəlliklərini duymaqda insanlara həmişə yardım etmişdir. Bu mə'nada elə bir xalq yoxdur ki, təbiətin mö'cüzəsi sayılan güllərə, çiçəklərə öz folklorunda xüsusi yer ayırmasın. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xalq mahnılarını, bayatıları, aşıq poeziyasını, atalar sözü və məsəlləri, nağıl, dastan və əfsanələri güllərsiz, çiçəklərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Əfsanələr və xalq mahnıları bu sahədə birinciliyi əldə saxlasa da, saflıqdan, gözəllikdən, mə'nəvi ucalıqdan bəhs edən hər bir folklor nümunəsində onlara üz tutulmuşdur.

Bəşər övladı yaranıb ayağını yer üzünə qoyduğu andan güllərə, çiçəklərə heyran qalmış, ən gözəl hissələrini və duyğularını onlar vasitəsi ilə formalaşdırmışdır. Ona görə də mifik təfəkkürdə güllərə və çiçəklərə də xüsusi yer ayrılmışdır.

Güllər və çiçəklər ritualların da əsas atributlarından biri olmuşdur. Neçə min il qabaq ulu babalarımız ilin müxtəlif çağlarında xüsusi gül, çiçək bayramları keçirmişlər.

Azərbaycan türklərinin yaratdığı bir silsilə əfsanələrdə güllər və çiçəklər saf məhəbbət simvoluna çevrilmiş və özünəvurgunluqdan

tutmuş torpağın yetişdirdiyi bütün dəyərli varlıqlara hörmət bəsləməyi şərtləndirən ən əsas vasitə kimi özünü göstərmişdir. Şöhrət, hünər, bolluq, sərvət haqqında danışılarda poetik obraz kimi daha çox güllərə və çmçəklərə müraciət edilmişdir.

QIZILGÜL, YAXUD «GÜL OLMAYAN YERDƏ, BÖYÜRTKƏN ÖZÜNÜ GÜL SANAR». Yazın gəlişini ilk salamlayan qızılgüllər Azərbaycan bağlarının, parklarının ən bəzəkli gəlinidir. Dan açılında günəşin isti şüalarıyla yuxudan ayılıb, üz-gözünü silər, ətri və gözəlliyi ilə bütün bitkilərə acıq verər. Onun parlaq əçəklərindəki billur şəh şüaları özündə əks etdirib gözlərə soxar. Qəfil toxunana şiş uclu oxunu batırıb, barmaqlarını qızıl qana boyayar.

Qızılgül kolları torpağımıza isnişən, hər yerində yetişən çoxillik dekorativ bitkidir. Adətən, ilk qönçəsini mayda açır, 20-40-gün çiçəkləri üstündən əskik olmur, bə'zi növləri isə qışadək çiçəkləyir. Ləçəkləri, ağ, sarı, tünd qırmızı, hətta qara və göy rəngli köynək geyinir. Rəngbərəng gül növünə də təsadüf edilir. Belə ki, saydığımız rəngləri özündə yaşadan körpə gül zoğlarını sümüyün ortasından keçirib, topağa basdırsan, bir ildən sonra hər ləçəyi bir rəngə çalan gül növünü almaq mümkündür. Budaqlar böyüyüb artandan sonra sümüyün içindən keçən hissə bir-birinə pərçimlənir, nəticədə bir gövdə əmələ gəlir. Sümük sındırılıb yox edilir və üst hissədə güllərin hərəsi bir rəngdə açır, ortada - sün'i yolla yaranan gövdədə əmələ gələn qanadlarda isə mö'cüzə baş verir: gülün hər ləçəyi bir rəngə çalır. Bu gülün növünü Şəkiddə otuz il əvvəl yetişdirmişdilər. Gözümlə görmüşəm. Sırrını bu yaxınlarda öyrənmişəm. Onu yetişdirən dünyasını dəyişəndən sonra bağ həvəskarları dediyim üsulla "Şəki gözəlini" (ona belə ad qoymuşdu) ala bilsələr, dünya gül sərgilərində ən yüksək mükafatı qazanarlar.

Xalq təbiətin bu füsunkar gözəlini görəndən sonra ondan tez ayrıldığına həmişə təəssüflənmişdir:

Qızıl gül olmayaydı,
Saralıb, solmayaydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm –
Heç biri olmayaydı.

Ancaq nə edəsən ki, gözəllik günəş kimidir, çıxıb batmağı var, işıq, od kimidir, yanıb sönməyi var.

Əfsanələrimizin birində göstərilir ki, qədim zamanlarda bir xan olur. Bunun da bir gözəl qızı. Qıza hər yerdən elçilər gəlir, ancaq o, heç kəsə getmir. Çünki könlünü bir kasıb gəncə vermişdi. Bu işdən xan xəbər tutanda bərk qəzəblənir. Acıqlanıb onu bir varlı adama nişanlayır.

Oğlan qızın nişanlandığını eşidib qəmlənir. Gecəsi-gündüzü ah-fəğanla keçir. Bir gün aranı xəlvət edib qızın görüşünə gəlir. Hər iki sevgili bir-birinə sarmaşır. Axıra qədər əhdə sadıq qalacaqlarına and içirlər.

Aradan bir neçə gün keçir. Artıq toy gününə az qalır. Qız başqa çıxış yolu tapmır. Özünü öldürmək istəyir. Onun acı göz yaşları da atasının qəlbini yumuşalda bilmir. Gecələrin birində üzünü göyə tutub tanrıya yalvarır ki, ay tanrı, ya atamın qəlbinə insaf gətir, ya da məni bu əzabladan qurtar.

Tanrı qızın yalvarışlarını eşidir. Onu gözəl bir gülə çevirir. Atasını isə tikana döndərir. Bu tikanlar çoxalıb gülün budağına yapışır.

«Səhər açılır. Nə qızı tapırlar, nə də onun atasını. Həyətdə isə indiyədək heç kimin görmədiyi xoş ətirli, üzərində tikanları olan gül kolu görünür. Bu xəbər oğlana da çatır. O, özünü xan evinə çatdırıb gülə tamaşa edir. Onun ətrindən başa düşür ki, bu gül kolu sevgilisidir. Kasıb oğlan da tanrıya yalvarır. İstəyir ki, o da gül koluna çevrilsin, bəlkə sevgilisi ilə qovuşa. Tanrı isə onu Bülbülə çevirir. Quş qanadlanan kimi özünü gül kolunun üstünə salır. Onun başına dolanıb qəmli-qəmli oxumağa başlayır. Bülbül nə qədər kola yaxınlaşarsa, koldakı tikanlar onu gülə yaxın buraxmır. Tikanlar bülbülün sinəsini deşib qanını axıdır. Bu qızıl qan gül koluna tökülüb onun rəngini qızardır. Deyirlər, bülbülün qanı ilə qızardığına görə həmin gül koluna qızılgül demişlər».³¹³

Ulularımız təsadüfi olaraq deməyiblər: "Gül solanda bülbül ağlar". "Gül qədrini bülbül bilər, nə bilir hər divanə?!" "Gül bülbüldən artıq insan əlindən çəkir."

Qızılgülün mənşəyi çox qədimlərə gedib çıxır. Onun haqqında ilk yazılı mə'lumata əski hind sənamələrində rast gəlirik. Lakin çiçəklərin şahı Qızılgülün vətəni Quzey Azərbaycan hesab edilir. Klassiklərimizin əsərlərində həmin diyar "Gülüstan" (Güllər ölkəsi) adlanır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan və Şərqi poeziyasının ən

³¹³ Яфсаняляр, сщч. 135

məşhur mövzularından biri güldür. Qızılgül şairlərinin ilham mənbəyidir.

Bahar fəslı gülləri ilə gözəldir. Sə‘dinin "Gülnamə", Ömər Xəyyamın "Bustan" (Çiçəklər ölkəsi), "Gülüstən" poemalarında nəsiətçiliklə yanaşı, təbiət gözəlliklərinin təsvirinə də geniş yer ayrılmışdır.

Azərbaycan xalqının inancında qızıl gül körpə uşaqla müqayisə edilir:

...Pardaxlan, qızıl gülüm,
Bir iynəyim doyuncan.
Mənim gül butam-oğlum.
Ətrinə batam oğlum.

Ana övladına "gül beşikdə qızılgül yuxusu" arzulayır, onun "yastığına gül", "döşəyində bənövşə" bitirir. Çünki əski türk mifalogiyasında "qızıl gül" və "bənövşə" bitki ilahəsidir, bütün canlıların müjdəçisi və havadarıdır.

Dahi Nizami "Xəmsə"də, "Leyli və Məcnun" poemasında saf qəlbli Leylinin yanaqlarını qızılgülə bənzədir. Şair hüququ tamam əlindən alınmış yeniyetmə qızın dərđini bölüşmək üçün gül bağına getməsindən söz açır, qəhrəmanlarının halını gül və bülbül əfsanəsi ilə müqayisədə təsvir edir:

Ağacda bülbül də qan-yaş tökərdi,
O da Məcnunu kimi nalə çəkərdi.
Gül də Leylidəki o vüqar kimi -
Çadırdan çıxmışdır tacıdar kimi.
Baxıb gül fəslinin çəmənlərinə
Leyli qədəm basdı onun seyrinə.

Şərqlilər çiçəklər içərisində üstünlüyü ancaq Qızılgülə verirlər. Onun yüzdən çox növünü yetişdirmişlər. Ola bilsin ki, qızılgül ailəsinin ilkini ətri ilə ruhu oxşayan «Məxməri gül» olub. Eləcə də Quzey Azərbaycanının Nigarıstan bağında hündürlüyü 6 metr, 70 sm. olan Əgləntəri ağacına rast gəlinir ki, dünyada analoqu olmayan gül bitkisidir.

Belə hesab edirlər ki, ətirli qızılgülü Quzey Azərbaycandan Hindistana XVI əsrdə türk-monoloq imperiyasının əsasını qoyan,

ölkəsində bağcılığın inkişafına xüsusi diqqət yetirən Babur aparmışdır.

Maraqlıdır ki, gül yağının kəşfi də Babur nəslinə qismət olmuşdur. Rəvayətlərdə deyilir ki, onun nəticəsi Cahangir şah türk gözəli ilə evlənir. Arvadı Nurcahan təsadüf nəticəsində güldə yağ olduğunu müəyyənləşdirir.

Tarixçi Manuççi yazır ki, Nurcahan şahın şərəfinə böyük ziyafət düzəldir, şənlik səkkiz gün davam edir. Nurcahan əmr vermişdi ki, saraydakı bütün hovuzları gül suyu ilə doldursunlar və hökmdar oranı tərək edənədək kim həmin sulara əl yusa, asılacaqdır. O, yorulduğundan hovuzların birinin qırağında yuxuya gedir. Aylın kimi bağı gəzməyə başlayır, yoxlamaq istəyir, görsün, hovuzları cirkəndirən olub, yoxsa olmayıb.

Hovuzlardan birinin qarşısında donub qalır: suyun üzünə yağdan pərdə çəkilmişdi. Qəzəbindən dilini-dodağını gəmirir. Elə zənn edir ki, nöqərlər hovuzda ot piyi tullayıblar, günəş şüaları yağı ərədidib, suyun üzünə çıxardıb. Əmr verir ki, bağı baxanların hamısı gəlsin. Eşik ağasının üstünə qışqırır ki, kim yağ qazanını hovuzda yuyub? And-aman edirlər ki, quş quşluğuyla hovuzun ətrafına qona bilmir.

Nurcahanın hirsli bir az da coşur:

- Bəs suyun üzündəki yağ nədir?

Bənizi ağarmış nöqərlərdən biri aşağı əyilib qolunu dirsəyəcən hovuzda salır, suyun üzündəki yağ örtüyünə bulaşmış əlini iynəyəndə az qalır ki, huşu başından çıxsın. Ətrafı xoş ətir bürüyür. Nurcahan xanımlığını unudub iynə mənəbəyinə tərəf əyilir, burnunu nöqərin əllərinə toxundurur. Sonra özü də əllərini suya salıb yağ örtüyünə bulaşdırır. Bulaşdıqdan gələn qızılgül ətri Nurcahanın çöhrəsinə təbəssüm qondurur. O, əmr edir ki, o biri hovuzları da yoxlasınlar. Sən demə, gül suyu ilə doldurulan bütün hovuzları gün qızdırdıqca, yağ üzə çıxmışdı. Xanım belə qərara gəlir ki, gül suyu çoxlu həcmdə toplanıb bir yerdə qalanda, isti dəydikcə, yağlar ayrılır. Bu zaman Nurcahana bildirirlər ki, hökmdar yuxudan oyanıb. O, əllərinin yağını üstünə silib saraya tələsir. Cahangir şah arvadı ilə görüşəndə qızılgül ətrinin haradan gəldiyini soruşur. Nurcahan öz "kəşfi"nin tarixini hökmdara danışır.

Beləliklə, qızılgül ləçəklərindən qiymətli, ətirli maddələr- efir yağ (qızılgül yağ) alınır. Qızılgül yağ ən bahalı ətriyyatların, odekolonların istehsalında geniş istifadə olunur.

GÜL QÖNÇƏDƏ QALMAZ, SÖZ QƏLBDƏ. Qızılgül tarixdə bir sıra mübahisələrin, hətta müharibələrin mənbəyinə çevrilmişdir. Hind mifologiyasında Brahmanın Vişnu ilə qarşılaşmasının səbəbi qızılgüldür. Brahman əvvəl şanagülləyə üstünlük verirdi, qızılgülü gördükdə səhvini başa düşür, Vişudan üzr istəyib, Qızılgülü çiçəklərin şahı e'lan edir.

Əsatirə görə, dünyanın ən gözəl qadını Lakşimi qızılgülün 108 böyük, 1008 kiçik ləçəyindən əmələ gəlib. Dünyanın yaratıcısı Vişnunun öpüşü ilə canlanıb ayağa qalxır. Vişnu Lakşiminin gözəlliyinə heyran qalır və onunla evlənir. O andan Lakşimi gözəllik ilahəsinə, qızılgül isə tikanları ilə allah sirlərini qoruyan varlığa çevrilir. Bu mə'nada hindlilər *məhəbbəti, uğuru, ailə sevincini, əmin-amanlığı, sirlərin qorunmasını, sakitliyi qızıl güllə* əlaqələndirirlər.

Qızıl güllə bağlı fikir və silah toqquşması təkcə mifik təfəkkürdə özünə yer tapmır. Amerika Birləşmiş Ştatları konqresinin nümayəndələr palatasında "Çiçək seçmə kompaniyası" yüz il davam etmişdir, nəhayət, 1986 -cı ildə 70 deputatın lehinə səsverməsi ilə qızılgül ölkənin milli çiçəyi e'lan olunmuşdur.

Tarixə Qızıl gül və Ağ gül adıyla müharibə də bəllidir. 1455-ci ildə İngiltərədə başlanmış və otuz il davam etmişdir. Londonda kral ailəsinin iki qanadı - lankasterlər və yorklar mühüm məsələlərin müzakirəsi üçün templana (dəyrimi mizin ətrafına) toplaşdı. V.Şekspirin "VI Henri" faciəsində yorkların başçısı Riçart Plantagenet birinci olaraq, ağ güllü qırıb sinəsinə taxır, adamlarına göstəriş verir ki, özünü zadəgan hesab edən hər kəs nəslin müdafiəsinə qalxsın.

Lankasterlərin nümayəndəsi Somerset isə təklif edir ki, qorxmaz adamlar onun tərəfindən durub qırmızı ləçəkli gülün müdafiəsində dursunlar. Və beləcə Ağ - Qızıl gül müharibəsi başlanır. Tarixçilərin fikrincə, əslində müharibənin belə adlanması lankasterlərin gerbində qızıl, yorkların gerbində isə ağ gül olması ilə əlaqədardır.

Qardaş qanının axıdılmasını istəməyən ingilis bağbanları həmin müharibədə ölən soydaşlarının xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədi ilə sonralar ağ-qırmızı ləçəkli gül növü yaratmış və adını "Lankaster - York güllü" qoymuş, eləcə də maraqlı əfsanələr düzüb-qoşmuşlar.

GÜL İSTƏYƏN TIKANINI DA İSTƏSİN GƏRƏK. Gülün rənginin qırmızılığı və tikanları antiq yunan əsatirlərində belə izah olunur: Afrodita bağçada Adonisi axtaranda ayağına gül kolunun

tikanları batır, qanı axıb gül ləçəklərinin üstünə düşür. Bundan xəcalət çəkən gülün rəngi qızarır. Utancaqlıq əlaməti kimi qadınların yanaqlarının allanmasını bu təsəvvürlə əlaqələndirirlər.

Başqa inama görə, əyilib gülü qoxlayanda Kupidonu arı sancır, diksindiyyindən əlindəki badə əyilir və içindəki al şərab gülləri çimizzdirir. Kupidon qəzəbini söndürə bilmir, oxunu yaya taxıb gül budağında oturan arıya atır. Ox arının belindən keçib gülün gövdəsinə sancılır və tikana çevrilir. Gül tikanı adama batanda uc hissəsi ətin içində qalır. Bunu arının sancması ilə əlaqələndirirlər. Kupidonun badəsindən süzülən al şərab isə ağ gülün ləçəklərinin rəngini dəyişir.

Bir mənbədə tikan Vakhın adı ilə bağlanır. O, nimfanı tə'qib edir. Qarşılıqları çəmənlik çıxır. Nimfa çiçəklərin gözəlliyi qarşısında tab gətirə bilmir, ayaq saxlayır. Vakh oranı güllüyə çevirir. Nimfa qorxusundan gül kollarının arası ilə qaçmağa başlayır. Tikanlar Nimfanı gücdən salır və tezliklə Vakhın əsiri edir.

Azərbaycanlıların inancında gül gözəlliyi ilə dünyada tayı-bərabəri olmayan qız imiş. Bülbül adlı məlahətli səsə malik gənc oğlan onu görəni kimi aşıq olur. İki gənc əhdi-peyman bağlayırlar. Gül Bülbülü hər səhər dan yeri söküləndə bağçada gözləyir. Bir gün Bülbül görüşə gələndə düşmən tayfa tərəfindən qaçırılır. Uzun müddət əsirlikdə qalır. Onu dəmir qəfəsə salırlar. Yanıqlı nəğmələr oxuyur. Sonra bülbülü geyindirib-keçindirib şahın oğlunun toyuna aparırlar. Və'd edirlər ki, mahnıları ilə qonaqları şənəndirsə, azad buraxılacaq. Bülbül orada Gülü gəlin paltarında görür, özünü onun üstünə atır. Atası zorla qonşu padşahın oğluna ərə verdiyi üçün Gül əlində iti xəncər tutmuşdu. Bülbül həmin xəncərə sancılır. Gülün ağ gəlinliyi al qana bulaşır. tanrı bu iki gəncin cildini dəyişir, gülü qırmızı ləçəkli, tikanlı gülə, bülbülü isə məlahətli səsə malik quşa döndərir. İndi də bülbül olan yerdə qızılgülü qırsan, quş özünü kollara çırpar.

QIZILGÜL SAFLIQ, MƏ'NƏVİ TƏMİZLİK, PAKLIQ RƏMZİDİR. İslam inancında gül müqəddəs sayılır. Ona görə ki, Məhəmməd peyğəmbərin tər damcılarında yaranmışdır. Müsəlmanlar gül suyunun təmizliyici gücə malik olduğuna, bütün çirkəbləri yox etdiyinə inanırlar. Təsədüfi deyil ki, türk sultanı Saləddin xaçpərəstləri Fələstindən qovduqdan sonra 1187 -ci ildə Yerusəlim şəhərini tutur. Əmr edir ki, karvanlar iri qablarda gül suyu gətirsin. Çünki müqəddəs Ömər məscidini xaçpərəstlər kilsə

kimi istifadə edərkən murdarlamışdılar. Oranı ancaq gül suyu ilə paklaşdırmaq mümkündür.

II Sultan Məhəmməd də 1453 - cü ildə Konstantinopolu (indiki İstanbulu) zəbt edəndən sonra Aya-Sofya məscidinin divarlarını, yerini qızıl gül suyu ilə yudurmuşdu.

Yas mərasimində keçirilən bütün məclislərdə qəbir üstündən qayıdanların əllərinə gül suyu çiləyirlər. Ona görə ki, saflaşsınlar, xoş niyyətlə ehsanı qəbul etsinlər, dua oxusunlar.

QIZIL GÜL ÜRƏYİN DƏRMANIDIR. Alimlər gülün qırmızı meyvəsini təbii vitamin (S və R) anbarı sayırlar. Qızılgüldən şirniyyat, içki, kisel, kvas, kompot və müxtəlif xərəklərin hazırlanmasında istifadə olunur. Ondan güləb alınır və mürəbbə bişirilir ki, hər ikisi ürəyin əsas dərmanıdır.

Altay və Sibir türkləri gül toxumunu qovurub isladır və çay, kofe kimi dəmləyirlər. Qızılgülün yabanı növü sayılan itburnu (beşləçəkli, açıq-çəhrayı çiçəyi olur) mühüm dərman bitkilərindən biridir. Ondan mə'də xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilir.

1987-ci ildə Braziliyanın Boku-du-Akri şəhərinin sakini, məşhur seleksiyaçı Serena Çaçopoas kofe gülü yetişdirib. O, yüzdən çox qızılgül və qırxıdək "ərəbi" növündən olan kofe bitkisini tozlandıraraq, neçə illərin gərgin zəhmətindən sonra gofe gülünü yaşada bilmişdir.

Havay adalarında qara və göy ləçəkli güllər də yetişdirilir.

Rumıniyanını Kluj şəhərinin "Nakoma" botanika bağında zümrüdə çalan (açıq yaşılı ləçəklər uca doğru sədəfi rəngə boyanır, kəpənək qanadlarını xatırladır) gül növü nadir bitki kimi qorunur. Onun kökündən, meyvəsindən boyaq maddəsi alınır.

Parisin məşhur gül boğçasında, demək olar ki, dünyada olan bütün qızılgül növləri əkilib yetişdirilir və hərəsinə bir ad verilir: "Sevinc oyadan", "Min gözəl" kimi güllərin arasında Azərbaycan bağbanlarının yetişdirdiyi "Padişah" gülü daha məğrur, ətirli görünərdi.

Göründüyü kimi, qızıl gülün gerçək həyatı özü əfsanədir.

LALƏ qədim bitkilərdən sayılır.

Mifik təsəvvürlərə görə, yer üzündə ilk insanlar meydana gələndə Ana təbiət çalışır ki, onlar təkə ovçuluqla məşğul olub hazır qıdanı əldə etməklə kifayətlənməsinlər, torpağın sinəsində bitkilər yetişdirib əməyə alışsınlar, bundan sonra rahatca dincələ bilsinlər. O, istirahət üçün insanlara gecəni bağışlayır. Çünki gecə

bütün gözəlliklərin, ovların, meyvə ağaclarının üstünə qara pərdə çəkir ki, insanlar onları görməsinlər və işdən əl çəkməyə məcbur qalsınlar. Lakin yenə də insanlar ayaq üstə olurlar, gecənin qoynuna sığınıb yatmırlar.

Gücsüzlüyünü görəndə gecənin başı dumanlanır. O, yerə qısılib asta-asta ağalamağa başlayır. Onun göz yaşlarından torpaq nəmlənir. Ana təbiət bu halını görüb gecəyə yazığı gəlir və fikirləşir ki, onu sakitləşdirməkdən ötrü nə yollasa, insanları yatmağa məcbur etməlidir. Ona görə kişilərə yuxu göndərir.

Gecə bir müddət insanlarla bacarır, lakin onların arasında sözə baxmayıb oyaq qalanlar da tapılır və getdikcə onlar çoxalırlar. Ana təbiət çarəsiz qalıb, gecənin övladlarını – rə'yaları dünyaya gətirir. Rə'yalar insanları qoynuna alıb öz aləminə aparır və yuxuda əyləndirir.

Bir müddətdən sonra mə'lum olur ki, nə gecə, nə yuxu, nə də rə'yalar öz qayğıları ilə yaşayan insanların öhdəsindən bütövlükdə gələ bilmirlər. İnsanlar ətirli çöldə uzansalar da, yuxlamırlarmış.

Qəzəblənən gecə öz hömdarlıq əsasını yerə taxıb insanlardan həmişəlik ayrılır, uçub gedir, qara qanadları ilə göyün üzünü tutur. Rə'yalar havadakı xəyalları əsaya doldurur, gecə isə onları həyatla əlaqələndirir. Əsa torpaqda kök atıb göyərir və üstündə gözəl bir lələ çiçəyi yetişir.

Antik yunan mifologiyasında lələ yuxu allahı Qipnosla və rə'ya allahı Morfeylə əlaqələndirilir. Əkinçilik və məhsuldarlıq kultu Demetr də bu çiçəklə bağlanır. Onun heykəli qırmızı lələlərlə, yaxud sünbül və lələlərdən toxunan çələnglə bəzənir. Təsvirlərdə Demetr çox vaxt əlində lələ tutur. Romalıların təsəvvüründə Demetri Serera əvəz edir. O, özünə dinclik və rahatlıq tapmadığından yer üzünü gəzib dolaşır. Bundan təşvişə düşən allahlar lələ çiçəyini yetişdirirlər. Bir dəfə Serera onlardan bir dəstə toplayıb yuxlayır. Ayılında onda elə bir fərəh, sevinc hissi yaranır ki, bütün bitkiləri ayağa qaldırır, meyvələri bollaşdırır. O vaxtdan lələ məhsuldarlıqdan xəbər verən vasitə kimi anılır.

Maraqlıdır ki, Sibirdə yaşayan türk tayfalarının inancında lələ övladsızlığın qarşısını alır. Onun tozunu təzə evlənənlərinin başmaqlarının üstünə tökürlər ki, uşaqları olsun. Çinlilərdə isə lələ şərin xidmətində duran çiçək sayılır.

Azərbaycan əfsanələrində lələ bir neçə funksiyanı yerinə yetirir:

1. *Saf eşqi, məhəbbəti yolunda cəfalara qatlaşan gözəldir.-*

Lalə vaxtı ilə gözəl-göyçək bir qız- imiş. El-oba da həmişə onun gözəlliyindən danışmış. Bu qızın sorağı uzaq ellərə gedib çıxır. Hər yandan ona elçi gəlirlər. Lalə isə onların heç birini bəyənmiş. Çünki onun öz el-obasında sevdiyi sadə bir oğlan varmış.

Lalə və onun sevgilisi öz istəklərini gizli saxlayar, açıb-ağartmazmışlar. Nə də oğlan ona elçi göndərərmiş. O da, qız da yaxşı bilirdi ki, elçi göndərməyin mə'nası yoxdur. Qızın varlı atası balasını kasıb oğluna verməyəcəkdi.

Lalə sevgilisini dərin məhəbbətlə sevdiyindən onun həsrətinə dözə bilmir, allahdan arzu edir ki, canını bu əzablardan qurtarsın. Onun arzusu yerinə yetir. Qız dönüb gözəl bir çiçək olur.

Lalə həmişə sevgilisindən ötrü göz yaşı töküüb sinəsini dağıtdığından çiçəyin də bağı qan rəngindədir.

Deyirlər ki, „Lalə öz sevgilisinə çatmayanca, çiçəyin bağındakı qan rəngi getməyəcəkdir.³¹⁴“

1. *Müharibələrə qarşı e,tiraz səsini ucaaldan gəlindir.* İnsanlar xoşbəxt yaşadığı halda ölkənin hökdarı qonşu ölkələri zəbt etmək niyyətinə düşür, bütün kişiləri orduya çağırır. Baharın qızları – al yanaqlı lalələr ərlərini, sevgililərini vermək istəmirlər. Çünki müharibə ancaq fəlakət və səfalət gətirir, anaları oğulsuz, gəlinləri gözü yaşlı, bağı qanlı qoyur. Hökmdar xalqın səsini eşitmir. Obalar kişilərsiz qalır.

“Lalə həsrətlə baharı gözləyir. Nəhayət, güllü- çiçəkli bahar gəlir. Lalə sevgilisini düzənliklərdə, yolların kənarında qarşılamaq üçün qıpqırmızı donunu geyinib həsrətlə gözlərini uzaqlara dikir.

Lalə çox gözləyir, göz yaşları axıdır. Lakin sevgilisini gördüm deyən olmur. Dərd əlindən Lalənin bağı qar-qara qaralır. O, ayrılığa dözməyib göylərə yalvarır. Lalə qıpqırmızı donundaca çiçəyə dönür.

Bir bahar Lalənin sevgilisi miskin və yaralı halda geri qayıdır. Müharibə onu ömürlük şikəst etmişdi. Oğlan Laləni nə qədər axtarırsa, tapmır. Görür onun kimi başqaları da öz lalələrini axtarırlar. Əlacsız qalıb çəmənə gəlir. Dizləri qatlanır, gözlərindən yaş axır. Görür ki, çəməndə minlərlə bağı qarqara yanmış lalə ona baxır.

Bahar gələndə Lalə düzənliklərdə, yol kənarında, dağların

³¹⁴ Йеня орада, сящ. 136-137

döşündə bitərək həsrətlə sevgilisinin yolunu gözləyir.³¹⁵

Bu motivin başqa varintında Lalə altı oğul anasidir. Onun sevinci yerə-göyə sığmır. Ancaq bu sevinc də uzun sürmür.

“Davalər başlayır. Ananın dörd oğlu döyüş gedir. Müharibə qurtarır. Oğulların heç biri geri qayıtmır. Buna baxmayaraq ana ümidini kəsmir, hər bahar çağı dağlara, yollara çıxır, oğullarının yolunu gözləyir. O, dərđini kimə desin. Çöldəki qırmızı çiçəklərdən başqa özünə pənah yeri tapmır. Ana sızlayır, ağlayır onun gözlərindən axan yaş əlindəki lələnin üstünə düşür və qara xal əmələ gətirir. Elə o vaxtdan lələ qara xallı olur. Bu qara xal ananın ürəyindən qopan ah-nalə, dərđi-qəm idi.³¹⁶

2. *Totem – maralın haqqının tapdalanmasının şahidi olan çiçəkdir.* Lalə köksünün qaralması bəzədə danışır ki, “bir gün bir maral ətrafına boylana- boylana mənə tərəf gəlirdi. Nə üçünsə maral hürkmüşdü. Mən ona heyranlıqla baxırdım. Bu vaxt bir inilti eşitdim, zalım ovçu maralı yaralamışdı. Onun qanı mənim ləçəyimin üzərinə tökülürdü. Ləçəklərim al qaqa boyanmışdı. Mən ləçəyimə tökülən qanı silməyə hzırlaşırdım. Onun qəlbindən ürəkləri yandırıb-yaxan bir ah qopdu. Mən ona baxdım və təcəübədən yerimdə donub qaldım. Qarşımda can verə, bayaqkı çöllər gözəli yox, bir gözəl qız idi. Onun çəkdiyi ahdan köksüm yanıb qaraldı.³¹⁷

3. *Daşdan əmələ gələn uşaqdır.* Bu motiv də bir neçə variantda təqdim olunur. Qərbi Sibir türklərinin “bəylə-gəlinin başmağına lələ tozu sürtmələri inancı ilə səsləşir. Lakin daha qədim təsəvvürlərə söykənir. Çünki hər iki variantda uşaq daşdan əmələ gəlir.

Övladsız qadının qarşısında səfərə çıxan ərin qardaşı şərt qoyur: qayıdanadək onun uşağı olmasa, evdən qovulacaq.

Qadın “ağlaya-ağlaya Lalə dağına çıxır. Şalını açıb nar kolları üstə ürgəncək qurur. Ürgəncəyin içərisinə Lalə dağından sığallı bir göy daş seçir, bələyib qoyur. Yaxşı bir də baxır ki, ürgəncəkdə bir uşaq ağlayır, sevinir, uşağı götürübevə qayıdır.

Zaman və qardaşı beşikdə uşaq görüb sevinirlər. Yaxşı bildirir ki, uşağı onlara Lalə dağı verib. Bu dağa tək olduğu üçün “Lalə dağı deyirmişlər. Dağın adı ilə uşağın da adını Lalə qoyurlar.³¹⁸

³¹⁵ Азярбайҗан халг яфсаняляри, сящ. 77

³¹⁶ Ёня орада, сящ. 80

³¹⁷ Ёня орада, сящ. 81

³¹⁸ Ёня орада, сящ. 257

Maraqlıdır ki, daşdan əmələ gələn Lalə qız deyil, oğlandır. Onun insan ata-anası olsa da, özünü daşın övladı sayır:

Laləyəm lap başdan mən,
Yemərəm hər aşdan mən.
Nə atam var, nə anam,
Yaranmışam daşdan mən.

İkinci əfsanədə çobanlarla ünsiyyət yaratmaq istəyən Lalə çiçəyindən bəhs olunur. O, taleyindən narazıdır, insanlar onu qoynuna alıb övlad kimi baxsalar da, soyuq daşdan olan qəlbini isidə bilməmişlər. Daş komaların ağzında tək-tənha bitib ömür sürməkdən bezir, nəhayət, insanlardan üz döndərməklə səhv etdiyini anlayır. Son anda insan əlləri ilə torpağa basdırılması arzusunda olaraq deyir:

“Mənim anamın uşağı olmurdu. Bir gün atam səfərə gedirmiş. Anamı çağırıb deyir: - Qayıdıb görsəm ki, bu dəfə də uşağımız yoxdur, səni boşayacağam. Aylar keçir. Bir dəfə anam evdə nehrə çalxayırmış. Birdən kəndə səs düşür ki, səfərə gedənlər qayıdırlar. Anam əvvəlcə özünü itirir. Sonra nehrənin altındakı qara daşı götürüb əskiyə bükür, beşiyə qoyur. Atam beşiyi görəndə çox sevinir. Beşiyə yaxınlaşanda birdən uşaq səsi gəlir. Anam hövlanak qundağı alıb döşünə salır. Amma atama bu haqda heç nə demir. Mənə Cavanşir adını qoyurlar. On yaşına çatanda anam bu sirri atama açır. Onda mən qapının ağzında oynayırdım. Bu sirri eşidəndən sonra evdən qaçdım. O gündən sonra, bax, burda tək-tənha yaşayıram. Daşdan yaranmışam, deyin aclıq, soyuq mənə kar eləmir.³¹⁹

Əfsanədə bildirilir ki, Lalənin qəbri uca bir yerdə - Füzuli rayonu ilə Cəbrayılın arasında, Kiçik Mərcanlı kəndinin üst yanındakı dağın başındadır.

NƏRGİZ ÇİÇƏYİ (NARSİS)- ÖZÜNƏVURĞUNLUQ RƏMZİDİR Arx qıraqlarında, süya yaxın yerlərdə yetişən Nərgiz çiçəyinin biçimli qamətinə, möhtəşəm görünüşünə biganə qalmaq mümkün deyil. Bu çiçək şairlərə ilham verən və lirik şe'rlərin misralarında bədii obraza çevrilən bitkilərdən biridir. Adətən, mart - aprel aylarında açır (bu qış havaların xoş¼ keçməsi Nərgizi yanvar

³¹⁹ Йеня орада, сящ. 259

ayının sonlarında oyanmağa məcbur edib, qəribə olsa da, indinin özündə də bağlarda torpaqdan baş qaldıran Nərgizə rast gəlmək mümkündür) və kəskin, güclü iyə malik olur. Deyirlər, Nərgiz çiçəklərindən böyük dəstə bağlayıb otaqda saxlamaq təhlükəlidir, adamlarda baş hərlənməsi yaradır. Təsadüfi deyil ki, "Narsiss" - yunanların "narkao" sözündən əmələ gəlmişdir ki, hərfi mə'nası "huşu aparan" deməkdir. Ləçəkləri incə, ağ-sarı rəngli və parıltılıdır. Nərgiz çiçəyinin başı həmişə yana əyilir. Ona arx qırağında rastlaşanda adamda belə təsəvvür yaranır ki, boynunu aşağı salıb suda öz əksinə tamaşa edir, gözəlliyi ilə öyünür.

Guya Gədəbəyin Qalakənd yaşayış məntəqəsinin qocaları danışrlar ki, «Nərgiz gözəl bir oğlan imiş. Deyilənə görə, Nərgiz bir gün göldə əl-üzünü yuyarkən öz əksini suda görür, o, hiss etmədən əksinə valeh olur. Nərgizə elə gəlir ki, dünyanın ən ağıllı adamı göldən ona baxır, bu baxışla hər şey böyük mə'na kəsb edir. Nərgizə elə gəlir dünyanın ən qüvvətli, qüdrətli, sehrkar adamı ona baxır, bu baxışda hər şey gözəlləşir - quru budaqlar belə dərhal yarpaq açır. bu baxışla hər şey - zəif həşəratlar da özündə fil gücü tapır.

Beləliklə, gözəl Nərgiz öz-özünə vurulur. O, nə edəcəyini bilməyərək öz əksini qucaqlamaq istəyir. Özünü gölə tullayıb məhv edir. O gündən özünə vurulmuşun acı nəticəsini, aqibətini hamı görür».³²⁰

Bu əfsanəni dinlədikcə adamın yadına qədim yunan mifi düşür:

Qeyri-adi gözəlliyə malik gənc Narsiss Ninfanın məhəbbətini rədd edir.

Nimfa ümitsizlikdən üzülür, cavabsız sevgisi, ehtirası onu qurudub əks-sədaya çevirir və son nəfəsində lə'nətlər yağdırır ki, "Qoy Narsissin də qismətinə cavabsız eşq düşsün. Vurulduğu şəxsin ürəyinə heç vaxt yol tapa bilməsin".

...İsti yay günlərinin birində dodaqları çatlayan Narsiss bir bulağa rast gəlir və göllənmiş suya doğru əyilir ki, susuzluğunun qarşısını alsın. Şəffaf suda öz əksini görür və heyrətdən yerindəcə donub qalır. Yanğısını belə unudur. Çünki o anadək suda gördüyü gözələ bənzər məxluqla rastlaşmamışdı.

Narsiss öz əksini başqası bilib ona dəlicəsinə vurulur, halı pərişanlaşır, dincliyi yoxa çıxır. Hər səhər gün doğanda bulağın

³²⁰ Йанардаь яфсаняляри, - Бакы, 1968, сящ. 61

başına gəlir, əyilib suda istəklisinə baxır və qollarını uzadır ki, onu qucaqlasın, lakin əllərini suya salan kimi hər şey puç olur. Bir müddət gözləyir. Su durulanda baxır ki, yenə vurğunu olduğu onunla üzbəüz durub... Qaş qaralanadək "sevgilisi" Narsisslə gizlənpaç oynayır. Narsiss onunla hey yaxınlığa can atır, lakin bütün cəhdləri boşa çıxır.

Narsiss nə yeyir, nə içir, nə də gözüne yuxu gedir. Nəhayət, elə hala düşür ki, bütün taqətini itirir, bulaqdan uzaqlaşmağa özündə güc tapmır və hamının gözü qarşısında əriməyə başlayır. Narsissin sux qamətindən əsər-ələmət qalmır.

Bir səhər camaat yuxudan duranda görür ki Narsissin bulaq başında izi-tozu da qalmayıb. Onu sonuncu dəfə torpağın hansı hissəsində müşahidə etmişdilsə, orada gözəlliyi və kəskin qoxusu ilə ürəklərdə soyuqluq yaradan, ağ-sarımtıl rəngli, ətirli çiçək bitir. Deyilənə görə, o çağlardan bədqılıq intiqam tanrıları başlarına narsiss çiçəyindən çələng qoyurlar.

Narsiss haqqında yaranan mif gerçəklikdə özünə vurğunlara, şəxsiyyətinə pərəstiş edənlərə qarşı hökm kimi səslənir. Seyrçilik xəstəliyinə tutulmanın bir şəxsin timsalında faciəsini göstərir. Başqalarının yaxşı cəhətlərinə göz yumub, ancaq özünü sevənlər olan-qalan dəyərlərini də itirirlər.

Yəqin ki, oxucu "Yənardəğ əfsanələri (toplayanı S.Paşayevdir) toplusundan gətirdiyimiz birinci nümunənin yunan mifi əsasında qondarıldığını görürlər. İlk növbədə, Azərbaycanda Nərgiz ancaq qızlara verilən addır. İkincisi, qəhrəman, nədənsə, özünü gölə atıb boğulur və çiçəyin göldən çıxmasını əsaslandırmaq mümkün olmadığı üçün sonda ünvanlaşma verilmir, başqa sözlə, özünə vurulan oğlanın Nərgiz çiçəyinə çevrilməsini təsdiqləməyə nə söyləyicinin, nə də toplayıcının cəsarəti çatır.

Nərgiz (Narsiss) çiçəyi dünyanın müxtəlif xalqlarında tarixin ayrı-ayrı aşırımlarında məhəbbətlə yad edilib və başqa-başqa mə'nalar kəsb edib. Sonuncu Midiya hökmdarı Astiaqın nəvəsi, İran dövlətinin banisi Kir Nərgiz çiçəyini "gözəlliyin yaradıcısı, ölməzlik gətirən səadət" adlandırır. Qədim romalılar döyüşdən qələbə ilə qayıdan döyüşçüləri sarımtıl-parıltılı Narsisslə qarşılayırdılar. Qədim Pompeyin divarlarında bu çiçəyin şəklinə də rast gəlmək mümkündür. Çinlilərin yeni il bayramında hər evdə Nərgiz çiçəyinin olması vacibdir. Xüsusilə Quancjouda məxsusi

saxsı çasalarda, nəm qumda və plantasiyalarda Narsiss çiçəyini yetişdirirlər.

Nərgiz çiçəyi Avropaya 1570-ci ildə Konstantinopoldan (indiki İstanbul) gətirilib. Bir ingilis lorduna hədiyyə kimi göndərilmiş, əvvəl ancaq onun bağında yetişdirilmiş, sonra hamı bu çiçəyə maraq göstərmiş, nəhayət, Nərgiz çiçəyinə o qədər aludə olmuşlar ki, Narsissi Sevənlər cəmiyyəti yaratmışlar.

Almaniyada Nərgiz çiçəyi məhəbbət və xoşbəxt nikah rəmzi hesab edilirdi. Ər gedən qızlar ata evində yetişdirdikləri Nərgiz çiçəklərini özləri ilə ər ocağına aparırdılar. Prusların qədim inancına görə, həmin çiçəklərin məhv olması yeni qurulan ailənin təməlinin düzgün qoyulmadığını bildirirdi. Ona görə də təzə gəlinlər Nərgiz çiçəklərinə xüsusi qulluq göstərirdilər.

İsveçrədə hər il may ayının ilk istirahət günü xüsusi Nərgiz bayramı keçirilir, bütün binaların pəncərə və qapıları Nərgiz çiçəkləri ilə bəzədilir.

Soyuğa davamlılığını nəzərə alan bağbanlar Nərgiz çiçəyinin onlarla növünü yaratmışlar.

Nərgiz çiçəyinin əsil vətəni türk torpaqları olsa da, daha çox avropalıların inancında əfsanələşmişdir.

BƏNÖVŞƏNİ təbiətin qış yuxusundan oyanıb canlanmasının və baharın, emblemi hesab edirlər. Onun heç nə ilə müqayisəyə gəlməyən xoş ətri var, ləçəklərinin xüsusi çaları xalq arasında yeni rəng kimi (bənövşəyi) qəbul edilir. Bu çiçək yaşıl yarpaqlarının arasından çıxıb boylandığı, başanı saplağına doğru əydiyi üçün folklorda və yazılı ədəbiyyatda poetik obraza çevrilmişdir.

Dünya xalqlarının mifologiyasında bənövşəyə də xüsusi yer ayrılır. Yunanlara görə, o, *kədər və ölüm* çiçəyidir: onu dünyadan vaxtsız köçən gənc qızların üstünə səpərdilər. Eyni zamanda bu azömürlü, incə çiçək yazın rəmzi də sayılırdı. Bənövşələrdən hazırlanan çələngləri üçyaşlı uşaqların başına qoyurdular. İstəyirdilər ki, onların da həyatı bənövşə kimi qayğısız keçsin, həmişə onun tək tərəvətli, gözəl görünsünlər.

Qədim qallarda isə bənövşə *günahsızlıq, təvazökarlıq, ədəblilik və bakirəlik* rəmzidir. Onlar təzə ailə quran gənclərin yataq otağını bənövşəyə qərq edərdilər.

Qədim romalılar bənövşəni baş allah Yupiterin sevimli çiçəyi hesab edirlər. Əfsanəyə görə, işıq allahı Apollon Atlasın gözəl

qızlarından birinini izləməyə başlayır. Qız Zevsin qarşısında diz köçüb kömək diləyir.

Zevsin yazığı gəlir və onu işıqlı bənövşəyə çevirir.

Deyirlər ki, Zevslə Demetrin qızı Persefon görəndə heyran qalmasıydı, bənövşə-qız əbədilik göy üzündə asılı qalacaqdı.

Persefon bənövşənin gözəlliyi qarşısında diz köçür, onun hər ləçəyinə maraqla baxır. Bu zaman yeraltı dünyanın padşahı Aid ona doğru sürünür. Persefon bənövşəni sinəsinə sıxıb qaçır, lakin Aid onu yaxalayır.

Ölüm dünyasının hökmdarının əlindən qurtarmağa çalışan Persefon bənövşəni yerə salıb itirir. Bundan sonra bənövşənin ayağı Aidin – ölümün, başı isə Persefonun – gəncliyin, bakirəliyin əlində olur.

İnanclarda bənövşənin uğur (həyat) və fəlakət (ölüm) gətirməsinin səbəbi bununla izah olunur və bu inam məşhur tarixi şəxsiyyətlərin başına gələn gerçək hadisələrlə təsdiqlənir.

Belə ki, Napolyon Bonapartın arvadı Jozefin Boqarne başına gələn bir hadisədən sonra taleyini bütünlüklə bənövşəyə bağlayır. Onu dövlət çevrilişində günahlandırıb birinci əri general Boqarne ilə həbsxanaya sılırlar. Əri e‘dam olunur. Jozefinani da ölüm gözləyir.

Bir gün o, həbsxana gözətçisinin qızından bir dəstə bənövşə hədiyyə alır. Çiçəyin xoş ətri Jozefinə həyatının ən gözəl çağlarını yada salır. və and içir ki, taleyində dəyişiklik baş versə - öldürülməyib həbsxadan qurtarsa (bu onun üçün mö‘cüzə idi), qalan ömrünü bənövşə bəsləməyə həsr edəcək.

Bir gün sonra Jozefini azadlığa buraxırlar. O, 1795-ci ilin 9 martında bir səbət bənövşə ilə həbsxananın qapısı ağzına gəlir, gözətçidən xahiş edir ki, bu çiçək topasını Fransa taxt-tacının orada saxlanan xəstə vəliəhdinə versin. Qadın onun da özü kimi bənövşələr vasitəsi ilə xilas olacağına ümid bəsləyir. Lakin vəliəhd bir aydan sonra dünyasını dəyişir. Onu gecə ikən torpağa tapşıırırlar.

Deyirlər ki, kiminsə xeyirxah əlləri ilə vəliəhdin məzarında bənövşələr əkilir. Beləcə Jozefin balaca XVII Lüdovikin son mənzilinin üstünü bənövşəyi xalça ilə örtürür. Təsadüf nəticəsində bir türmə gözətçisinin əli ilə onun həyatına soxulan bənövşə həyat və ölüm simvolu olduğunu sübut etdi.

Bir neçə gündən sonra Jozefin bala də‘vət alır. Fransanın gələcək imperatoru gənc general Banapart da orada iştirak edirmiş. Jozefin

ciddi geyimdə idi, lakin onun başında və sinəsindəki təzə-tər bənövşə dəstələri alışıb yanırıdı.

Napoleon Jozefinaya yaxınlaşır və balın sonunadən ondan ayrılır. O, qadını karetaaya mindirib qapını bağlayanda Jozefinin sinəsindən düşmüş bənövşə dəstəsini görür, yerdən qaldırır dodaqlarına yapışdırır...

Maraqlıdır ki, Jozefin vəlihedə bənövşə səbətini bağışladığı gündən düz bir il sonra, 1796-cı ilin 9 martında Napolenla evlənir. Qadın ərindən xahiş edir ki, ilin bu gününü heç vaxt unutmasın və onu sevdiyini bənövşə dəstəsi bağışlamaqla nümayiş etdirdin.

Napoleon arvadının xahişini heç vaxt unutmur. Lakin bir dəfə döyüşdən çox gec qayıtdığı üçün Parisdə bənövşə tapmır. Kareta həbsxananın qarşısından keçəndə bir qarının əlində bir səbət bənövşə görür...

Jozefin ərinin hədiyyəsini görəndə kimi təşvişə düşür və soruşur ki, bənövşələri hardan almısan. Napoleon Tapl həbsxanasının küncündə satıldığını deyəndə, Jozefinin ürəyinə damır ki, onları bədbəxtlik gözləyir. Çünki ona ərinin hədiyyə etdiyi bənövşələr vəlihedin qəbrinin üstündən dərilmişdi.

Tezliklə imperator istəkli arvadını tərk edib Malmezon qalasında yaşayır. Axırıncı dəfə onlar Napolyon Müqəddəs Yelena adasına yola düşəndə görüşürlər və Jozefin ömrünün qalan hissəsini bənövşə əkib-becərməklə məşğul olur.³²¹

Bənövşə Azərbaycan əfsanələrində də *bakirəlik*, *saflıq*, *fədakarlıq* vərəmidir, baharın müjdəçisidir.

Xalq uşaq oyunlarının birində rastlaşdığımız bənövşəyə müraciətlə oxunan şe'r parçası ən əski təsəvvürlərdən xəbər verir:

-Bənövşə, bənədə düşə.
Sizdən bizə kim düşər?
-Adı gözəl, özü gözəl,
Fatma düşər.

«Bənövşə» adlanan oyun ov, yaxud müharibə səhnəsinin təqlidir. Çünki orada oyun iştirakçıları iki dəstəyə bölünüb qarşı-qarşıya dayanırlar. Dəstələrin deyişməsində «qılıncı qıymaqdan» və əksinə «qılıncın qında saxlanılması» xahişindən, eləcə də «ox atmaqdan»,

³²¹ Бу бюлмядяки «Жозефин-Наполюн» вя бя'зи башга мя'луматлар С.Красиковун «Легенды о цветах» (Москва, 1990) китабындан эютцирцлмшцдр.

«oğru tutmaqdan» (yə'ni əsir almaqdan) söz açılır. Bəs nə üçün üzbəüz duran iki «ordu»nun başçıları bənövşəyə müraciət edirlər? Bizcə, bu, Azərbaycan türklərinin əski inanclarında bənövşənin mücdəçiliyi haqqındakı təsəvvürlə bağlıdır. Bənövşənin qarın altından pöhrələnib açması baharın gəlişi ndən xəbər verir. Sonralar döyüş meydanlarından yurd yerlərinə bənövşə göndərilirdi, bu, zəfərin yaxınlaşdığına işarə idi.

Oyunda məhz qələbə müjdəçisi bənövşəyə ona görə də müraciət olunur ki, dəstələr öz uğurlarını tə'min etmiş olsunlar.

Azərbaycan xalq əfsanələrində Bənövşə Baharın vurğunudur, onun soyuq qış tərəfindən torpaqdan qovulmasına görə qəhərlənir, boynu bükülür.

Gözəlliyi ilə mahalda tayı-bərabəri olmayan bu qızı qardaşları (yə'qin ki, ən əski inanclarda yazqabağı çillələr nəzərdə tutulurdu) «baxışında şaxta, gülüşündə sazaq oynayan» soyuqqanlı Qısa ərə verməyə çalışırlar. Qış, yaxın dostları çillələrlə birləşib havanı bir az da soyudur. Bahar nə qədər həmlə etsə də, gecələr xəlvətə salıb torpaqda sürünsə də Bənövşəni tapmır.

Deyirlər ki, bir dəfə «Bənövşə hamıdan gizlin öz sevgilisi Baharın görüşünə gəlir. Bahar onu görəni kimi gözlərindən leysan yağışı axıdaraq sevgilisini isladır. Bundan sonra Zalım qış onların görüşünə nə qədər maneçilik törətsə də, heç vaxt Bənövşəni görə bilmir».³²²

Bənövşə ilə bağlı əfsanələrdə qəhrəmanların funksiyalarını dəyişməsi hadisəsinə də rast gəlirik. Bülbül folklorumuzda eşq, sədaqət fədaşdır, kol isə əksinə iki aşiqin arasına girib ayrılıq törədən şər qüvvədir. Lakin bir nümunədə «hər bir gözəl varlığın ikrah doğuran cəhətləri olduğu kimi, eybəcərliyin də yaxşı tərəfləri vardır» – qənaətini nəzərə çatdırmaq məqsədi güdülür. Bu fikri çatdırmaq məqsədi ilə bülbülün və kolun funksiyaları dəyişdirilir. Belə ki, bənövşəni görəni kimi gülü unudub təzə eşqə düşən bülbül çətinliklə qarşılaşanda – bərk külək əsəndə təzə sevgilisi bənövşəni düzdə tək qoyub aradan çıxır.

«Bənövşə əldən düşmüşdü. Gülək də getdikcə güclənirdi.. Bunu görəni Bülbül özünü çiçəklərin arasına verdi və küləkdən qorundu. Bənövşə ucsuz-bucaqsız çəməndə tək qaldı, kökündən az qalırdı ki, qopsun.

³²² Азярбайҗан халг яфсаняляри, сящ. 73-74

Gülək onun zərif ləçəklərini yolurdu. Bənövşə kömək çağırır, ancaq onun hayına heç kim gəlmirdi... Bunu uzaqdan seyr edən Qara Kol özünü Bənövşənin harayına yetirdi. Bənövşə başını aşağı əyib onun köksünə sığındı. O vaxtdan o, xəcalətindən başını da qaldırmır, həmişə başıaşağı kola söykənir».³²³

Əfsanə çevrilmələrindən istifadə edilərək yaradılan «*qızın öz namusunu qoruması*» motivində bənövşəyə də müraciət olunur. Zalım və əxlaqsız şah rastlaşdığı bütün qızları tutub hərəmxanasına aparır. Mahalda qoca qarı Bənövşə adlı qızını xilasa çalışsa da, bacarmır. Dərdən onun beli bükülür, saçları qar kimi ağarır. Bir gün şahın murdar nəzərləri Bənövşənin də üstünə düşür. Qız özünü düşünmür, anasını qorumağa çalışır və hər şeyi ondan gizlədir. Lakin şahın adamları Bənövşəni anasından zorla ayıraraq aparırlar. Qadın dərdə dözməyib ölür. Qız fürsət tapan kimi kənzlərin gözündən yayınıb anasının qəbrinin üstünə gəlir.

«Anasının qəbri bir kolun yanında idi. Qız oturur kolun dibində, allaha yalvarır ki, məni ya daş elə, ya da bir çiçəyə çevir, həmişə bu kolun yanında qalım, anama doyunca baxım. Qız çiçəyə çevrilir.

Boynu bükük bənövşə o gündən həmişə kol dibində bitir. Yenə də anasına baxmaqdan doymur».³²⁴

ZƏFƏRAN-SƏADƏT ÇİÇƏYİDİR. Çiçəklənən zəfəran sahəsini bir dəfə görəndə qarşılaşdığı mənzərəni ömrü boyu unuda bilmir. Tünd bənövşəyi dalğalı dənizi xatırladır və Yer üfüqlə öpüşəndən sonra itmək əvəzinə, göyün dərinliklərinə doğru yeriyir, səmanın aşağı qatlarını özünə həmrəng edir. Sanki göy ona güzgü tutub əksini göstərir. Zəfəran sahəsini atla çapan olsa-kəhər və sahibi tünd-bənövşəyi rəngə bürünər, üstündən uçan quş qanad saxlasa - libasını dəyişər. Hətta günəş də, parlaq-qızıllı saçlarını zəfəran sahəsinə sərəndə, azacıq bənövşəyi rəngə çalır. Bu anda zəfəran sahəsi də soluqlaşan şəfəqın cildinə bürünür. Adama elə gəlir ki, tamaşa etdiyi zəfəran sahəsi deyil, axşam şəfəqləri göydən yerə enib və üfüqlə birləşən Yer bütövlükdə işığa qərqr olub.

Təsəvvür edir, yavaş-yavaş göyün qanadları yumulur, hava qaralır, ancaq şəfəqın özü gömgöy donu girir. Və zəfəran sahəsində də işıq tükənir, nəhayət, Yerin bənövşəyi gözləri tamam qapanır. İnsan görək şair olsun ki, bu mənzərələri şe'rə çəkə bilsin.

³²³ Ёня орада, сящ. 80

³²⁴ Ёня орада, сящ. 82.

Gecənin nəfəsi gəldimi
Sevinc qəmə çevrilir,
Zəfəran çiçəkləri
soldumu,
Hamı ana Günəşi
Dağlarda yatmış bilir...

Zəfəran çiçəkləri yabanı halda Aralıq dənizi hövzəsində, Afina yaxınlığında, Krit adalarında, Dalmasidə, Kırimda, İranda və Azərbaycanda yetişir.

Tədqiqatçıların fikrincə, “zəfəran ərəb sözüdür, “sarı deməkdir. İspanlar onu “asafran adlandırırlar. Zəfəran haqqında lap qədimlərdə Misirin Ebert papirusunda, Solomonun (Süleyman), Homerin, Hipokratın, İbn-Sinanın, Y.M.Şirvaninin və b. kitablarında maraqlı məlumatlara rast gəlirik.

Zəfəran tək-cə xoş iyli, ətirli bitki kimi deyil, hökmdarlara aid mətbəxlərdə əvəzsiz ədviyyat və qiymətli dərman kimi də tanınırdı. Eləcə də zəfərandan təbii rəng verən maddə kimi də istifadə edirdilər. Midiya, Vavilyon və İran şahlarının ayaqqabları və paltarları zəfəranın köməyi ilə sarı rəngdə boyanırdı.

Yunanların dan yeri, səhər allahı Eosun qızılı - sarı rəngli geyimi, Sidon əhalisi – finikiyalıların Yaxın Şərqdə böyük şöhrət qazanan sarı parçaları da zəfəranın köməyi ilə rəngləniirdi. Bu parçalardan tikilən paltarlar və zəfəranlı qotazlar zənginliyi və məşhurluğu bildirirdi. Hətta qədim Çində belə bir qanun mövcud idi: imperatordan başqa heç kəs, ölüm hədəsi qarşısında qalsa da, zəfəran rəngli parçadan istifadə edə bilməz.

Antik yunan miflərində arqonavt Yason Kolxida çöllərinə səfərə çıxmaq üçün öküzlərini püskürən alova qoşarkən, sarı paltarını dəyişir, ona görə ki, zəfəran rəngi heyvanları qıcıqlandırır. Allah Vakh isə əksinə, əyninə həmişə zəfəran rəngli paltar geyir və onun ziyarətinə gələnlərdən də bunu tələb edirdi.

Mifik təsəvvürə görə, zəfəran İde dağlarında baş allah Zevslə Heranın niğah günü yetişib.

Guya bu vaxtlar zəfəran qızıl qiymətinə idi və ondan Roma hökmdarları həddindən artıq çox istifadə edirdilər. İmperator Heliobal tələb edirdi ki, onun çimdiyi nohuru zəfəranla doldursunlar. Ziyafətlər keçirilən zalların döşəməsinə də zəfəran

səpirdilər. Eləcə də zəfəran çiçəyinin ləçəkləri ilə balıqların üstünü örtürdülər.

Zəfəran ailəsinin səksəndən çox növü olmasına baxmayaraq, Avropada üçü yetişir və yalnız biri – qidaya yararlıdır, məhz ondan müxtəlif şirniyyatların hazırlanmasında qiymətli məhsul kimi istifadə edirlər. Maraqlıdır ki, bir kilo zəfəran ədviyyatı əldə etmək üçün iki yüz min ləçək qoparmaq lazım gəlir. Ona görə zəfəran bizim zamanımızda da qızıldan qiymətlidir.

Azərbaycan əfsanələrində, əxlaqi-etik normaların müdafiəsinə həsr olunan motivlərdə bədii obraz kimi Gəlinbarmağı, Çobanyastığı, Şeşənbülbül və başqa çiçəklərdən də istifadə olunur.

ƏFSANƏ VƏ RƏVAYƏTLƏRDƏ ÜNVANLAŞMA. Bədii əsərdə *ünvanlaşma*, *yaxud pasportlaşma* əsasən yazılı ədəbiyyata xas xüsusiyyət hesab edilir. Lakin məsələyə müəlliflik-anonimlik prizmasından yanaşılıb, mənsubluğun hər hansı bir yazıçıya, şəxsə aidliyi ilə məhdudlaşdırmasaq, obrazların, motivlərin, məkan və zaman anlayımının mə'lum ərazi, təbii varlıq, təbiət hadisəsi, tarixi abidə və şəxsiyyətlərə, qəhrəmanlara şamil edildiyini nəzərə alsaq, pasportlaşmanın folklorla xas müxtəlif formaları ilə rastlaşırıq. Doğrudur, aşırıq yaradıcılığında anonimlik aradan qaldırılır, lakin müəllifi bəlli olan əsərlər də şifahi şəkildə yaşayıb xalq arasında yaşadığı üçün kütləviləşir, minlərlə adamın yaradıcılıq süzgəcindən keçirilir, cilalanır, çox hallarda ilkin yaramma səviyyəsindən tamamilə ayrılır, başqa əsər tə'siri bağışlayır. Epik ən'ənədə pasportlaşma hər janrın öz tələbinə görə özünü göstərir. Əfsanə və rəvayətlərdə bu, hadisələrin baş vermə yerinin dəqiq ünvanının göstərilməsi şəklindədir. Pasportlaşma əfsanə və rəvayətlərdə janrı müəyyənləşdirən əlamətlərdəng birinə çevrilir. Eləcə də bə'zən xüsusi adların yaranmasında böyük rol oynayır. Bu xüsusiyyət iki formada nəzərə çarpır:

1. Əfsanə və rəvayətlər vasitəsi ilə təbiətə - qayalara, dağlara, daşlara, arxlara, bulaqlara, göllərə xüsusi adlar qoyulur. Xalq yaşadığı ərazilərin onlara məxsusluğunu şərtləndirən əhvalatlar uydurur, adət-ən'ənələrini yaşatmaq, əxlaqını qorumaq məqsədilə onları ünvanlaşdırır. Belə ki, "Gəlin qayası, "Buz bulaq, "Saçlı qaya, "Oğlan-qız daşı, "Maralyan, "Soltanbud təpəsi, "Dəyirman dağı kimi adlar əfsanə, "Gələsən-Görəsən, "Gavur arxı, "Qız qalası, "Göy göl isə rəvayət ünvanlarıdır.

2. Mövcud xüsusi adlara oxşar söz və ifadə uyğunlaşdırmaqla əfsanələr quraşdırılır. Məsələn, *Ərdəbil* şəhərinə verilən adın “Sən Şirini *ərdə bil* kələmələrindən, Naftalanın xəstə dəvəninin göldə çimib sağalmasından yarandığına inanmaq çətindir. Bu halda ünvan düz göstərilir, lakin yozum qondarma olur.

Məsələn, Kür adının çaya verilməsi folklor qəhrəmanı Koroğlu ilə əlaqələndirilir. Guya günlərin birində o, düşmənlərlə vuruşdan sonra, Qıratın üstündə oturmuş halda çaydan keçirmiş. Çayın qalxan vaxtı imiş. Su köpürüb hər tərəfdən aşıb-daşmış. Qırat çox çətinlik çəkir. Koroğlu atın kükrəməsinə, suların da coşub gurlamasına baxaraq üz tutur çaya:

-Sən kür, mən kür, at çaydan necə keçsin. – deyir.

Sonra ata bir qamçı vurur, guya, dəli Qırat nərildəyən çaydan sıçrayaraq çıxır və Koroğlunu məkana yetirir.

Beləcə həmin çaya Kür adı verilmişdir.³²⁵

Kür adına antik yunan tarixçilərinin əsərlərində də rast gəlirik, yə'ni Qafqazın ən böyük çayının bu şəkildə adlanmasının tarixi “Koroğlu dastanı formalaşdığı çağlardan çox-çox qədimdir. Deyə bilərsiniz ki, “Koroğlunun bir çox motivləri dastanlaşmadan əvvəl mifik obraz – demiurq kimi xalq arasında yaşamışdır. Bu fikirlə razılaşıırıq. Lakin mifik mədəni qəhrəman Koroğlunun atı dərya və od mənşəlidir. Qıratın çay sularının qarşısında aciz qalması göstərir ki, əfsanə ancaq zahiri əlamətlərinə görə arxaik təfəkkürlə bağlanır, məzmunu ilə ancaq dastanlaşmadan sonrakı dövrlə səsləşir. Burada ancaq mif semantikasından demiurqun təbiət varlıqlarına ad qoyması xəttindən faydalanmış, “kür sözünün sinonimliyinə əsaslanaraq əfsanə yaradılmışdır. Yaxud “Səbayel, “Muğan kimi şəhərlərin tarixdə mövcolduğu çox dumanlıdır. Əfsanələrdə çay qovşağında və küləklərin at oynatdığı yerdə salınan insan məskənləri belə adlanır.

MARAL AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN ƏFSANƏŞMİŞ TOTEMİDİRMI?

Maral durduğu yerdə,
Boynun burduğu yerdə;
Ovçunun qolu sinsin,

³²⁵ Яфсаняляр, сящ. 154

Maral vurduğu yerdə.

N.Y.Marr bütpərəstlik təsəvvürlərinin materialları əsasında göstərirdi ki, «avropalıların ən qədim miniyi maral olmuş və bu, onların nağıllarında da izlərini qoruyub saxlamışdır: çox hallarda qəhrəman sür'ətli getmək üçün əfsun oxuyub maral cildinə girir».³²⁶

Bizcə, «əfsun oxuyub maral cildinə girmə» motivi totemizmədən çox, ovçuluq rituallarına bağlıdır. Maral sanki onu ovlayanlardan xilas olmağa can atır. Lakin Azərbaycan epik ən'ənəsində eyni formada süjetlərə nüfuz edən cildəgirmə epizodlarında *maral ceyranla əvəzlənir*. Başqa sözlə, dastan və nağıllarda şərin əlindən qurtarmağa can atan qəhrəman avropalılarda olduğu kimi marala deyil, ceyrana dönür, onu tə'qib edən qüvvə isə ovçu olub ox-yayını əlinə alır, qovdu-qaçdı başlanır. Belə nəticə çıxır ki, marala mifik anlamda totem kimi yanaşıldığından onu incitmək, qovmaq, bir sözlə, yaradıcının başqa heyvandan qorxub qaçdığını təsvir etmək olmazdı. İnanclarda, atalar sözü və məsəllədə marala qarşı qoyulan tabuya bütün hallarda riayət edilir.. Onu pozan ən ağır bələlərlə üz-üzə durur. Deməli, avropalıların folklorunda maral kimi təqdim olunan obrazın Azərbaycan folklorunda eyni funksiyanı yerinə yetirərkən ceyranlaşmasının səbəbi buyuzlu ana maralın totemliyində axtarılmalıdır.

Xalqın poetik şifahi yaradıcılığında və inanclarında yeganə heyvandır ki, birmə'nalı münasibətə rast gəlirik.

Maralın qaşdı, nədi?
Dağları aşdı, nədi?
Ay keçdi, il dolandı,
Ürəyin daşdı, nədi?³²⁷

Bayatıda maralın qaçması insan qəlbinin daşa dönməsinə səbəb olur.

Dağda maral xoş mələr,
Xoş inildər, xoş mələr.
Sənsiz bir ah çəkərəm,

³²⁶ Marr Н.Я. Средства передвижения, орудия самозащиты и производство в доистории. – Избранное произведение, т. III, М.-Л., с. 125

³²⁷ Байатылар, сяц. 165

Dağ inildər, daş mələr.³²⁸

Yaxınından əli üzülənin çəkdiyi ah dağı, daşı dilə gətirsə də, maralın xoş mələrtisi ürəyini ovudur, ahını onun xoş mələrtisinə uyğun «xoş iniltiyə çevirir.

Maralın gözü qanlı,
Yolu qan, rizi qanlı.
Balam gedib gəlməsə,
Tutaram sizi qanlı.³²⁹

Ana yol-irizin qana bulaşdığını görüb bilir ki, balasını ovçular vurduqları üçün ana maralın gözlərini qan almışdır. El inancına görə, maralın balasını vurmaq olmaz, yoxsa adamların övladları uzaq səfərlərdən sağ qayıtmaazlar. Ana bala maralın qatili – əli qanlı ovçulara üzünü tutub demək istəyir ki, övladım getdiyi yerdən gəlməsə, onun qanına bais sizi sanacağam.

Bu maral sayıq deyil,
Yatıbdır, ayıq deyil.
Qürbətdə tək qalmağım
Adına layiq deyil.³³⁰

Dağlarda maralım var,
Ürəyi yaralım var.
Qəribliyə düşmüşəm,
Gözlərim, qəralım var.³³¹

Qürbətə düşən öz yurdundan kömək umur. Yə'qin ki, əsir aparılan gəlinlərimizin dilindən oxunur. Çünki, o, qürbətdə qalmağını elin igidlərinin adına sığışdırmır. Və onları – maral övladlarını sayıqlığa çağırır. İkinci bayatı da qərib-qürbət motivlidir: qəribliyi düşən övladlarından ötrü yurdun daağlarında – düşmən

³²⁸ Йеня орада, сящ. 186

³²⁹ Йеня орада, сящ. 194

³³⁰ Йеня орала, сящ. 170

³³¹ Йеня орада, сящ. 180

əhatəsində ana maral ürəyi yaralı gəzir. Ümid edirlər ki, bir gün onları tapacaq, qəriblikdən qurtaracaq.

Maralın Azərbaycan türklərinin əsas totemi kimi qəbul edilməsi son illərdə yurdumuzun müxtəlif bölgələrində aparılan arxeoloji qaxıntılarla da təsdiqlənir. Qeyd edək ki, üç yerdən - Şəkidən, Şamxordan və Ağdaşdan totem maral fəqurları tapılmışdır.

Bu tapıntıların nə qədər əhəmiyyətli və mühüm olduğunu nəzərinizə çatdırmaq üçün arxeologiya tarixinə müraciət etdikdə, dünyada ancaq iki- üç yerdə büt-totem-kult maral aşkar edilməsi ilə rastlaşırıq.

1. *“Boğazgöy maralı.”* Mərkəzi Türkiyənin şimalında, Boğazgöy yaxınlığında yerləşən b. e. ə. 4 - 3 minilliyə – eneolit və mis dövrünə aid Alaca Hüyük nekropolundakı 13 qəbirin birindən (şah qəbri hesab edilir) təxminən b. e. ə. 1250-ci ildə qoyulan üç heyvan fəqurlu bayraq başı aşkar edilmişdir.³³² (Kitabın üz qabıcındakı şəklə bax). Əslində mifik dünya modelini əks etdirən mis fəqurun birpilləli nərdivana oxşar iki ayaqlığı var. Burma dairəciyin - kosmosun (dairəciyin yuxarı hissə yumrudur – göyü xatırladır, aşağı oturacaq isə düz xətlə kəsilir – yə‘qin yer nəzərdə tutulur) ayaqlığa bitişik, sağda və solda yerləşən iki çıxıntısı maral buynuzunu xatırladır. Deməli, qədim türklərin ilkin təçəvvürünə görə, dünya maralın başında – iki buynuzunun arasında yerləşirdi. Qeyd etdik ki, burulma şəklində olan dairənin yuxarı hissəsi göyü, aşağı düz hissəsi isə yeri göstərir. Maraqlıdır ki, dairənin ortasında dörd ayağı ilə düz hissəyə pərçimlənən iki öküz və bir maral fəquru var. Maral ortadadır, sağ və solunda dayanan öküzlərdən təxminən iki dəfə böyükdür. Halbuki, gerçəklikdə maral öküzün qıçı boydadır. Maralın 13 çıxıntılı iri buynuzları kosmosu andıran burulma dairədən xeyli kənara çıxır. Ögüzlərin hər ikisinin bir buynuzu – sağda dayananın sağ, solda dayananının isə sol buynuzu yarımçıqdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, maral baş totemdir, dünyanın yaradıcısıdır, öküzlər isə onun güməkçiləridir. Maralın yaradıcı – totem olmasını şərtləndirən əsas cəhət odur ki, onun belində qövsvarı şəklində yeddi dairə şəkli cızılmışdır. Eyni ölçüdə olmayan bu yeddi dairənin hərəsinin içərisində bir kiçik çevrə də yerləşdirilmişdir. Maral erkəkdir. Boynunda və buynuzlarının altında ildırımın çaxmasını xatırladan iki paralel xətti

³³² Брейд У., Трамп Д. Археологический словарь, М., 1990, стр. 10

bucaq kəşismələri mövcuddur. Qəribədir ki, Vavilyondakı (b. e. ə. 1790 –cı il) İştər darvazası üzərində çoxsaylı heyvan rəsmləri (daha çox at və şir) arasında marala rast gəlmirik. Onu şumer, yəhudi, yunan və pəhləvi mədəniyyəti ilə bağlayan əlamətlər yoxdur.

2. “*Skif (sak) maralı*”. Şimali Qafqazda Gələrmes və Ural kurqanlarından b. e. ə. 7-5 əsrlər Skif (sak) mədəniyyətinə aid qızıl maral fūquru tapılmışdır³³³. Onun 10 dişli buynuzları iki yerə ayrılır, burnuna doğru uzanan birinci tərəfdə iki saç burumunu xatırladan çıxıntı var və arxaya - quyruğnadək uzanıb belinə bitişik hissədə isə eyni şəkildə yuxarıda yumrulan altı və belinə bitişik yerdə başına doğru qatlanmış düz sonluqlu iki çıxıntı uzun at hörüklərinə oxşayır. Buynuzlar bütövlükdə isə şah tacını xatırladır. Maralın qabaq ayaqları sinəsinə doğru qatlanaraq arxa pəncələrinin üstünə qoyulmuşdur. Dabanları zirehlidir. Bütün detalları böyük sənətkarlıqla, zərgər dəqiqliyi ilə işlənmişdir. Maralın göz yerindən hiss olunur ki, orada iri almaz olmuşdur.

3. “*İspan ov maralı*”. Şərqi İspaniyada qayaüstü rəsmlərdə üç maral şəkli çəkilib. Buynuzlarındakı çıxıntıların sayı 14, 18, 20-dir.³³⁴ Marallardan birinin arxasında əlində ox sancılan yayı gərilmiş kaman tutan, daha doğrusu oxu yaydan buraxmağa hazır dayanan ovçu rəsmi var. Ən uzaqda görünən maralın qənsərindəki ovçu isə artıq oxunu atmış, ovunu vurduğu üçün şəstlə boş kamani yuxarı qaldırmışdır. Onun oxu maralın sinəsinə sancılmışdır. Deməli, bu rəsmdəki marallar ovlanır, öldürülürü, totemliklə, dini görüşlərlə əlaqələndirilmir.

4. “*Amerika maralları*”. Amerikada aşkarlanan maral fūqurları sürü halındadır.

Nəhayət, Azərbaycanda və Gürcüstanın yurdumuzla qovuşduğu ərazidən - müxtəlif istiqamətli dörd bölgədən tapılan maralları da bu siyahıya əlavə etmək olar.

5. “*Alazan maralı*”. Son illərdə Gürcüstan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qəbirdən bəzək əşyası kimi istifadə olunan maral aşkarlanmışdır.

6. “*Şəki maralı*”. Lap bu yaxınlarda (1999-cu ilin ortalarında) “Kitabi-Dədəd Qorqud dastanının 1300 illiyinə aid bayram şənlikləri ərəfəsində Şəkinin Daşüz qəsəbəsinin Atçılıq

³³³ Йеня орада, сян. 225

³³⁴ Йеня орада, сян. 51

kompleksi ərazisində yerli arxeoloqların əvvəllər “Cıdır düzü nekropolu adlandırdıqları qədim qəbiristanlıqda (Bakı-Balakən avtomobil magistralından 6-12 m. aralıda qazılmış mühafizə kanalı arasında, mühafizə xəndəyindən 4 m. aralıda) kəşfiyyat-qazıntı işləri aparılırdı.

Əvvəllər bu yerlərdə müxtəlif məqsədlərlərlə xəndəklər qazılarkən Son və Orta Tunc dövrünə aid 20-dən artıq qəbr sıradan çıxarılmışdı. Lakin bə’zi predmetləri – tunc xəncər tiyəsinin qırıqlarını aşkarlamaq mümkün olmuşdü. Arxeoloqların hesabatında göstərilir ki, “Nekropolda torpaq qəbirlərlə yanaşı kurqanlar da vardı.³³⁵

“Kitabi-Dədə Qorqud dastanının 1300 illiyinə həsr olunan ekspedisiyada belə kurqanlardan birindən tarixi yaşına görə bütün maral füqurlarından qədim “Şəki maralı aşkar edildi.

Qəbirdə insan və heyvan (at) sümüklərinə simmetrik halda məişət qabları da düzülüşdü.

Arxeoloq Nəsim Mirsalehin qənaətinə görə, maral fiqurunun qəbrin baş tərəfində qoyulması faktı sosial və siyasi sahədə bə’zi gümanları dəqiqləşdirməyə əsas verir.

Arxeoloqların hesabatında oxuyuruq:

“Maral fiquru qəbrin Şimal qurtaracağında, yə’ni bərabəryanlı trapesiya formasındakı dəfn çəlasında kiçik oturacağa bitişik aşkar edilmişdir. Füqurun buynuzları dəfn çəlasının döşəməsinə tərəf qoyulduğundan onun üz-sifət hissəsi yuxarı meyilli idi, səmaya baxırdı. Füqurun ümumi vəziyyəti isə belədir ki, maral şərqə baxır. Bu füqurun orijinallığı ondan ibarətdir ki, iki buynuzunun arasında alın xəttinə paralel dörd çıxıntı vardır, bunlar kiçik buynuz tə’siri bağışlayır.

Düzdür, füqurun bədən hissəsi, xüsusən qarnı Azərbaycanda aşkar edilmiş “Şamxor maralı ilə eynidir, yə’ni onlar işlənmə texnika və texnologiyasına görə bir-birindən o qədər də fərqlənmir. Lakin “Şəki maralı bir tutacaq üzərindədir, həmin tutacağa yiv açılaraq möhkəmləndirilib. Digər tərəfdən, onun duruşu, başını dik tutması göstərir ki, “Şəki maralı (kitabın üz qabıcındakı şəkllə bax)

³³⁵Бах: Азярбайҗан Республикасы ЕА Археолоҗия вь Етнография Институнун Йени Тикинти Сашьялари Археолоҗи Тядгигат шю’бьсинин Шьяки Археолоҗия-фолклор групунун щесабаты – Бақы, 1999, сьщ. 10

məğrurdur, müdrikdir, qorxmazdır, başlıcası isə sanki öz dəstəsini mühafizə etmək məqsədilə keşikdə durur.³³⁶

Arxeoloqlar bu qənaətdədirlər ki, bu maral fükuru təkcə döyüş arabasına bağlanmaqla böyük nüfuz sahibini fərqləndirən rəmz kimi qoyulmayıb, daha konkret mə'na daşıyaraq, aid olduğu dövrdə (güman edilir ki, ilk Tunc dövrünün sonu, orta Tunc dövrünün əvvəllərinə aiddir) Azərbaycanda, müəyyən səviyyəyə çatmış dövlətdə “ordunu rəmzləndirir. Bizə, belə gəlir ki, yurdumuzda q³drotli dövlət kimi tanınan Qaraqoyunluların və Ağqoyunlularda qara və ağ qoyunun dövlətin əsas atributunu təşkil etdiyi kimi, Şəki maralı da, ümumiyyətlə, təkcə ordunun deyil, dövləti şəərtəldirən mühüm amildir. Onun buynuzlarındakı 12 çıxıntı bu dövlətdə iştirak edən türk tayfalarını bildirir. Çünki “Şəki maralının iki buynuzunda 8 (hərəsində 4) və kəllə hissəsində eyni xətt üzrə əlavə 4 çıxıntının olması (8+4=12) həmin dövrdə Azərbaycan cəmiyyətinin səviyyəsi haqqında mifoloji mə'na yükü daşıyır. İstər bu nekropolda, istər Daşüz torpaq karxanasında və istərsə də Küdürlü, Sarıca-Minbərək kurqanları sırasında qoyulan qabların dəfn çaləsindəki vəziyyəti və sayı maral fükurunun buynuzlarındakı çıxıntıların say və düzülüş sistemi ilə üst-üstə düşür və qoşa rəqəmlərin rəmzi mə'na tutumuna malikliyindən xəbər verir: 2, 4, 8, 12.”³³⁷

Onu nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, döyüş arabasına taxılan maralın hökmdar, yaxud sərkərdə ilə bir qəbirdə basdırılması ağlabatan deyil. Bu olsa-olsa dövlət başçısının əlində tutdubu hakimiyyəti bildirən əsədir. Yunan miflərində, göy insanları yuyuxa vermək gücünə malik olmadığını gördükdə hakimiyyət əsasını yerə sacın oranı tərək edir. Həmin əsa orada yeni bitkiyə çevrilir. Məhz “Şəki mərəli totemi əks etdirdiyi üçün onu əlində tutan yer üzündə yaradıcının elçisi sayılırdı. Hamı ona stəyiş edirdi. Ola bilsin ki, dəfn olunan hökmdar sonsuz olmuşdur, ona görə də atadan oğula keçən xanlıq sülaləsi onunla başa çatdığı üçün, həmin nəslin hamisi sayılan maralın fükürünü da yanında basdırmışılar.

7. “*Ağsu maralı*”. Ağsu rayonunu şimal-şərqində qədim Nərgizaba (Nərgizoba) yaşayış məntəqəsindən təsadüf nəticəsində aşkarlanmışdır. Tarix elmləri doktoru, professor V.Əliyevin bildirir ki, Nərgizabada maddi-mədəniyyət nümunələri Məhəmməd kişi

³³⁶ Йеня орада, сящ. 13

³³⁷ Йеня орада, сящ. 14

tərəfindən tapılmışdır. O, həyətəni sahəsində təsərrüfat işləri görərkən saxsı mə'mulatlər və bir sıra tunc əşyalar əldə etmişdir. Alimin fikrincə, bu tapıntılar - içərisində tunc qablar və bir ədəd qədim mif motivini özündə əks etdirən maral və qartal (kitabın arxa səhifəsindəki şəklə bax) fiquqları xüsusi elmi dəyəərə malikdir və Qafqaz Albaniyası mədəniyyəti tarixində yeni səhifə açmağa imkan verir. Elə bil ki, Ağsu maralı Türkiyədən tapılan dünya modelinin bir az yığcamlaşdırılmış təkrarıdır. Çünki burada da maral dairənin – kosmosun içərisində yerləşir. Lakin dairənin yer – hissəsi yoxdur, bütövdür. Başda dairəyə bitişik xırda halqa bəzəyi ipə, yaxud zəngirə keçirmək üçündür, ona paralel ox ucu şəkilli çıxıntı boğazdan asılarda yerə doğru istiqamətlənir, demək, göyün-kainatın yerlə bağlılığını göstərir. Maral boynunu dairə istiqamətində arxaya döndərib arxa ayaqlarına və buynuzlarına pərçimlənən qartala baxır. Qartal məğlub vəziyyətdədir. Güman etmək olar ki, bəzək əşyasının mənsub olduğu dövlətin ikinci sütununu təşkil edən tayfanın totemi qartaldır, lakin toplum halına gələndə marala üstünlük verilmiş və baş totem – yaradıcı hesab edilmişdir.

8. *Şamxor maralı*. Onun Şəkidən tapılan maralla oxşarlığı çoxdur.

Görürsünüz ki, dünyanın ən mötəbər arxeoloji ensiklopediyalarını bəzəyən maral fiquqlarının totemlə bağlananları qədim türk məsəklərində (Türkiyədən və saklar yaşayan Şimali Qafqazdan) aşkar edilmişdir. İspanların maral şəkilləri isə adi ov heyvanlarıdır, onların müqəddəsliklə – kultçuluqla heç bir əlaqəsi yoxdur. Amerika maral sürüsünün də ilkin görüşlərlə bağlılığı mübahisəlidir.

Tarixçilərin fikrincə, Şəki “sak sözündən (Saki/Şaki/Şəki - saklar) əmələ gəlmişdir. Qədim skiflərin – sakların vətəni Ural boyundan Qafqaz dağlarının ətkləridək uzanırdı. Sakların Bizanslarla döyüşləri, qələbələri, oralarda daimi məskunlaşmaları da tarixə bəllidir. Ona görə də Şimali Qafqazdan tapılan maralla Türkiyə, Şəki, Ağsu, Şamxor, eləcə də Gürcüstan (Alazanın Gürcüstan hissəsindən aşkarlanan) maralların qohumluğu – bir kökdən olması şübhəsizdir. Lakin “Şəki və Şamxor maralları mənşəyinə görə daha qədimdir.

Doğrudur, Türkiyə maralı mifik modelin əsas elementindən ibarətdir, heykəllər kompleksinin mərkəzi detalıdır. Zahirı görünüşü e'tibarı ilə “Şəki maralına oxşamaqla yanaşı, məzmun baxımından da bağlılıq var. Belə ki, maral tapılan nekropolda başqa

heyvanların – atın və qoyunun sümüklərindən qalıqlar da aşkarlanmışdır. Ağsu maralı da tək deyil, arxa ayaqlarına çiorpınan qartal bitişdirilmişdir. Zahiri yaxınlıq isə ondan ibarətdir ki, ikisinin də buynuzların forması və çıxıntılar sayı uyğundur. Cüz‘i fərq çıxıntıların türk maralında tək (13), Şəki və Ağsu marallarında cüt (12) olmasıdır. Bu fərq birincinin ata-kişi (erkəc), ikincin ana-qadın (dişi) olması ilə əlaqədardır.

Bir cəhət də maraqlıdır: hazırlandığı materiallara görə də dəqiq müəyyənləşdirmək mümkündür ki, Azərbaycan maralları daha qədim dövrlərə aiddir. Çünki skif-sak maralı qızıldan, türkiyə maralı misdən, Azərbaycan maralları isə tuncdan tökülmüşdür. Tarixi dövrləşmədə (tapılıb istehsal edilməsi baxımından) əvvəl tunc, sonra mis və qızıl gəlir.

Beləliklə, kitabın üz qabığında - Türkiyədən və Şəkiddən tapılan maral fəvqurlarına və arxa tərəfində - dairəvi bəzək əşyasının içərisindəki maral və qartal silüetinə diqqət etsəniz hər üçü arasındakı yaxınlığı görə bilərsiniz.

Türk xalqlarından Azərbaycan və qırğızların folklorunda Ana maral baş totemdir. Maraqlıdır ki, bizim əfsanələrdə də qırğızlarda olduğu kimi Ana marala toxunanın kökü kəsilir.

Uzun əsrləri adlayıb bizim zəmanəmizədək yaddaşlardan yaddaşlara keçərək şifahi dildə yaşayan maral əfsanələri Azərbaycan xalqının psixologiyasını, əxlaqi-etik normalarını, ən xarakterik adətlərini özündə yaşadır. Təəssüflər olsun ki, bu mifik obraz mentalitetimizin qorunmasında tərbiyəvi sir gücünə malik olsa da, qələm sahiblərimizin diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır. Lakin qırğız xalqının böyük yazıçısı Çingiz Aytmatov sözlə arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan sadaladığımız maral abidələrinə yekun vuracaq səviyyəsində əsl sənət nümunəsi yaratmışdır. Onun “Ana maral əfsanəsinin mayasında qırğız xalqının folkloru durduğu və birbaşa maral füturlarında əks olunan dünya modelini əks etdirib tamamladığı üçün geniş şərhini lazım bildik.

Hələ ki, Azərbaycan türklərinin yaratdığı maral əfsanələrinə üz tutaq.

Qırğızlarda olduğu kimi, bizdə də maral əfsanələri göl və çayla bağlı olur. “Acınohur haqqında ulularımız danışırlar ki, dünyanın dolaşq çağlarıydı. Hələ adamlar inəyi-camışı, qoyunu-keçini əhilləşdirməmişdi. Lakin Azərbaycan elləri süddən, qatıqdan korluq

kəçmirdilər. Ona görə ki, kəndin üstündəki meşədə bir sürü maral yaşayırdı.

Marallar hər günorta meşənin ətəyinə enir, sağına yığılırdılar. Növbə ilə hər gün bir arvad gedib maralları sağır, sərnic-sərnic südü tulumlara doldururdu. Marallar meşənin dərinliklərinə çəkiddəndən sonra kənddən gələn köməkçilərlə süd tulumlarını evlərə, komalara götürərdi. Kimə nə qədər süd gərək olsa, o qədər götürər, bişirər, qatıq çalar, nehrə çalxalayar, balalarına yağ-yavanlıq düzəldərdi.

Həç kim tamahlanıb artıq süd aparmırdı. Bu qonşu o qonşunun paxıllığını çəkmirdi. Bu evdə o evin qeybəti edilmirdi. Camaat arasında “mənim, “sənin yox idi. Birinin komasında olan duz-çörəkdə elə bil hamısının payı var idi.

Bu kəndə bir dul arvad ərə gəlmişdi. Ürəyi də, əməli də əyri idi. Tamahkarlığından gözləri doymurdu. Bir damın altında ikicə adam, yə‘ni bir kişisi, bir də özü ola-ola, hər gün on adamlıq süd götürürdü. Yediyini yeyir, yemədiyini də çölə, itə-qurda atırdı.

“Bir gün bu arvadın da maralları sağmaq növbəsi çatdı. O, sərnici, tulumları götürüb sağım yerinə getdi. Sayıma yığışmış marallar səksəndilər, fısırdılar, yelinlərinin südünü əmcəklərindən yerə axıtdılar, nrhuru südlə doldurub meşəyə qaçdılar.

Dul arvad bu süd gölündən çıxma bilmədi, boğulub öldü.

El bu gölə “Acınohur dedi. Marallar bir də o tərəflərə ayaq basmadılar.³³⁸

Göründüyü kimi, marallar dar günündə insanların dadına çatır, onların firavan yaşamalarına çalışır, maralların süd övladlarının arasına yad qadın daxil olanadək evlərdə düzlük, səmilik, sədaqət mövcuddur, artıqtamahlıq yoxdur. Hamı ailəsinə çatan qədər süd götürür və qonşusuna paxıllıq etmir, gözü başqasının süfrəsində qalmır. Elə ki, yad adam maral övladlarının sırasına daxil olur, bütün münasibətlər pozulur. Ana maralların müqəddəs südü itin-qurdun qabağına tökülür.

Adamlar bununla ana maralların qəlbinə toxunurlar. Şəri islat etmək əvəzinə, şərait yaradırlar ki, bərəkət yerlərinə – maralların süd dolu döşlərinə əl uzatsın..

Başqa əfsanədə totem – maral təbiətin bir gözəl abidəsinin yaranmasına səbəb olur. Doğrudur, burada hadisələr tamamilə real

³³⁸ Азярбайҗан халг яфсаняляри, сящ. 205-206

zəminə köçürülmüşdür. Ana maralın yalnız adından istifadə edilmişdir. Başqa sözlə, Maral xan qızıdır, hadisənin finalında çevrilmə cildini dəyişmə ilə nəticələnmiş. Gerçəkliyə uyğun şəkildə tamamlanır.

«Maralgölün» yaranmasına həsr olunan əfsanədə xanın gözəl qızı Maral var-dövlət sahiblərini qoyub kasıb bir çobanı sevir. Ata-ana övladlarının bu işinə qəzəblənsələr də, məsələni sülhlə sona çatdırmaq istəyirlər. Belə məsləhət edirlər ki, çobanı gedərgəlməzə – xanın Kəpəz dağlarında Alısın otunun altında itmiş yurdunu və orada basdırılmış var-dövləti tapıb gətirsin. Əfsanədə «yurdun itməsi» motivi ən əski təsəvvürlərə söykənir. Yaradıcı o vaxt insanları yaşayış yerlərindən didərgin salır ki, orada haqq, ədalət tapdanır, insanlıq itir. Xanın və arvadının davranışında allahın qəzəbinə səbəb hərəkətlər göstərilmədiyini üçün bu motiv başqası ilə əvəzlənir. Ola bilsin ki, arxaik variantlarında «yurdun itməsi» motivi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Maral ata və anasının «yurdda itmiş xəzinəni tapmaq» təklifinin yerinə daha gərəklı və əhəmiyyətli işin yerinə yetirilməsini irəli sürür:

«Maral dedi:

-Mənim öz şərtim var. Kəpəzin sinəsində gözəl bircə göl quruyur. Mən o oğlana gedəcəyəm ki, həmin gölə dağdan bir bulaq çəksin»³³⁹.

Bununla dağdan çəkilən arxla «Maralgöl» əmələ gəlir.

Qırqız mifologiyasında Ana maral son iki nümayəndəsi (qız və oğlan) qalan türk soyunun təzədən artıb çoxalmasına yardım edən tanrıdır. Qeribədir ki, Çin mənbələrindəki bu motiv bir türk soyunun 10 yaşlı qolu-qıçı kəsilmiş son nümayəndəsinin dişi canavarla əlaqəsinə həsr olunan miflə səsleşir. Lakin «qurddan törəmə» motivi nə qədər primitiv, əsassız göründüyü halda Ana maralın südü ilə bəsnənən iki qırğız uşağının boya-başa çatıb nəsil artırmaları bitkin və dolğundur. Belə ki, on yaşlı qolu-qıçı doğranmış uşağın canavarla öteri görüşündən nəsil törəməsi gülünc görünür. Çünki, əvvəl düşmən qoşununun başçısı uşağa yazığı gəlib öldürmür, sonra öz xanının əmri ilə geri qayıdıb onun işini bitirir. Guya buna kimi canavar bu uşaqdan istədiyini almışdı. Folklorda mö‘cüzəli, qeyri-adi hadisələr çoxdur, lakin hər birinin əsas

³³⁹ Йеня орада, сящ. 190

qayəsində gerçəkliklə çox nazik tellərlə də olsa, bağlılıq mövcud olur. Əgər Təpəgözün insanın tanrı elçisinə tamah salmasının nəticəsində doğulduğu göstərilməsəydi, dastandakı məşhur hadisələrə dünyada bu qədər maraq oyanmayacaqdı. Başqa sözlə, az qala bütün Qafqaz dağlarını lərzəyə salan Qazan bəy, Dəli Dondaz və s. igidlərinin Təpəgözün qarşısında aciz qalmasına inanmayacaqdı. Burada hadisələr göydən düşmə alınmır, öz təbii axarı ilə inkişaf etdirilir. Havadan asılılıq gözə çarpmır. «Qurddan törəyiş» mifində isə qeyri adiliyin məğzində elə təbii hadisə durur ki, o yaşda və şikəstlikdə yaranan nəsil də sağlam ola bilməz. Məhz çin biliciləri tarixi düşmənləri saydıqları türkün bir qanadının mənşəyini bu şəkildə təsəvvürə gətirtmək məqsədi ilə xalq arasında gəzib-dolaşan mifi təhrif olunmuş halda tarixə sala bilərdi.

Azərbaycan türkünün əsgəri inamına görə, Ana maralın balasına əl qaldıran öz balasından olar. Sanki qırqızın tanrı səviyyəsinə qaldırdığı Ana maralın onları tərki etdiyi kimi, bizi də pis əməllərə görə atıb gedəcəyindən qorxan ulularımız «Maralın göz yaşları qiyamətin çatdığını bildirir» fikrinə gəlmişlər. Onu qurbanlar bahasına da olsa, hər cür təhlükədən qorumağa çalışmışırlar.

Deyirlər ki, «bir ovçunun atdığı ox Ana maralın balasını yaralayır. Dağı o biri üzə aşan kimi körpə maral yerə yığılıb can verir.

Ana maral balasının başı üstündə durub göz yaşlarını leysan kimi yerə tökür. Bunu görən bir yolçunun da ürəyindən qara qanlar axır, insafsız ovçuya lə'nətlər yağdırır-yağdırır yanıqlı bir bayatı çəkir:

Maral durduğu yerdə,
Boynun burduğu yerdə;
Ovçunun qolu sinsın,
Maral vurduğu yerdə.

Səhər tezdən həmin ovçu yenə də ova getməyə hazırlaşır. Onun aman-zaman bir oğlu var imiş. Uşaq atasından əl çəkmir.

«Mən də sənənlə ova gedəcəyəm», -deyib durur.

Ata başqa bir bəhanə ilə evdən çıxıb gedir. Oğlu da onun dalınca yollanır. Ovçunun bundan xəbəri olmur. Uşaq xeyli yol gedəndən sonra yorulur, bir dağdağan ağacının dibində xəzəlin içinə girib yatır.

Ovçu indi də Ana maralı qova-qova gətirir. Maral dağdağan ağacına çatanda ovçu ox atır. Ox marala deyil, xəzəlin arasında yatmış oğluna dəyir. Uşaq bircə dəfə «Uf, ata!..» – deyib qışqırır, canını tapşırır.

Dünən həmin yolla keçən yolçu qayıdanbaş görür ki, bu gün də ovçu oxla öz oğlunu öldürüb.

Maral o tayda balasının yanında, ovçu da bu tayda oğlunun başı üstündə göz yaşı tökür.

Yolçu uşağın göllənmiş qanının axıb dünənki maral balasının qurumuş qanına qarışdığını görəndə qəlbi od tutub yanır, elə bir bayatı çəkir ki, dağlara, dərələrə səs salır:

Əzizim dağda qanı,
Qan gördüm dağdağanı.
Ovçu vurdu balasın,
Göl oldu dağda qanı.³⁴⁰

Demək olar ki, maral əfsanələrinin hamısında *övlad-bala* motivi ön plandadır.

Çünkitürk üçün uşaq dünyanın bütün ne'mətlərindən qiymətlidir, əzizdir. Ata oğlu dünyaya gələndə özünə arxa, dayaq, dar ayaqda söykənəcək yeritərdiyini sayır, ocağına sönməzlik qazanır. Qız isə həyatın sevinci, fərəhi, evin bərəkəti, gur işığı, təmiz suyu, saf havası, bağçanın xoş ətirli gülü, ocağının başqa ocaqları alovlandıracaq qığılcımı hesab edir. Təsadüfi deyil ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da oğlu olanı ağ, qızı olanı qırmızı otaqlara qondururdular, övladsızın isə bəxtinə qara yer düşürdü. Oğul-qız sahibi olmamaq üz qaralığı, qarğışa tutulmaq, allahdan dönmək idi.

«*Qızıl beşik*» əfsanəsində türkün qanına, ruhuna işləyən prinsiplər Ana maralın xilaskarlıq funksiyası ilə müdafiə olunur. İnsan öz nəslinin davamı naminə ömrünü həsr etdiyi peşənsindən belə əl çəkməyə məcbur qalır.

Ulularımızın qənaətinə görə, evdən-əşikdən oğul-qız səsi eşidilməyəndə var-dövlət başdan aşıb daşsa da, insanın ürəyi qan ağlayar, üzündən gülüş, təbəssüm yoxa çıxar. Bu hal əfsanədə işlənən xalq ifadəsində daha gözəl səslənir: «Onların ən şən məclisinin sonu kədərlə qurtarır».

³⁴⁰ Йеня орада, сящ. 122

Demə, belələrinin sözü çox hallarda dilinin ucunda düyünlənib qalır, əməllərinə keçmir. Onlar nə qədər ki, övlad üzünə həsrət qalırlar, və‘dləri yağış kimi yağdırırlar, kasıbların, köməksizlərin ümid yerinə çevrilirlər.

Və‘dlə, şirin dillə də alqış qazanmaq mümkündür. Bəs yalnız Azərbaycan folklorunda(əfsanələrdə) özünü göstərən «və‘dlə alqış qazanma»nın reallıqla əlaqəsi nədədir?

«Dədə Qorqud» oğuznamələrindəki «alqışla övlad qazanma» motivindən keçən məşhur el adəti əslində əfsanədə başqa şəkllə salınır. Oğuz adətində və nəğıllarda bəy, yaxud şah ata övladı dünyaya gəlməmişdən qabaq xəzinəsinin qapısını açır, var-dövlətini bir hissəsini fəqir-füqarəyə paylayır. Ümid verməklə deyil, həqiqi mə‘nada səxavət göstərməklə mükafatlandırılır. Əfsanədə isə Zaman kişi eyni qaydada var-dövlətinin bir hissəsini ayıraraq kəndə qoyur, paylamağı isə uşaq dünyaya gələndən sonraya saxlayır. Lakin türkün verdiyi və‘d elə paylamasına bərabər idi. Ona görə də kasıb-kusub allaha yalvarır ki, bu evin ocağını söndürməsin!..

Bir gün tale sonsuz ananın üzünə gülür. «Zaman kişiyyə xəbər verdilər ki, arvadın Yaxşı hamilədir. Kişi sevincindən az qaldı qanad açıb uçsun. Dövlətinin bir qismini ayırdı. Oğlu olsa səxavətini göstərəcəyini bəyan elədi. Ağalar, yoxsullar, qərib adamlar arzu edirdilər ki, Zaman kişinin oğlu olsun..»

Maraqlıdır ki, «Bamsı Bekyrək» boyunda da istək tanrı qarşında konkret qoyulur, yə‘ni bəylər əslində sonsuz deyillər, birinin çoxlu qızları, digərinin isə Dəli Qarcar kimi gözü odlü oğlu vardı. Allahdan Bayburə oğlan, Baybecan isə qız istədikləri bildirirlər.

Əfsanədə də istək konkret, oğlan doğulmalıdır.

Lakin oğlu dünyaya gələn kimi Zaman kişi fikrini dəyişir. O, nə bir ac qarnı doydurur, nə də bir yetim könlü alır, xoş niyyətlə ayırdığı pula qızıl bir beşik düzəltdirir. Verdiyi şirin və‘dlərdən yanib ona tuşlanan ümid çiraqlarını söndürür.

Yaxşı ana isə adına müvafiq olaraq ərinin əhdini pozmasına e‘tirazını bildirir.

Zaman zamanla ayaqlaşmaq istəyir. Aman-zaman bir oğlu dünyaya gəlib, niyyə onu başqalarından əskik böyütsün? O, oğlunun süd gölündə üzməsi naminə «tüpürdüyünü yalayır». Ümidlərini onun ağzından çıxan və‘din yerinə yetirəcəyinə bağlayan adamların inamı qırılır. O andaca Allah kişinin ağlını oğurlayır. Zaman düşünür ki, «Oğlum mahir ovçu edəcəyəm. İndidən zağlı bir tufəng

alacağam. Gərək mənim oğlumun gülləsinin səsi dərələri, təpələri, meşələri lərzəyə salsın. Gərək o *qədər maral vura* ki, *evi-eşiyi maral dərisinə bürüyəm*».

Burada tufəng sizi çaşdırmasın. Əfsanələrdə qədim ovçuluq silahlarının (ox, yayın) müasirləşdirilməsi hadisələrin arxaik məzmununa xələl gətirpmir. Ovçu Pirim kimi mifik mədəni qəhrəmanın da məşhur ox-yayı bə'zən zağlı tufənglə əvəzlənir. Bu, söyləyicinin danışdığı hadisələrə öz müasirlərini inandırmaq istəyindən və pasportlaşmadan irəli gəlir.

Əslində, «Qızıl beşik» əfsanəsində ən arxaik tale mifinə söykəniş var. Maral xəyanətinə yaxşılıla cavab verməklə qəddar, sözü yarımçıq adamı muma döndərüb düz yola qaytarır. Belə ki, «bir gecə oğrular fürsət tapıb qızıl beşiyi, uşaq da içərisində aradan çıxartdılar. Sonra özlərini sıx bir meşəyə saldılar. Ancaq bir də gördülər ki, kimsə onları qarabaqara izləyir. Qorxuya düşdülər. Gözdən yayınmaq üçün qızıl beşiyi bir daşın dalına qoyub hərəsi bir tərəfə qaçdı. Dedilər: təhlükəni sovuşduraq, sonra gəlib götürərik.

Səhər açıldı. Zaman və Yaxşı qızıl beşiklə uşağın oğurlandığını bilib, ah-fəğan elədilər. Onların şivəni bütün elə yayıldı. Hamı uşağı və qızıl beşiyi axtarmağa başladı.

Hətta qızıl beşiyi qoyduqları yerdə tapmayıb oğrular da təəccüblə camaata qoşulmuşdular. Qızıl beşik tapılmadı ki, tapılmadı.

Bu hadisədən üç-dörd il keçdi. Bir gün Nurdu kəndinin ovçusu «Qalalı meşəyə» ova çızmışdı. Onun gözünə bir maral göründü. Marala neçə dəfə güllə atdısa da, güllə süzüb yan getdi. Maral nişangahdan yayınmaq üçün yanındakı uşaqla qaçmağa başladı. Ovçu bu sirrə mat qaldı, ancaq gözü qızıl beşiyə sataşanda işin nə yerdə olduğunu anladı. Dərhal yadına üç-dörd il bundan əvvəl olmuş hadisə düşdü. Axırda uşağı tuta bildi. Uşağın tutulduğunu görə maral da ovçuya təslim oldu. Ovçu qızıl beşiyi və uşağı kəndə gətirdi. Maral da onlardan ayrılmadı.

Maralın hərəkəti Zaman kişini sarsıtmışdı. O, arvadı Yaxşıya dedi:

-Zağlı tufəngi quyla, oğlumuzə ayrı bir sənət seçək. Bundan sonra o, *maral vura bilməz*.

Deyirlər ki, ana maral ömrünün sonuna qədər uşaq olan qarıdan getməmiş, uşaq da maraldan ayrılmamış»³⁴¹.

³⁴¹ Азярбайҗан халг яфсаняляри, сящ. 129

Əfsanədə Zaman kişinin sözübütöv adam olmadığını bildiyi üçün maral həmişəlik o evdə nəzarətçi qalır.

Ovçunun Ana marala əl qaldırmaq niyyətindən əl çəkməsi ilə ömrünün uzanması motivində də əsgü inanclar gerçəkliklə yəğrulmuş şəkildə təqdim olunur. Nurəli kişi ömründə ilk dəfə ovdan evə əliboş dönür.

Lakin onun peşimançılığının, halının pərişanlaşmasının səbəbi nişanladığı heyvanı vura bilməməsi deyildi, hələ kişinin qollarında və dizlərində təpər vardı, gözləri də tükü tükədən ayırırdı. Tüfəngin lüləsini aşağı sallayacaq halı yetişməmişdi

Əfsanədə xalq qərribə bir təzad yaradır. İlk baxışda adama elə tə'sir bağışlayır ki, ovçu öz çörək təhnəsinə təpik atır. Əslində isə Nurəli kişi təbiəti məhv edənlərə, kökündən ayrılanlara qarşı üsyan səsinə ucaldaraq deyir ki:

«Daha günaha batmaq istəmirəm!.. Oğlum, Bəhrüz, indi növbə sənindir, bundan sonra sən qazancını yeməli olacaşıq. Mən daha ovçuluğu atdım. Bir də əlimə tüfəng almaram. Meşədən elə utanıram ki, elə xəcalət çəkirəm ki, bir də ora dönməyə üzüm gəlməz. Sən isə, ay bala, çörəyi tüfəngdən yox, torpaqdan çıxartmalısən. Təkcə torpaq onu öldürənlərdən razı qalır».

Müdrük xalq fəlsəfəsinə söykənən fikirlərlə əfsanəyə ictimai məzmun verilir. Ancaq son kəlmələrin özü də ilkin təfəkkürdən süzülüb gəlir. Torpağın şumlanması, hər il altının üstünə çevirməsi ona görə öldürülməsi kimi anılır ki, yeraltı – ölümlər dünyasına baxan üz işıqlı dünyaya gətirilir və bu dünyadakılarla dəyişdirilir..

Bir cəhət də maraqlıdır. Nurəli kişi e'tiraf edir ki, ailəsini dolandırmaqdan ötrü altmış ildə meşənin sərvətinə güllə atır. Altmış ildə bir dəfə də olsun meşə onun xətrinə dəyməyib, onu əliboş qaytarmayıb. Bu gün isə... Bəs nə səbəbə bu gün o, altmış illik yol yoldaşından – tüfəngdən əl götürür və silahını bir göz qırpında daşlara çırpıb qırıq-qırıq edir? Ona görə ki, bu altmış ildə ona Ana maralın təbiətin qoynundakı övladlarına güllə atdığını xatırlatmayıblar.

Bu gün isə özünün dediyi kimi, bir Ana maralı xallı bəbir qova-qova ona tuş etmişdi. Kişi bəbirə güllə atdım qaçırılmış və ovuna yiyələnmişdi. Lakin maral da qaçıb nişangahdan yayına bilmişdi. Yazıq ancaq bir səmtə can atırmış. Ovçu hiss edir ki, onun yaxınlarda ac-yalavac balaları var, özünü onlara çatdırmaq istəyir. İkisi də üzülüb əldən düşmüşdü. Nə maral qaçıb canını qurtarır, nə

də kişi əl çəkirdi... Axırda yazığı qovub çıxılmaz bir qayalığa salır. Lap yaxına gəlib xeyli tamaşa edir. Sən demə, maral tək deyilmiş. Onun dolmuş yelinindən, şüşələnmiş məmələrindən hiss olunurdu ki, balaları lap körpədir.

Ovçu Tüfəngi gözünün tuşuna qaldırır, onun atmaq niyyətini başa düşən maral yanıqlı bir mələrti ilə yalvarır. Yenə tüfəng kişinin gözlərindən enmir. Birdən mö'cüzə baş verir. Maralın şüşələnmiş məmələrindən soyuq daşlara isti süd fışqırır və . Dünya kişinin gözlərində daralır.

Yalnız bundan sonra tüfəng nişangahdan düşür. Ovçu sanki illərin qəflət yuxusundan ayılır və qabağa düşüb marala yol göstərir. Yazıq heyvan kişini anlasa da, gözlərindəki təlaş çəkilib getmir, xallı bəbirin zəhmi onu titrədir.

Ana maralı bu məskəndə tək qoymaq olmazdı. Birdən bir şaqıltı qopur. Qayanın arasında pusquda duran xallı bəbir ox kimi süzüb maralı qamarlayır. Tüfəngin nə vaxt açılmasından Nurəli kişinin xəbəri olmur. Bir də onu görür ki, xallı bəbir qorxunc bir nərilti ilə yerdə, maralın ayaqları altında qıvrılır. Kişi Ana maralı düz balalarının yanına qədər ötürüb geri dönür. Söz verir ki, bundan sonra acından ölsə də, ovçuluğun daşını atacaq, nahaq qan tökməyəcək...

Adamları doğma peşəsindən, üstəlik birbaşa təbiətlə bağlı olan ovçuluqdan ayırmaq o qədər də asan məsələ deyil. Xalq danışdığı əhvalatın gerçəkliklə bağlılığını finala qədər qoruyub saxlayır. Nurəli kişi fikirdən xəstəliyə düşür. Nə qədər qulluq göstərirlər şəfa tapmır, günü-gündən əriyir. Bir el həkimi deyir ki, xəstə bir kasa maral qatığı içsə anadangəlmə olacaq. Xalq aşılamaq istədiklərini, gen yaddaşında saxladıklarını elə ustalıqla dinləyicisinə çatdırır ki, hadisələrin əfsanəviliyinə heç bir şübhə oymatmır.

«...Xəstə lap ağırlaşmışdı, dinib-danışmırdı. Ana-bala onun yastığının qırağından çəkilmirdilər.

Gecənin bir vaxtı xəstə dil açdı:

-Arvad, qab götür eşiyə çıx, maral mənə süd gətirib.

Fatimə elə bildi ərinin son nəfəsidir, sayıqlayır. Ancaq özünü sındırmadı, sərnici götürüb bayıra çıxdı. Təəccübdən yerində donub qaldı. İri buynuzlu, qumral Ana maral astanada dayanmışdı. Onun məmələrindən süd axırdı. Fatimə tez sərnici bulaq kimi qaynayan südün altına tutdu. Sərnici ağappaq köpüklü südnən doldu. Arvad baxıb-baxıb ah çəkdi:

-həkim qatıq demişdi, ay maral, sən süd verirsen.

Fatimə südlə dolu sərnici götürüb içəri keçmək istəyəndə maral ona mane oldu. Hər gözündən bir damla yaşı isti südün içinə saldı. Süd o saat uyuşub qatıq oldu. Fatimə maralın üzünü, gözünü tumarlayıb yola saldı.

Deyirlər, qoca ovçu qatığı başına çəkən kimi sağaldı. Etdiyi yaxşılıq itmədi, onu yenidən yaşatdı».³⁴²

Ovçuluq və maldarlıq ulu əcdadlarımızın məşğul olduğu ən ilkin, qədim və şərəfli peşədir. Şübhəsiz, ovçuluğun tarixi əkinçilik və maldarlıqdan əvvəlki dövrlələ səsləşir. İnsan dünyaya göz açanda hər şeyi təbiətdən hazır şəkildə alırdı. Hələ buğda əkib becərməyi mənimsəməmiş, heyvanları əhilləşdirməmişdi. Yabanı bitkilərin meyvələri və tutduğu ovla qidalanırdı. Maraqlıdır ki, əfsanələrdə bu qədim peşəyə qarşı yalnız maral və ceyran qoyulur.

Sonralar qoyunçuluğu və çobanlığı ən uğurlu məşğuliyyət kimi seçən Azərbaycan türkləri ovçuluqdan da əl çəkməmişlər.

«Maral sağına gəlir» əfsanəsində təsadüf nəticəsində bir çobanın qarşısına buynuzlu ana maral çıxır. Lakin onun tufəngi qaldırıb nişan alması heyvanı hürkətmür. Əksinə yolun ağzında dik durub gözlərini düz çobanın üzünə zilləyir. Sən demə, ana maral kolun dibindəki balasını qoruyurmuş. Çoban sevinir ki, şikarı bərəkətli oldu: əvvəl nişana ana maral, sonra da balası gəldi.

O, maral kababının xülyası ilə ovuna atəş açmaq istəyəndə bala maral anasının döşlərindən süd əmməyə başlayır. Və ana südünün qarşısında çobanın barmaqları boşalır.

Əfsanələrimizdə ana südünün müqəddəsliyi də əksər hallarda buynuzlu ana mararla əlaqələndirilir: çoban Məhəmməd yanı balalı marala atəş açmır. Tufəngini nişandan endirib çiyinə salır.

«Bu hadisədən 10-12 gün sonra Məhəmməd bəy axşam evdə oturubmuş. Arvadı Şərəf xanım içəri girib qapıya balalı maral gəldiyini söyləyir.

Kişi çölə çıxıb həmin buynuzlu Ana maralı qarşısında görür. Qəhər onu boğur, gözlərindən yaş axır.

Məhəmməd bəy oğlanları Gəray və Cəfərquluya buyurur ki, marala toxunmasınlar. Şərəf xanıma da tapşırır ki, maralı incitməsin və ona xidmət göstərsin.

³⁴² Йеня орада, сящ. 128

Beləcə Ana maral hər gün axşamlar gələr və südünü sağdırıb balası ilə birlikdə çıxıb gedərmiş. Bu hadisə uzun illər davam edir. Oba dağa köçəndən sonra da maral gəlib Məhəmməd bəyin yurdunda oturur və sonra çıxıb gedərmiş.³⁴³

Ulularımız məhəbbəi motivli əfsanələrdə də Ana maral inancından yan keçə bilməmişlər. Onlarda Azərbaycan xalqının marala əsas totem kimi yanaşdığını əsaslandırın elə bir detalla rastlaşırıq ki, üstündən xətt çəkmək, inkarını, əksini göstərən dəlil gətirmək mümkünsüzdür.

Adi məişət nağılımı xatırladan «*Maral qayası*» (bu adda bir neçə müxtəlif məzmunlu əfsanə mövcuddur) əfsanəsində aşıq Zaman adlı nöker, məşuq isə Ceyran adlı şah qızıdır. Zaman eşqin gücünə inanıb sevgilisinin atasının tə'kidi ilə zamanın axarını dəyişmək istəyir, elin inancından Ana maralı çıxarıb atmağa təşəbbüs göstərir, unudur ki, vurğunu olduğu qız da Ana maral ailəsindəndir.

Əfsanədə bildirilir ki, bir vaxtlar Şəmsəddin meşələrində maral sürü ilə gəzirmiş. Meşənin gözəlliyi, bəziyi olan marallar nə qədər ki, top-tüfəng səsi eşitməmişdi, insanlardan qaçmaz, hürkməzdilər. Vaxt gəldi, və'də yetişdi, insan odlu silah yaratdı. Çox çəkmədi bu silah heyvanın, insanın qənimi oldu.

Belə kədərli notlardan sonra Əhməd adlı şahdan, onun Ceyran adlı qızından bəhs açılır. Ata qızını özü kimi qüdrətli adama ərə vermək istəyir. Gözəllikdə tayı-bərabəri tapılmayan Ceyran isə heç kəsi bəyənmir. Yad ölkələrdən gələn şah elçiləri kor-peşiman geri qayıdırlar. Burada atanın narahatlığı təbiidir, Azərbaycan epik ən'ənəsinin əksər formalarında özünə yer tapan əlamətdir. Lakin ələcsiz qalan şah qızın özünü dindirməyə, könlündən keçənləri öyrənməyə məcbur qalır. Mə'lum olur ki, Ceyranın qəlbi şahın Zaman adlı nökerindədir. Bu epizodlar bir qədər geniş təqdim olunur. Hiss edilir ki, xalq əfsanəni nağıla, yaxud məhəbbət dastanına çevirməyə təşəbbüs göstərir.

Nağıllarda olduğu kimi burada da qəzəblənmiş şah ona tay olmayan «nişanlı»nı sınaq yolu ilə aradan götürmək istəyir. Elə əfsanəlik əlamətləri də məhz bu xətlə qoruyulur.

Şərtə görə, Zaman nişanlısı Ceyrana yaraşan *diri maral* tutub gətirməlidir.

³⁴³ Йеня орада, сящ. 133-134

Diqqətlə yanaşanda şah Zamanı elə də çətin işə buyurmur. Buynuzlu dağ maralını tutub gətirmək Tapdığın, Yetim İbravhimin qorxulu səfərləri ilə ölçüyə gəlmir. Elə isə nə üçün şah qanını içməyə hazır olduğu nökrini adi bir işlə yox edəcəyinə ümid bağlayır? Axı o, ağıldan kəm adam deyildi. Əslində isə, şah bilirdi ki, *maralı ovlamaq, yerindən, yurdundan eləmək günahdı, o işi yerinə yetirən adamı ancaq ölüm gözləyir.*

Doğurdan da, Zaman az dolanır, çox dolanır, marallara rast gəlmir. Duzluğa qayıdır, günlərlə oturub maral gözləyir. Yaz çıxır, yay gəlir; yay çıxır, payız gəlir, maral görünmür.

Nəhayət, amansız qış fədakar aşıqın başına qar ələyir. O, birdən narın qar üstündə maral izi görür. Sevinir. Cəld izə düşür. Bir qayanın başında maralın otladığını görür. Sürünə-sürünə marala tərəf gedir. Kəməndi atdığı ilə maralın duyuc düşməsi bir olur.

Başı kəməndə düşən maral ürküb özünü qayadan atır. İpin bir ucunu belinə bağlayan Zaman da maralla birlikdə qayadan uçar.

Maral qayası adı belə yaranır. Deyirlər ki sözüne əməl etməyib günahsız aşıqın qatilinə çevrildiyinə görə , Əhməd şahın gözləri tutulur, əzab-əziyyət içərisində ölür.

Ceyran da ömrünün sonuna qədər maral dalınca gedən Zamanın yolunu gözləyir. *Sevgilisinin iyini evdəki maraldan alır.*³⁴⁴

Əfsanə semantikasına görə Ceyran nişanlısının ardınca Allahdan özünün daşa, quşa çevrilməsini xahiş etməliydi. Lakin o, Zamanın ovladığı birinci maralla yaşamağı başqa hala düşməkdən üstün sayır. Xalq bu əfsanə ilə demək istəyir ki, Ana marala toxunan Məcnun, Fərhad, Kərəm kimi aşıq olsa da, cəzalandırılacaq.

Məhəbbət motivli əfsanələrdə maral obrazına müraciətin ikinci forması rəmzləşdirilmiş şəkildədir. Burada totem Ana maral görünmür. Lakin onun adını daşıyan qız qəhrəmanın yaratmaq funksiyasını (göz yaşlarından üç göl əmələ gəlir) yerinə yetirməsi motivin ilkin təsəvvürlərdən mayalandığını göstərir. İki sevən gəncə: Maralla – dəyirmançı Rövşənə qızın heyranlarının paxıllığı tutur və onları bir-birindən ayırmağa çalışırlar.

«Aşıqların biri Maralı hamıdan çox istəyirdi, o, az qala dəli-divanə olub çöllərə düşəcəkdi. Bu əzablı intizara dözmədi, başına dəstə topladı, ya ölüb Maralın obasında qalacağına, ya da o ellər çiçəyini dərib gətirəcəyinə qərar verdi.

³⁴⁴ Ёня орада, сящ. 126

Gecəyarı kəndə girdilər. Maralı öz evlərində tapmadılar, dəyirman dərəsinə yerləş etdilər. Rövşən də az aşın duzu deyildi; dəyirman daşını tək götürürdü, əlində oyuncaq kimi oynadırdı. O, həmin dəli aşıqın dəstəsinin içinə ac qurd kimi təpildi, hərəsinin ayağından, qolundan tutub bir yana tolazladı. Gördülər ki, hamısı yığışsa, onun bircə qolunu da qanıra bilməyəcəklər, yaxın gəlmədilər. Rövşəni kənardan oxa tutdular. Dəyirmançının sinəsinə, kürəklərinə neçə-neçə ox sancıldı, baş-gözündə sağ yer qalmadı. O, «Maral qaç!»-deyib yıxıldı.

Maral dağlara üz tutdu. Gün doğanda Kəpəzin başına qalxdı. Arana baxdı. Dəyirman dərəsinə qanla dolu gördü. Ağladı. Sağ gözünün yaşı küləyin qanadında uçub bir dərəyə düşdü, bir dərəni doldurdu - Göy göl yarandı. Sol gözünün yaşı da ayrı bir dərəyə düşdü, dərə silkələndi - Maral göl yarandı. Maralın həsrətinin, nisgilinin son acısı olan iki damla göz yaşı da uçub bir qayaya qondu, sürüşüb yerə, dərin bir çalaya düşdü - Qara göl yarandı».³⁴⁵

Qədim inanclara görə, maral qorxusuz-hürküsz müqəddəs bildiyi ocaqlara gəlirdi. Ona toxunmazdılar.

«Maral qayası» adlanan ikinci əfsanədə göstərilir ki, dağlarda, meşələrdə qəddar ovçuların əlindən rahatlıq tapmayan buynuzlu Ana maral yenə də insanların arasında özünə sığınacaq tapır. Qışın qarlı-çovğunlu günlərinin birində Cəfər kişi səhər yuxudan oyananda görür ki, buxarı ocağının yanında böyrü balalı maral yatır.

Bunu mö'cüzə kimi qəbul edən qocalar deyirlər ki, ana maral bu ocağı müqəddəm bilib gəlib.

Cəfər kişi maralları aparıb Canqı meşəsinə ötürür. O biri səhər oyananda görür ki, yenə Ana maral balaları ilə ocağın önündə yatır.

Bu erizoddan xalqın çıxartdığı ilk nəticə bundan ibarət olur ki, həmin evdə əyri iş ola bilməz. Olsa marallar dönüb gedər, təkçə o ev deyil, bütün kənd bundan ziyan çəkər, «göydən bəla enər». Məgər bu, buynuzlu Ana marala totem kimi yanaşmağın izləri deyilmi?

Marallar sığındığı ocağa xeyir-bərəkət gətirirlər. Cəfər kişinin var-dövləti həddən artıq çoxalır. Eldə hər iş uğurla başa çatır. Sonra...

³⁴⁵ Йеня орада, сящ 262

Xalqın müqəddəs saydığı başqa bir məsələdən - iki gəncin bir-birinə olan sonsuz məhəbbətindən bəhs olunur və onların xoşbətliyinin marallarla əlaqələndirilir.

Ovçu Qaranın qarşısında istəklisinin atası çox ağır şərt qoyur: gərək Cəfər kişinin marallarını ovlansın, o marallal Nəzir kişinin həyətinə sağılmalıydı.

Doğrudur, ovçu Qara bunun pis niyyət olduğunu anlayır, deyir ki, buynuzlu Ana maralı çöl heyvanı hesab etmək düz deyil. Neçə ildir o, sürüsü ilə Cəfər kişinin qapısındadı.

Xalq əfsanə qəhrəmanını iki yol ayrıcında qoyur: ya haqqı tapdalanmalı, ya da Mərcandan əl çəkməlidir. O, tərəddüd etsə də, sevgi qalib gəlir. Lakin ulularımız yaxşı bilirlər ki, sevgi də tanrının ülviliyidir. Müqəddəs şeylərin tapdalanması ilə onun yaşadılması bir araya sığmır. Əfsanə dəhşətli faciə ilə tamamlanır. Elə bir fəlakət baş verir ki, insanlar da, marallar da özlərini saxlaya bilməyib ağlayırlar. Bəs bu cür dəhşətli finalın əsil səbəbi nədə idi? Birmə'nalı şəkildə bildirilir ki, südü tapdamaqla, tanrıya təpik atmaqla, adamların müqəddəs saydığı şeylərə pis niyyətlə əl uzatmaqla xoşbəxt olmaq mümkün deyil.

«Ovçu Qaranın sevgilisi Mərcanın ürəyinə xof düşmüşdür. Ona elə gəlirdi ki, bu gün nəsə bir bədbəxt hadisə olacaq. O, daha çox sevgilisi Qaradan qorxurdu. Qız Canqı dağından keçib, Qıyğar dağına gəldi. Bir qıy vurdu. Marallar bu səsdən hüksüb yastanaya topladı. Qız ana maralı görmədi. Marallara tərəf qaçdı. Baxdı ki, oğlan maralların buynuzuna kəmənd atıb, ana maralın boynuna keçib, o da hürküb özünü qayadan atıb, ovçu Qara da onunla birlikdə dağdan düşüb ölüblər Qız elə bir yanıqlı bayatı çəkdi ki, bütün el yerindən tərpendi.

A dağlar, uca dağlar,
Qar belin quca dağlar;
Ovçusu cavan ölmüş,
Maralı qoca dağlar.

Adamlar kimi maralların da gözləri yaşlı idi. El dağılanda marallar da birdəfəlik bu yerlərdən baş götürüb getdilər».³⁴⁶

³⁴⁶ Ыеня орада, сящ. 131

Göründüyü kimi, burada da xalq aşıqın ölümündən sonra sevgilini başqa varlığa çevirmir. Yalnız qayaya «Maral» adı verməklə kifayətlənir. Bir növ ən'ənədən kənara çıxaraq əfsanə stukturunu başqa şəkildə tamamlayır. Əslində bu, Ana marala əsas totem kimi baxılmasından – əsginancdan doğan xüsusiyyətdir.

«Hərşenin küllüyü», yaxud «Hərşenin ocağı» motivini maralla bağlı Azərbaycan əfsanələrinin zirvəsi və son akordu hesab etmək olar.

Qadın-ana böyük fədakarlıqla maralların müdafiəsinə qalxır. «Hərşenin maralları» əfsanəsində təbiətin korlanmasına – ətraf mühitin insafsızcasına yarırsız hala salınmasına xalqın e'tirazi əks olunur. İnsanın rastına nə çıxsa, gərək oldu-olmadı, öteri həvəsini öldürmək xətrinə, hamısını qırması, bulaqların, göllərin saf sularını murdarlanması, Qaraca çoban, Bamsı Beyrək, Koroğlu, Qaçaq Kərəm və Cavadoğluların at oynatdığı yerləri, neçə-neçə igidin qanı ilə yuyulan torpaqları maralsız, ceyransız, cüyürsüz, şirsiz, pələngsiz qoyanların dünyaya ancaq özlərinə məxsus əşya kimi baxmaları, yurdun sabahını düşünməməli, gələcək övladlarının udmağa təmiz hava tapmayacaqlarını düşünmədən meşələri qırıb-çatmaları tarix boyu Azərbaycan türkünə narahat edən mühüm məsələlərdən biri olmuşdur. Ulularımız bu mövzuda danışanda ən əski inam yerlərinə üz tutmuş, buyuzlu Ana maralı ön plana çəkərək onun ovlanmasından törəyən bəlalarla fəlakətə sürükləndiyimizi bildirmişlər.

Hərşə el anasıdır. Ərinin heyvanları ovlamasına dözmür, özünü qurban verməklə də olsa, bu işin qarşısını almağa çalışır. Xalq onun dili ilə təbiətə biganə olanları islahə çalışır: «Kişi, tufəngi tulla, bu günahsız maralları qanına qəltan eləyib uşaqlarıma ruzi gətirəndə elə bilirsən savab iş görürsən?» Ana güzəranlarının ağırlığını külfətlərinin çoxluxluğunda deyil, ovçuluqda – təbiətin insafsızcasına talanmasında görür. Ərinə bildirir ki, başqa peşənin qulpundan yapıssa dolanışları da düzələr: «Sən tufəngi yerə qoy, mən də işləyəcəyəm, sənə kömək eləyəcəyəm. Marallardan xof elə, onları günahsız qanlarına bələmə, acından ölmərik».

Hərşə hər cür əziyyətə qatlaşmağa hazırdır, tək təbiətin övladlarına əl qaldırılmasın O, ulu babalarının inam yerinin qanının tökülməsi ilə alınan tikələri balalarına haram sayır. Darağın iti dişləri əllərinin qanını axıdıb xına kimi boyasa da, onun-bunun Yununu yığıb əyirməklə əldə etdiyi qazancı isə tütyə bilir.

Əfsanədə mifik inancdan doğan fəlakətin yaxınlaşdığını göstərən maraqlı bir detallarla rastlaşırıq. Əhməd kişi körpə maral vurub gətirir. Hərşə görür ki, onun ağzında *süd qana qarışib*.

Südü qana qarışması şərin qələbəsi deməkdir. Ana insafsızlığın son həddə çatdığını duyur, artıq gec olsa da, ümidlərini üzmür, mübarizəsini daha kəskinliklə davam etdirir. Ərinin tufəngini götürüb ağlasığmaz yerdə gizlədir. Kişi səhər silahını tapmayanda özündən çıxır. Pis yolun yarısından qayıdıb arvadın istəyinə əməl etmək əvəzinə, ona acıq verir: «Üç-dörd gündən sonra özün yalvaracaqsan ki, Əhməd, al tufəngi, səhv eləmişəm, get maral öldür, acından ölüürük».

Ailənin bütün yükünü çiyinlərinə götürən Həşrənin əzabı-əziyyəti birə-beş artsa da, ərinin tufəngdən əl götürməsinə ürəkdən sevinir.

Bura qədər verilən hadisələr real gizcilərlə təqdim olunur və əfsanəlik əlamətləri fikirlər dəryasına batan el anasını yuxu aparması ilə süjetə daxil edilir.

Dastanlardakı butanı xatırladan yuxuda ona deyirlər: «Hərşə, uşaqların dərdini çəkmə, ac qalmazlar. Sabah alatoranda «Maral kalafasına gedərsən. Marallar süd gətirəcəklər. Onları sağarsan. Marallar heç vaxt səni darda qoymazlar».

Beləliklə, qadının fədakarlığını totem Ana maral mükafatlandırır.

Lakin «südü qana qarışdırırlar» məğlubiyyətləri ilə barışa bilmirlər. Əhməd kişi görür ki, arvadı nəinki ona yalvarmadı, əksinə, elə işlə məşğul oldu ki, «evdə qatıq-süd ayaq tutub yeriyir». Bu sərvətin hardan əldə edildiyini soruşanda Hərşə bildirir ki, «Sənin vurduğun marallar verir. Sən onların balasını öldürsən də, onlar sənin balanı darda qoymurlar».

El anası maralları da inandırmışdı ki, artıq dünyanı dəyişdirib, şeytani əliqanlı kişilərin ürəyindən qovub. Amma anlamamışdı ki, insan cırlayıb əlini qana bulaşdıranda, ləkəsini təmizləməyə, günahını yumağa asanlıqla qadir olmur. Nəticədə özünü də marallar kimi aldanmış görəndə el anası Hərşə dünyanın qara ahəngində marallarla birlikdə artıq varlığa çevrilir. Marallar da, el anası Həşrə də o yerləri əbədilik tərk edirlər.

«Əhməd kişi heç cürə arvadın sözüne inanmadı. Maral da insana süd verərmə? Onu güdməyə başladı. Gördü arvadı hər gün gecə yarıdan sonra yoxa çıxır, işıqlaşanda süd-qatıqla geri qayıdır. Ovçu axtarıb tufəngini də tapdı. Gecəni yatmadı. Hərşə geyinib yola

düşəndən sonra, kişi də qarabaqara onun arxasınca düşdü. Gəlib kalafaya çıxdılar. Əhməd xeyli aralıqda özünü rahatlayıb gözləndi. Hərşə ocaq qalayıb maralları çağırırdı. Xeyli ötdü, marallar gəlmədi. Uzaqlarda onların kölgələri vurnuxundu. Marallar qatilləri ovçu Əhmədin kalafanın kənarında pusquda ydurmağını hiss etmişdilər. Ona görə Hərşənin «çağırmağına» məhəl qoymadılar.

Yorulub əldən düşmüş Hərşəni ocağın kənarında yuxu tutdu. Paltarına nə vaxt od düşdüyünü bilmədi. Birdən ətrafı gur alov bürüdü. Dağ-daş işıqlandı. Marallar da göründü, çiyli tufəngli ovçu Əhməd də. Marallar da Hərşənin yandığını bildi, ovçu Əhməd də. Marallar da özünü ocağa yetirdi, ovçu Əhməd də. Amma gec idi. Hərşənin külü ocağın közünə qarışmışdı.

Hərşənin ocağı, «Hərşənin küllüyü» indi də durur. Hər il marallar bu ocağa ziyarətə gəlir, ağlayır, onun külündən yalayıb gedirlər. Bu hadisədən sonra Əhməd tufəngini atmadı, əlində daha möhkəm saxladı. Maralları qıran tufəng maralların keşikçisinə çevrildi. «Hərşənin marallarına toxunmaq olamaz» - dedi». ³⁴⁷

Bura qədər bəhs açdıqlarımız Azərbaycan türklərinin Ana marala həsr etdiyi əfsanələrin bir qisminin yaddaşlardan bir qədər həssaslıqla və bir qədər də sərbəstliklə kağızlara köçürülməsi idi.

İndi qayıdan Ç.Aytmatovun qırğız xalqının totemi kimi bütün dünyaya yaydığı «Ana maral əfsanəsi»nə. İlk baxışda adama elə gəlir ki, böyük sənətkar məhz Azərbaycanın bölgələrini qarış-qarış gəzib, nənə-babalarımızın dilindən eşitdiklərini (sizin nəzərinizə çatdırdıqlarım və hələ də yaddaşlarda, sinələrdə yaşayan) yaradıcılıq süzgəcindən keçirərək qələmə almışdır. Lakin bu belədirmi?..

Görün, “Buynuzlu Ana maral əfsanəsində nələr yoxdur? Qırğız xalqının mənşəyi, təşəkkülü, inkişaf mərhələlərində dünyagörüşünün izləri, adət-ənənələri, türkün mə’nəvi bütövlüyü, xeyirxahlığa qarşı xəyanət, haqqın tapdanmasından törəyən fəlakətlər, insan əlləri ilə təbiətin korlanmasından doğan bəlalər, şər və xeyir, uğur və uğursuzluq, həyat və ölüm – bütün bunlar bir xalqın tarixi yaddaşının məhsullarıdır ki, əfsanənin içərisində ustalıqla əridilmişdir. Bu, xalq dühasının zirvəsində dayanan əbəbi motivlərin başı müsibətlər çəkmiş ulu elin öz qüdrətli oğlunun qələmi ilə yazıya alınmasıdır. Bütün varlığı ilə obasına bağlanan

³⁴⁷ Йеня орада, сящ. 123-124

sənətkarın havasını udduğu torpağa, bəhrəsindən qidalandığı vətənə, isti qoynuna sığındığı anasına qaytardığı borcdur, süd haqqıdır.

Ç.Aytmatov qırğızların maralla bağlı təsəvvürlərini nə artırıb, nə nə də azaldıb. Böyüklüyü ondadır ki, öz ruhundan keçirsə də, xalqının mentalitetindən, adət-ənənələrinin çevrəsindən kənara çıxmayıb. Ağsaqqallardan eşitdiyi hər kəlməyə ana südünün saflığı qədər hörmətə yanaşır. Əgər o, qırğız folkloruna bizim toplayıcılar, alimlər kimi yanaşsaydı, Ç.Aytmatov yüksəkliyinə qalxa bilməzdi. Halbuki, yazıçıdır, əlavələr, düzəlişlər etməyə bəlkə də haqqı var. Lakin o, toxuyan deyil, yaradandır. Öz dühasını qatıb “Mankurt mifini və “Buynuzlu Ana maral əfsanəsini elə işləyirdi ki, qırqız xalqı görünməzdi. Rus onu özününkü sanardı, ingilis onda babalarını görürdü... Buna Ç.Aytmatovun qüdrəti çatardı. Amma o, ümumbəşəri Adəmi kənara qoyub, qırqızın buynuzlu Ana maralına abidə ucaltdı. Qırqız xalqı öz yaratdıqlarını Ç.Aytmatov zirvəsindən dünyanın başqa ölkələrinə göndərdi. Böyük yazıçı xalqı öz uralığına qaldırmağa cəsarət etmədi, əksinə, özü xalqının böyüklüyünə, ululuğuna sığındı, öz düşüncə tərzini orada nizamladı. İki böyüklük, iki yüksəklik bir nöqtədə birləşdi. Bu eyniləşmə əfsanələrin ruhunu, motivini, ənənədən gələn ən xırda detallarınadək qoruyub saxladı. Burada Ç.Aytmatova məxsus olan eldən aldıqlarını ancaq özünəxas üslubda təzədən xalqa çatdırması və sevdirə, hadisələri zərgər dəqiqliyi ilə müasirliklə əlaqələndirə bilməsidir.

Ç.Aytmatovun yeni mifik yaradıcılıq üslubunun mahiyyəti məhz bundan ibarətdir. Kaş bizdə də belə olaydı. Yoxsa qələm tutmağı öyrənən hər kəs insafsızcasına düşür xalqın yaratdıqların üstünə, başlayır düzəlişlə məşğul olmağa, öz arşını ilə ölçdüyü parçalardan qərribə don biçməyə. O donda gözəl qızlarımız tamam yarımçıpaq görünürlər. İgidlərimiz atın türkində tərsinə otururlar...

Ali məktəbdə Şərq xalqları ədəbiyyatını uğurla tədris edən alim E.Quliyev yaradıcılığına hörmət bəslədiyim prof. N.Cəfərova söykənərək Ç.Aytmatovun sənətkarlığı ilə bağlı olduqca orijinal fikir irəli sürür: Onun əsərlərində “reallıqla mifiklik paralelləşir, bəzən birincinin, bəzən də ikincinin müəllif məqsədinə xidmət

göstərmək baxımından aparıcı olduğu nəzərə çarpır, obrazlara daha çox “fenomenoloji şərh verir, “onlarda həyat əlaməti axtarır³⁴⁸

“Buynuzlu Ana maral əfsanəsində ümumtük kontekstində (xüsusilə qırğız və Azərbaycan) birləşən əlamətlər çoxdur. Bizim maral əfsanələri ilə sizi tanış etmişik. Bəs Ç.Aytmatovun onlarla əfsanəni sistemləşdirdiyi motivlərin mayasında nələr durur?

* *İlkinliyə, arxaik düşüncə tərzinə söykənmə.* Yazıçı hadisələri aparıb başlanğıca, mifik zamana calayır: “Bu əhvalat çox qədim zamanlarda baş verib. Uzaq-uzaq keçmişlərdə yer üzündə meşələr otlardan və bizim diyarda su qurudan çox olanda dərin, sərin sulu bir çayın sahilində qırğız tayfası yaşayırmış. O çayın adı Enesey imiş. O, buralardan çox-çox uzağa, Sibirə axıb gedir³⁴⁹.

Böyük sənətkar məşhur bir xalq mahnısında qoyulan dörd suala cavab axtarır: ən enli çay, ən əziz məkan, ən dərin dərd və ən böyük azadlıq varmı? Mifik təsəvvürə söykənən mahnının özündə bu sualların cavabı bir nöqtədə birləşir: enli çay, ən əziz məkan, ən dərin dərd, ən böyük azadlıq qırğızların ilk vətənləri yerləşən Enesay (Yenisey) çayıdır, yə‘ni vətəndir. Bizim inanclarda da (elə əfsanələrimizdə də) su kultunun (Arpaçay, Sara) izlərinə rast gəlirik. Deməli, *vətən həm böyüklük, həm ana qucağı kimi əzizlik, həm azadlıq, həm də dağlardan böyük dərd deməkdir:*

Səndən enli bir çay varmı, Enesey?
Səndən əziz məkan varmı, Enesey?
Səndən dərin bir dərd varmı, Enesey?
Səndən azad, söylə, varmı, Enesey?

Səndən enli bir çay yoxdur, Enesey,
Səndən əziz məkan yoxdur, Enesey,
Səndən ağır başqa dərd yox, Enesey,
Səndən azad azadlıq yox, Enesey...

(Görəsən, bu xalq nəğməsinin bir sözünü də dəyişmədən folklor üslubuna uyğun şəkildə əsərinin eyni səhifəsində iki dəfə verən Ç.Aytmatovdan “Apardı sellər Saranı mahnısını əfsanəyə daxil

³⁴⁸ Гулийев Е. Турк халгынын лайигли ювлaды. – «Дювран» гязети, 13 декабр 1998, № 167(214), сящ. 1 вя 4

³⁴⁹ Айтматов Ч. Эцн вар ясря брябяр. – Бакы, 1987, сящ. 379

edərkən başına oyunlar gətirdiyi üçün bizim “usta toplayıcı xəcalət çəkirmi?)

Xalq fəlsəfəsinin bundan böyük şərhinə rast gəlmək mümkün deyil. Və Ç.Aytmatov dühası bir nöqtədə – vətəndə, yurd yerində birləşən dörd ünsürün qırqız xalqının tarixi taleyində oynağı rolunu əfsanə motivlərinin prizmasında göstərə bilər. Əslində əfsanədə təsvir olunan zaman elə yazıçının yaşadığı keçmiş sovet imperiyası dövrü daxil olmaqla bizim yahağımız çağlardır:

“O zaman Enesayda cürbəcür xalqlar olub. Güzəranları çox ağır keçirmiş, çünki daim ədavət aparırmışlar. Qırğız tayfasını çox düşmənlər dövrəyə alıbmış. *Gah biri, gah o biri hücum edirmiş, gah da qırğızlar başqalarına basqın edir, mal-qarasını qovub aparır, olacaqlarını yandırır, adamlarını qırmışlar. Qabaqlarına gələnə öldürür, heç kəsə aman vermirlərmiş. Zəmanə belə olub. İnsanın insana heyfi gəlmir. İnsan insanı qırır. Bir vaxt gəlir ki, əkin əkməyə, mal saxlamağa, ov ovlamağa adam qalmır. Soyğunçuluqla dolanmaq daha asan olur – gəldi, öldürdü, qarət elədi. Ölümə ölümlə, qana qanla cavab vermək gərək idi. Qan su yerinə axıdılardı. Adamlar başlarını itirmişdilər. Düşmənləri barışdıran kimsə yoxudu. Ən ağıllı, ən fərasətli o kəs idi ki, düşməni qəflətən yaxaləsın, yad tayfanı son nəfərinədək qırsın, sürüləri, var-dövləti yığıb aparsın.*

Tayqada qəribə bir quş peyda olmuşdu. Gecələr sübhədək budaqdan-budağa qonub iniltili insan sədası ilə oxuyur, ağlayır, deyirdi: “Fəlakət olacaq! Böyük fəlakət olacaq! Elə də oldu, o dəhşətli gün gəlib çatdı».

Azərbaycan mifologiyasında da göyün yerdən ayrılmasına səbəb məhz insanın insandan heyf alması, bir-birilərinin ətini yeməsi qırması, əkin əkməyə, mal saxlamağa, ov ovlamağa adam tapılmaması, “soyğunçuluqla dolanmağın daha asan olması – şərin ürəklərdə yuva qurması göstərilir. Artıb-çoxalan bəndələrin ahına dözə bilməyən Göy ata Yer ananı əbədilik tərk edib gedir.

Ç.Aytmatov o çağların hadisələri ilə qiyamət gününün yaxınlaşdığını qəribə quşun bağırtısında ifadə edir. O quş Azərbaycan türklərinin təsəvvüründə Bəyquş (bayquş) adlanır və xarabalıqları özünə yurd yeri seçir.

* *Fəlakətlərin eyni səbəblə başlaması xəbərdarlığı* motivi mif strukturlarının əsas əlamətlərindən biridir. Mifik zamanda qırğızların kökünün kəsilməsi tayfa başçısının ölümü göstərilir.

İkinci doğuşdan sonra da – müasir çağlarda da fəlakətin bünövrəsi buquluların varlı şəxsinin ölümü ilə qoyulur. Lakin birincidə əsil el atasının yoxluğu və yadların ən ülvü adətləri tapdalaması, ikinci halda isə buquluların öz harınlığı səbəb olur.

“Həmin gün Enesay sahilindəki qırğız tayfası öz qocaman başçısını dəfn edirdi. İgid batır Külçə neçə illər el atası olmuşdu, çoxlu-çoxlu yürüslər etmiş, vuruşlarda qılınc oynatmışdı. Döyüşlərdən salamat çıxmışdı, lakin əcəl onu haqlamışdı. Tayfa iki gün hüzn keçirdi, üçüncü gün batırı torpağa tapşırması oldu. Qədim adətə görə, başçının cəsədini son mənzilə Enesayın sıldırımlı, sərt uçurumlu sahili ilə aparmalı idilər ki, *mərhumun ruhu ana çay Enesayla vidalaşsın.* (animizmin qalığı – R.Q.) Axı “ene – “ana, “say isə axın, çay deməkdir.

Uyğunluğa baxın, qırğız birinci doğuşunda su kultuna – Anaçayın ruhuna tapınmışdır. İnanc sisteminin bu mərhələsində bizdə də Arpaçay qızını və nəvəsi Saranı insanların arasına göndərir, sonra bəşər övladının şəərə meyliyini görüb onlardan üz döndərir.

“Buynuzlu Ana maral əfsanəsində başlanğıcda qırğızın hamisi Enesaydır – Anaçaydır. Sahillərində haqqın tapdanmasını görüb gücsüzlüyündən (artıq ona olan inam azadmışdı) bütün insanlardan inciyir. Qırğızın yeni doğuşu artıq Enesayın sahillərində deyil, Buynuzlu Ana maralın uzun yol qətt edərək müəyyənləşdirdiyi başqa məkanda İssık göldə – isti dənizdə başlanır. Torpaq da dəyişir, kult da – inanc sistemi də. Enesayın yerini Buynuzlu Ana maral tutur.

Qədim türk tayfalarının öz kökünə hörmətsizliyi bələlərin tufan kimi hər yeri tutmasına gətirib çıxardır. Belə ki, “Enesaylılar bir-biri ilə necə ədavət aparsalar da, el atasının dəfn günü qonşu qonşuyla dava eləməzdi. Amma həmin gün, düşmən qoşunu, sən demə, başı yasa qarışmış qırğızları o başdan xəlvətcə mühasirəyə alıblarmış və qəflətən istehkamlardan qalxıb, hər tərəfdən həmləyə keçdilər, heç kəs yəhərə atıla bilmədi, heç kəs silaha əl ata bilmədi. Bax, beləcə müqəddəs Anaçayı “murdarlayırlar, “yaralanıb yıxılanları yarganların qaşından çaya atırlar, Ana çayı öz övladlarının qanına boyayırlar. Müqəddəs sular da bu müsibətlərdən baş açmır, bir daha insanlara bel bağlamır.

* *Nəslin kökünün qondarma xətlə deyil, xalqın mentalitenə uyğun şəkildə əks etdirilməsi.* “İnsanı dünyaya gətirmək, böyüdüb ərşəyə çatdırmaq uzun çəkir, öldürmək isə bir anın işidir – deyən

Ç.Aytmatov qırğızlara qarşı törənən genosidin səbədini Enesay sahillərində yaşayan xalqların dünyagörüşündə görün. Qarşı-qarşıya duran soyların hamısı ilkin çağlarda Anaçaya sığınmışdı. Bəs inanc yerləri – kultları eyni olan tayfalar niyə bir-birinin qanına susayır? Ona görə ki, su kultuna tapınma artıq öz ömrünü başa vurmuşdu. Onun ritual və ayinləri böyük insan toplumlarının tələblərini ödəyə, suallarına cavab verə bilmirdi. Müxtəlif nəsilərə parçalanmış insanlar artıq Anaçayın «mö'cüzələri»nə inanmırdılar. Az qala hər nəslin öz tanrısı meydana gəlirdi. Ona görə Anaçayın adına çıxılan adətlər pozulur, onun «haqqı tapdanırdı». Və qırğızın kökünü kəsməyə çalışanlar onun qanını Enesayın sularına axıdanda su kultunun «öz övladları» xilas edə bilmədiyi tam aydınlaşdı. Enesay xəcalətli qaldı. Bu zaman qırğızı axırıncı adamınacan qılıncdan keçirən tayfanın qələbəsi, həm də Enesay kultunun məğlubiyyəti və ölümü idi.

Əfsanədə də məhz iki uşaq - su kultunun himayə etdiyi sahillərdən çox uzaqlarda – meşədə oynayan qızla oğlan sağ qalır. «Bozqurd» mifindəki qolları və qıçları doğranmış 10 yaşlı oğlan əvəzinə (orada da bir türk soyunun bu şikəst nüyəndəsindən başqa hamı qırılır) burada sağlam, «şuluq, nadinc» uşaqlar göstərilir. Onlar heç bacı-qardaş da deyildilər. Bütün dəhşətlərin baş verdiyini biləndən sonra dağlara sığınırlar. «Az getdilər, çox getdilər, üçüncü gün bir dağa çatıb dayandılar. Baxıb gördülər ki, aşağı tərəfdə geniş, yaşıl çəmənlikdə kef məclisidir. O qədər alaçıq qurulub ki, sayı-hesabı yox, o qədər tonqal qalanıb ki, sayı-hesabı yox, ətrafında o qədər adam toplaşıb ki, sayı-hesabı yox. Qızlar yelləncəkdə yellənir, mahnı oxuyurlar. Pəhləvanlar camaatı öyləndirmək üçün berkutlar kimi dövrə vurur, biri-birini yerə çırpır. Onlar öz zəfərini bayram edən həmin düşmənlərdir».

* *Çay kultunun gücsüzlüyünü dərk edib yeni inanc yeri – mə'nəvi sığınacaq yeri axtarışında olan qırğızlar yeni doğuşla Buynuzlu Ana marala sığınırlar.* Uşaqlar görürlər ki, Enesay qırğızlara yardım etmədi. Meydanı Çopur Topal Qarı kimi müdrik, hiyləgər və qəddar məxluqlara verdi. Bundan sonra qız, oğlan da ümidlərini hər şeydən üzüb talelərini qalib tayfanın ixtiyarına buraxdılar. Buranın da bir rəhimli anası tapıldı, uşaqlara at əti bozartması ötürdü. Xan eşidib biləndə ki, iki qırğız uşağı yaşamaq haqqı qazanıb, Çopur Topal Qarını çağırırdı.

“Haydı, onları apar tayqaya, elə et ki, bunların məhvi ilə qırğızın tayfası yer üzündən silinsin; kökü kəsilsin, adı əbədi olaraq unudulmuş olsun!

Bu epizod da “Bozqurd mifi ilə səsləşir. Orada da xan son türkün sağ qaldığını eşidən kimi qoşun göndərir ki, 10 yaşlı şikəst oğlanı öldürsünlər. Bu nöqtədə “Buynuzlu ana maral əfsanəsi tamam başqa istiqamətə yönəlir, onlar arasında artıq paralellər tapmaq çətinləşir. Çünki Bozqurla cinsi əlaqədə olan şikəst oğlan qılıncdan keçirilib meydandan çıxarılır. “Buynuzlu Ana maral əfsanəsində son qırğız cütü ölümün pəngələrindən qurtara bilir. U

Uşaqları dərin uçurumun üzərinə çıxardan Çopur Topal Qarı məğlub olunmuş Enesaydan tələb edir ki, son iki körpə zavallısını da qoynuna alsın:

“Ey böyük Enesay çayı! Əgər dağı sənə dərinliyinə atsan, o, daş kimi batar. Yüzlük şam ağacını atsan, qamqalaq kimi apararsan. Öz ağuşuna bu iki qum dənəsini – iki insan övladını qəbul et. Yer üzündə onlara yer yoxdur. Mənmi bunu sənə deyim, Enesay!.. Xalq müdrikiyə diqqət yetirin: Anaçay bir illik dağı o dəqiqə batırır, yüz yaşlı şamı isə ləpələrində oynadır. Müqayisə də sənətkarlıqla verilir: iki qum dənəsinə bu boyda yer kürrəsində yer tapılır.

Çopur Topal Qarı öz soyunun törətdiyi genasidə nöqtə qoymalı idi. Lakin minlərlə adamın başının bədənindən ayrılmasında iştirak edən qarı dözümlüynə, ağıl dəryası olmasına baxmayaraq, acizlik göstərir, bu işin ağırlığını çiyinlərinə götürməkdən ehtiyatlanır, ona görə də Enesaydan tanrılığını göstərməsini tələb edir.

Dünyanın hər üzünü görmüş bu qarının qənaətinə görə, insanları yaratmaqda tanrı səhvə yol vermişdi. Çünki, acgözdürlər, nə qədər var-dövlət əldə etsələr də, gözləri doymur, “ulduzlar dönüb adam olsaydılar, göy onlara darlıq edərdi. balıqlar dönüb adam olsaydılar, çaylar və dənizlər onlara bəs eləməzdi. Çopur Topal Qarı bilirdi ki, bu iki uşağın öldürülməsi ilə bir xalqın axırına çıxır. Lakin öz əli ilə olmasa da, bunun baş verməsinin tərəfdarıydı. İstəyirdi ki, “onlar körpə ikən, pak ürəklə, hələ pis əməllər, pis niyyətlərlə ləkələnmiş, uşaq vicdanı ilə insan əzablarından xəbər tutmamış, özləri də başqalarına zillət verməmiş mənfur dünyanı tərk etsinlər.

Ancaq bu dünyada hələ haqqın tam itmədiyinə inananlar da var idi. Onlar Buynuzlu Ana maralın döşlərindən süd əmmişdilər.

* *Totemizmin ən vacib şərtlərinin Ana maral xəttində göstərilməsi.* Bu fəlakətə tamamlamayıb nöqtə qoymağa Enesay da

hazır idi. Övladlarının qanına bələnəndən kor olmuşdu. Yaratdığı dünyanı soyğunçulara buraxdığına məhəl qoymamışdı. Quzğunlara, canavarlara qalan yerlərdə iki mə'sum körpənin yaşamasının nə mə'nası vardı?

Lakin haqqın boğazı nazilsə də, hələ üzülməmişdi. Qırğızın yeni hamisi – totem özünü meydana atır.

Buynuzlu Ana maral Çopur Topal Qarının müdrikliyinə sığınıb körpələrə aman diləyir.

Əfsanədə kult-insan qarşılaşması yeni dünyagörüşünün meydana gəlməsini şərtləndirir. Ana maralın insan nəslinin bəd əməllərindən xəbəri yox idi. O, öz dünyasında hər şeyin xeyir üzərində qurulmasına yardım göstərmişdi. İndi də yeni insan nəslinin törənməsinə çalışır. Çopur Topal Qarının “Sən yaxşı düşünüb-daşınmısanmı, ana maral? Onlar insan övladlarıdır, böyüyüb sənin maral balalarını öldürəcəklər –fikrinə cavab verir ki, “Mən onların anası olacağam, onlar isə mənim balam. Məgər onlar öz bacı və qardaşlarını öldürərlərmə?

Totemizmdə dünyada gözə görünən nə varsa hamısı bir qandan hesab edilir. Və totem Buynuzlu Ana maral da o qənaətdədir ki, ölümə məhkum iki körpəni ona versələr, buraları tərک edər, onları öz dünyasına aparar və orada hamı bir-birinə bacı-qardaşdır.

Ancaq müdrik Çopur Topal Qarı insanlardan gördüyünü görmüşdü. Doğrudur, o, qırğız genasidində əlləri qana batmadığına üçün sevinir, eləcə də gələcək fəlakətlər üçün məs'uliyəti də öz boynuna atır: “Götür, yetimləri öz uzaq diyarına apar. Amma onlar uzaq yolda məhv olsalar, rastlaşdığınız quldurlar onları öldürsə, əgər sənin insan övladların sənə nankorluq etsələr, onda günahı özündə gör. Bu, artıq yeni inanc sisteminin – totemizmin formalaşması demək idi. Burada onun mühüm əlamətinə – tabuya işarə də nəzərə çarpır. Deməli, qırğızlar ikinci doğuşlarını totemizmə borcludurlar. Ana maral totem – yaradıcı kimi qırqızlara yeni yurd yeri tapır.

* *Müasir elementlərlə cilalama.* Əfsanə elə bir janrdır ki, zaman aşırımlarını adladığıca asanlıqla həmin çağların xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılır. Epik ənə'ənədə nağıl və dastan bu işdə bir qədər mühavizəkardır. Yə'ni ən'ənəvi forma və məzmununu nisbətən qoruyub saxlayır. Əfsanədə danışılan hər bir hadisə, epizod gerçəklik kimi təqdim olunduğundan baş verdiyi yer – ünvan da dəqiq göstərilir. Ona görə də bir sıra elementlər müasirləşdirilir: silahlar, obrazların mifikliklə bağlılıq, münasibətlər

və s. Bə'zən ən arxaik motiv dövrün gerçəkliklərinə elə pərçimlənilir ki, doğruluğuna inam yaradır, əfsanəviliyinə heç bir şübhə oyatmır.

Ç. Aytmatovun qələmə aldığı “Buynuzlu Ana maral əfsanəsi də bu xüsusiyyətləri özündə tam əks etdirir. Final epizodlarında ox-yay, qılınc tüfənglə əvəzlənir. Eləcə də hadisələr elə yekunlaşır ki, Buynuzlu Ana maralın ilahiliyi adi bir şey bağışlayır, guya o, bu gündü insanların arasına düşmüş müqəddəs bir varlıqdır. Heç kəs tərəfindən anılmadığı, başa düşülmədiyi üçün küsüb, dünyanı tərک etməyə məcbur qalır. Əslində reallıqla mifiklik eyni nöqtədə birləşib həyəcan təbili çalır. Və qırğızların ilk doğuşunu fəlakətə gətirib çıxardan səbəb də eyni stuasiya ilə şərtlənir: düyündə dəfn mərasimi genasidin törənməsinə təkan verir, finalda da “var-dövlət toplayıb harınlaşan nəsil başçısının ölümü ilə müqədəslik itir. Böyük bir fəlakətin bünövrəsi qoyulur. Çünki insanlar elə cırlaşır ki, toyları yaslardan, yasları toylardan seçilmir.

Əfsanədə deyilir ki, “bu məşhur yas mərasimi neçə gün bayram təntənəsi kimi qeyd edildi. Dövlətinin lovğa oğulları çox istəyirdilər ki, başqalarını kölgədə buraxsınlar, yer üzündə hamını keçsinlər, şöhrətləri bütün dünyaya yayılsın. Onlar belə fikrə düşdülər ki, ağalarının məqbərəsi üstündə *maral buynuzu düzəltsinlər*. Qoy hamı bilsin ki, bu türbə Buynuzlu ana maral nəslindən olan şanlı-şöhrətli əcdadlarına məxsusdur. Qırqız

xalqının müdrikliyini nümayiş etdirən yazıçı bir atalar sözü ilə insanların başına gələn bəlalərin kökünü göstərir: “Var-dövlət xudpəsəndlik yaradır, xudpəsəndlik isə səfehlik.

Əslində isə xudpəsəndlikdən yaranan səfehlik dünyamızı axirətə doğru sürükləyir.

“Hər şey də bundan başladı... Buynuzlu ana maralın xələflərinə böyük bədbəxtlik üz verdi. Demək olar ki, hər kəs meşəyə ağ maral ovuna çıxmağa başladı. hər bir buqulu öz əcdadının qəbri üstündə maral buynuzu qoymağı özünə borc bildi. İndi bu iş ölülərin xatirəsini yad etmək üçün nəcib, xeyirxah dəb kimi qəbul olunmuşdu. Buynuz tapa bilməyənləri dəyanətsiz adam hesab edirdilər. Maral buynuzunu alıb-satmağa başladılar, ondan ehtiyat yığmağa başladılar. Buynuzlu ana maral nəslindən adamlar peyda oldu ki, maral buynuzu alıb-satmağı özünə sənət seçdi».³⁵⁰

³⁵⁰ Айтматов. Эюстярилян ясяри, сящ. 388

Əfsanın son akkordundan çıxan nəticə bundan ibarətdir ki, ucubucağı bitib-tükənməz dünyamızda - «*pul olan yerdə yaxşı sözə, gözəlliyə yer tapmaq*» çətidir. Ona görə ki, «anasının əmcəyini kəsənlər» pullarına arxalanıb müqədəsliyi bu qoca dünyadan qovub çıxartmışdılar. Pulla qudurub çanağını tanımayanlar «ov itlərini sürü ilə meşəyə salırırdılar ki, maralları qovub bərəyə çıxarsınlar, birini də keçirmədən vursunlar». Haqqın danılması o dərəcəyə çatmışdı ki, «maralları sürü-sürü, dəstə-dəstə qırırdılar. Mərc gəlirdilər ki, görək kimin gətirdiyi buynuzun budaqları çox olar».

Bir zamanlar müdrik Çopur Topal Qarını iki cocuğun qarşısında acizləşdirən, qorxudan, təşvişə salan məhz bəşər ovladının bu əməlləri idi. Çünki soydaşlarının müqəddəs Enesayı murdarlamaları, qanla onun gözlərini kor edib ancaq özlərinin «quluna» çevirmələri bu aqıl insanı da «çopurlaşdırmış», «topallaşdırmışdı». Yaxşı bilirdi ki, bir gün gələcək, Buynuzlu ana maralın döşlərindən süd əmib yaşamaq haqqı qazanan insanlar da öz «maral» qardaş-bacılarının qanına susayacaqlar, təbiəti viran qoyduqları kimi, öz içərilərini də boşaldacaqlar.

Buynuzlu ana maral bu həqiqəti çox gec anladı. Nə biləydi, o çağlarda pul görməmişdi, qızıl su qiymətindəydi, ürəkləri istəyəni tapırdılar, təbiətin nəməti hamıya bəs edirdi. İnsanlara başlarını soxmağa bir alaçıq bəs idi. Amma indi...

İndi saraylar tikdirmişdilər. Biri o birindən yaxşı görünməyə can atırdı. Ona yuva quranın qollarını kəsirdi ki, birdən başqasına ondan da yaxşısını düzəldər. Bir ana maral nə olan şey idi ki, südünə güvənib var-dövlət üstündə yatan «ilan»lara yol göstərirdi. Olsa-olsa o ana maralın gözə görünən buynuzları qalmışdı, onun da yeri qəbirlərinin üstü ola bilirdi.

Elə bir zaman gəlmişdi ki, Buynuzlu ana maralın qanunları öz kəsərini tamam itirmişdi. Başqa bir qüvvə ortaya çıxıb insanların aqlını özünə qaytarmalı idi. Hələ ki, meydan yenə də müdrik və daşqəlblə Çopur Topal qarılının əlinə keçmişdi. Buynuzlu ana maral bunları gördü, çox gec gördü və «insanlardan incidi, bərk incidi onlardan. Deyirlər ki, elə ki, marallar güllənin, ov itlərinin ucbatından yaşamağa yer tapmadılar, barmaqla sayıla biləcək qədər azaldılar, Buynuzlu ana maral ən uca dağ başına qalxıb İssık göllə vidalaşdı və son övladlarını toplayıb, böyük aşırımını keçdi, onları başqa bir diyara, başqa dağlara apardı...

Özü də Buynuzlu ana maral gedəndə deyib ki, bir daha bu yerlərə dönməyəcək...»

Lakin bu qoca dünyanın başqa dağlarında da eyni halla qarşılaşmayacaqdımı ana maral? Məgər Qafqazda yaşayan Azərbaycan türklərinin içərisində öz inanclarını tapdalayanlar az idimi? Nə qədər ki, hər şey pulla ölçülür, dünyanın insan ayağı dəyən heç bir yerində Müqəddəsliyə – Buynuzlu ana marallara yer tapılmayacaqdı.

Ç.Aytmatov folklora üz tutmaqla bütün türk xalqlarını silkələyib oyatmağa çalışır, onları birliyə, haqqı tapdamamağa, ana südünün halallığını qazanmağa çağırır. O, öz xalqının – qırğızların faciəsi timsalında göstərir ki, içərisi boş adamların əlində ən müdrik qarılar da, qocalar da şikəst hala düşə bilər. Bununla Ç.Aytmatov böyük yazıçı olmaqla yanaşı, uzaqgörənliyini də (vicdanları pulla satın almağa qadir varlı, harın ataların qəbir daşını maral buynuzu ilə əvəzləməyi dəb salanları təsvir etməklə) nümayiş etdirmirmi?

(Müqəddəs ana maralları öldürüb qoşa buynuzlarını atalarının başdaşı yerinə qara torpağın bağına sancan buquluların yoluyla getdiyi üçün dövlət başçısı, müdrik, bilici, akademik A.Akayev cənabları Ermənistanda qonaq olanda türkün – öz ulu babasının adını şər atəşinə tutub bütün dünyada bədnam edən qondarma «Erməni genosidi»ni «təsdiq»ləmədimi? Ulu türkün haqqını tapdalayan abidənin üstünə buqulular adından əklil qoymadımı? Bəlkə də müdrik Çopur Topal Qarı Buynuzlu ana marala bunun xəbərdarlığını edirmiş.)

Və Azərbaycan türklərinin «Qaşqa Sərdar» əfsanəsini dinləyəndə görürsən ki, böyük yazıçı qırğız mif və əfsanələrinə söykənərək qaldırdığı məsələlərdə nə dərəcədə haqlıdır.

Ulularımız söyləyirlər ki, zalım bir hökmdarın qorxusundan Başkeçid kəndinin adamları evlərini tərk edib dağlara qaçır, çox çətinliklə sığınacaq tapıb gizlənilir. Lakin bələkdə olan körpə bir uşaq elə hey ağlayır, kirmək bilmir ki, bilmir. Qorxurlar ki, uşağın səsini eşidib onları tapalar. Bir kəndin adamlarını xilas etmək üçün çarəsiz qalib, körpəni «Tozlu dərə» deyilən yerə atırlar.

Əslində orada gizlədirlər ki, sağ qalsalar gəlib götürərlər. Çünki dərəyə atılan uşaq daşlara çırpılıb məhv olardı, halbuki o, sonra görürük ki, o, sağ-salamat qurtarır. Eləcə də bir quru candan ötrü «uşağı atmaq» – tullamaq türkün ruhuna, adət-ənənələri ilə bir araya sığmır. Ulularımız Çopur Topal Qarı qədər də insafli

olmadırlarmı? Əminik ki, «ağlayan uşağı «Tozlu dərə» deyilən yerə atırlar» cümləsi əfsanəyə toplayıcının diqqətsizliyi üzündən düşmüşüdü.

...Bir neçə gün keçir, dava sovuşur, ara sakitləşir. Gülyanaq ana can yanğısı ilə uşağı atılan (əslində qoyulan) yerə gəlir (*Ziddiyyət burda da özünü biruzə verir, dərəyə atılan uşağın sağ qalması ümidi ilə ananın axtarışa başlaması nə dərəcədə ağlabatandır?*). Övladının nə dirisini, nə də ölüsünü tapa bilir. Yəqin edir ki, körpəni qurd-quş aparıb. Kor-peşman geri dönür.

Aradan bir neçə il keçir. Başkeçidli bir ovçu çöldə görür ki, bir sürü maralın içərisində bir oğlan uşağı var. Uşaq ovçunu görəcək marallara qoşulub qaçır. Kişi nə qədər qovursa, uşağı tuta bilmir.

Axşam kəndə gəlir, əhvalatı bir mö'cüzə kimi hamıya danışır. Xəbər Gülyanaq arvada da çatır. O, ovçunun yanına gəlir, yalvarıb deyir:

-O uşağı harda gördün? O mənim oğlum Sərdardır. O kimdən qaçsa da, məndən qaçmaz.

Adamlar ora yollanırlar, həmin dağın yanında gizləniirlər. Ovçu maralların ovlağını Gülyanağa nişan verir. Ana bir qaya üstünə çıxıb: «Sərdar!»-deyə çağırır, yanıqlı fəryadı ilə dağlara, dərələrə şivən salır. Bu səs maralları qənşərə çıxarır. Gülyanaq maral sürüsünün içindən oğlunu görür, ürəyi qəşş edib yerə yığılır. Gözünü açanda görür ki, marallar onu dövrəyə alıb, Sərdar isə anasının saçını sığallayır.

Sərdar ananın özünə gəldiyini gördükdə qaçmaq istəyir. Gülyanaq cəld onun boynuna sarılır. Elə bu vaxt pusquda duran adamlar köməyə çatırlar, Sərdarı güc bəla ilə kəndə gətirirlər. *Ana maral hücumu keçərək tez-tez özünü adamların arasına vurur, Sərdar da ona tərəf can atır...*

Sən demə, ana maral uşağı öz südü ilə böyüdübmüş». ³⁵¹

Qırğızların «Buynuzlu Ana maral əfsanəsi» ilə Ç.Aytmatov «türkün Boz qurddan törəməsi» haqqındakı qondarma mifin üstündən qalın bir xətt çəkir, Azərbaycan epik ən'ənəsində özünə geniş yer alan Ana maralla bağlı çoxsaylı motivlərlə və arxeoloji qazıntılarla aşkarlanan maral fəvqurları ilə tarixiliyini, təsdiqini tapır.

Beləliklə, türk mifoloji sistemlərinin totemizm mərhələsində başqa varlıqlarla müqayisədə Buynuzlu Ana maralın üstünlüyü

³⁵¹ Йеня орада, сящ. 261

inkaredilməzdir, faktdır. Və Azərbaycan xalq əfsanələrinin əsas obrazlarından biri kimi onun əxlaqımızda, davranışlarımızda, bir-birimizə münasibətlərimizdə oynadığı rolu şübhə altına alıb yerini başqa heyvana (qurda, inəyə, öküzə, ilana, itə və b.) vermək yad təsirləri müdafiə etmək deməkdir.

Rituallarımızda, xalq oyun və tamaşalarında keçinin əsas kult (inanışın başlanğıc mərhələsində, həyatın çıxış nöqtəsində – animizm və antropomorfizmdə), arxaik epik ənənənin bünövrəsi qoyulanda isə Buynuzlu ana maralın (durğunluqdan qurtarıb inkişafa doğru ilk addımlar atılarda - totemizmdə) baş totem kimi qəbul edilməsi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri vasitəsi ilə zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Lakin Azərbaycan türklərinin inkişaf mərhələlərində digər mühüm dayanacaqlar da olmuşdur: biz yuxarıdakı fikirlərlə *atəşpərəstliyin, şamanizmin və son duruşda islamın rolunu*, əhəmiyyətini kölgə altına almaq, yaxud inkar etmək fikrindən uzağıq. Əlbəttə, kökümüzə doğru uzanan yolun beləcə kompleks şəkildə öyrənilməsi bir insan ömrü ilə mümkün deyil. Eləcə də gərək bu yolu gərək bütün ictimai elmlər, xüsusilə tarix, arxeologiya, fəlsəfə, etnoqrafiya, mifologiya, filologiya və b. eyni xətlə, eyni istiqamət və cığırla qətt etsin. Son qənaətimiz budur ki, xalqın dünyagörüşünün inkişaf mərhələlərindən danışanda “türkçülük-“oğuzçuluq mərhələsi kimi terminlərin işlədilməsi yanlış və ziyanlıdır. Çünki totemizm, şamanizm, atəşpərəstlik və islam mərhələləri sırasına türkçülüğü, oğuzçuluğu daxil edəndə əsas iki cəhətdən elmlilik prinsipi pozulur:

Birincisi, türkçülük, yaxud oğuz ənənəsi nə dindir, nə də dünyagörüşü, bu, xalqın milli etnik tərkibini müəyyənləşdirən, mənliyini şərtləndirən mühüm amildir. Onun çıxışını hansına tarixi mərhələdən başlamaq o deməkdir ki, türk aid olduğu ərazilərə həmin görüş sistemləri ilə gəlmişdir, kökü burada deyil, özge yerlərdədir.

İkincisi, Azərbaycan türklərinin tarixi köklərindən bəhs açırsaq, onu xüsusi mərhələdə təqdim etməyə ehtiyac varmı? Nə erməninin, nə rusun, nə almanın, nə də ingilisin tarixi köklərindən danışan o ölkələrin alimləri “erməni mərhələsi, yaxud “rus, alman, ingilis mərhələsi deyə bölgü aparılmır. Elə ki, hansısa türk xalqının mənşəyindən danışsalar, ən uzağı eramızın XII əsərində bir mərhələ «kəşf edirlər»: «Hun-oğuz-səlcuq-türk-osmanlı mərhələsi». Xalqın əvvəlki tarixi isə dumanlı qalır. Keçmiş SSRİ-də çıxan məşhur

ensiklopediyalarda, tarix kitablarında hətta qazaxların qırğızların, özbəklərin və türkmənlərin formalaşma tarixinə gələndə, onlar tamam «xamlanırlar» – guya XVI və XVII yüzilliklərdə aid olduqları torpaqlara ya «göydən düşürlər», ya da «yerdən çıxırlar». Bizcə, başqa millət Azərbaycan türkünün, yaxud qırğızın, özbəyin tarixini yazmamalıdır və yaza da bilməz. Azərbaycan türkünün tarixini biz özümüz yazmalı idik.

(Barı bu gün özümüzdə cəsarət tapıb folklor epik ən'ənəsi vasitəsi ilə müəyyənləşən yolları, cığırları tikanlardan, ot-ələfdən təmizləyək!..)

ƏFSANƏ-LƏTİFƏ BAĞLILIĞI. Epik ən'ənədə janrlarası əlaqədən danışanda mif-lətifə, nağıl-lətifə və əfsanə-lətifə bağlılığına toxunmamaq mümkün deyil. Lakin məzmun və mündəricə, stil e'tibarı ilə epik ən'ənənin bütün formalarından əsaslı şəkildə fərqlənən lətifələr barədə geniş söhbəti başqa vaxta saxlayırıq. Bir faktı isə nəzərə çatdırmaq istəyirik: Azərbaycan folklorunda janrlarası əlaqənin elə özəlliklərinə rast gəlirik ki, başqa xalqların şifahi xalq ədəbiyyatı ilə müqayisədə orijinal görünür. Eləcə də xalq bə'zən ədəbi görüşlərini də xüsusi yolla ifadə etməyə imkan tapır. Məsələn, qeyd etmişdik ki, alimlərimiz əjdaha və divlərdən bəhs edəndə çoxbaşlılığın hansına aid olması ilə bağlı düzgün olmayan qənaətlər irəli sürmüşlər. Bu dolaşılıq folkloru sinəsində yaşadan nağılcılarda da anlaşılmazlıq yaratmışdır. Bu münasibətlə xalq təəccübünü gizlətməyərək olduqca qərribə əfsanə-lətifə yaratmışdır

Maraqlı forma seçən ulularımız mif, nağıl, əfsanə semantikasından bəhrələnərək məşhur lətifə qəhrəmanlarını Molla Nəsrəddini, Hacı dayını fəvqəltəbii qüvvələrlə qarşılaşdırmış, komik səhnələr yaratmış, bununla həm miflərdəki primitiv düşüncə tərzinə gülmüş, həm də qondarma süzətləri xalqın adına yapışdırıb «folkloru zənginləşdirən» lətifə atəşinə tutmuşlar.

Belə söyləyirlər ki, Hacı dayının lap cavan vaxtlarıymış. Bir dağ kəndinə qonaq gedir. Görür ki, düşdüüyü evin sakinləri yasa batıblar. Həmişə onu görəndə eynləri açılan adamların elə bil deryada gəmiləri batmışdı.

Hacı soruşur ki, xeyir ola, hayındı dünyanın axırındı?

Ev sahibi deyir:

-İstilər düşəndən camaatın qara günləri başlayıb, ay Hacı. Bir üçbaşlı dev oturub Kiş çayının mənbəyində. Su üzünə həsrət qalırıq.

Daa nəfəsimiz kəsilməsin deyən ona ayda bir qız veririk. O qızı yeyəndə təpə boyda arxasını bir az tərpedir, aradan keçən su bizə tərəf gəlir, ayın axırınacan ehtiyatımızı götürürük. Yığılıb püşk atmışdıq. Hər ay bir ailədən qız qurban veririk. İndi növbə çatıb bizim aman-zaman balamıza. Sabah aparıb onu diri-gözlü devin ağzına atmalıyıq.

Hacı təcəüblənib deyir:

-Allah sizə insaf versin, a kişi, hayındı öydə qurbannıx qoyun-zad bəsləmirsiniz ki! Gül kimi qıza heyfiniz gəlmir? Bu yaşa çatdırıb bir mənim kimi halal süd əmmişin evinə köçürmək əvəzinə, öz əlinizlə aparıb devə niyə verirsiniz?

-Bəs onda nağarax, o boyda devlə vuruşax deyirsən?

-Siz durun, bir yaxşı piti hazırlayın, kəmərimi yaxşı-yaxşı bərkidim. Sabah ağır günüm olacaq, o devin işini özüm həll edəm gərəkdir.

Səhər Hacı kişi ilə dağa qalxır, gethaget çayın mənbəyini axtarırlar. Neçə qaya adlayırlar. Axır Hacı'nın kələyi kəsilir. Onların qarşısına elə hündür və qarqara təpə çıxır ki, Hacı hövsələsni basa bilməyib deyir:

-A kişi, sən məni bu dağlara, daşlara nə çox dırmaşdırırsan? O qara tərəni də o üzə adlasam, devlə hesablaşmağa heyim qalmayacaq.

Kişi deyir:

-Elə o qara təpə devin özüdü də. «Mənəm-mənəm» deyib sinənə çox döyürdün. Get, hünərini göstər.

Hacı bir aşağıdan yuxarı devə baxır, bir özünə baxır, ağı nə kəsdiyinin biruzə vermir. Görür ki, dev azacıq tərpenəndə hələ yeli ağacları kökündən qopardır. Amma iş işdən keçmişdi. O boyda gövdəni əldən buraxmaq da insafdan deyildi. Kişiyə deyir:

-hayındı o devdisə, mən də Hacıyam. Sən düş aşağı, kəndə xəbər elə. O dev dev olub məni yesə, bir az qürçuxar, bir aylıx suyunuz olar. Amma Allah qoluma qüvvət versə, o devin tərələrini dağıdacağam. Onda camaata de, qorunsun. Sel gələcək...

Kişi qorxusundan özünü yuxarıdan aşağıya diyirlədir. Kənd əhlinə hal-qəziyyəni danışır. Deyirlər, Hacı hara, dev hara. O yə'qin səninlə zarafatlaşıb. Sel təhlükəsi ola bilməz.

Budu ha, bir də görürlər yuxarıda bir gurultu, nərilti qopdu, biri həngamə baş verdi ki, gəl görəsən, yer-göy titrəyir. Elə bil iki dağ aralanıb, sonra təzədən kəllə-kəlləyə dəyirlər. Elə ki, bir də geri

qanrılırlar, sinələri ilə qoruduqları suyun qabağından çəkilib ağzı aşağı buraxırlar.

Adamlar ancaq canlarını götürüb selin qabağından qaça bilir.

Sel kəndin bütün evlərini yuyub aparır. Bir də görürlər ki, div də suyun üzündə aşağı diyirlənir. Hacı da minib belinə, onun hər kəlləsinə bir yumruq ilişdirir. Gəlib adamların yanından keçəndə camaatın qulağına Hacıның səsi dəyir.

O, bağıra-bağıra devə deyir:

-Ə, köpək oğlu, bu üç başı gəzdirməklə neçə vaxtı camaatın abır-həyasını tökmüsən, kənddə-kəsəkdə day nişanı qız qoymamısan, belə arxalısansa, bəs sənin iki dalın hanı? Bir saatdı vurnuxuram, ancaq üç başını, bir də bir arxanı tapa bilmişəm. Hayındı o iki arxanın da yerini nişan verməyincə, təpələrini beləcə dağıdacam.

Ha bu sözü demişdi ki, sel onları bir göz qırpımda aparıb Trud düzündəki dərələrin birinə tulladı.

Deyirlər, dev sonralar özü də allahın bu işinə təəccüb qalır. O, üç boynunu döndərib arxasına baxır, elə hey fikirləşir ki, gərəsən, iki dalını harada itirib? Ona görə də xəcalətindən dərədən çıxmır. Bir daha suyun qabağını kəsib-eləmir.

(Əfsanə-lətifəni Nəsim Mirsalehin dilindən yazıya almışıq).

Şəkililər əfsanə semantikasından istifadə edərək xalqın adət-ənənələrinə kor baxanlara, bir başlı devə üç başlı edənlərə, üç başın işini görüb arxasını yerləşdirməyə kürsü tapmayanlara tutub demək istəyir ki, bir gün camaatın arasından bir Hacı dayı kimisi çıxıb bir bədəndə üç baş gəzdirənlərdən iki arxanın haqq-hesabını soruşacaq.

PREDANIYA NƏDİR?

«Predaniya»³⁵² termini Azərbaycan folklorunda rəvayətlə üst-üstə düşür Doğrudur, bizdə əfsanə ilə rəvayətin sərhədləri müəyyənləşib bir-birindən ayrılmadığı kimi, rus folklorşünaslığında da leqenda ilə predaniyanı eyni prizmadan keçirib birinin

³⁵² Предания йунан сюэц «*пагабогис*» дян эютцрцлмшш терминдир, мянасы «ютцрмя», «юйратмя» демякдир. «Традиси́я» (билиий шифащи шякилдя бир нясилдян башгасына ютцрмяк ян'яняси) термининя уйьундур. Лакин икинъи термин латын сюэц «*традицио*» дан тюряйиб даша чох елмля, мяишятля вя динля баьланырса, «преданийя» йалныз бир мягсядяля ишлядилир. Рус фольклорунда дини вя тарихи рявайятляря верилян аддыр.

üstünlüyünü göstərməklə işığını digərinin üstünə salırlar. Tədqiqatçıların bir qismi isə (V.P.Anikin, Q.A.Levinton) predaniyaları sırf dini məzmunlu kiçik hekayələrlə məhdudlaşdırır və onlara demonvarı obrazların dini miflərdən keçdiyini söyləyirlər. Janrın əsas əlaməti kimi vurğuladıqları motivlərin gerçəklə, reallıqla əlaqəsinə gəlincə, xristianlıq ən'ənəsindən gələn bütün elementlərin (İsus Xristosun doğulub çarmıxa çəkilməsindən tutmuş apostolların fəaliyyətinədək) tarixlə əlaqəsi olduğunu əsaslandırmağa çalışırlar. Lakin nə qədər fakt axtarışında olsalar da, şərin təmsilçiləri kimi çıxış edən vampirlər və b. obrazlar mifiklikdən yaxa qurtara bilmir. Predaniyaların əksəriyyəti o dərəcədə leqendalara oxşayır ki, onları bir-birindən ayırmaq çətinləşir. Cənnət və cəhənnəm haqqındakı təsəvvürlərin həm leqenda, həm də predaniya motivlərində geniş əks etdirilməsi bu dolaşılıqlı bir az da artırır.

Azərbaycan folklorunda isə tamam başqa mənzərənin şahidi oluruq. Rəvayətlər məzmununa görə əfsanələrdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Dini məzmunlular da tarixi faktlara söykəndiyi üçün (islam dininin yaradıcısı yeganə peyğənbərdir ki, real tarixi şəxsiyyət olması faktlarla sübuta yetirilmişdir) mifiklikdən uzaqdır. Özündə qeyri-adi motivlərə yer verənlər isə əfsanə janrının əlamətləri özündə yaşadır, rəvayət deyil.

Eləcə də predaniyaların tarixi şəxsiyyət, hadisə və abidələrlə bağlayanlar da (N.İ.Krasov) son nəticədə leqendaların çərçivəsindən kənara çıxmırlar. Q.A.Levinton predaniyaları «tarixi» janr hesab etsə də, mif elementlərinin açıq-aşkar iştirakını kölgə altına sala bilmir. Əlacsız qalıb bu qənaətə gəlir ki, arxaik mifik sxemlər predaniyaları hakim din sistemlərinin tə'siri altına almır, sadəcə olaraq tarixi yaşatmağa xidmət edir, «o dövrlərdən söhbət gedir ki, tarixi abidələri yaşatmağın yeganə üsulu predaniyalardır»³⁵³ Yə'ni yazı meydana gəlməmişdən qabaq predaniyalar xalqın tarixini yaşatmağa xidmət etmişdir. Bizcə, həmin çağlarda epik ən'ənənin bütün arxaik formaları bu funksiyanı yerinə yetirirdi.

Beləliklə, *rəvayətlərdə tarixdə baş vermiş gerçək hadisələr özünə yer tapır*, əfsanə, nağıllardan fərqli olaraq məkan və zaman mifiklikdən çıxarılır, hamının tanıdığı yaşayış məntəqələrində, qalalarda, şəhərlərdə baş verir, bə'zən hadisənin başladığı vaxt gerçəkliklə tam üst-üstə düşür. Lakin rəvayətlərdə ancaq keçmişdə

³⁵³ Мифы народов мира, том II, с. 333

baş vermiş hadisələrdən bəhs açılır. Bir növ elin ağsaqqalları dünəninə müraciət edib retrospektiv şəkildə (latınca *retrospicare* – arxaya baxmaq) tarixi fakt haqqında mə'lumat verir.

Retrospektivlik rəvayət janrını müəyyənləşdirən ən mühüm əlamətdir: xalq yaşadığı dövrün baxış bucağından keçmişin hadisəsinə nəzər salır və nəticə çıxarır. Eləcə də bir vaxt olmuşların səbəbi danışılan dövrün prizmasından keçirilib, şərh edilir.

Azərbaycan xalq rəvayətləri kifayət qədər toplanıb nəşr edilməsə də, əldə olan nümunələr əsasında (əsasən əfsanə toplularının içərisində verilmiş) qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər haqqında rəvayətlər.
2. Abidələrlə bağlı rəvayətlər.
3. Dini rəvayətlər.

Birinci və ikinci qruplara aid nümunələrin xüsusiyyətlərini əfsalərin başqa janrlarla bağlılığından bəhs açanda göstərmişik. Təkrara yol vermək istəmədiyimizdən bir neçə xarakterik nümunənin təhlili ilə fikrimizi yekunlaşdırıq.

Azərbaycan xalqı dünyada yaşadığı böyük tarixi dövr ərzində həyatında baş verən ən mühüm hadisələrə rəvayətlər vasitəsi ilə münasibət bildirmişdir. Bu günümüzdən uzaq keçmişə boylananda onların sayını ancaq göydəki ulduzlarla müqayisəyə gətirmək mümkündür. Lakin yaddaşlardan yaddaşlara keçərkən unudulanları, başqa donu düşənləri də az deyil. Tarix qədim yurd yerlərinin bə'zilərini sıradan çıxartdığı, torpağın altında gizlətdiyi kimi, nənə-babalarımız da tarixin dərslərindən ibrət ala-ala hafizələrində saxladıkları yüzlərlə rəvayəti bu günkü nəsillərə çatdırma bilməmişlər.

Lakin soy kökümüzlə bağlı elə məsələlər var ki, onları zaman-zaman eşidənlər hava, su sanıblar, səxavətlə başqalarına da ötürüblər, həmişə yaddaşlarda qalmasını istəyiblər. Arxaik dövrdə formalaşan belə rəvayət motivlərindən birində uzuxlarla (oğuzlarla) əlaqədar tarixi hadisələr mif-ritual sintezinin qazanında qaynadılıraq yaddaşlarda yaşadılıb.

Rəvayətdə deyilir ki, keçmişdə uzuxlar olublar. Çox hündür imişlər. Hər biri çinar boyda. Özü də çox yaşamışlar, yüz il, iki yüz il, üç yüz il...

Ulu babalarımızın bu torpaqda ilkinliyi haqqında bundan dəqiq mə'lumat ola bilməz. Oğuz türklərinin Qafqaza XII yüzillikdə gəldiyini və «Dədə Qorqud»u özləriilə gətirib burada

pasportlaşdırdıqlarını deyənlər tarixin dərin qatlarından «uzuxlar»ın izlərini axtarıb tapsaydılar, daha faydalı olardı.

«Günlərin bir günündə uzuxlardan biri meşəyə gedir. Orada gözüne qərribə bir şey dəyir. Bapbalaca. Ovcuna alıb evə gətirir. Bütün uzuxlar onun başına toplaşır bu qərribə şeyə maraqla tamaşa etməyə başlayırlar. Onların ağsaqqalı qabağa gəlib deyir:

--Bu əcaib şey deyil. İnsandır. Vaxt gələcək ki, yer üzünü götürəcək, bizi əvəz edəcəklər».³⁵⁴

Bu elə bir dövr idi ki, hər şeyi güc həll edirdi. Hələ bəşərin Adəm babası Həvvə nənə ilə göydən təzəcə enib ayaqlarını yerüzünə basmışdı. Və ancaq dünyanın mərkəzi Qafqazda şüurlu canlı vardı – uzuxlar. Lakin hələ ağıl onlar üçün ikinci dərəcəli idi. Uzuxlar işləyirdilər, əçib-becərdilər, quş quşlayırdılar, ov ovlayırdılar. Mer-meyvələri bol, şişlik ətləri ürəkləri istəyən qədər, süd-qatıqları dağ boyda adama bəs edir. Bu halda çox ağıllı olmağa ehtiyac qalmırdı. Qol lazım idi ki, torpağın bağırını dəlik-deşik edib öldürsün; bilək lazım idi ki, üstünə gələn qorxulu heyvanı, quşu nizələyib quyulara salsın; diz lazım idi ki, meşənin dərinliklərində tutulan qabanı çiyinlərinə götürüb gün batana qarnıac topluma çatdırsın. Ağıl hiyləyə – fəndgirliyə meydan açdı. Aralarında bir yarım müdrik ağsaqqalın olması bəs idi. Kefləri kök, damaqları çağ dolanırdılar. Amma biləndə ki, dünyaya hardansa, onlara bənzər bir cırdan peyda olub, ağıl ilə devə papuş tikə bilir, uzuxlar yanıldıqlarını gördülər.

«...İnsanı tutub gətirən uzux saqqanaq çəkib bərkdən gülür.

-Bunun nə canı var ki, bizi də əvəz edə bilsin. Boyu heç mənim bir qarışım qədər deyil. Ovcumu yumsam, əlimdəcə canı çıxar.

Qoca uzux deyir:

-Yox, elə deyil, bu bizdən çox-çox ağıllıdır».

Diqqət edin, rəvayətdə uzuxlar yurdumuzun Adəm övladından əvvəlki sakinləri kimi təqdim olunur. Elə tə'sir bağışlayır ki, meşədə uzux məhz cənnətdən qovulan Adəmin özünə rast gəlir, onu Həvvəsindən ayırır cibinə qoyur. Amma bilmir ki, o, Allahdan dərs alıb, cırdanlıqına baxmayaraq onda elə bir qüdrət var ki, törətdiyi nəsil qarışqa kimi çoxalır bütün yer üzünü tutacaq. Və çox keçmir ki, «göydən enən» bəşər ovladı ağıl ilə uzux boyda nəhəngi «barmağına dolayır».

³⁵⁴ Яфсаняляр, сящ. 14

«İnsanı gətirən uzux acıqlanıb bildirdi ki, yaxşı, indi ki, belə oldu, mən onu imtahan edərəm. Əgər sözümlü yerinə yetirsə, inanaram, özünü də buraxaram gedər. Yox, əgər yerinə yetirə bilməsə, onda cücü-mücüdür. Ovcumu sıxaram, əzilib ölər.

Qoca uzux deyir:

-Yaxşı onu necə imtahan etmək istəyirsən?

Uzux deyir:

-Özüm bilirəm, indi görərsən.

Uzuğun bir atı varmış. Dam boyda. Elə hündürmüş ki, adam baxanda papağı başından düşərmiş. Uzux tövləyə gedib atı çəkir insanın yanına. Sonra da bir torbaya arpa töküüb deyir:

-Ey insan, bax, bu torbada arpa var, keçir atın başına, qoy yesin».

«Güc-ağıl qarşılaşması» mifik təfəkkürdə ən başda gələn münasibət formasıdır. «Yaradıcı-insan bağlılığı və qarşılıqlı güzəşt» («Dəli Domrul»da, «Odissey»də olduğu kimi) ondan çox-çox sonrakı çağların məhsuludur. Uğuzlarda ağılla müqayisətə gücün əsas olmasını göstərən fakta diqqət yetirin: cırdanın insanlığını bildirən el ağsaqqalı cavan uğuzun sınaq təklifindən təəccüb qalır. Halbuki, ağılla gücün eynihüquqlu olduğu dövrdə yaranan «Dədə Qorqud»da ağsaqqal məsləhəti tanrı buyruğuna bərabər tutulurdu. Rəvayətə diqqət yetirin:

«İnsanın boyu heç atın ayağının yarısı boyda da deyildi. Amma bir qədər fikirləşib torbadakı arpanı ata göstərir və başlayır muşqurmağa. At səs eşidib aşağı baxır. Arpanı görəndə kimi başını torbaya salıb yeməyə girişir. İnsan tez torbanın ipini atın başına keçirir.

İşi belə görəndə uzux əlini-əlinə vurub bərkdən gülür. Deyir:

-Bir bunun boyuna bax, gör torbanı atın başına necə keçirdi. Bu bir qarış olan torbanı dam boyda atın başına keçirdisə, deməli bizi də əvəz edə biləcəkdir.

Deyirlər ki, vaxt keçdi, və‘də gəldi, insanlar artıb bütün dünyaya yayıldılar...».³⁵⁵

Cavan uzux sınaqla öz insanlığını da göstərir, sahibi olduqları torpaqları «cırdan»la bölüşür. Lakin bilmir ki, əsrlər keçəcək, Adəm törəmələrinin bic nümayəndələri peyda olacaq, onun Qafqaz yurduna göz dikəcək, havadarlar tapıb uzux (oğuz) övladlarının buralarda başdan-binadan yaşamaması, guya əlində qılıncla gəlib,

³⁵⁵ Йеня орада, сящ. 15

yaxud göydən düşüb «bu bic uşaqların» yerini daraltması fikrini irəli sürəcəklər. Uzux övladlarından da, kimlərsə ortaya çıxıb onlara züü tutacaq... Dünyada elə şeylər baş verəcək, aqlın köməyi ilə elə dəhşətlər törəyəcək ki, yersiz yerlinin başına qapaz vuracaq, pozğun bir əxlaqlı tapa bilsə, barmaqla göstərib dalınca vedrələr bağlayacaq... Və iş o yerə çatacaq ki, göyün yeddinci qatından qovulan Adəmin mininci nəvəsi Haykın bic törəmələri «ağa qara, qaraya ağ»-deyəcək, uzux övladlarının kökünü yer üzündən kəsmək istəyəcəklər...

Azərbaycan xalqının rəvayətlərini toplayıb xronoloji ardıcılıqla düzmək mümkündür. Uzuxla başlayıb (Adəmin ayaqları yer üzünə dəydiyi dövrlə) yaxın keçmişimizdə Dağlıq Qarabağın sıldırım qayalarında, dar, keçilməz cığırlarında son damla qanlarını axıdıb dünyasını dəyişən igidlərlə, doğma yurd-yuvasından zorla qovulanların Göyçədə, Ağrıdağda qalan ah-nalələri ilə yekunlaşdırsa, nəinki soydaşlarımızın, bütöv bəşəriyyətin səlnaməsini yaradırıq. Bu böyük səlnamənin ayrı-ayrı vərəqlərini nəzərdən keçirəndə orada Babəkin, Cavanşirin, Nəsiminin, Şah İsmayıl Xətayinin, Koroğlunun, Vaqifin, Müştəqin, Qaçaq Kərəmin, Şah abbasların, Nadir şahların, qacarların və daha kimlərin obrazlarına rast gəlirik.

Girdman dövlətinin başçısı Cavanşirin türk soyunu («Kitabi-Dədə Qorqud»da Qazan bəy də bir yerdə albanların çarı kimi təqdim olunur) qırğından qurtarmaq üçün qılıncını külüncə döndərib qayanı çapması haqqındakı rəvayətdə cüz'ü də olsa, mif elementinə rast gəlirik. «Koroğlu»dakı kimi onun da qılıncı ildırım daşından hazırlanmışdır. Lakin bu heç də rəvayəti əfsanəşdirmir. Çünki Cavanşirin tarixdən mə'lum olan şöhrəti hadisələri yaddaşlara o qədər dəqiq hopdurub ki, bu, hadisələrin gerçəklikdən çıxmasına imkan vermir:

«Cavanşir öz qoşunu ilə Şamaxıya gəlirdi. Birdən elə bir nəhəng dərəyə düşdülər ki, geri qayıtmaq mümkün olmadı. Pusquda dayanan düşmənlər yeganə çıxış yolunu kəsmişdilər. Hər tərəf sıldırım qayalar idi. Nəinki atlı, heç piyada da dırmaşa bilmirdi. İki gün burada qaldılar. Cavanşir baxıb gördü ki, vəziyyət çox ağırdır, əgər tezliklə tədbir görməsə, qoşun ya təslim bayrağı qaldıracaq, ya da acından məhv olacaq. Çox fikir elədi, axırı bu qərara gəldi ki, qayanı yarıb qoşunun çıxması üçün yol açsın. Lakin qoşun əhlinin külünc, tişə və qeyri alətləri yox idi. Çarə bir qılınca qalırdı.

Cavanşirin qılıncı ildırım daşından düzəldilmişdi. Onu göz bəbəyi kimi qoruyurdu. Başqa çarə yox idi. Təslim olmaq ölümdən betər idi. Gecə qoşun əhli yatan zaman Cavanşir öz vəziri ilə birlikdə qayalığın ayağına gəldi. Bir qədər ölçüb-biçdikdən sonra işə girişdi. O, hər dəfə qılıncını qayaya vuranda elə bil ildırım şaxıyırdı. Qaya parça-parça olub tökülürdü».³⁵⁶

Ulularımız ona görə Cavanşiri gecələr işləyən göstəririlər ki, onun ağıllı, qüdrətli və elini ürəkdən sevən hökmdar olduğuna dinləyicilərə nümayiş etdirləsinlər. O, səhərlər gününü qoşunun arasında keçirirdi ki, onlara ürək-dirək versin, təşvişi aradan qaldırsın. Eləcə də düşməni duyuq salmasın. Doğrudur, rəvayətdə bu barədə birdəşə mə'lumata rast gəlmirik. Lakin el sərkərdəsinin hünəri elə dolğun detallarla təsvir edilir ki, daha bunu açıb-ağarmağa ehtiyac qalmır.

Cavanşir yorulub əldən düşəndə qulağına gah ümidlə ordunun yolunu gözləyən qocanın, gah gözərinin yaşı qurumayan qadınını gah da ata həsrətli körpənin səsi gəlir:

«Pənahımız sənsən, Cavanşir, qoluna qüvvət gəlsin, qayanı tez çap!»

Xalqın rəvayətdən çıxardığı nəticə bundan ibarətdir: qollarında el qüvvəti, ürəyində el məhəbbəti olanın qabağını dağ-daş kəsə bilməz.

Cavanşirə həsr olunan başqa rəvayətdə də arxaik mif motivlərindən (çiçək və güllərin yaranması haqqındakı) istifadəyə rast gəlirik. Lakin bu da elə şəkildə təqdim olunur ki, gerçəkliyinə şübhə oyanmır.

Belə ki, İsmayılıda Cavanşirin adını daşıyan qala var. Həyətinə heç yanda tapılmayan nadir güllər və bəzək ağacları bitir.

Rəvayət edirlər ki, Cavanşirin qızları gül və çiçək dibçəklərini həyətdə – açıq havaya çıxarıblarmış. Axşam düşəndə dibçəkləri götürüb içəri daşımaq istəyirlər, qəflətən qasidlər içəri girir və kədərlə, hıçqırıqla Cavanşirin ölüm xəbərini söyləyirlər. Dibçəklər qızların əllərindən düşüb sınır, güllər, çiçəklər yaş torpağın üstünə səpələnir.

Ulularımız danışrlar ki, Cavanşir qalasının həyətinə bitən bəzək ağacları və gül-çiçəklər el sərkərdəsinin qızlarından qalmışdır.

³⁵⁶ Йеня орада, сящ. 6

Nəhayət, M.Təhmasibin «koroğluluğun» son «sözü» kimi təqdim etdiyi bir rəvayətə diqqət edək. Doğrudur, alim onu məqaləsinin içərisində əfsanə kimi əridir. Lakin mətndə heç bir əfsanəlik əlaməti yoxdur. Əgər Koroğlunun dəliləri ilə XIX yüzilliyə gətirilməsinə əsaslanırsa, bu sırf rəvayətə xas xüsusiyyətdir – vasitədir. Ədəbi qəhrəmanları tarixdə baş vermiş gerçək hadisələrlə əlaqələndirmək əslində, dəhşətli bir faciənin qabağını almaq arzusundan və ehtiyatkarlıqdan irəli gəlir. Rus istilasının qarşısında dayanan Cavad xanları nə əvvəlki imperiyada, nə də sovet imperiyası dövründə çar qoşununun qabağına gətirmək mümkün deyildi. Buna görə də o vaxt bütün Avropada geniş yayılmağa başlanan Koroğluya, onun silahdaşlarına üz tutmaq daha məqsədəuyğun idi.

«Azərbaycan Rusiya ilə birləşdiyi zaman buraya gəlmiş ilk general yerli əhalidən Koroğlu haqqında soruşur, onun igidliyindən, at minib qılınc oynatmasından danışmalarını xahiş edir. Ona Koroğludan çox danışrlar. General Koroğlunu görmək istəyir. Onun harda olduğunu soruşur.

Qoca, ağsaqqal bir kişi deyir:

-Sən əmr elə uzun buyuzlu bir qoç gətirsinlər, mən bu saat Koroğlunu sənə nişan verərəm.

Uzun buyuzlu bir qoç gətirirlər. Qoca yer qazıb qoçu buyuzlarına qədər torpağa basdırır. Sonra atını minib cövlənə gətirir. Çaparaq gəlib keçəndə əyilib torpağa bastırılmış qoçun iki buyuzundan tutur, qaldırıb göyə tullayır. Atı bir qədər sürüb sonra döndərir, qılıncını çəkir. Çaparaq gəlib qılıncı ilə qoçu göydə ikişaqqağa bölür. Sonra bir tərəzi gətirib şaqqaları çəkdirir, hər iki şaqqa misqal-misqala bərabər gəlir.

Qoca deyir:

-Mən Koroğlunun ən cavan dəlisi Eyvazam. Koroğlu lazım olmayan yerə getməz. Əgər lazım gəlsə, çağırılmamış da gələr».³⁵⁷

Əslində bu, gəncəli Cavad xan, irəvanlı İbrahim xan kimi el sərkərdələrinin Eyvazın dili ilə torpaqlarımıza soxulan çar generallarına meydan oxumasıdır.

Əfsanə və rəvayətlərin *dini motivli nümunələri* də maraq doğurur. Azərbaycan türklərinin son min illik tarixi islamın tə'siri altında keçmiş və bu din hər kəsin mə'nəvi qidasına çevirilmiş, qanına,

³⁵⁷ Азярбайҗан халг дастанлары, V ыилддя, IV ыилд, - Бақы, 1969, сящ. 7

iliyinə işləmişdir. Və bu gün dinə marağın, meylliyn artması xətrinə deyil, mədəniyyətimizin inkişafında, əxlaqımızın formalaşmasındakı mühüm roluna, əhəmiyyətinə görə həmin əfsanə və rəvayətləri şifahi dildən səbrlə toplayıb öyrənmək vacibdir. Gələcək fəaliyyətimizdə bu məsələyə diqqət və qayğı ilə yanaşacağıq.

Nəhayət, əfsanə və rəvayətlərin yaddaşlarda olduğu kimi əldə edilib sistemləşdirilməsi, çapı və əsaslı şəkildə tədqiqi xalqımızın tarixinin bir çox qaranlıq səhifələrini işıqlandıracaq.

* * *

Beləliklə, epik ən'ənənin arxaik janrları kimi *əfsanə və rəvayətlərin miflərə oxşarlığı* daha çoxdur:

- * süjet xəttinin bəsitliyi,
- * məsələnin qoyuluşu və həlli yolları,
- * obrazların təbiətlə bağlılığı,
- * gerçəkliyi əksətmə vasitələri və s.

Əfsanə və rəvayətlər bə'zi xüsusiyyətləri ilə *nağıllara da yaxınlaşır*. Çünki onlar əksər hallarda miflərin nağıllara keçdiyi nöqtələrdə durmuş, yaxud ikisinin ortasında dayanıb, daha çox nağıllara və dastanlara vasitəçilik etmişdir.

Əfsanələrdə təbiət varlıqları - heyvanlar, quşlar, bitkilər, relyefə daxil olan bütün ünsürlər ilk-əvvəl insandır, müxtəlif səbəblərə görə bir göz qırpımındaca cildinidəyişmə - başqa varlığa çevrilmə hadisəsi baş verir.

Çevrilmə adı ilə təqdim etdiyimiz bu yaradıcılıq hadisəsi miflərdə olduğu kimi tanrının köməyi ilə həyata keçirilir. Lakin şərti xarakter daşıyır. Poetikanın ən'ənə və varislik prinsipini kimi meydana çıxır.

Əfsanə çevrilmələrindən belə nəticə alınır ki, guya başlanğıcda dünyada ancaq və ancaq insan mövcud olmuşdur, az qala torpaq da, hər qaya, hər daş da insan şəklindədir, bu insanlar bə'zən könüllü olaraq, bə'zən də məcburi yolla formalarını dəyişərək qayanı, çayı, ağacı, quşu, heyvanı və s. meydana gətirmişlər. Miflərdə genesis, doğuş tamam başqa şəkildədir, bə'zi məqamlarda yuxarıdakı prinsiplərin əksini təşkil edir. Başqa sözlə, insan təbiətin eyni hüquqlu detallarından biridir, doğuşunda hətta üstünlük çox hallarda heyvanlara, quşlara, cansız varlıqlarda olur. Yə'ni insan özü

ağacdan, quşdan, torpaqdan, heyvandan, sudan, günəşdən və s. əmələ gəlir.

Sonrakı funksiyasına görə təbiətin başqa varlıqlarından tamamilə fərqlənsə də, yaranmasında hüququ mifik varlıqların əlindədir. Mövcud olduğu dövrdə sərbəstdir, müstəqildir, hətta tanrı ilə qarşı-qarşıya gələ bilər. Yalnız mövcudluğu başa çatanda formasını dəyişir, ölüb torpağa qarışır.

Ona görə də ilk baxışda əfsanələr mifik mədəni qəhrəmanların tərsi olan triksteri xatırladır. Fərq ondadır ki, triksterlərdə həyatda mövcud olan obrazın əks tayı peyda olur, əfsanələrdə isə yaradılış tərsinə baş verir. Ona görə də əfsanə çevrilmələrinə etdikdə, onların ilkin mifik görüşlərlə birbaşa əlaqəsinin olmadığını görürük. Lakin miflərin ifadə vasitələrindən bəhrələndikləri üçün inanc tə'siri bağışlayır. Buna görə də çox hallarda totem kimi görünən heyvalar totemizmin tələblərinə zidd mövqedə durur. Məsələn, quş totemizmdə insanın yaradıcısı və hamisidir. Miflərdə totem funksiyasında olan quş nəsil törədəndirsə, əfsanədə, əksinə insanın özü quşu meydana gətirən vasitədir.

Əfsanələrdə şəxsləndirmə daha çox alleqorik xarakter daşıyır, deməli, poetik ünsürdür. Miflərdə isə animistik, antropomorfik görüşləri əks etdirir.

Miflər mənşəyinə görə əfsanələrdən ilkindir və doğuşdan sonra nisbətən sabitdir, model və strukturuna görə dəyişməzdir. Başqa sözlə mif çoxqollu və çoxşahəli olsa, ancaq bir dəfə doğulur. Kortəbii şəkildə meydana gəldiyi üçün yaddaşlarda da o şəkildə yaşayır. Yalnız onun yaranma mexanizmindən inkişafın yuxarı pillələrində, demək olar ki, bütün janrlarda poetik üsul kimi istifadə edirlər. Əfsanənin isə yaranması üçün vaxt məhdudluğu yoxdur. Qız qalasına XII əsrdə, Şəki xan sarayına XYIII əsrdə, hətta dağıdılan və yenidən qurulan Bibiheybət məscidinə bizim zamanımızda əfsanələr düzülüb-qoşulmuşdur.

Inkişafın sonrakı mərhələlərində əgər əfsanələrdə ünvanlaşdırma, fərdiləşdirmə, özünüküləşdirmə meylı olmasaydı, onlara təbiətə həsr olunan mifoloji görüşlərə qayıdış kimi baxmaq mümkün idi. Başqa sözlə, insan bir yerdə məskunlaşandan sonratəbiətdə rastlaşdığı bütün qeribə varlıqlara öz möhürünü vurmağa başlayır. Ata-babaları o tarpaqlarda basdırıldıqca, vətənləşirdi, yurdlaşırdı. Və həmin yurdun bulaqları, çayları, heyvanları, quşları və s. bir növ insanın dublyoruna çevrilirdi. Bilərəkdən o yerlərin hər qarışında

özlərinə oxşar əlamətlər, nişanlar qoymağa çalışırdılar. Ona görə də insan dönüb təbiətdəki varlıqlar olurdu. Diqqət edin, əfsanələrdə obraz kimi ən gözəl və əzəmətli varlıqları seçilir. Çünki insan özünə yaraşdırdığı şeylərə çevrilməsinə inanırdı. *Bu mə'nada əfsanələri insanların tutduqları ərazilərdə daimi kök salıb oranı doğmalaşdırdıqdan, həmin əraziləri özününküləşdirməsindənən sonrakı dövrün yaradıcılıq hadisəsi kimi başa düşmək lazımdır. Deməli, əfsanələr, dəqiq yurd yerini və orada olan canlı-cansız bütün varlıqları öz adı ilə bağlamağa çalışan oturaq toplumların fantaziyasının məhsuludur.*

Maraqlıdır ki, hər xalqın psixologiyasına, məişətinə, ruhuna, zövqünə uyğun xüsusi əfsanə qəhrəmanları mövcuddur. Başqa sözlə, mif qəhrəmanı ümumbəşəriyyəti ilə seçilir. Günəş demək olar ki, bütün xalqların və insanların başlanğıcda kultu hesab edilirdi. Adəm islamı və xristianlığı qəbul etmiş adamların hamısının ulu əcdadıdır. Lakin «Hophop», «Gəlin qayası», «Donan bulaq» və s. əfsanə obrazları yalnız Azərbaycan torpağında yerləşir və qadın saçının yad gözə dəyməsinə görə daşa və b. varlıqlara çevrilmə Azərbaycan türklərinin əxlaqını şərtləndirən xüsusiyyətdir. Bu obrazlara başqa xalqların əfsanələrində çətin ki, rast gəlmək olsun.

Yekunda bir məsələyə də münasibət bildirmək istəyirədim. Dərslik və ionoqrafiyalarda «Astiaq», «Tomiris» əfsanə kimi təqdim edilir, halbuki bütün xüsusiyyətlərinə görə hər ikisi rəvayətdir. Bu səbəbdən də gerçək fakt kimi Herodotun tarix kitabına yol tapmışdır. Onların mətnlərində nəzərə çarpan bir neçə mif elementinə əsaslanıb (yuxulara) əfsanə sayılmaları ilə razılaşımaq olmaz.

Xalq əfsanə və rəvayətlərində öz bitkin obrazını yaratmışdır. Onları öyrənmək və yaymaq hər bir Azərbaycan türkünün vətəndaşlıq borcudur.

AZƏRBAYCAN MİFLƏRİNİN ƏSAS MƏNBƏLƏRİ:

AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN MİFLƏRİ İLKİN ƏDƏBİ-TARİXİ ABİDƏLƏRDƏ, ARXEOLÖJİ QAZINTILARIN YEKUNLARINDA; DİNİ TƏSƏVVÜRLƏRDƏ; YURDUMUZUN QƏDİM TARİXİ, MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ETNOQRAFİYASINA AİD YUNAN, ƏRƏB, İRAN, HİND VƏ ÇİN MƏNBƏLƏRİNDƏKİ MƏ'LUMATLARDA; NAĞİL, DASTAN, ƏFSANƏ VƏ BAŞQA FOLKLOR QAYNAQLARINDA; YAZIYA ALINMIŞ QƏHRƏMANLIQ EPOSLARINDA; KLASSİK ƏDƏBİYYATDA VƏ QƏDİM DÖVR ŞAİR, FİLOSOV VƏ MÜTƏFƏKKİRLƏRİMİZİN ƏSƏRLƏRİNDƏ; DÜNYA XALQLARININ MİFOLOGİYASINI TƏDQIQ EDƏN AVROPA VƏ ASİYA ALİMLƏRİNİN TƏDQIQATLARINDA; XIX-XX ƏSR RUS VƏ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA; AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLARININ ARAŞDIRMA VƏ TOPLULARINDA; XALQ RİTUAL VƏ İNANCLARINDA.

Azərbaycan türklərinin mifik görüşləri varsa, mifologiyası niyə olmasın? XIX yüzilliyədək elm aləminə ancaq qədim yunan və romalıların xaos, dünyanın yaranması, allahlar, fəvqəltəbii qüvvələr, mədəni qəhrəmanlar və s. barədə yaratdıqları yığcam əhvalatlar mə'lum idi və antik mifologiya başlığı altında təqdim olunurdu. Mif sözü yunanlarda əski çağlarda mahiyyətinə uyğun mə'nada başa düşülürdü. İbtidai dövrdə mifologiya dünyanı dərk etməyin əsas vasitəsi rolunu yerinə yetirir, yarandığı anın dünya anlamını, dünyaduyumunu əks etdirirdi. XIX yüzillikdə isə miflər xalq fantaziyasının kortəbii və obrazlı şəkildə təzahür edən ilkin forması kimi maraq doğurur və ibtidai təfəkkür tərzini, yaradıcılığın, elmi düşüncənin mənbəyi və təkanverici qüvvəsi, ictimai görüşlərin məcmusu olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Aristotelin Herodotu tarixçi deyil, mifoloq kimi təqdimini təsadüfi hesab etmək olmaz. Qədim yunanlara görə, mif dünya

tarixinin başlanğıcını özündə əks etdirən ən dolğun mənbə idi. Bu günədək tarixçilər Troya müharibəsi haqqında həqiqətləri öyrənmək üçün antik miflərə (yeganə mö'təbər mənbə kimi) müraciət edirlər.

İntibah və tərəqqi dövrlərində Avropa ölkələrində antik mədəniyyətə maraq artdıqca, şifahi nitqdə mifik adlar alleqorik, rəmzi, dolayı mə'nada işlənməyə başlanmış, belə ki, Mars (müharibə allahı) deyəndə «müharibə» başa düşülmüş, eləcə də Venera - məhəbbət, Minevra - müdriklik, Diana - bakirəlik, Muza - sənət və elm, Narsis - özünəvurgunluq sözlərini əvəz etmişdi. Poetik dildə bu məsələ bu gün də eyni formada işlədilməkdədir.

Ötən əsrin ikinci yarısında tədqiqatçılar digər hind-Avropa xalqlarının - qədim hindlilərin, iranlıların, almanların miflərinə diqqət yetirdilər və onları bir-biri ilə müqayisədə araşdırmağa təşəbbüs göstərdilər. «Mifoloji məktəb» nəzəriyyəsi meydana gəldi. Qrim qardaşları, Kun, Şvars, Maks Müller və başqaları miflərin mənşəyi və inkişafı, dinlə əlaqəsi və b. problemlərlə bağlı konsepsiyalarını irəli sürdülər. 1860-70-ci illərdə mifologiyanın öyrənmə dairəsi bir qədər də genişləndi, etnoqrafiyanın, folklorşünaslığın sür'ətlə inkişafının nəticəsi olaraq, geri qalmış Amerika, Afrika, Avstraliya və Okean hövzəsi xalqlarının «primitiv» miflərini yazıya alıb elmi araşdırmaya cəlb etdilər. Aydın oldu ki, təkcə yunan və romalılarda deyil, dünyanın bütün xalqlarında mif mövcuddur. Son illərdə dünyanın əksər xalqlarının mifləri bərpa edilib, təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. *Qədim şumer, yəhudi, hind, çin və türk* xalqlarının mifologiyasının bərpası və öyrənilməsi folklorun epik ən'ənəsinin mənşəyinə, tarixi köklərinə aydınlıq gətirmişdir.

80-ci illərədək Azərbaycan türklərinin miflərinin bərpası, araşdırılması sahəsində (təsvir xarakterli məqalələri, monoqrafiyaları nəzərə alsaq belə) əsaslı iş görülməmişdir. Doğrudur, M. Seyidovla başlanan ən'ənə A.Şükürov, K.Vəliyev, V.Həbiboglu, A.Acalov, A.Rəhimov, M.Hatəmi, R.Bədəlov və b. tərəfindən uğurla davam etdirilir və mifologiyamızın əsas model və sistemlərinin bərpasına ümid yaranır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, folklorşünaslığımızın nailiyyəti hesab edilən «Azərbaycan mifoloji mətnləri» toplusunun tərtibçisi və ön söz müəllifi A.Acalovun bu məsələ ilə bağlı bir sıra mülahizələri ilə razılaşmaq mümkün deyil: «Terminoloji baxımdan «Azərbaycan

xalqının mifoloji görüşləri», «Azərbaycan mifoloji görüşləri» və bu k. ifadələrin həm məzmunu, həm də sərhədləri aydındır, heç bir e'tiraz doğura bilməz. Burada söhbət müasir və tarixi (bugünkü «Azərbaycan» adlı xalqın mövcud olduğu müddət) azərbaycanlıların mədəniyyətində yer almış mifoloji strukturlardan gedir. Bə'zən bu terminlərə sinonim olaraq «*Azərbaycan mifologiyası*» ifadəsi də işlənir. Lakin burada müəyyən dəqiqlik gözə dəymir. Belə ki, mifologiya konkret etnik-mədəni birliklərin arxaik dövrlərdə meydana çıxan universal sistemi olduğuna görə bu termin təzadlı səslənir. Bəlli olduğu kimi, hər bir xalq özünün mövcudiyyəti ərzində sabit və dolğun birlik halında qalmayaraq, daim dəyişir... Digər halda isə bir neçə nisbətən kiçik etnos birləşərək daha böyük etnik birliyin meydana çıxmasına səbəb olur (məsələn, XII yüzillikdə monqol etnosunun formalaşması). Və hər bir yeni yaranan etnos öz sələfindən tam bir sıra cizgilərinə görə fərqlənir. Bu fərqlər nə qədər dərin olsa da onların hər ikisi eyni bir xalqın ayrı-ayrı inkişaf (etnogenez) mərhələləri kimi anlaşılır. Bu mülahizələrdən çıxış edərək, Azərbaycanın etnik tarixinə nəzər saldıqda aydın görünür ki, *bugünkü azərbaycanlılar millət olmaq üzrə son 500-600 ilin məhsuludur* (bir daha qeyd edirik ki, burada azərbaycanlılardan bir xalq kimi yox, *XIV - XVI yüzillərdə başlanmış etnogenez prosesinin nəticəsi olan konkret millət olaraq danışılır*). Həmin yüzillərə qədərki bir neçə min il ərzində bu ərazidə eyni, yaxud çox yaxın dildə danışan etnosların mövcudluğu bizdə heç bir şübhə oyatmır və onların hamısı vahid Azərbaycan xalqı anlayışı altında təbii olaraq birləşir.)»³⁵⁸ Bu müddəalarda, ilk növbədə, məsələnin qoyuluşu e'tiraz doğurur. Belə ki, «mifoloji görüşlər» anlayışı «mifologiya»ya qarşı qoyulur, belə çıxır ki, mifoloji görüşlər bir şey, mifologiya isə tamamilə başqa şeydir, əslində isə mifologiya mifoloji görüşlərin toplusudur, sistemidir. Necə ola bilər ki, bir xalqın mifoloji görüşləri mövcud olsun, amma mifologiyası, mifoloji sistemi olmasın. A.Acalov bu anlayışları başsındırmaya («qolovolomka») gətirib çıxardır, labirintə salır. Onun söykəndiyi arqumentlər də əsassızdır.

Birincisi, ona görə ki, Azərbaycanda türklərin əsaslı şəkildə kök salmasının - millətləşməsinin tarixini 500-600 il əvvəldən başlanmasını deməklə keçmiş sovet tarixşünaslığının

³⁵⁸ Азярбайҗан мифоложи мятнляри, с. 19-20

«nailiyyətlərinə» haqq qazandırır və kimləinsə dəyirmanına su tökür.

İkincisi, Azərbaycan tarixinin XIV -XVI əsrlərə qədərki tarixinə kölgə salmaq ən'ənəsinə xidmət edən fikirləri müasir terminlərlə yüklənməsi baxımından yaraşlıq görünür, lakin ululuğunu, qədimliyini xarici alimlərin belə tutarlı dəlillərlə dəfələrlə təsdiqlədikləri Azərbaycan türklərini bu qədər «cavanlaşdırmaq» öz mifologiyasının olmaması qənaətinə gəlir: «*Göstərilən dövrdə formalaşmış olan Azərbaycan etnosu aydın məsələdir ki, mifoloji düşüncə ilə yaşamırdı və deməli, mifoloji sistem yarada bilməzdi*».³⁵⁹

Üçüncüsü, həmin qənaətlərlə razılaşısaq, onda eyni qayda ilə yunan mifologiyasını şübhə altına alıb, ona da «mifoloji görüşlər» adı verməliyik. Çünki bizə mə'lum olan antik mifoloji sistem yunanların millət kimi formalaşmasından çox-çox əvvəlki dövrlərin məhsuludur. Hətta buraya dil faktorunu da əlavə etmək olar: mifləri meydana gətirəndə yunanlar tamamilə başqa şəkildə (millət halına düşən yunanların anlamadığı əski yunan və ölü latın dillərində) danışırdılar. Hətta miflərin yazıya alındığı dövrün dili belə yunan milləti üçün anlaşılmaz olmuşdur.

Dördüncüsü, A.Acalovun gəldiyi son nəticə bundan ibarətdir ki, «türk mifologiyası» termini daha məqbuldur və anlayışın mahiyyətini daha düzgün ifadə edir».³⁶⁰ Lakin əvvəldə verdiyi hökmlər («Bir qədər qədimlərə getdikdə isə artıq nəinki ayrıca Azərbaycan dilindən, ümumiyyətlə, *heç bir müstəqil türk dilindən söhbət gedə bilməz*»³⁶¹) olmasaydı, qarşısına «Azərbaycan» sözünü artırmaqla bu fikrə bəraət qazandırmaq olardı. Başa düşmək olmur ki, A.Acalov labirintindən çıxmaq üçün hansı yolla getmək lazımdır, bir-birini inkar edən üç qənaətlə rastlaşırıq:

* əvvəl Azərbaycanda türkün əsaslı şəkildə möhkəmlənib guya XIV-XVI yüzilliklərdə millətə çevrilməsi «faktı»na söykənərək mifologiyanın yoxluğundan, «mifoloji görüşlərin» (?) isə varlığından danışır,

* sonra, ümumiyyətlə, türk dilinin qədimlərdə Azərbaycanda mövcudluğuna e'tirazını bildirir,

* nəhayət, tezliklə bunu da unudub «türk mifologiyası» terminini daha məqbul sayır.

³⁵⁹ Азярбайҗан мифолоҗи мятнляри, с. 20

³⁶⁰ Йеня орада, с. 21

³⁶¹ Йеня орада, с. 20

Belə alınır ki, Azərbaycanda 500-600 il əvvəl millət formalaşanda gəlmə türk etnosu üstünlük təşkil etmiş və qısa müddətdə əski mifologiyasını yerlilərin yaddaşlarına yeritmişdi. Bu, Qrim qardaşlarının arilərin Avropada yaşayan başqa xalqların içərisinə yayılarkən allahlar haqqındakı miflərini özləri ilə aparıb onlara bağışlaması ideyasına bənzəyir.

Məsələnin üstündə bir qədər geniş dayanmağımızın səbəbi odur ki, belə mülahizələrə əsaslanaraq «*Azərbaycanın mifologiyası yoxdur*» (mifologiyası olmayan xalq isə öz ululuğundan, qədimliyindən danışa bilməz) kimi əsassız qənaətlər söyləyirlər. Əslində isə Azərbaycan türklərinin bir sıra üstün cəhətləri ilə başqalarından seçilən mifologiyası mövcuddur. Qədim mənbələrini müəyyənləşdirib onları bərpa etsək, böyük bir xəzinəni bataqlıqdan çıxarmış olarıq.

Qeyd etdik ki, Azərbaycan miflərini özündə əks etdirən qaynaqlar olduqca çoxdur. Hətta onları sistemləşdirib qruplaşdırmaq mümkündür.

Beləliklə, Azərbaycan miflərini

* ilkin ədəbi-tarixi abidələrdə, arxeoloji qazıntıların yekunlarında,

* dini təsəvvürlərdə,

* yurdumuzun qədim tarixi, mədəniyyəti və etnoqrafiyasına aid yunan, ərəb, İran, hind və Çin mənbələrindəki mə'lumatlarda,

* nağıl, dastan, əfsanə və başqa folklor qaynaqlarında,

* yazıya alınmış qəhrəmanlıq eposlarında,

* klassik ədəbiyyatda və qədim dövr şair, filosof və mütəfəkkirlərimizin əsərlərində,

* dünya xalqlarının mifologiyasını tədqiq edən Avropa və Asiya alimlərinin tədqiqatlarında,

* XIX-XX əsr rus və Azərbaycan mətbuatında,

* Azərbaycan folklorşünaslarının araşdırma və toplularında,

* xalq ritual və inanclarında axtarmaq lazımdır.

Miflərin Azərbaycan xalqının ululuğunu, dünyanın ilk sakinləri sırasında durduğunu göstərən ilk insan məskənlərində (Azıx mağarası, Qobustan qayalıqları və s.) yaranması şübhəsizdir. Oradakı daşlar, qayalar ulu babalarımızın ən əski rituallarının, kultlarının şahidləridir. Şahid qayaların bir neçəsinin üstündə ibtidai əcdadlarımızın əlləri ilə yonulan günəş, insan, heyvan şəkilləri və qərribə fiqurlar, naxışlar bu günədək qorunub saxlanmışdır. Ulu

oedadlarımız rəsmi qayalara cızmaqla müxtəlif mifləri həmişəlik yaşatmaq istəmişlər.

İlkin ədəbi-tarixi abidələrdə, arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan müxtəlif məişət əşyalarının (Şəki, Şamaxor, Ağsudan tapılan maral fıqurlarından geniş bəhs açmışıq), silah və sursatların üstündə mif motivlərini əks etdirən işarə, naxış və qrafik şəkillərə təsadüf olunur ki, onların mif sistemlərinin bərpasında böyük əhəmiyyəti vardır. Bu işarələr nənə-babalarımız tərəfindən sonralar xalçaların üzərinə köçürülmüşdür. Azərbaycanın qədim toxumalarında dünyanın yaranması haqqında mifik təsəvvürün bütöv mətnlərinin əks olunması şübhəsizdir. Onların açılması yolunda uğurlu addımlar atılır.

Təəssüflər olsun ki, torpaqlarımızda aramsız qanlı müharibələr getdiyindən, ox-yaydan, qılıncdan daha çox musiqiyə, şe'rə, sənətə üstünlük verən ulularımızla yanaşı, onların yaratdıqları abidələr də ya məhv edilmiş, ya da yad ölkələrə aparılmışdır; bu zaman ancaq özlərinə sərif edən hissələr perqamentlərdən, əlyazma kitablardan götürülmüş, orijinal mətnəri isə oda qalanmışdır (On iki min inək dərisi üzərində qızıl hərflərlə qədim Midiya dilində yazıya alınan «Avesta» Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən yunanıstana göndərilir, avropalılar bir neçə ürəklərinə yatan hissələri yunan dilinə çevrildikdən sonra orijinalı məhv edirlər, sonradan xalqımızın bu nəhəng abidəsi qədim pəhləvi dilində bərpa edilir) və bununla xalqımızın neçə min illik tarixinə kölgə salınmışdır. Ona görə də yurdumuzun qədim tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyasına aid mə'lumatları yunan, ərəb, İran, hind, Çin və b. ölkələrin əski sənədlərinin arasından axtarmaq, damcı-damcı da olsa illərlə boş qalan gölləri doldurmaq lazımdır.

Torpaqlarımız Şərqlə Qərbi birləşdirən karvan yolunun üstündə olduğundan tacirlər, səyyahlar, bilicilər, şe'r-sənət hamiləri Azərbaycanda yaşayan insanların adət-ən'ənələri, dünyagörüşü, yaratdıqları barədə əldə etdiklərini də özləri ilə bir üzü Şərqə, bir üzü Qərbə daşımışlar. Ona görə də başqa xalqlara aid bir sıra mö'təbər kitablarda yurdumuzla bağlı maraqlı yazılara rast gəlirik. Herodotun, Strabonun, Plutarkın və b. qələmi ilə ulu babalarımızın həyatının ən qədim çağlarına az da olsa aydınlıq gətirilir. İlk «Tarix» kitabına düşən «Astiaq» və «Tomris» rəvayətləri ilə bir sıra mif sistemlərinin (xüsusilə tale mifi) də ömrü uzadılır. Roma mifologiyasında ilkin dövlətçilik görüşləri əks olunur ki, bunu

mədəni aləmin başlanğıcı hesab edirlər. Romul və Rem Romalı düşmən hücumlarından və daxili xəyanətkarlardan qorumaq üçün xüsusi icra mexanizmi olan yeni birlik yaradır.³⁶² Astiyaqın ulu babası Deioakanın Midiya dövləti qurması haqqında Herodotun verdiyi mə'lumatlar göstərir ki, Azərbaycan mifoloji təsəvvüründə dövlətin daha mükəmməl modeli qurulmuşdur.

Əski Şərqi təlatümə gətirən atəşpərəstliyin və onun banisi, peyğəmbər Zərdüştün yurdumuzla bağlamasını nəzərə alsaq, «Avesta» da miflərimiz toplanan əski qaynaqlar sırasına daxil edilməlidir. Doğrudur, «Avesta»nın Azərbaycanda (Midiyada) yaranan orijinalı Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən yandırıldığından, çox-çox sonralar zərdüştçülüüyü dövlət dini kimi qəbul edən iranlılar yaddaşlardan toplayıb, yenidən Zərdüştün ana dilində deyil, qədim pəhləvicə bərpa etdiyindən, midiyalıların mənafeyinə xidmət edən hissələr atılmış, iraniləşdirilmişdir. Buna görə də bütün dünya «Avesta»nı İran abidəsi kimi tanıyır. Lakin «Avesta»da olan mifik görüşlərdə bu torpaqda midiyalıları əvəz edən azərbaycan türklərinin də payı vardır.

Y.V.Çəmənəminli mifləri nağıllar əsasında bərpa etməyə (bu klassik üsulun baniləri «Mifoloji məktəb» və «İqtibas» nəzəriyyələrinin nümayəndələridir) təşəbbüs göstərən ilk Azərbaycan tədqiqatçısıdır. Onun qənaətinə görə, miflər məhz zərdüştçülüüyün işığında aydınlaşdırıla bilər. Bə'zi tədqiqatçılar isə, yalnız türk faktorunu ortaya atırlar. «Avesta»da olan ikili dünya formulu öz rüşeymlərini türkün Urgen-Yerlik qarşılaşmasından götürə bilər. Yaxud əksinə. Əslində xeyir-şər qarşılaşmasının mənşəyi daha dərinlərdə – qışla yazın mübarizəsi mötiylərində axtarılmalıdır. Ona görə də folklorumuzdan və yazılı ədəbiyyatımızdan qırmızı xətlə keçən xeyir-şər, qaranlıq-işıq, soyuq-isti, yerüstü-yeraltı dünya, və s. mifik təsəvvürlərin kökünü təkcə atəşpərəstliklə əlaqələndirmək heç də uğurlu nəticə verməz.

Beləliklə, şifahi xalq ədəbiyyatının elə bir janrı yoxdur ki, miflərdən mayalanmasın, atalar sözündən tutmuş çoxşaxəli süjetə malik dastanlara kimi hər bir folklor nümunəsini diqqətlə saf-çürük etsək və əski kitablardan («Avesta» və «Dədə Qorqud» kimi) bizə mə'lum olan görüş sistemlərinin süzcəgindən keçirsək Azərbaycan

³⁶² Рудольф Мертлик. Античные легенды и сказания. - М., 1989, с. 462-467

türklərinin mifoloji modelləri haqqında tam təsəvvürə malik olmaq mümkündür.

Miflərimizi özündə əks etdirib yaşadan qaynaqlar içərisində «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznamələri ən gərəkli mənbədir. Həm ilkin türk təsəvvürləri, həm də Qafqaz mühitində formalaşmış yunan mifologiyasını belə qidalandıran ən qədim görüşlər onun içərisində sintez edilmişdir. Bu mə'nada «Kitabi-Dədə Qorqud»u Azərbaycan türk mifologiyasının «İliada»sı, «Odiseya»sı, «Bilqamış»ı, «Rıqveda»sı hesab etmək olar.

Klassik ədəbiyyatımızın qədim dövrünə nəzər salanda diqqətdən yayınan bir məsələyə heyran qalmamaq mümkün deyil. İndiyədək yazılı epik ən'ənədə «rəsmi hissə» kimi qəbul edilən (minacət, tovhid, nə't, sitayiş, yarıdan haqqında) poema, dastan başlanğıclarına dini don geyindirib, təhlildən kənar qoymuşuq. Lakin Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami, Əvhədi kimi sənətkarların poetik irsinin həmin hissəsində islam mifoloji görüşləri ilə yanaşı, dünyanın yaranması haqqında xalqımızın daha qədim spesifik inanclarına rast gəlirik. Onların əsərlərinin süjetində mühüm əhəmiyyət kəsb edən hadisələrin də əksəriyyətinin miflərdən yörgüldüyünü görməmək mümkün deyil. Əbu-Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadın «Munisnamə»sində bütöv bir mif sistemindən ibarət olan göy cisimləri, dünya, kainat, varlıqların yaranması, təbiət hadisələrinin, heyvanat, bitki aləminin mənbəyi, insan nəslinin məşəyi haqqında təsəvvürlər verilmişdir. Bura Nizaminin, Məsihinin astral görüşlərini də əlavə etmək olar. Deməli, klassik ədəbiyyat mif modellərinin bərpasına zəngin material verən qaynaq kimi də çox qiymətlidir.

Maraqlıdır ki, zamanla bağlı müasir alimlərin son vaxtlarda gəldiyi qənaətlərə Məhəmməd Füzuli beş yüz il qabaq gəlmiş və özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir. Onun «Mətləül-e'tiqad» əsərində oxuyuruq: «Aləm qədimdir; çünki o tam səbəbdən dərhəl nəş'ət etmişdir. Buna görə də aləmdən əvvəl yoxluğun olmaması (yə'ni mifik zamanın - R.Q.) lazım gəlir; çünki ilkinlik zaman tələb edir. Zaman isə varlığa aid olduğundan, yoxluqla bir araya sığmaz». ³⁶³ Şair demək istəyir ki, zamandan söz açılırsa, nəyinsə mövcudluğu təsəvvürə gətirilməlidir. Məkan, varlıq yoxdursa, deməli zaman da yoxdur. Mifik zamana münasibət də bu şəkildədir.

³⁶³ Фцзули. Ясырляри. V ыилд. - Бакы, 1985, с. 110

Mifik zaman yoxluq zamanı deyil, dünyada mövcud olanların meydana gəlməyə başladığı zamandır. Füzuli Yunan filosoflarının fikirlərini ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlir ki, sonradan törəyən öz yoxluğundan qabaq mövcud ola bilməz. Bu mə'nada varlığı iki qismə ayırır: birincisi, mütləq varlıqdır ki, Tanrının varlığı buna misaldır. Belə varlıq dəyişilməzdir və başqasından alınmamışdır. İkincisi, əldə edilən, sonradan alınan varlıqdır. Belə varlıq dəyişiləndir və başqasının yardımı ilə meydana gətirilir. Miflərin dili ilə desək, dünyanın və onun ayrı-ayrı elementlərinin yaranması «mütləq varlığın» - tanrının yardımı ilə həyata keçirilir. Bu mə'nada Füzuli də zamanı müasir alimlər kimi iki yerə bölür:

ELMİ BÖLGÜ :	FÜZULİNİN BÖLGÜSÜ:
1.Mifik zaman	Qədimi-zamani
2.Empririk - tarixi zaman	Qədimi-zati

Şairir verdiyi izahata diqqət yetirsək E.Meletinskinin «mifik zaman» anlayışı haqqında söylədikləri ilə üst-üstə düşən qənaətləri görməmək mümkün deyil: «Qədim iki cürədir. Bunlardan birisi zətən qədimdir («qədimi-zati») , yə'ni o öz varlığı e'tibarilə başqasına möhtac deyildir. Digəri isə zamanca qədimdi (qədimi-zamani),yə'ni ondan əvvəl zaman olmamışdır».³⁶⁴ Böyük sənətkar Tanrının yaratdıqlarını hadis adlandıraraq, az qala müasir mifoloqlar kimi bildirir ki, sonradan törənmişlər öz yoxluğundan qabaq mövcud ola bilməz. «Hadis də iki cürdür: ibdai və zamani. İbdai - törəməsində başqasına möhtac olan hadisədir. Zamani isə özü ilə səbəbi arasında zaman olan hadisdir. Vacibin isbatında bundan istifadə etsək, bir şey itirmərik...

Vacib iki cürədir:

birincisi, varlığından əvvəl yoxluq olmayan (vacibi-zati) zətən vacibdir;

ikincisi, varlığından əvvəl yoxluq olan vacibdir»³⁶⁵.

«Mətləül-e'tiqad»da mifik düşüncənin əsasını təşkil edən varlıq və yoxluq haqqında maraqlı fikirlər irəli sürülür ki, onlar son yüz ildə yaranan nəzəriyyələrdə eyni şəkildə şərh olunur. Belə ki, həm şairin qənaətində, həm də miflərdə «varlıq iki cürədir:

³⁶⁴ Фүзули.Эюстярилян ясяри, с. 110

³⁶⁵ Йеня орада, с. 110

birincisi, mütləq varlıqdır ki, Tanrının varlığı buna misaldır. Belə varlıq dəyişilməzdir və başqa kəsdən alınmamışdır;

ikincisi, alınan - əldə edilən varlıq, mümkün varlıqdır. Belə varlıq dəyişiləndir və başqasından alınır»³⁶⁶. Şair yoxluğu da iki formada təsəvvür edir: birincisi, mütləq yoxluqdur ki, yaradılışı qeyri-mümkün olanın yoxluğu bu misaldır. İkincisi, nisbi yoxluqdur ki, törəməsi, yaranması mümkün olanın yoxluğu buna misaldır.

Mifin meydana gəlməsi ilə bağlı psixanalitik Yunqun irəli sürdüyü arxetiplər nəzəriyyəsi ilə Füzulinin fikirlərinin üst-üstə düşməsi adamı heyretləndirir. Yunq belə qənaətə gəlir ki, mifik obrazlar insan beynində öz-özünə doğur və müxtəlif formalarda təzahür edir. Kütləvi inam nəticəsində kulta çevrilir.³⁶⁷ Füzuli də məsələni dini (şəriət) təsəvvürlər əsasında şərh edir: «Hərçənd ki, digər tərəfdən şəriətin qəbul etdiyi işdə ağıl əsas götürülür. Biz ağılın hökmünü ancaq elə vəziyyətlərdə qüsurlu hesab edirik ki, səbəblər, vasitələr və onların tətbiqi düzgün olmur və yaxud uydurmaçılığa yol verilir. Əgər ağıl belə nöqsanlara üstün gələrsə, əlbəttə ki, onun hökmü yalnız olmaz. Məsələn, peyğəmbərlərin vəhy qəbul etmək və qayda-qanun vermək bərədəki ağılı belədir. Deməli, əqliyyatın hamısının yanlış olması bərədə hökm vermirik; çünki bunların bə'zisi doğrudur».³⁶⁸

Dünyanın mənşəyindən bəhs açarkən Füzuli müasir mifoloqlardan geri qalmır, əvvəl özünəqədərki Avropa (Antik Yunan) və Şərq mütəfəkkirlərinin fikirlərini sadalayır. Həmin mə'lumatlar esxatoloji miflərə aydınlıq gətirmək üçün olduqca faydalıdır. Şair yazır: «Ağıllı insanlar dünyanın mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Filosoflardan *Miletli Fales* demişdir: *«Aləmin bir yaradıcısı vardır. Ağıllılar bu yaradıcının sifətini mahiyyətə deyil, ancaq onun əsərləri e'tibarilə dərk edə bilərlər. O elə bir ünsür yaratmışdır ki, onda varlıqlar və məfhumların şəkli vardır. İstər mə'nəvi, istərsə də maddi aləmdə olan bütün varlıqların şəkli həmin ünsürdə vardır»*».³⁶⁹

Maraqlıdır ki, mifologiyayı dünya miqyasında araşdıran ilk tədqiqatçılar da öz əsərlərində cüz'i də olsa Azərbaycan türklərinə

³⁶⁶ Йеня орада

³⁶⁷ Йеня орада, с. 111

³⁶⁸ Йеня орада

³⁶⁹ Гур'анын «Щуд» суряси, 7 ыи аяя

yer ayırmışlar. F.F.Dits yunan Siklopunu Təpəgözün törəməsi kimi təqdim edirdi. Vilhelm Qrim oğuznamənin miflərə söykənməsini təsdiqə çalışırdı. E.B.Taylor «İtidai mədəniyyət» əsərində Günəş miflərindən danışarkən massagetlərin (Tomirisin mənsub olduğu Şimali Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim tayfanın) rituallarına, kulturlarına müraciət edirdi.³⁷⁰ C.Frezer «ikinci doğuş»dan danışanda bildirirdi ki, Qafqaz «türklərində oğulluğa götürmə adi hadisədir, mərasim ondan ibarətdir ki, oğulluğa götürülən yeni ananın köynəyindən keçirilir, ona görə də türkcə «adamı köynəyindən keçir» anlayışı «oğulluğa götür» mənasını verir».³⁷¹ Məgər bu, Nigarın Eyvazı oğulluğa götürməsinin analoqu deyilmi? Alim daha sonra nağıllarımızda tez-tez rastlaşdığımız «kiçik qardaşa üstünlük verilməsi» məsələsinə aydınlıq gətirən orijinal fikirlər soyləyir və yas mərasimi haqqında yazır ki, «qədimlərdə türklər ölüləri üçün ağlayanda üzlerini bıçaqla elə kəsirdilər ki, qan damcıları yanaqlarında göz yaşları ilə yanaşı axsın».³⁷² Bizcə, bu gün xalq arasında geniş işlənən «gözdən qan çıxartmaq», «gözü qanlı», «gözlərindən qan damar» ifadələrinin kökü həmin adətlə bağlıdır. Acı (duzlu) göz yaşı üzün kəsilmiş hissəsini yuduqda insan bərk ağrı çəkir, ulu əcdad bununla mərhumun o dünyadakı acılarına şərik çıxırdı. Klassik saz-söz ustalarının qoşma, təcnis və ustadnamələrində həmin təsəvvürə əsaslanan ifadə vasitələrindən sənətkarlıqla istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Aşiq Abbas Tufarqanlı «Nə baxırsan, gözü qanlı haramı?» misrası ilə başlanan qoşmasında yarının qapısında üzünün qanını tökdüyü üçün daha heç kəsə pis nəzərlə baxmır:

Yarın qapısında yüz qan eylədim,
Əl uzatdım, çəkdim, üz qan eylədim,
Bir könülə dəydim, yüz qan eylədim,
Daha bir kəsinən yaman deyiləm.³⁷³

Yaxud yarını zorla ayırıb hökmdarın hərəmxanasına aparılmasını biləndə düşdüyü halı ölünün üstündə üzünü yarıb cöz yaşı yerinə qan axıdan ulu babalarının çəkdiyi acı ilə müqayisə edir:

³⁷⁰ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. - 1989, с. 412

³⁷¹ Фрэзер Дж. Дж. Фольклор в ветхом завете. - М., 1989, с.256

³⁷² Фрезер Ъ. Эюстрилян ясяри, с. 450

³⁷³ Ашыглар. - Бакы, 1960, с. 18

Şah hökmüylə xan üstünə xan getdi,
*Ağlar didəm, yaş yerinə qan getdi...*³⁷⁴

C.Frezer yüz il əvvəl Avropada oturub, Azərbaycan türklərinə aid bir sıra qədim mif sistemlərini göstərdiyi halda, nə səbəbə bizim onların mövcudluğundan danışmağa cəsarətimiz çatmamalıdır? Onun «Qızıl budaq» və başqa əsərlərində yurdumuzla bağlı ilkin mif sistemlərinin şərhinə aid onlarla fakta rast gəlirik. C.Frezer az qala, xristian xalqlarının əksəriyyətinin dilində işlənən «Keçi buraxılması» (ruslarda «kozlom otpuheniem») anlayışının əsasında duran mifin də köklərini Azərbaycanda axtarır. O, yazır ki, Şərqi Qafqazda yaşayan albanlar Ay mə'bədində «müqəddəs» qullar saxlayırdılar ki, onların çoxu peyğəmbərlik xəstəliyinə tutulurdu. Qullardan hansında hond tayfalarında olduğu kimi (hondların təsəvvüründə allah bayram vaxtı bir nəfəri seçir, tayfanın bütün günahlarını onun üstünə yıxıb çöllərə salır, ağlını başından alır) havalanmaq nişanələri birinci üzə çıxırdısa, mə'bəddən çıxıb meşədə özbaşına gəzib dolaşırdısa, baş kahin onu müqəddəs zəncirlə bağlayırdı. Bir il bu qulu yağ-bal içərisində bəsləyirdilər, sonra onu aparıb mərasimləridə qurban kəsirdilər. Belə ki, kütlənin içərisindən çıxan əli nizəli şəxs əvvəl nişan alıb «müqəddəs qulu» boyründən vururdu. İcmanın gələcəkdə uğur qazanıb-qazanmayacağı nizənin qulun düz ürəyinə dəyib yıxılmasından, canını o dəqiqə allaha tapşırmasından asılı olurdu. Sonra cəsədi xüsusi ayrılmış yerə aparırdılar və orada günahlarını yumaq üçün icma üzvlərinin hamısı meyidi tapdalayıb o tərəfə keçirdi. Ay məbədində olan başqa qulları isə aparıb meşənin dərinliklərində sərbəst buraxırdılar.³⁷⁵ Həmin mərasimin «keçi buraxılması» adlanan forması xristianlıqda özünə geniş yer almışdı. Mənbələrdə göstərilir ki, yəhudilər günah yuma gününə həsr olunan mərasimdə iki keçi gətirib Allahın (bütün) qarşısında qoyurdular, sonra püşk atırdılar. Bəxti gətirən keçini günahlarını yumaq üçün qurban kəsirdilər, o birini isə açıb səhraya buraxırdılar. Belə hesab edirdilər ki, ikinci keçi özü də günahkardı, qoy susuz, otsuz səhrada ac-susuz

³⁷⁴ Ашыглар, с. 19

³⁷⁵ Фрэзер Дъ. Дъ. Золотая ветвь, с. 535

qalib əziyyət çəkməklə öz günahlarını yusun».³⁷⁶ C.Frezer bu mərasimlə albanların keçirdiyi ayin arasında əlaqə olduğunu göstərirdi.

Keçən əsrin ikinci yarısında xalq yaradıcılığına böyük marağın oyanması ilə külli miqdarda mif mətnləri də yazıya alınmış, başqa folklor nümunələri ilə bir sırada SMOMPK məcmuəsində nəşr olunmuşdur. O dövrdə bu iş ən'ənəvi xarakter daşıyırdı, ona görə də digər mətbuat orqanı səhifələrinə də miflərin yol tapması şübhəsizdir. Beləliklə, adı çəkilən və yüzlərlə hələ araşdırılıb üzə çıxarılmayan qaynaqlara baş vurulsa, Azərbaycan türklərinin mifologiyasının bərpasına tam nail olmaq mümkündür.

³⁷⁶ Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия. - М., 1891, с.402

MİFLƏRİN TƏSNİFATI VƏ KATEQRİYALARI

MİFOLOGİYANIN SİSTEM VƏ MODELƏRİ: A) *ETİOLOJİ* MİFLƏR (YARANIŞA SƏBƏB OLAN VƏ ONU İZAH EDƏN) - BAŞLANGICDIR; B) *TƏQVİM MİFLƏRİ* - FƏALİYYƏTDİR; V) *ESXATOLOJİ* (AXIRINCI VARLIQLAR, HƏR ŞEYİN BİTMƏSİ, DÜNYANIN SONU) MİFLƏR - AXIRDIR, QURTARACAQDIR. MİFOLOJİ OBRAZLAR (ARXETİPLƏR): ALLAHLAR, RUHLAR, TOTEMLƏR, KULTLAR, NƏSİL TÖRƏDƏNLƏR, MƏDƏNİ QƏHRƏMANLAR - DEMİRUQLAR, ŞƏR QÜVVƏLƏR, SEHRLİ MƏXLUQLAR, MÖ'CÜZƏLİ DOĞULANLAR VƏ B..

Mifologiyanı model və sistemlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Onların mətnini bərpa etməklə qruplaşdırıb kateqoriyalara bölürlər. Dünyanın bütövlükdə mifoloji dərkinin mexanizmini kateqoriyaları vəhdətdə götürüb araşdırmaqla müəyyənləşdirmək olar. Ona görə ki, mif kateqoriyaları bir bədənin ayrı-ayrı orqanlarını xatırladır. Orqanlar ayrılıqda heç nəyə qadir deyil, ət və sümük yığnağıdır, bir-birinə bağlanıb bədənə çevriləndə isə hərəkət edir, düşünür, görür, yarada bilir. Hər bir orqan müxtəlif elementlərdən təşkil edildiyi kimi, mifin əsas kateqoriyaları da özündə bir neçə qrupu birləşdirir.

Əksər miflərdə əks olunan hadisə (mifin məzmunu) üç hissədən ibarətdir:

- 1) başlanğıc (səbəb),
- 2) fəaliyyət, davranış (mahiyət) və
- 3) sonluq (nəticə).

Başqa sözlə, səbəblə başlayır, fəaliyyətlə, davranışla mahiyət ortaya çıxır, ölümlə (az hallarda qələbə ilə) nəticələnir, sona yetir.

İlkin görüşlərdə dünyanın yaranması ilə yanaşı, məhvi də göstərilirdi və onun mövcud olma müddəti üç mərhələyə bölünürdü:

a) *arxetiplərin doğum günü*,

b) onların fəaliyyəti, bir-biri ilə əlaqələndirilməsi - *mübarizələr dövrü* və

v) hər şeyin bitməsi - *axirət günü*.

Şaman mifologiyasında isə dünya modelinin özü bu bölgüyə uyğun şəkildə qurulur:

başlanğıc - səbəb yuxarı qatla (hər şeyin yaradıcısı göydə yerləşən baş ruhdur),

varlıqların fəaliyyəti, həyatın mə'nası və mahiyyəti orta qatla,

son nəticə - ölüm isə aşağı qatla əlaqələndirilir.

Ona görə mif kateqoriyalarının düzümündə də bu prinsip əsas götürülməlidir:

- I. Etioloji miflər (yaranışa səbəb olan və onu izah edən) - başlanğıcdır;
- II. Təqvim mifləri - fəaliyyətdir;
- III. Esxatoloji miflər (axırıncı varlıqlar, hər şeyin bitməsi, dünyanın sonu) - axırdır, qurtaracaqdır.

Mifoloji obrazlar - arxetiplər də kateqoriyalara ayrılır:

- * allahlar,
- * ruhlar,
- * totemlər,
- * kultlar,
- * nəsil törədənlər,
- * mədəni qəhrəmanlar - demiruqlar,
- * şər qüvvələr,
- * sehrli məxluqlar,
- * mö'cüzəli doğulanlar və b..

ETİOLOJİ miflərdə təbiət varlıqlarının və sosial-mədəni obyektlərin yaranma səbəbi izah olunur. E.M.Meletinski yazır ki, «prinsip e'tibarı ilə etioloji funksiya əksər miflərdə özünə yer tapır və ümumilikdə bütün miflərə xas olan xüsusiyyətdir».³⁷⁷ Lakin dünyanın yaranması mifik zamanın başlanğıcında, mövcudatın olmadığı vaxta ayrı-ayrı elementlərdən yığılıb, bütün detalların (varlıqların) öz yerinə qoyulması ilə başa çatır. Dünyanın tam modeli hazırlanandan sonra isə tamamlama işləri aparılır, varlıqlar bir-biri ilə əlaqələndirilir. Etioloji miflərdə, əsasən, bu işin ilk mərhələsinə aid hadisələr - doğulmalar, meydana gəlmələr əks olunur. Bu kateqoriyada heyvanlar, quşlar, bitkilər, təbiət hadisələri, dağlar, çaylar, göllər, dənizlər, meşələr, göy cismləri, od, su, torpaq, hava (külək), ayrı-ayrı sosial institutlar, heyvan-insan, heyvan-təbiət, kişi-qadın münasibətləri, dünyagörüşü sistemləri, eləcə də təsərrüfat və mədəniyyət fəaliyyəti növlərinin (ovçuluq, əkinçilik, toxuculuq, musiqi, rəqs, rəssamlıq və s.) meydana gəlməsi haqqında əhvalatlar cəmləşdirilir ki, onları kosmoloji (astal miflər, Ay və Günəş, yaxud dual miflər, əkizlərlə bağlı miflər) və etnoloji, yaxud antropoloji (totem mifləri, kult mifləri) adları altında iki bölməyə

³⁷⁷ Мифологический словарь, с. 656

ayırmaq olar. Bu kateqoriyanı ilkin yaranış mifləri kimi də səciyyələndirmək mümkündür.

Azərbaycan türklərinin dünyanın yaranması haqqında ilkin təsəvvürlərində bir-birinə zidd olan altı motiv özünü göstərir:

Yaranışın mənbəyinin Günəşlə, Ayla, Ulduzlarla bağlanması. «cinnər həmmişə istəyillər ki, adamnara pisdih eləsinlər. Bir də görürsən ki, cinnər göyə qalxıp ya Günü, ya da Ayı tutdular, qabağa örtük çəkip qoymadılar ki, işıqları yerə düşsün».³⁷⁸

Dünyanın dağdan idarə olunması. Bu ideyanın XII yüzillikdə yazıya alınan («Munisnamə») mifik modeli göstərir ki, Azərbaycan türklərində dünya dağına inam çox güclü olmuşdur. Xalq arasında dillər əzbəri olan bir silsilə bayatıların bu gün də dağlara müraciətlə (A dağlar, ulu dağlar...) başlanması, insanların dərdlərini ulu dağlarla bölüşməsi bu inancdan doğur:

A dağlar, ulu dağlar,
Çəsməli, sulu dağlar.
Burda bir qərib ölüb,
Göy kişnər, bulud ağlar.³⁷⁹

3. Göylə Yer in birliyi, yə'ni yaradıcının insanlara, təbiətə yaxınlığı. «Qabaxlar göy yerə yaxın idi. Adamlar bir-birini öldürüb qan tökürdülər, bərəkətin qədrini bilmirdilər. Bunu görəndə tanrının qəzəbi tutdu, göyü yerdən uzaqlaşdırdı».³⁸⁰

4. Göyün - yaradıcının üz döndərməsinin səbəbinin insanların şərə, pis əməllərə meyl etmələri ilə izahı. «Əzəli yer üzündə heş nə yoxuydu. Elə vaxd öz-özünə cəlif keçirmiş. Sonra heyvanlar, cücülər, otdar, ağaşdar yarandı. Lap axırda Allah adamları yaratdı. Bullar yer üzündə o qədər artıf törədilər ki, dünya bullara darıq elədi, insannar başdadılar bir-birinə pisdih, paxilliq eləməyə. Bunu görəndə Göy acıxlanıf yerdən aralandı. O vaxtdan da bərəkət azalıf, çörəh daşdan çıxır».³⁸¹ Nizamidə də həmin inancın eyni şəkildə izahına rast gəlirik:

Ey uca göyü qaldıran,

³⁷⁸ Азярбайҗан мифоложи мятнляри, с. 39

³⁷⁹ Байатылар, с. 207

³⁸⁰ Йеня орада, с. 35

³⁸¹ Азярбайҗан мифоложи мятнляри, с. 35

...Səcdədən boyun qaçırmış
o nəhlin isə
Qapısı qıfıl üstündən bağlandı». ³⁸²

5. Dünyanın yeddi qatda təsviri.

«Göyün yeddi qatı var. Birinci qat torpaxdı ki, qara camahat yaşayır. Sonrakı qatlarda huri-pərilər, qılmannar, peyğəmbərlər yaşayır. Lap yeddinci qatda isə allah öz taxtında oturub dünyanı idarə eliyir». ³⁸³

Nizamidə bu məsələyə ikili münasibət özünü göstərir:

a) islami görüşlərdə olduğu kimi dünya doqquz qatdan ibarətdir:

«Doqquz fələk öz gözlərindən
ona kəcavə düzəltdi.
Zöhrə və Ay ona məş'əltutan oldular». ³⁸⁴

v) eləcə də mif mətnində verildiyi kimi dünya yeddi qatda təsvir edilir:

Yeddi göyün bir zərrəsi olan biz,
Sənin yeddi xaricindən xaricik. ³⁸⁵
Yaxud:

Sən fələyə yeddi düyün vurdunsa,
Onunla yetmiş düyün açdın. ³⁸⁶

Dünya yaranmamışdan əvvəl ancaq yaratıcının (Allahın tək halda) mövcudluğu. Əksər mifoloji sitemlərdə yaratıcıdan əvvəl də yaşayışın olması göstərilir. «Avesta»da əsas yaratıcı Hörmüzdən əvvəl səkkiz allahın varlığından söhbət gedir. Yeri, Göyü yaradan Hörmüzün dünyaya gəlməsi üçün Zurvan min illər boyu qurbanlar verir. Deməli, hardasa başqa varlıqlar mövcud idi ki, onları qurban da kəsirdilər. Yaxud yunan mifologiyasında dünyanın əsas elementlərini köməkçi allahlar vasitəsi ilə yaradıb idarə edən

³⁸² Низами. Йедди эюзял (филолжи тяръцмя). - Бакы, 1983, с. 15

³⁸³ Азырбайған мифоложи мятнляри, с. 35

³⁸⁴ Низами. Сирляр хязиняси (филолжи тяръцмя). - Бакы, 1981, с. 27

³⁸⁵ Низами. Йедди эюзял, с. 16

³⁸⁶ Низами. Лейли вя Мяънун (филолжи тяръцмя). - Бакы, 1981, с. 18

Zevsdən əvvəl Kronun icadları olmuşdur. Belə sistemlərdə dünyanın başlanğıcı dumanlı təsvir edilir və insanların sitayiş etdiyi əsas yaradıcılar onlaradək qurulan dünya modelində restovrasiya (köklü dəyişikliklər) edirlər, bir növ onu durğunluqdan çıxarıb hərəkətə gətirirlər, tamamlayırlar. Yaradıcının mütləqliyi, daimiliyi, vahidliyi, birinciliyi, ilkinlərin ilkini olması ideyası Azərbaycan mifik görüşlərinin müxtəlif qaynaqlarında (qədim nağıl, qəhrəmanlıq eposu, klassik ədəbiyyatdan başlamış son zamanlarda xalqın dilindən yazıya alınan inanclara, mif mətnlərinə qədər) özünə geniş yer tapır. Məsələn, «Lap qabaxlar allahdan başqa heç kim yoxuymuş. Yer üzü də başdan-ayağa suyumuş. Allah bu suyu lili eliyir. Sonra bu lili qurudup torpax eliyir. Sora torpaxdan bitkiləri cücərdir. Onnan sora da torpaqdan pəlcix qeyirip insannarı yaradır, onnara uruh verir».³⁸⁷

«Sənin varlığın özündədir,
Səndən əvvəl
heç bir varlıq olmamışdır»³⁸⁸-deyən Nizamiyə görə, allah əvvəl göy qatlarını, sonra isə sudan yeri yaradır, insanları orada yerləşdirir və yağış damcıları ilə torpağı cana, bərəkətə gətirir. Maraqlıdır ki, xalqdan toplanan mifdə olduğu kimi, Nizamidə də suyun günəş istisi ilə qurudulub qatı məhlula, isti məhlulun soyudulub yağ torpağa çevirməsinə işarə olunur:

Sən göyləri qurub ucaldın,
Yeri isə onların güzərgahı etdin.
Sən bir damcı sudan yaratdın
Günəşdən də parlaq gövhərləri...
Sən «Yağ» deməyincə göy yağdırmaz,
Sən «Gətir» deməyincə,
torpaq məhsul gətirməz...
İstini, soyuğu, qurunu və yaşı
Biri-birilə əndazəsincə qarışdırdın
Elə bir (kainat) yüksəltidin
və (onu) elə bəzədin ki,
Ağıl ondan yaxşısını

³⁸⁷ Азярбайҗан мифоложи мятнляри, с. 35

³⁸⁸ Низами. Йедди эюзял, с. 15

təsəvvürünə gətirə bilməz.³⁸⁹

Nizamiyə görə də, Allah «var ikən hələ uca (göylər) və yastı (yerlər) yox idi, indi mövcud olanlar olmayanda da o, var olacaq».³⁹⁰ Deməli, XII əsr Azərbaycan kosmoqonogiyasında da hər şey məhvə məhkumdur, dünyanın əvvəli və sonu vardır, əbədi qalan birçə yaradıcıdır - allahdır.

«Munisnamə»ni XII yüzilliyə aid Azərbaycan mifologiyasının mə'lumat kitabı adlandırmaq olar. Burada dünyanın əsas elementlərinin həmin dövrə qədərki görüş sistemlərindən (animizm, antropomorfizm, totemizm, dualizm, şamanizm və monoteizm) götürülüb, islam prizmasından keçirilən modelinə rast gəlirik. Həmin modelə görə, Yüksəklərdən yüksək olan Allah hər şeydən əvvəl yeddi qapılı cəhənnəmi yaratmışdır. Sonra o, oddan iki məxluq düzəldib, şir cildində olanı Halid, dişi canavar cildində olanı isə Salit adlandırmışdır. Onlar nəhənglərin nəhəngi idilər. Şir-Halidin quyruğu əqrəb, canavar-Salitin quyruğu isə ilan quyruğu kimi idi. Allah bir dəfə hər ikisinə silkələnməyi əmr edir, onların üstündən saysız-hesabsız əqrəblər, ilanlar tökülür. cəhənnəm ildə iki dəfə (istidən və soyuqdan) qaynayır və püskürüb nərildəyir. Qaynamadan bərk həyəcanlanan cəhənnəm dəniz suları kimi coşub-daşır, onun dalğaları ilanlardan bə'zilərini götürüb yer üzərinə atır. Yayda bərk istilərin və qışda isə şaxtaların düşməsinin səbəbi cəhənnəmin qaynamasıdır (bir qədər sonra isə bunun səbəbi başqa cür izah olunur). Allahın əmri ilə Halid Salitlə evlənir. Salit hamilə olur, vaxt çatanda yeddi ərək, yeddi dişi uşaq doğulur. Böyüyəndən sonra Allah ərəkələri dişilərlə evləndirir. Sonra Allah ilk insanı - Adəmi yaradır, ərəkələrin altısı Adəmə boyun əyir, İblis adlanan yeddincisi isə imtina edir. Allah İblisi lə'nətləyir. Altı qardaş - Haris, Yaksak, Müzir, Əbuməza, Rəviyə və Sarisdən olan övladlar xeyirxah ruhlardı, gözəl pərilərdi, İblisdən doğulanlar isə divlər, cinlər, şər ruhlardı.

İşığın və qaranlığın qoruyucusu Bərhayıl sağ əlində Günəşi, sol əlində isə Ayı tutur. Onun sağ əli gündüzü, sol əli isə gecəni yaradır. Gündüzü yaradan əl Şərqə, gecəni yaradan əl Qərbə doğru uzanır. Əgər Bərhayıl yorulub Şərqə doğru uzanan əlini göydən çəksə, bütün kainat zülmətə bürünər və heç vaxt səhər açılmaz.

³⁸⁹ Низами. Исэяндярнамя (филологи тяръцмя). - Бакы, 1983, с. 22

³⁹⁰ Низами. Сирляр хязиняси (филологи тяръцмя). - Бакы, 1981, с. 17

Bəhrayılın göyə uzanan qolları arasında üstünə ağ və qara xətt cızılmış lövhə qoyulmuşdur. Bu lövhə ilin hər fəslinə uyğun olaraq gecə-gündüz mütənəsibliyini qorumağa xidmət edir. Belə ki, Bəhrayılın gözləri həmişə lövhəyə dikili qalır. O, gündüzlərin və gecələrin qısalıb-uzanmasını uyğun xətlərin uzanıb-qısalması ilə tarazlayır.

Bir əlini yerə dirəyən, digərini isə göyə dikən Səhayıl (qədim külək tanrısı Səbayel bəlkə də bu inancdan yaranmışdır) dəniz suyunun və küləklərin qoruyucusudur. O, göyə yüksələn əli ilə sərt küləklərin, qasırganın, yerə dikilən əli iləsə çoxub-daşan dəniz sularının qarşısını alır. Əgər Səhayıl sol əlini yerdən götürsə, dəniz suyu kükrəyib bütün çölləri, düzləri basar, insanlar sulara qərq olar, boğulub ölər, sağ əlini aşağı salsə tufan, qasırga qopar, dünya üzünü silib aparar, canlı varlıqlardan əsər-ələmət qalmaz.

Allahın yerdə yaratdığı varlıqlar dörd qrupda cəmləşir:

birincisi, insanlardır ki, insan başlı,

ikincisi, yırtıcı, vəhşi heyvanlardır ki, şir başlı,

üçüncüsü, ev və yük daşıyan heyvanlardır ki, inək başlı,

dördüncüsü isə yerdə qalan heyvanlar, quşlar və başqa zəif məxluqlardır ki, qırğı başlı dörd nəhəng mələyin himayəsi ilə təbii fəlakətlərdən, istilərdən, sərt şaxtalardan, lə'nətlərdən, əzab-əziyyətlərdən mühavizə olunurlar.

Dünyanın başlanğıcı bütün torpaqlara bağlanan böyük Qaf³⁹¹ dağıdır. Mərkəzdə yerləşdiyi üçün dünya onun zirvəsindən noxud boyda görünür. Qaf mavi zümrüddən qurulmuşdu. «Munisnamə»də yazılır: «Əsatir qoruyucularının bə'ziləri söyləyirlər ki, Qaf ancaq rizolitdən (qızılaçalar yaşılımtıl-sarı rəngli qiymətli daş) ibarətdir və dünya üzərindəki göy ona görə mavidir ki, onda xrizolit-dağ əks olunur»³⁹². Dünyanın bütün damarları Qaf dağının hamisi - qoruyucusu Hərkayılın əlində cəmləşir. Dünyada elə bir şəhər, kənd, vilayət, ölkə, guşə yoxdur ki, damarları ilə Qaf dağlarına bağlanmasın. Allahın hansı ölkəyə qəzəbi tutsa, Hərkayıl onun su damarlarını kəsib, nəmişliyin qarşısını alır, orada quraqlıq və fəlakət

³⁹¹ Мифик даъ адыдыр. Бя'зи эштималлара эюря, Гафгаз даълары шесаб едилир. Йунан мифолоэийасында Прометейин ызаландырылдыбы, «Библия» вя «Гур'ан»да ися туфандан сонра Нушун эямисинин йезаня су басмамьш гурь шиссяйя чыхдыбы - инсан, шейван вя биткинин йенидя артыб чохалдыбы йер дя Гаф адланьр. Еляя дя «Гур'ан»да Аллащын дилиндян чыхан мцгяддяс кяламлардан бири кими хатырланьр: «Гаф, мцгяддяс Гур'ана анд олсун!»

³⁹² Муниснаме, с. 561

baş alıb gedir, bütün bulaqlar, arxlar, çaylar quruyur, bitkilər, otlar susuzluqdan məhv olur. Zəlzələnin də baş verməsinə səbəb tanrının insanlara qəzəbidir. Həkayıl ulu Allahdan ömr alan kimi, adamları qorxutmaq məqsədilə o diyarın Qafdakı damarlarını bərk-bərk silkələyir, nəticədə yerin altı üstünə çevrilir, ya da yer yarılıb, bütün canlıları udur. Hərkayıl deyir: «Tanrının buyruğu olsa, Qaf dağından keçən bütün damarlara küy vuraram, dünya cəhənnəm tək canlıların başına daralar. Lakin Yaradanın qayğısı ilə çoxlarının qulluğunda dururam,

böyük günah işlədənlərin isə yaşadıkları ərazilərin damarlarını burub onları min cür əziyyətə düşər edirəm».

Qaf dağından sonra mövcud dünya kimi qırx dünya təsvir edilir. Bu dünyaların hər biri mövcud dünyadan qırx dəfə böyükdür və dörd yüz hissəyə parçalanır ki, bu parçalanan hissələrin hər biri insanların yaşadıkları ölkələrdən dörd yüz dəfə böyükdür. O dünyalarda zülmət yoxdur. Heç vaxt qaranlıq gecələr olmur, oralarda gur işıq həmişəlik məskən salmışdır. Bütün torpaqlar təmiz

qızıldan, əksər əşya və predmetlər isə işıqdan əmələ gəlmişdir. O dünyaların sakinləri mələklərdir ki, nə insanları, nə də İblis kimi məxluqları tanımaq istəyir, nə cənnətdən, nə də cəhənnəmdən xəbərləri var. O qırx dünyadan o yana nəyinsə mövcud olub-olmaması isə bir Allaha mə'lumdur.

Dünyanı idarə edən Qaf dağı nəhəng öküzün başındakı iki buynuzunun arasında yerləşir. Bu öküzün böyüklüyü minillik yol məsafəsinə bərabərdir. Xalq bayatılarında dağın müqəddəs bir yer olmasına inamı əks etdirən misralara rast gəlirik:

Dağ aşıb binə gəlləm,
İmana, dinə gəlləm,
Axitma göz yaşını,
Gedərəm, yenə gəlləm.³⁹³

İnsanın dağa ayaq basıb qayıtması ilə dinə, imana gəlməsi qərribə deyilmi? Yaxud dağların soyuq qarını belə yarasına dərman kimi sarımaq istəyənin inamında səcdə, ehtiram hiss olunmurmuydu?

Dağların qarı dərman,

³⁹³ Байатгылар, с. 196

Yarama sarı dərman...³⁹⁴

Eləcə də xəstəsinə şəfa tapmaq üçün gələn naümid qayıtsa da (xəstə öldüyü üçün), dağları töhmətləməyə dili gəlmir, yenə onu oxşayır:

İnci dağlar, dür dağlar,
Gül açıb salı dağlar.
Gəlmişdim xəstə görə,əm,
Xəstə köçüb, yurd ağlar. ³⁹⁵

Ona görə ki, «ulu, qoca dağlar» «Munisnamə»də və Günəş miflərində deyildiyi kimi, tanrının məskənidir:

...A dağlar, uca dağlar,
Dərd bilən qoca dağlar...³⁹⁶

Mövcud dünyanın torpağı yeddi qatdır, dənizləri də yeddi nəhəng su məkanından, sahəsindən ibarətdir.

Məxluqları dünyanın bir qatından o biri qatına aparən vasitələr müxtəlifdir:

a) Qanadlı at, ona minən düşməməlidir, yoxsa ikinci dəfə belinə qalxa bilməz. Koroğlu otuz doqquzuncu gün tövlənin çardağından dəşik açıb baxmasaydı Qırat da həmin ata çevriləcəkdi.

b) Mənzil başına on, doqquz və bir günə çatan sehirlə nəhəng quşlar, Məlikməmmədi qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya qırx günə gətirən Simurq quşu da onlardan biridir.

v) Quş cildində olan Xızır, bir göz qırpımında Qəribi də doğma yurduna gətirir.

Dünyanın bir qatını digərindən ayıran vasitələrin təsviri daha orijinaldır. Keçiddə duran mələyin boyu o qədər uzundur ki, ayağı yerdə, başı göydə yerləşir. Onun qabağında göydən yerə pərdə sallanır, sonu dənizin dibinə çatır. Pərdənin ortasında ikitaylı qapı var, qapıdan işıq topasından ibarət qıfıl asılır, qıfıla isə şüadan möhür vurulur. (Adama elə gəlir ki, ulu babalarımız kompüterləşmiş, kənardan ultraşüalarla, əl, barmaq izlərini

³⁹⁴Йеня орада, с. 174

³⁹⁵Йеня орада, с. 182

³⁹⁶Йеня орада, с. 182

toxundurmaqla idarə olunan müasir qapılardan danışılar). Qapıda iki qoruyucu mələk var ki, başları ilə öküzə, bədənləri ilə qoyuna oxşayırlar. Bu qapıdan o yana bir-birinə söykənən iki dəniz mövcuddur, birinin suyu şirin, digərininki acıdır. Bu dənizlərin hər ikisi eyni yerə tökülsə də, suları bir-birinə qarışmır, necə ki, yağ suda həll olunmur. İki dənizin arasında cənnətə oxşayan bir ada yerləşir. Orada çoxlu meyvə ağacları, müxtəlif cür quşlar, ətirli otlar, çiçəkli düzənlər var. Bütün quşların başları qızıldan, gözləri yaqutdan, qanadları xrizolitdən, dimdikləri mirvaridəndir. Onlar bir-birilərindən gözəldir. Adanın acı sularla əhatə olunan ortasında təmiz qızıldan ibarət, böyüklüyü təsəvvürə gəlməyən dağ var. Şirin sular yalayan tərəfdə isə balıqlar kimi parıldayan gümüş dağ yerləşir. Hər dağın başında bir mələk oturur ki, biri şirin, digəri acı suyu qoruyur. Onlar bu suları bir-birinə qarışmağa qoymurlar. Dünyanın bütün sərvətləri bu iki dağda saxlanır. Dünyadakı bütün mə'dənlərin, faydalı qazıntıların mənbəyi qoşa dağlardır, şirin suların, bulaqların, yeraltı arxların, quyuların başlanğıcı şirin sulu; duzlu sulu arxların, quyuların başlanğıcı isə acı sulu dənizdir. Bu iki dəniz öz mənbəyini Allahın göydəki taxtının altından alır. Yaradıcı mələklərdən əvvəl bu dənizləri, adanı və oradakı qızıl, gümüş dağları yaratmışdı.

Dünya modelinin bu cür təsvirinə başqa xalqların mif sistemlərində təsadüf edilmir.

«Avesta»nın ilkin mətnlərində kosmosun dördqatlı modeli təsvir olunur:

- * ulduzlar orbiti (xeyirxah düşüncə diyarı),
- * Ay orbiti (xeyirxah sözlərin məskəni),
- * Günəş orbiti (xerixah işlərin mənbəyi) və
- * xüsusi işıqlı göy (xeyir allahı Ahura-Mazdanın və onun ətrafının məskunlaşdığı yer).

Şər allahı Anqro-Maynyanın məskəni isə yeraltı qaranlıq aləmdir.

Bir sıra miflər xeriyə şərin qarşılaşmasının səbəbini ətraflı göstərir. Variantların birində göstərilir ki, bu münafişənin bünövrəsi qızıl dövrün sonundan qoyulmuşdur («Avesta»da zaman üç hissəyə bölünür – xeyirin hökran olduğu qızıl dövr birincidir). Şərin meydana gəlməsi ilə kəskin qarşıdurma başlanır, qanlı müharibəyə çevrilir və Böyük qəza ilə – dünyanın məhvi ilə nəticələnir. Dünyanın sonuna yaxın dəhşətli soyuqlar düşür, qış torpağın

üzərində olan bütün varlıqları dondurur, nəhayət, hər şey od tutub yanır və dünyanın yenidən yaranması ilə hadisələr təkrarlanır.

İkinci variantda, nisbətən nikbin ruh hakimdir, xeyirin qələbəsinə təminat verilir. Burada dünyanın xilaskarı funksiyasını Zərdüşt özü yerinə yetirir. Xeyirlə şərin Qızıl dövrədə başlanan müharibəsi Zərdüştün yaşadığı çağlarda bütün dəhşətlərpi ilə davam etdirilir. Öz ideyalarını camaata arasında yaymaqla peyğənbər şəri ürəklərdən qovub çıxartmağa çalışır, divlərlə mübarizə aparır. Xeyirin qələbəsi ilə zamanın üçüncü mərhələsi başlanır.

Əvvəlkilərlə müqayisədə nisbətən sonrakı dövrlərin məhsulu olan variantda isə zürvanizm ideyaları zərdüştüklə və məzdəkçiliklə eyniləşdirilir: əbədi zaman allahı Zürvan (ikiliyi – xeyiri və şəri özündə birləşdirən tanrı. Cinslər də – qadınlıq və kişilik onun bədənində eyniləşmişdi) dünyanı yaradacaq oğlunu doğmağa hazırlaşır. Atasının bətnində yerləşən Ahura-Mazda bu funksiyayı öz üzərinə götürməyə razılaşıb və öz biliyini, bacarığını, arzularını qardaşı Anqro-Maynya ilə bölüşür. Zürvanın məqsədini xeyirxah Ahura-Mazdadan öyrənən Anqro-Maynya paxılıqdan bilmir nə etsin. Qardaşının ondan tez doğulacağından ehtiyatlanıb atasının bətnini cırır və Ahura-Mazdadan qabaq dünya işığına çıxır, dünya ağalığı iddiasında olduğunu Zürvana bildirir. Ata dəhşətə gəlib diksinir və arzuladığı ikinci oğlunu doğur, onu görəndə isə özünə gəlir. Ona görə də əvvəl dünyanı qaranlıq, zülmət, şəri bürüyür (axşam düşməyinin «şəri qarışır» şəklində ifadə olunması bu mifik təfəkkürdən doğmuşdur), sonra Ahura-Mazdanın xeyir dünyası – işıqlı aləm başlayır.

Beləliklə, Azərbaycan türklərinin ilkin dünyakörüşünün, xüsusilə etioloji miflərin formalaşmasında *dağ və su* kultlarının rolu böyükdür. Hətta dağlıq bölgələrdə - çayların az sulu, göl və dənizin isə olmadığı yerlərdə də suya tapınma üstünlük təşkil etmişdir.

Mifik dünya modelinin birinci və ən mühüm ünsürü suyun kultlaşması sonralar, Arpaçay-Sara, Xançoban-Sara (çay-insan) qarışılması şəklində motivləşərək əfsanələrdə yaşamışdır. Sual doğa bilər: bəs nə üçün Arpaçay? Niyə Qafqazı ortadan yarıb keçən Kür, yaxud Azərbaycan türklərinin yurd yerlərini Şimal və Cənuba ayıran Araz çayı bu funksiyayı öz öhdəsinə götürməmişdir?

Məsələnin üzərdə görünən izahı «Arpaçay» sözünün işlənmə dairəsinin genişliyi və adlanma məqamlarının çoxluğuudur. Lakin

daha dərin qatlarda gizlənən səbəbi «Arpa» sözünün etimologiyasında tapmaq mümkündür.

Bu sözün anlamı barədə ən dəqiq şərh prof. H.Mirzəyevin və dos. A.Bayramovun tədqitlərində verilir³⁹⁷ «Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz» monoqrafiyasında erməni müəlliflərindən gətirilən bir sitatda göstərilir ki, «*Arpa* Dərələyəzin Keşkənd//Yexeqnadzor rayonunda Arpa çayının üstündə salınmış kəndin adıdır. Türk tayfasının adını daşıyan bu kənd Şəhur-Dərələyəz qəzasında Hüseylü Sultanın mülkü olmuşdur».³⁹⁸

Qərzçiliyə diqqət yetirin: üç erməni alimi (Akopyan T.X., Melik Baxşiyən St.T. və Barseqyan O.X) ulularının adlarında işlənən türk sözlərindən də olsa, xəcalət çəkmədən necə «ustalıqla» azərbaycanlıların yaşayış mənətcəsinin qədimliyinə kölgə salır, onun bünövrəsinin qoyulmasını ötən yüzilliyin əvvəllərində yaşamış namə'lum Hüseynli Sultanla məhdudlaşdırmağa çalışır.

Erməni mənbələrinə əsaslanan başqa kitaba üz tutanda daha dəhşətli faktla rastlaşırıq: hələ çarizm dövründə yeridilən acı siyasət nəticəsində həmin Arpa kəndinin əhalisi tamamilə erməniləşdirilmişdi, oranın 1831-ci ildə 63, 1873-cü ildə isə 294 nəfər azərbaycanlı əhalisi varmış. 1897-ci ildə 575 nəfər erməni, 15 nəfər azərbaycanlı olmuş, sonra isə tam erməni kəndinə çevrilmişdir.³⁹⁹

H.Mirzəyev məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirirək yazır: Ermənistanda «1986-cı ildə çapdan çıxan toponimlər lüğətinin bir neçə yerində Arpa sözünü erməniləşdirməyə çalışsalar da, buna tam nail ola bilməmiş və Arpa toponimi ilə bağlı digər adları lüğətdə verməyə məcbur qalmışlar. Lüğətdəki «*Arpagədik*», «*Arpaçaduq*», «*Arpagöl*», «*Arpadağ*», «*Arpadərəsi*», «*Arpa dərə*», «*Arpaenməz*», «*Arpatəpə*», «*Arpalı*», «*Arpalıq*», «*Arpalıqçay*», «*Arpalıqqaya*», «*Arpahavaclıq*», «*Arpayol*», «*Arpanyol*», «*Arpaçay*», «*Arpaçayır*» «*Arpaçuxuru*», «*Arpavut*», «*Arpaçurumu*», «*Arpatala*» kimi adlar buna canlı misaldır».⁴⁰⁰

³⁹⁷ Бах:Мирзьяев Ш. Ашыг поезиясында йшайан адларымыз вь тарихимиз. – Бақы, 1997; Байрамов А. Гядим оуыз елляринин – Аьбаба, Шюрыйел вь Пямбяк бюлэяляринин йер-йурд адлары (топонимляри). Бақы, 19966

³⁹⁸ Акопян Т.Х., Мелик Бахшиян Ст.Т., Барсегян О.Х. Словарь топонимов Армении и прилегающих областей, том I, Ереван,1986, с.83

³⁹⁹ Ермянистан азьрбайъанлыларынын тарихи ьографийасы. - Бақы, 1995, сящ. 353

⁴⁰⁰ Мирзьяев Ш.Эюстярилян ясяри, сящ. 238

Bu toponimləri uzun-uzadı sadalamaqla heç də erməni şovinistlərinin mənfur simasını gözə soxmaq niyyəti güdmürük. «Qozbeli qəbir düzəldər» deyiblər. Məqsədimiz «Arpa» sözünün hələ bir ərazidə bu qədər geniş işlənməsini diqqət mərkəzinə çəkməkdir. Ulularımız yurd yernində rastlaşdıqları hər şeyə, adi daşa da «Arpa» adını vermişdilər. Görəsən nə səbəbə? Bu onu göstərir ki, əski çağlarda Arpa həmin ərazilərdə yaşayan elin nicatı, inanc yeri, kultu, tanrısı idi. Lakin təkcə bu yerlərdə yaşayanları mı? Araşdırmalarından mə'lum olur ki, «Arpa» sözü ilə düzələn onomastik vahidlərin toponiminin arealı çox böyükdür: Dərələyəzdə *Arpa kəndi*, *Arpa çayı*, Zəngəzurda *Arpagədik*, *Arpatəpə*, *Arpatəpə*, Qarabağda *Arpagədik*, Qarsda *Arpaqala*, *Arpaşən*, Allahverdi rayonunda *Arpatala qışlağı*, Batumi yaxınlığında *Arpa kəndi*, Ağbabada *Arpa kəndi*, *Arpaçayı*, *Arpagözü*, Krımda *Arpalar* kimi yer adlarına rast gəlirik.

Maraqlıdır ki, bu toponimin işlənmə dairəsi qədim türk torpaqlarından kənara çıxmır. Arpa adı ilə bir neçə yerdə çay, göl adlarının olması isə belə qənaət söyləməyə imkan yaradır ki, qırğızlarda Enesayın oynadığı rolu Azərbaycan məkanında Arpaçay öz üzərinə götürmüşdü.

İlkin çağlarda Krımdan Qarsa, oradan Qarabağa, Muğana qədər uzanan torpaqlarda yaşayan türk tayfalarının əsas kultu Arpaçay idi. Azərbaycan türklərinin etioloji – yaranış miflərinin qaynaqlarından biri kimi sadaladığımız insan məskənlərinin (əksəriyyəti doğma yurdundan didərgin düşsə də) köklü sakinlərinin yaddaşlarından epik folklor nümunələri yazıya almalıdır.

Bəs «Arpa» sözünün mə'nası nədir? Mənbələrdə göstərilir ki, məşhur türk tarixçisi Fəxrəddin Kızıroğlu «Arpa» derivatlı yer-yurd adlarını tayfa adı ilə bağlayaraq yazır: «»Xan Tepri dağından öz mənşəyini alan və İssık gölə tökülən Arpa suyu hövzəsindən çox-çox qədimlərdə bir türk eli, bir türk oylağı gəlib Dərələyəzdə, Ağbaba və Şörəyeldə məskunlaşmış və öz adlarını çox qala, kənd və göl adlarında əbədiləşdirmişlər».⁴⁰¹

Ç.Aytmatovun «Buynuzlu Ana maral əfsanəsi»ndə də göstərilir ki, Enesay sahillərində duruş gətirə bilməyib, məhv ediləndən sonra qırğızların ikinci doğuşu İssık göldə baş verir. Bu, təsadüfi uyğunluq olsa da, maraqlıdır. Və həmin zahiri səsleşməyə əsasən

401 Мирзайев Ш. Эюстярилян ясяри, сяш. 239

F.Kırzioğlunun fikrini müdafiə etmək mümkün idi. Lakin məsələ ondadır ki, İssık göl ətrafında türk soylarının doğuşu su kultundan imtinanın nəticəsi kimi mə'nalandırılır. Ölümə məhkum inancı tayfa, soy adı kimi Orta asiyalıların yaxın tarixlərdə yaddaşlarında gizli saxlayıb yalnız Dərələyəzə, Ağbabaya və Şörəynlə gələndən sonra istifadə etmələri fantastikadır.

«Arpa» sözünün etimologiyasının yollarını isə prof. H.Mirzəyev və dos. A.Bayramov daha dəqiq göstərilir: «Arpa» sözünün etimologiyasını araşdırarkən birinci növbədə söz kökünün tarixən *yüksəklik, ucalıq, dağlıq* mə'nasını bildirən Alp-Arp olub-olmadığını, «l» və «r» sonorlarının bir-birini əvəz edib-etmədiyini (zərər-zərə), «Arpa» və «Alban» toponimlərinin bir yuvadan təşəkkül tapıb-tapmadığını, «Arpa» sözünün tarixən, «Arpan» formasında işlənilib-islənmədiyini, «Arpa» toponiminin qatında tarixən cəmlilik bildirən – «pi» şəkilçisinin olub-olmadığını (kas-pi) müəyyənləşdirmək zəruridir». ⁴⁰²

Bu ehtimallar məhz Azərbaycan türklərinin mifləri ilə təsdiqlənə bilər. «Apardı sellər Saranı» əfsanəsində Arpaçayın gücü *dağlarda, yüksəkliklərdədir*. Eləcə də «Munisnamə»də dünya dağları şirin və acı suların əhatəsindədir. Dünyanın bütün suları bu iki dağın ən hündür yerində əyləşmiş mələklər tərəfindən tənzimlənir.

Beləliklə, dağ-su kultunun sintezi «Arpa» sözünün mə'na tutumunda (Alp-Arp-dağ, yüksəklik anlamında olsa da, daha çox su ilə bağlı təbiət varlıqları və çayətrafı yaşayış məntəqələri belə adlanır) özünü açıq-aşkar büruzə verir.

T Ə Q V İ M M İ F L Ə R İ rituallarla bağlı görüşləri özündə əks etdirir. Müntəzəm olaraq ilin fəsillərinin, aylarının, günlərinin bir-birini əvəz etməsi ilə təbiətin (günəşin çıxıb, batması ilə gündüz gecəyə çevrilir, onun istisinin azalıb-çoxalması, külək əsməsi, göy guruldası, havaların açılıb-bozarması, soyuyub qar düşməsi, yağış yağması fəsilləri meydana gətirir) və bitkilərin dəyişib haldan-hala düşməsi (cücərməsi, yarpaqlaması, çiçəkləyib meyvə verməsi, çılpaqlaşması və s.) ilkin təsəvvürlərdə bir silsilə mifik obrazların kortəbii şəkildə yaranmasına təkan vermişdir. Bitki, heyvan və təbiət hadisələrində ruhun varlığı ideyası meydana gəlmişdir. Ulu əcdad dünyadakı varlıqların ölüb-dirilməsini (Yağış göy gurultusundan sonra damcılayır və çalalara yığılan suyun torpağa

hopması ilə ömrünü başa çatdırır; bitki toxumu cücərib torpaqdan baş qaldırır, boyu uzandı, bar yetişdirəndən sonra quruyur və ölür - bütün bunları insanlar özlərinin ana bətnindən çıxıb, böyüməsi, boya-başa çatması, qocalıb o dünyaya köçməsinin analoqu kimi başa düşürdülər, ananın doğumdan qabaq ağrı çəkib çığır-bağır salmasını isə göy gurultusuna bənzədirdilər) ruhların iki qütbə ayrılması ilə (xeyir və şər ruhlar) əlaqələndirmişlər. Bərəkət, bolluq gətirən hamı ruhlara ehtiram göstərüb sitayiş etmiş, yolunda qurbanlar kəsmişlər. Ölüm, fəlakət, quraqlıq, aclıq və soyuğu qoruyan ruhlara qarşı isə mübarizə yolları axtarmışlar. Əlbəttə, təqvim miflərində də ilkin yaranış motivlərinə müraciət olunurdu, lakin etioloji kateqoriyaya daxil olanlardan fərqli olaraq, əsas qayə, məqsəd yaranma, meydana gəlmə epizodları ilə deyil, yaranan varlıqların sonrakı funksiyalarında açılırdı. Məsələn, ən primitiv formada olan bir mifik təsəvvürü götürək: Günəş doğulur və torpağa can verir («Gün çıx, çıx, çıx...» mərasim nəğməsində Günəşin doğulması torpağın dirilməsi üçün arzulandır). Burada iki məsələdən söhbət gedir. Təqvim kateqoriyasının prizmasından baxanda günəşin doğulması məqsəd deyil, vasitədir. Əsas deyil, köməkçidir. Ulu əcdadın ritual vasitəsi ilə çatdırmaq istədiyi ideya torpağın canlanıb üzərində ağacları, bitkiləri yetişdirə bilməsidir. Başqa sözlə, etioloji miflərdə əsas diqqət Günəşin doğulması səbəbini aydınlaşdırmağa yönəlsə, təqvim miflərində Günəşin doğulandan sonrakı fəaliyyətinə, dünyadakı varlıqların xidmətində durmasına üstünlük verilir.

Təqvim miflərində hətta ayrı-ayrı illər, aylar, günlər belə mifik obraza, dünya modelinin detalına çevrilir. Məsələn:

«Bir padşah görür ki, bının ölkəsindəki adamlar tez-tez illəri qatışdırırlar bir-birinə. Çünki illərin adı yoxuymuş. Padşah fikirləşir ki, gərəh illərə ad qoyam. Durur çıxır səfərə. Ucardan, qaçardan, sürünərdən qabağına hansı çıxırsa onun adını verir bir ilə. Bının qabağına on iki canı çıxdığı üçün on iki də il adı düzəldir. Həmən canılar binnardı: donuz, sıçan, pələh, dovşan, öküz, at, qoyun, meymun, it, quş, ilan, balıx. İllər də binnarın adınan addandır».⁴⁰³

Mifdə adları çəkilən heyvanlar qədim Şərqi Asiyada (çinlilərin, koreyalıların, yaponiyalıların və monqolların, eləcə də bu cür təqvimlərin ilk yaradıcıları hesab edilən Orta və Şərqi Asiya

⁴⁰³ Азәрбајҹан мифолоҹи мятнляри, с. 55

türklərinin) cüz'i fərqlərlə təkrarlanır. İlin günlərə bölünməsi Çin loğmanlarının müəyyənləşdirdiyinə görə, insan bədənində olan 365 əsas həssas nöqtə ilə bağlıdır.

Çinlilər əvvəllər ilin özünü deyil, onun on iki ayını heyvanlarla əlaqələndirirdilər, məsələn, yazın başlanğıcını dovşan, qış aylarını müvafiq olaraq siçan, öküz və pələng, qızmar yayı at, qoyun və meymun, payızı isə xoruz, it və donuz yaratdığını zənn edirdilər.⁴⁰⁴ Lakin təqvim dövləti idarə etmə atributlarından birinə çevriləndən sonra (Çin imperatorları üçün təqvim ritualları tənzipləyən müqəddəs qanun idi, onu təhrif edənlər ağır cəza alırdılar) heyvanları illərə aid edən daha mürəkkəb sistemə keçmişdilər. Bizim mifdə olduğu kimi, on iki heyvan götürülür, onlar ilk növbədə göydəki ulduz sistemləri ilə, bürclərlə, sonra yerlə, dünyanı təşkil edən beş elementlə (ağac, od, torpaq, dəmir və su), nəhayət, beş işıq rəngi ilə (yaşıl \ göy, qırmızı, sarı, ağ, qara) əlaqələndirilirdi. Beş işıq (rəng) beş ünsürə aid olduğu üçün dəyişməz qalırdı: ağac -yaşıl \ göy, od - qırmızı, torpaq - sarı, dəmir - ağ, su isə qara göstərilirdi. Bu sistemdə beş planet də (planet adları monqollardan alınmışdı) cədvəldəki kimi sabit qalırdı: Pürev (Yupiter), Myaqmar (Mars), Byamba (Saturn), Tsolmon (Venera), Lxaqva (Merkuri).

QƏZA (ELEMENT)	İŞIQ	PLANET
Ağac	Yaşıl \ göy	Pürev
Od	Qırmızı	Myaqmar
Torpaq	Sarı	Byamba
Dəmir	Qara	Tsolmon
Su	Ağ	Lxaqva

Bu sistemdə beş dəfədən bir ancaq heyvanlar başqalaşır. Əgər pələng ili birincilərin üstünə düşürdüsə, bütün ağaclar - bitkilər üçün ilin on iki ayı təhlükə gözlənilirdi, ikincilərdə od - günəşin istisi şiddətlənib hər şeyi tələf edirdi, üçüncülərdə torpağın altı - üstünə çevrilir, zəlzələ baş verirdi. Pələngin yerini öküz tutanda isə müvafiq olaraq, bitkilərin barı çoxalır, günəş səxavətini əsirgəmir, torpağın bərəkətini yığıb-yığışdırmaq olmurdu.

İlkin dövrlərin vaxt və zaman bölgüsü böyük mərəhələrdə təsəvvürə gətirilirdi. Qədim inkişaf etmiş mədəniyyətlərin

⁴⁰⁴ Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. - М., 1989, с. 31, 33.

bə'zilərinde zaman bölgüsü həmin təsəvvürlərə söykənirdi. «Avesta»da induist inamından (çiçəklənmə və uğurlarla müsbət olunan qızıl dövr, hər şeyin xarablaşmağa başladığı dövr və məhv olma dövrü) fərqli olaraq, zaman sonsuz göstərilir: işığın, uğurun, bolluğun, ancaq xeyirin mövcud olduğu qızıl dövr, şərin meydana gəlməsi ilə fəlakətlərin, müharibələrin başladığı - mübarizələr dövrü və Xeyirin Şər üzərində qələbəsi sonrakı əmin-amanlıq dövrü, yə'ni ilkin zamana qayıdış. Bir məsələ diqqəti cəlb edir ki, böyük və kiçik zaman bölgülərinin hamısında insan və onun taleyi ön planda durur.

«İlin fəsilələrinin və günün hissələrinin insanın yaş dövrləri ilə əlaqələndirilməsi, yəqin ki, universalıqdan irəli gəlirdi»⁴⁰⁵ Başqa sözlə, ulu əcdad dünya modelini nəhəng canlı orqanizm kimi təsəvvür edir, hər şeyin onun analoqu olduğunu düşünürdü. Ona görə də mifoloji sistemin ümumi xassəsinə çevrilən antropomorfizm zamanın özünü də canlı şəkildə təsəvvürə gətirirdi, bu mə'nada il (misal çəkdiyimiz mifdə isə zamanın özü) doğulub böyüyən və qocalıb ölən insan kimi təqdim edilirdi. N.V. Braginskaya yazır ki, «Zamanın insan bədənini, zaman bölgülərinin (illərin, fəsilələrin, ayların, günlərin) isə bədəninin hissələri ilə təsviri dünyanın qurbanlıq heyvan və insanların bədəninin hissələrindən düzəldilməsi haqqındakı miflə üst-üstə düşür. Belə ki, «Brihadaranyak-upanişad»ın birinci kitabında dünya - qurban kəsilən atdır, eləcə də il - onun gövdəsi, fəsilələr - gövdənin hissələri, ay və para ay - oynaqları, gündüzlər və gecələr isə ayaqlarıdır».⁴⁰⁶ Qədim astroloqların hesablamalarında isə insan skeleti 360 sümükdən ibarətdir ki, bu da ilin günlərinə bərabərdir. Hətta bə'zi müsəlman tayfalarında (qədim tyamlarda) 60 illik təqvim sistemində ayrı-ayrı illər Məhəmməd peyğəmbərin bədən üzvləridir, eləcə də ayın otuz günü Adəm peyğəmbərin dişləridir, üst çənəsi açıq Ay, alt çənəsi isə tutqun Aydır. Evenklərdə insan bədənini əks etdirən on üç aylı ilin ilk ayı başdır, sonrakı aylar yarı bölünür, birinci altı ay bədəninin sol tərəfi ilə aşağı enib, ayaq barmaqlarına çatır, ikinci altı ay isə sol tərəflə əks qaydada təzədən başa doğru qalxır. Maraqlıdır ki, vaxtın bu cür bölünməsi geri qalmış xalqlarda bu gün də davam edir. Yeni Qvineyada ayın günlərini

⁴⁰⁵ Мифы народов мира, том I, с. 614

⁴⁰⁶ Ыеня орада, с. 614

insan bədəninin sol və sağ orqanlarına uyğunlaşdırıb saymağa yenicə başlamış və hələ ki, 27-28 - ə çatdıra bilməmişlər.

Azərbaycan miflərində də illər, fəsillər, aylar və günlər insanla əlaqələndirilir. Daha çox qış, onun hissələri - böyük və kiçik çillə şəər qüvvələr kimi təsvir edilir. Qış özü isə qarı şəklində verilir:

«Qış bir qoca qarıdır. Üç oğlu var: Böyüh çilə, Kiççih çilə, Boz ay. Anaları birinci Böyüh Çiləyi yolluyur ki, get. Bu gedif gəlir. Anası deyir, nağayrdın?

Deyir:

- Ocağın qırağına düzdüm gəldim.

Sonra kiççih gedir. Gələndə anası deyir, nağayrdın?

Deyir:

- Ocağın içinə doldurdum gəldim.

Axırda Boz ay gedir. Gələndə anası genə soruşur ki, bə sən nağayrdın? Bu cavaf verir ki, ocaxdan çıxartdım gəldim».⁴⁰⁷

Sonradan nağıl və dastanlarımızda özünə geniş yer tapan Küpəgirən qarı, Köpək qarı bu təsəvvürlərdən doğan proobrazlardır.

İllərin dəyişməsi ilə dünyanın müvafiq qaydada növbə ilə on iki heyvanın belində saxlamasına həsr olunan ən'ənəvi motivdə belə zaman vahidlərinin insanla əlaqələndirilməsinə rast gəlirik:

«Qabaxlar insannar bilmirmiş ki, illəri necə ədləndirsinnar. Navrız bayramında bilicilər yığışıp çıxıllar gəzişə. Deyillər ki, qəbağımıza hansı heyvan çıxsa, o heyvanın adını verəciyih bir ilə.

Bilların qabağına on iki ədda heyvan çıxır. O heyvannarın əddarıyan on iki ilə ad verirlər. Özü də il hənsi heyvanın üstündə təhvil olsa insannar o heyvanın xasiyyətində olur.

Birincisi, donquzunan tuşdaşmışdılar. Donquz ilində insannar səlamət olallar.

İkincisi, sıçan ilidi. İnsannar sıçan kimi olallar, hər şeyi gəmirip dağıdallar.

Üçüncüsü, öküz ilidi. İnsannar işlək olallar.

Dördüncüsü, pələh ilidi. İnsannar pələh kimi yırtıcı olallar.

Beşincisi, dovşan ilidi. İnsannar dovşan kimi qorxax olallar.

Altıncısı, balıx ilidi. İnsannar suda çox hərəkət eləllər bı ildə.

Yeddincisi, ilan ilidi. Bı ildə də insannar bir-birrərin zəhərrər.

Səkindisi, at ilidi ki, bında insannar dözümmü olullar.

Doqquzuncu, qoyun ilidi, bında insannar həlim, mehriban olallar.

⁴⁰⁷ Азярбайҗан мифоложи мятнляри, с. 56

Onuncusu, meymun ilidi. Bında insannar meymun kimin oyunbaz olallar.

On birincisi, quş ilidi. İnsannar bı ildə həvada uçallar.

On ikincisi, it ilidi ki, bında da insannar it kimin boğuşallar, mahərbə-zad olar».⁴⁰⁸

Təqvim hissələri Çində etik mə'na ilə də təsfir edilirdi:

Yaz - humanistdir,

Yay - nəzakətlidir,

Payız - ədalətlidir,

Qış - müdrikdir.⁴⁰⁹

Azərbaycan inanclarında isə Yaz xoşxasiyyətdir (Üçü bizə cənnətdir), Yay səxavətlidir (Üçü yığıb gətirir), Payız qəddardır (Üçü vurub dağıdır), Qış düşməndir (Üçü bizə yağdır).

Lap ilkin təsəvvürlərdə bizdə də yaponlarda olduğu kimi, il iki hissəyə (bərəkət, bolluq gətirən əsas hissə və bitkiləri məhv edən qış) bölünürdü: Ayların fəsillərə bölünməsinə həsr olunan bayatıda da bu hiss olunur: a) yaz, yay xeyiri, payızla qış isə şəri təmsil edir. Dağlara müraciətlə deyilən başqa bir bayatıda isə ilin iki yerə bölünməsi açıq-aydın nəzərə çarpır:

A dağlar, ulu dağlar,
Çəsməli, sulu dağlar.
Üç ay toylu, bayramlı,
Doqquz ay yaşlı dağlar.

Adətən, sudan korluq çəkən dağların «çəsməli, sulu» göstərilməsi ola bilsin ki, yuxarıda verdiyimiz mifoloji sistemdəki dünyanın su damarlarının Qaf dağından keçməsinə əsaslanır.

Qədir gecəsinə həsr olunan mif motivi Puşkinin «Balıqçı və balıq» nağılı ilə üst-üstə düşür, nəzmlə nəsrin imkanlarından işçifadə edilərək yaradılmışdır.⁴¹⁰

Beləliklə, təqvim miflərimizin antropomorfik düşüncə tərzinin məhsulu olması şübhəsizdir. Orada aylar, günlər də insaniləşdirilir:

«Lap qədim zamannarda aylar yoxuymuş. Bir vaxdı insannar görür ki, ilin günnərin qatışdarıllar. Durup ilin günnərin aylara bölüllər. Hər aya otuz iki gün verillər, boz aya on dörd gün qalır.

⁴⁰⁸ Азярбайъан мифоложи мятнляри, с. 54

⁴⁰⁹ Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. - М., 1989, с. 19-105

⁴¹⁰ Яфсаняляр, сщч.12

Görüllər ki, boz ay inciyr, durup qalan ayların hərəsinnən bir gün alıp verillər boz aya. Onnar olur otuz bir gün, boz ay olur iyirmi beş gün. Görüllər ki, boz ay genə irazılaşmır. Qəyidip aylardan genə bir gün isdiyillər. Ayların yarısı deyir ki, ta otuz bir günümüz var, verəmmərik.

O biri yarısı isə bir gün verir, hələ biri iki-üç gün verir. Boz ay olur otuz bir gün. Qalannarının da bə'zisi otuz bir gün, bə'zisi otuz gün, bə'zisi isə iyirmi doqquz-iyirmi səkkiz gün olur.

Boz ay günnərinin çoxunu o biri aylardan aldığı üçün qatışxdı, bir cür deyil. Çünkü boz ay soyux günnəri qış aylarınnan alıp, isdi günləri yaydan alıp, yağışdı günnəri yazınan payızdan alıp». ⁴¹¹

Zaman bölgüsündə Azərbaycan xalqının payına düşən ən uğurlu dövr yazın gəlişi ərəfəsidir. Xeyirin, bərəkətin, əmin-amanlığın mənbəyi həmin çağla bağlıdır. Azərbaycanda elə bir adam tapılmaz ki, yazın gəlişini sevinclə qarşılamasın. Xalq həqiqi mə'nada o vaxt oyanır, təbiətlə birlikdə canlanır, umu-küsüsünü unudur, dərd quyusunun ağzına daş basır. Ona görə ki, «Qışda hər şey yatıp donur. Yaz gəlip dörd dəfəmə binnarı ayıldır. Binnarın ayılması Novruz bayramında olur. Ona görə da Novruz bayramı dörd həftədi.

Novruzun birinci həftəsi yer torpax ayılır. Otlar cücərip yerdən qalxır, ağaşdar yaşillanır, cəmahət yer belliyir, əkin əkir.

İkinci həftə yel ayılır, küləh əsir, ağacdar cıfdənir, havanın ağırırğı sınır.

Üçüncü həftə su ayılır, cəmahət suyun üstünnən tullanıp aydınlığa çıxıllar.

Dördüncü həftə od ayılır. cəmahət qışdan qalan xəsdəliyi, ağırırğı odun üsdünə töküllər, oddan tullanıp yüngülləşillər. Odun da isdisi azalır. Binnan sora yeni gün başdanır». ⁴¹²

Göründüyü kimi, Azərbaycan təqvim miflərində əsas ağırlıq qışla yazın üzərinə düşür. İl əsasən iki əks xasiyyətli varlıqla təmsil olunur, yay yazın, payız isə qışın içində ərədilir. İl bütövlükdə yarı bölünüb düşməən qüvvələr kimi üz-üzə qoyulur. Bir tərəfdə soyuq, şaxta, aclıq, ölüm, digər tərəfdə isti, bolluq, şadlıq hökm sürür. Mədəniyyətimizin canına hopmuş Xeyir-Şər qarşıdurmasının mənbəyini, tarixi köklərini, hər şeydən əvvəl, bunda axtarmaq lazımdır.

⁴¹¹ Азярбайҗан мифоложи мятнляри, сящ. 55

⁴¹² Азярбайҗан мифоложи мятнляри, сящ. 55

Tədqiqatçıların fikrincə, «son şeylər» və dünyanın axırı haqqında olan ESXATOLOJİ miflər yaranış və təqvim mifləri ilə müqayisədə çox-çox sonrakı dövrlərdə meydana gəlmişdir.⁴¹³ Bu da təbiidir, çünki esxatoloji miflərin motivlərində, bir növ, əvvəlki iki kateqoriyada verilən hadisələrə yekun vurulur, nöqtə qoyulur. «Dünya məhvə məhkumdur» - dünyanın bə'zi elementlərinin öldüyünü gören ilkin əcdadın gəldiyi qənaət bu olmuşdur və bəşəriyyət bu qənaətdən doğan bir məsələ barədə daim düşünmüşdür: dünyanı xilas etmək mümkündürmü? Allahla allahlıq etmək istəməyənlər tale mifinə boyun əyməklə kifayətlənmişlər, «alın yazısı»na inanmayanlar isə «xilas yolu» axtarmış (bu gün də axtarırlar), tanrı ilə «mübahisəyə girmiş» və hətta onu «güzəştə getmək» məcburiyyəti qarşısında qoymuşlar.

Etioloji hadisələrin əksinə olaraq, esxotoloji miflərdə tufan qopması, torpağın suyun altında qalıb üzərindəki canlıların məhv edilməsi, kainatın xaosa çevrilməsi, bütün varlığın cəhənnəm şəklində bərqərar olması kimi dəhşətli qlobal hadisələr əks olunur. Bu mə'nada fəlakətlərə səbəb olan başqa törəmələri (zaman adlamalarını, xeyir və şər qarşılaşmalarından yaranan qəzaları) bütövlükdə dünyanın sonundan bəhs edən miflərdən ayırmaq çətindir. Birinciləri ikincinin baş verəcəyi haqqında «xəbərdarlıq» signalı kimi də başa düşmək olar. Esxotoloji qəzalar, əsasən, yer üzündə əxlaq və hüquq normalarının pozulmasından, insanların dəhşətli cinayətlərindən, təbiətə qarşı amansız rəftarından, ədalətsizliyin baş alıb getməsindən törəyir. Dünya, yaxud onun ayrı-ayrı elementləri odun, tufanın, suyun, kosmik döyüşlərin (göy cisimlərinin şər qüvvələrlə toqquşmasının), aclığın, quraqlığın, soyuğun və s. tə'sirindən məhv olur. Bə'zən fəlakətlərin qarşısı alınır, bələdan xilas olan varlıqlar hər şeyi təzədən başlayır. Lakin bir vaxt yaradıcının dünyanı beləcə məhv edəcəyinə inam yaddaşlardan silinmir ki, silinmir. Doğrudur, dünyanın axırı məsələsinə görə ulu əcdad allahlarla yeri gələndə, razılaşmamış və hətta bu məsələdə səcdə etdiklərinə qarşı çıxmışdır. Allah-insan qarşıdurması kəskinləşməsin deyə, müəyyən mərhələrdə hər iki tərəfdən güzəştlər edilmişdir. Lakin bu güzəştlər yalnız ilkin imanlarda özünə yer tapır. Daha doğrusu, çoxallahlılıq mərhələsində qüvvələrin tarazlığı mövcud idi. Mübarizə iki cəbhədə aparılırdı.

⁴¹³ Мифологический словарь, с. 655

Allahlar bir-biri ilə rəqabətdə idilər, ona görə də insanlara güzəştə gədirdilər ki, ətraflarına daha çox tərəfdarlar toplansınlar. Dualist və monoteist görüşlərdə güzəşt edilməsinə ehtiyac qalmır. «Avesta»da insan nəslinin bünövrəsini qoyan Qayımart, eləcə də onun toxumundan cücərən kişi Martiya, qadın Martiyanaq səhvə yol verdikləri üçün ölümə məhkum edirlər. Hətta xeyirxah Hörmüz belə insana güzəşt etmir. Adəmlə Həvvə da xırda xəta işlətdiklərinə (cənnət almasını oğurladıqlarına) görə cənnətdən qovulub Yerə sürgün edirlər.

Allah-insan qarşıdurmasından doğan narazılıqların sülhlə, qarşılıqlı güzəştlərlə nəticələnməsinə həsr olunan mifik təsəvvürlərin ən gözəl nümunəsinə «Kitabi-Dədə Qorqud»da rast gəlirik. «Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boy»unda tanrının əmri ilə Əzrayılın bir igidin canını vaxtsız alması e'tiraz doğurur. Narazılıq böyüyüb Allah-insan qarşıdurmasına çevrilir. Dəli Domrul ədalətsiz əməllərinə görə Əzrayıldan intiqam almaq istəyir. Boyda hadisələr elə başlayır ki, bu, ilk baxışda elindən uzaqlaşan dəlisov bir cavanın sərəsəmləməsi, gücünə arxalanıb allahını danması tə'siri bağışlayır. Lakin diqqət etdikdə, Dəli Domrulun boyun əvvəlində verilən hərəkətləri (körpüdən keçəndən otuz üç axça, keçmək istəyəndən isə qırx axça alması) tanımadığı igidin ölümünə yanması, buna bais olanı döyüşə çağırması ilə üst-üstə düşür, adam inana bilmir ki, yol kəsən, cib soyan bir dələduz haqdan, ədalətdən dəm vurub desin ki, «Mərə, Əzrayil dedüğünüz nə kişidir kim, adamın canın alır? Ya qadir allah, birligin, varlığın haqçün, Əzrayili mənim gözümə göstərgil, savaşayım, çəkişəyim, dürişəyim, - yaxşı yigidin canın qurtarayım. Bir dəxi yaxşı yigidin canın almıya».⁴¹⁴ Bu, əslində allahdan gələn bəlaya qarşı bütün xalqın üsyanı idi. Oğuz epik ən'ənəsinə görə, elin, obanın arzularından doğan işi adlı-sanlı bəylərdən biri həyata keçirir. Bu mə'nada Əzrayılın hələ gün görməmiş cavanları öldürməsinin qarşısını almaq missiyasını yerinə yetirmək Duxa qoca oğlu Domrulun boynuna düşür. Ona görə ki, Domrul cəsarəti, mərdliyi, ədaləti ilə hamıdan seçilirdi. Bu iş məhz haqqın tapdanmasına göz yuma bilmədiyi üçün girişmişdi. Dəliliyinə gəlincə isə bu, ən azı Koroğlunun Eyvaz, Dəmirçioğlu, Bəlli Əhməd kimi silahdaşlarının dəliliyindəndi. Say-seçmə igidlərə verilən «Dəli» ad-tituluna əsaslanıb Domrulu «quldur» kimi qələmə

⁴¹⁴ Китаби-Дядя Горгуд, с 79

vermək, bizcə dastanı yazıya alan islampərəst katiblərin uydurmasıdır. Çünki XV-XVI yüzilliklər dini fanatizm dövrü idi, bu zaman allaha qarşı çıxan elin içində təsvir etmək mümkün deyildi. İlk dövlətlərə aid Azərbaycan əsətirini özündə yaşadan oğuznaməyə islam donu geydirərkən (bu mə'nada ölüm mələyinin adının dəyişdirilib Əzrayıl kimi verilməsi şübhəlidir) hadisələrdəki dini əksliyi yumşaltmağa çalışmışdılar. Guya tanrının elçisi Əzrayılın əməllərinə qarşı bütün oğuz eli deyil, camaatın özünə də gün verib, işıq verməyən bir müştəbeh «dəli əbləh» çıxır və axırda da «cəzasına» çatır. Lakin bildiyimiz kimi, oğuznamənin məqsədi, qayəsi heç də bu ideyanı aşılamaq deyil. Burada Dəli Domrul bütün elin istəyinə rəğmən ölümə qarşı həqiqi mə'nada üsyan bayrağını qaldırır. Yunan miflərinin ona bənzər qəhrəmanları Herakl, Odissey kimi Allah elçisini açıq döyüşə çağırır, anlayanda ki, rəqibi mərdliyin, igidliyin nə olduğunu qanmır, ilahinin köməkçisi hiyləyə, «xəyanət»ə əl atır, onda Dəli Domrul başqa yol tutamağa məcbur edilir. Əzrayıla deyir ki, «Mən səni böylə bilməz idim. Oğurlayın can aldığın tuymaz idim».⁴¹⁵

Məgər «yol kəsən dələduz» silahla, güclə, igidliklə, mərdliklə bir şey etmək mümkün olmadığını dərk etdikdə, mə'nəvi keyfiyyətlərə söykənməklə, yüksək əxlaqını, arvadına, uşaqlarına olan böyük məhəbbətini nümayiş etdirməklə allahın özünü mat qoya bilərdimi? Dəli Domrulu, eləcə də oğuz elini Allah qəzəbindən onun arvadı ilə aralarında olan qarşılıqlı sevgisi xilas edir. Bu sevgi allahın qəzəbindən də böyük olur. Bir məsələ burada bərk mübahisə doğurur: tanrını cüz'i güzəştə məcbur edən Dəli Domrul qurban verməli olur. Bu qurbanın böyüklüyü o qədər idi ki, nə oğuz eli, nə də islam görüşləri öz adət-ən'ənələri ilə onun altına girə bilməzdi. Belə ki, Dəli Domrul allaha borclu olduğu iki can əvəzinə ata və anasının canını vermək məcburiyyətində qalır. Bu cəhət Dəli Domrulu oğuzlardan və müsəlmanlıqdan tamamilə ayırır. Birincisi, ona görə ki, islamda və oğuz düşüncəsində «ana haqqı tanrı haqqıdır», ananı heç şirin cana da dəyişmək olmaz. İkincisi, «atalar kultu» da Dəli Domrulun əl-qolunu buxovlamalı idi. Üçüncüsü, boyun əvvəlində göstərildiyi kimi, Domrul yol kəsən quldur olsaydı, iki can əvəzinə yüzünü alıb allahla ödəşər, ata-anasını xilas edərdi. Lakin o, bu cür hərəkət etməyi ağılına da gətirmir Bir gün

⁴¹⁵Китаби-Дядя Горгуд, с. 80

görməmiş gənclərin ölmələrindənə, ömrünü bütün ləzzətlərdən dada-dada başa çatdırmış qocaların canının alınmasını üstün tutur. Öz doğma ata-anası olsa da. Qeyd etdim ki, qədim oğuz inamında özünə əsaslı kök salan atalar kultu və islam əslində, bunu etməyə heç bir vəcdlə imkan verməməli idi. Deməli, «Dəli Domrul» boyu mənşəyinə görə islam və hun-oğuz ən'ənəsindən uzaq düşür və barbarlığın lap erkən çağlarına gedib çıxır. O dövrlərə ki, toplum üzvləri ömrün acısını-şirininini dadmış qocaları - ata-anaları kəsib ətini müxtəlif heyvanların ətindən bişirilən xörəklərə qatıb yeyirdilər, elə zənn edirdilər ki, bununla valideynlərinin ruhunun bir parçasını özlərində yaşadırlar.⁴¹⁶

Allahla allahlıq etmək iddiası da islamda və oğuz inanc sistemində özünə yer tapmır. Ona görə də «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarını XI-XIII yüzilliklərdə oğuzların özləri ilə ilk vətənlərindən (Orta Asiyadan) gətirdikləri dastanların qalıqları hesab edənələr, yaxud onların «Orta Asiya xatirələridir» deyənlər (Fərx Sümər, Orxan Şaiq və b.) yanılırlar. Boylardan onlarla misal çəkmək olar ki, ümumiyyətlə, oğuz adətlərinin tam inkarı kimi səslənir. Həmin motivlərə əsasən qətiyyətlə demək olar ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznamələrinin kökləri nə orta Asiyada, nə Çin-Monqol düzlərində, nə də Antaliyadadır, yalnız dastanın özündə göstərilən ərazilərdə - Azərbaycan torpağındadır. Boylarda təsvir olunan əsas hadisələr Qafqaz dağlarının ətəklərində, Kür-Araz çaylarından şimalda yaşayan, ilkin dövrlərdə şumerlərlə, pəhləvilərlə, yəhudilərlə, misirlilərlə, saklarla, hunlarla, yunanlarla, sonralar isə ərəblərlə, farslarla sıx tarixi-mədəni əlaqədə olan, oğuzlarla daha çox qaynayıb-qarışan ən əski türk soylarının həyatına, dünyagörüşünə, adət-ələrinə əsaslanır. Oğuzlaşma, yə'ni oğuz motivləri ilə cilalanma, eləcə də islam görüşləri ilə uyğunlaşdırılma işi IX-XVI yüzilliklər arasında paralel şəkildə aparılmışdır.

Yaradıcının işinə əl qatdıqları üçün insan nəslinin cəzalandırılması və bu məqsədlə göndərilən bəlanın dəf edilməsinə «Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy»da da rastlaşırıq. Burada «Dəli Domrul»dan fərqli olaraq, bir nəfərin işlətdiyi günaha görə, oğuz eli yüzlərlə qurbanlar verir, yalnız günah qanlar bahasına yuyulub qurtarandan sonra tanrının göndərdiyi bəlanı dəf etmək mümkün olur.

⁴¹⁶ Тайлор Э.Первобытная культура, - М., 1989

Tale - alın yazısı ilə razılaşmayanda Yaradıcı tərəfindən həmişə güzəştlər edilmir. Astiaq nə qədər canfəşanlıq etsə də, öz doğma nəvəsini belə qurban verməyə hazır olsa da, Allahın yazdıqlarını poza bilmir, əksinə onun taleyində olan «qəza»ya qarşı inadlı mübarizəsi, nəinki, özünə rəhm, güzəşt qazandırmır, hətta minlərlə adamı - böyük bir xalqı bədbəxt edir. Ona görə ki, Astiaq az qala allahlıq iddiasına düşmüşdü, mübarizəsində bir addım belə güzəştə getmirdi, günaha batmağında davam edirdi (Qarpağın oğlunu döğratdırıb ətini atasına yedirtməsi kimi). Tanrının vaxtsız can alması ilə razılaşmayan Dəli Domrul, tanrı elçisi pəri qıza əl uzadan Sarı Çoban və tanrının yaratdığı Təpəgözə qarşı çıxan Basat isə belə bir iddiaya düşməmişdilər: Sarı Çoban etdiklərindən peşiman olmasa da, meydandan çəkilir, pəri qızla «bəlalı sevgi»sindən qalan yadigardan belə imtina edir. Bir növ onun günahını üzərinə götürən Aruz qoca Təpəgözə ovladı kimi baxır. Sonra fəlakətə düşdüklərini bildikdə oğuz eli Təpəgözün bütün şərtlərini qəbul edir, səbrlə gözləyirlər ki, bəlkə qurbanlar bahasına tanrı bu günahı bağışladı. Lakin nəslin kəsilməsi təhlükəsi qarşısında qalanda həm Təpəgözün, həm də oğuz camaatının Allah tərəfindən unudulduğu dərk edilir. Allah insanların taleyini öz ixtiyarına buraxır. Yalnız bundan sonra Təpəgözü məhv etmək mümkün olur. Göründüyü kimi, «Oğuznamə» qəhrəmanları Astiaqda olduğu kimi, günah üstünə günah gətirmirlər.

Nuhun tufanına həsr olunan esxatoloji məzmunlu ən'ənəvi mif motivlərində bir neçə cəhət özünü göstərir:

Azərbaycanla bağlı dağların (İlan dağı, Kəmçi dağı, Ağrı dağı, Ağbaba dağı və s.) meydana gəlib adının qoyulmasından bəhs olunur.

Dünyanın torpaq hissəsinin məhvindən sonra başqa varlıqlar Allahın yaratdığı heyvanlar üzərində əməliyyatlar aparır, başqa sözlə, yaradıcının işlərinə əl qatılır, düzəlişlər edilir. Belə ki, qaranquş arının dilini dimdiyi ilə qoparır ki, insan ətinin şirinliyindən xəbər verə bilməsin, bundan sonra səsi itir, peşəsi vızıldamaq olur. Eləcə də ilan insan ətini ona qıymayan quşu parçalamaq istəyir. Qaranquş onun ağzından çıxıb qaçmaqla canını qurtarsa da, quyruğu qopub ilanın ağzında qalır və haçalaşır.

İlan yer üzündə yuva qurmaq üçün xeyirxahlıq edib, gəminin deşilən hissəsini bədəni ilə tutmasına, canlıların son cütünü boğulub ölmə təhlükəsindən qurtarmasına baxmayaraq, qismətində olan

torpağa qayıdır. Bir növ bu, xalq atalar sözündə deyilən fikri təsdiqləyir: «İlanın ağına da lə'nət, qarasına da!»

Nuh peyğəmbər can hayında olduğundan qəzanın ancaq dünyanın insanlar yaşayan piltə hissəsinə aidliyindən iş-işdən keçəndən sonra xəbər tutur. Yə'ni Allahın birinci tufanla dünyanı tamam məhv etmək yox, günaha batdıqlarına görə yerdəki canlıları dəyişmək istəyinə Nuh özü də bilmədən əngəl olur: «Nuh xəbər tutur ki, dünyanı su alacaq. Əl-ayağa düşür, gəmi hazırlayır, heyvanların hərəsindən bir cütünü də gəmiyə qoyur ki, onların nəslı kəsilməsin.

İşdən halı olan, dünya görmüş, ömür sürmüş ağbirçək bir qarı Nuha yaxınlaşır deyir:

- Məni də özünlə apar.

Nuh söz verir. Amma səfər zamanı verdiyi söz huşundan çıxır, qarı qalır yer üzündə.

Vaxt gəlir. Bir yağış yağır, bir yağış yağır, tut ucundan çıx göyə. Çaylar şahə qalxır, sel dağları qopartmaq istəyir. Hər yan suya qarışır, dünya görünməz olur.

Vaxt keçir, və'də yetişir, gün çıxır. Günəşin zərbindən su ərşə çəkilir. Nuh qayıdanda qarı düşür yadına. Gedir ki, onun öldüsündən-qaldısından bir xəbər tutsun.

Qarının evinə yaxınlaşanda qulağına səs gəlir, dinləyib görür ki, cəhrə səsi, qarı salamatdı, özü də ip əyirir.

Soruşur:

- Qarı, dünyanı su aldı, sən bunu görmədinmi, bilmədinmi?

- Yer üzünü su almağımı ondan bildim ki, piltələrim bir az nəm kimi oldu.

Nuh barmağını dişləyir, başa düşür ki, qarı qoca dünyanın özü imiş. Sən demə dünya-aləm batanda bunun ancaq piltəsi nəmlənərmiş»⁴¹⁷.

Mifoloji sistemlərdə dünyanın sonu - *Axirət günü cəhənnəmin* təsvirində daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. «Munisnamə»yə görə, cəhənnəm yerin yeddinci qatından sonra gəlir.

Allah cəhənnəmi palçıqdan düzəltdi. Onun göstərişi ilə cəhənnəmin palçığı min il qaynadıldığından qıpqırmızı olmuşdur. Sonra min il də qaynatmışlar ki, közərməsi ağarsın. Bundan sonra min il də qaynatmışlar və nəticədə torpağın rəngi qarqara qaralmış və cəhənnəmə həmişəlik zülmət və qaranlıq çökmüşdür. Ulu Allah

⁴¹⁷ Азярбайҗан мифоложи мятнляри, с. 47

Kalak adında nəhəng bir ilan yaradıb demişdir: «cəhənnəmin qorunmasını sənə tapşırıram». Sonra ilana əmr vermişdi ki, ağzında zəhər quyusu açsın. Allahın göstərişi ilə mələklər cəhənnəmi ilanın zəhər quyusuna qoymuşdular. Allah ilana buyurmuşdu ki, dodaqlarını bir-birinə sıxıb otuz min il nəfəs almadan dursun. İlan yumaq kimi yumrulanıb çox min illər ərzində tərənəməmişdi. İlan o qədər böyük idi ki, onu bütövlükdə ancaq Yaradan görə bilirdi. Otuz min ilin tamamında ilanın ci-yərlərində hava qurtarır, nəfəsi kəsilir, böyük Allahın icazəsi olmadan ağzını azca açıb hava udur. Bunu gören mələk nəhəngliyini ulu tanrı müşahidə edə bilən barmağını qaldırıb ilanın başına endirmək istəyir. İlan qorxub yalvarır ki, «Günahkaram, tanrımın icazəsi olmadan nəfəs almışam. Hərəkətimə görə məni bağışla». Lakin mələk əhəmiyyət verməyib vurmağa çalışanda ilan diksinir, qəflətən başını yuxarı qaldırır, səma üzərində müqəddəs yazıları görüb onları oxuyur və sonuncu peyğəmbərdən bağışlanmasını xahiş edir. Bu, tanrının xoşuna gəlir, mələyə deyir ki, ilanı rahat buraxsın və ildə iki dəfə ağzını açıb, nəfəs almasına icazə versin. Bundan sonra ilan ildə iki dəfə dodaqlarını bir-birindən ayırmaq imkanı qazanır: birincidə havanı ciyərlərinə çəkir, ikincidə cəhənnəmin iy-qoxunu bayıra buraxır. Ona görə də qışda dəhşətli soyuq (ilan təbiətdəki ilıq havanı udur) və yayda qızmar isti (cəhənnəmin istisini çölə buraxır) olur. Bu, isti-soyuğun izahının «Munisnamə»də olan ikinci variantıdır.

Deyilənlərə görə, cəhənnəm hələ də dünyanın yeddinci qatının altında yatan ilanın ağzındakı zəhər quyusunda yerləşir. Axirət günü, ölülərdən haq-hesab çəkilən gün Ulu Allah əmr verəcək ki, yetmiş min mələk əllərində tutduğu - hər biri yetmiş min zəncirdən qurulan yetmiş min qurşağı cəhənnəmin belinə dolayıb ilanın zəhər quyusundan çıxartsınlar. Bu mələklərin hər biri boyu və gücü ilə elə nəhəngdir ki, Ulu Allah əmr versə, rahatca yeddi qat göyü - adamları, heyvanları, quşları, balıqları, yırtıcıları, xeyir və şər ruhları, bir sözlə, yer üzərində yaşayan bütün məxluqları ilə birlikdə uda bilər.

Miflərdə cəhənnəmin ünvanı o biri dünyadadır və cismani deyil, ruhani mühakimədən, mə'nəvi cəzalandırılmadan ibarətdir. Lakin əsil cəhənnəmləri insanlar bu dünyada düzəldiblər.

Allahın adına yazılan cəhənnəmdən fərqli olaraq bu cəhənnəmlərin sayı-hesabı yoxdur və qapıları həmişə açıqdır. Ora hər an girib «günahkar» salıb-çıxartmaq mümkündür. Və bə'ziləri

cəhənnəmləri də özəlləşdiriblər. Əl-ayaqlarına dolaşan adamları o dəqiqə «şəxsi cəhənnəm»lərinə salıb qapısının açarlarını qoyurlar ciblərinə. Ordan buraxılında adam başqalaşır. Ya köləyə dönür, ya da ölümün nə olduğunu anladığına görə ömrünün qalan hissəsini müdrikcəsinə başa vurur.

İnsan səhvlərə yol verəndə də «özəl cəhənnəmlərə» düşə bilir...

Ötən qış «Addım» qəzetində çap etdirdiyim «Cəhənnəmdən qayıdış» adlı məqaləmdə yazmışdım: «Desələr cəhənnəm yoxdur, inanmaram, çünki onun sərt üzünü görüb gəlmişəm. Qayıtdım və dərk etdim ki, əsil cəhənnəmi ulu tanrı yaratmayıb, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiqi, Heydər Hüseynovu şərləyib cismən zindanlarda çürüdən, vəzifəsindən, pulundan ötrü böyüklərin ətəyində gəzib ara qızışdıran, satqınlıq edən, xırda hisslərlə yaşayan yaltaq, xəbis insanlar icad ediblər. Onun odundan, məşəqqətlərindən ləzzət ala-ala yaradıblar. Sonra özləri ora düşməkdən qorxmayıb bu dəhşətli məkan Allahın adına yazıblar...»⁴¹⁸ Qəribəsi odur ki, səhvini anlayanı ilahi ən ağır cinayətlərinə görə bağışlamağa qadirdir. Elə isə bütün dəhşətləri ilə ancaq ikrah doğuran cəhənnəmi niyə yaradırdı? Özü də bütün gözəl varlıqlardan əvvəl.

Əslində cəhənnəmin «ssenarisini yazdıranlar» onun xofu ilə şüurları dondurub insanları manqurtlaşdırmaq niyyətində olmuşlar.

Azərbaycan mifoloji sistemində ilkin əcdadlar, mədəni pəhrəmanlar və hami ruhlarla bağlı maraqlı görüşlərə rast gəlmək mümkündür.

İlkin təfəkkürdə dünya modelinin ayrı-ayrı elementlərinin dolğun obrazlar şəklində kortəbii formada əks olunması mədəniyyətin bütün sahələrində dərin izlər buraxmışdır. Xalqın gerçəkliyi düzgün dərk etməsinə doğru uzanan yorucu, dərəli-təpəli yolda miflərin bələdçiliyi həmişə xoş əhval-ruhiyyə yaratmış, xüsusilə bədii yaradıcılığın inkişafına, zənginləşməsindəki roluna görə tanrı gücünə malik olmuşdur. Bu mə'nada folklorun və klassik ədəbiyyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada miflərin izlərinə, tə'sirinə təsadüf edilməsin.

⁴¹⁸ «Аддым» гязети, 16-23 январь, 1999, № 02 (94)

MİF VƏ SAKRAL RƏQƏMLƏR

MİFİK TƏFƏKKÜRDƏ KƏMİYYƏT ANLAYIŞI. SAKRAL RƏQƏMLƏRİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ FUNKSİYASI. SAY SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI. SAKRAL RƏQƏMLƏR İLKİN İŞARƏLƏR TOPLUSUDUR. ONLARIN DÜNYA MODELİNİN QURULMASINDA ROLU. SAKRAL RƏQƏMLƏR FOLKLORUN EPİK ƏN'ƏNƏSİNDƏ İŞLƏNƏN POETİK VASİTƏ KİMİ.

MİFİK TƏFƏKKÜRDƏ KƏMİYYƏT ANLAYIŞI. Azərbaycan folklorunun epik ən'ənəsində, xüsusilə miflərdə, əfsanələrdə və nağıllarda müxtəlif *rəqəmlərdən* geniş istifadə olunur. Bədi mətnlərin poetik strukturunda bu rəqəmlər semantik-stilistik mahiyyət daşıyır. Ayrı-ayrı rəqəmlərin işlənmə dairəsi və funksiyası isə olduqca müxtəlifdir.

Rəqəm – mifopoetik sistemlərdə ən geniş yayılmış işarələr toplusudur və *keyfiyyət-kəmiyyət, zaman-məkan-miqdar* daşıyıcısı kimi çıxış edir. İnsan özü də işarə-təsvir üsullarından biri kimi xüsusi say kodunun ən mühüm elementinə çevrilir. Başqa sözlə, mifoloji modellərdə bəşər övladının dünyaya gəlməsi başqa dünya elementləri ilə müqayisədə müxtəlif rəqəmlərlə qeyd edilir. Məsələn, «Avesta»da bütün canlıların altıncısı insandır, deməli, atəşpərəstlik inancında insanın sakral say işarəsi «6»-dır. Çin mifologiyasında isə insan «3»-lə doğulur və dünya modeli bütövləşir, tamlaşır.

Rəqəmlərin mifopoetik əsasları ilkin dünyagörüşünün məhsuludursa, hesab və hesablama strukturları nisbətən sistem halda bir qədər sonrakı çağlarda - arxaik mədəniyyətlərin formalaşması başa çatanda meydana atılmış, bundan sonra saylar həm də gerçək, həqiqi mənada dərk olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, rəqəmlər meydana gəlib müstəqil say sistemi kimi tam mə'nada kəmiyyəti, miqdarı anladanadək bir neçə mərhələ keçmişdir:

Birinci, saylar lap başlanğıcda dünya modelinin mühüm elementini bildirirdi (vahid – allahı, iki əsklikləri: yer-göy, yeraltı-yerüstü dünyalar, gecə- gündüz, eləcə də ovu, alınan məhsulları, doğuşu və s.). Bu zaman ulu əcdadın şüurunda hər hansı bir rəqəm kəmiyyəti, miqdarı deyil, varlığın özünü, keyfiyyəti, mahiyyəti, təbiəti göstərirdi.

Əvvəl gözlə gördüklərini, sonra isə fikrində düşündüklərini *cütləşdirməsini* bəşər övladının ən böyük elmi kəşfi hesab etmək olar. Günəş - gündüz bir idi, o, ay - gecə ilə cütləşdirildi və ikini (birin əksini) meydana gətirdi.

Yaz girəndən payızın ortalarınadək olan dövr biri – tanrının insanlara göndərdiyi xoş çağları anladır, qış isə onun tərsi, ikiləşməsi, cütləşməsi idi.

Xeyir-şər əkizliyinin bünövrəsi məhz iki rəqəminin kəşfi ilə qoyulmuşdur. Və hər şeyin doğuşu varlıqların əkizləşməsinin, ikiləşməsinin, əks cütün birləşməsinin nəticəsində baş vermişdir. Yer - kişi (Heb, Zevs) göy - qadınla (Nut, Hera), hava-kişi (Şu) su-qadınla (Tefnut) evlənməklə başqa varlıqları dünyaya gətirmişlər.

Azərbaycan türklərinin əkinçiliklə bağlı əsgü inanclarında cütləşmənin uğuru xüsusilə vurğulanır:

«Bir küləş *iki* sünbül gətirərsə mö‘cüzədir».⁴¹⁹

Fallarada da cüt uğura səbəb olan vasitədir:

«Düyü ilə fala baxırlar. Bir qədər düyü götürüb sayırlar. *Düyü cüt sayı ilə qurtarsa*, xeyirdir, *tək sayı ilə qurtarsa şərdir*».⁴²⁰

Ulu babalarımızın qoyunçuluqda uzun müddət istifadə etdikləri cütləmə adəti də bu təsəvvürün qalıqlarıdır. Ə.Axundov yazır ki, «Çoban bir mahnı ilə sürü-sürü qoyunları *cütləyib yoxlayır*. İtib yoxa çıxan olursa, dərhal bilir. Ala kərə qoyunu görür, tayını gözləyir, ala kərənin tayını görəndə qara kürə qoyunun tayını gözləyir. Çoban hansı qoyunu görmək istəyirsə, onun adını tütəkdə çəkir, həmin qoyun gəlib arxaca keçir. Adını çəkmədiyi qoyunlar dayanıb çobanı gözləyir. Bu minvalla qoyunların hamısını yoxlayıb qurtarır. «Cütləmə» «Çobanı» havasının ikinci hissəsidir. Burada bir ahəngdən başqa ahəngə, bir hissədən başqa hissəyə, bir tondən başqa tona keçilir. Bu hava çoban havalarının ən mürəkkəbi və ən maraqlısıdır. O, yalnız insanlara deyil, heyvanlara və quşlara da təsir edir. Davla ilə ova çıxan bir nəfər «Cütləmə» havasını çaldırır. Musiqiyə aludə olan heyvanlar və quşlar ovçunu tamamilə unudurlar. Ovçu bu minvalla daha çox heyvan və quş ovlaya bilir».⁴²¹

Əsgü inanclara əsaslanan çoban adətlərində sakral rəqəmlərlə

⁴¹⁹ Азярбайҗан фолклору антологийасы (Топлайыб тяртиб едяни Ящлиман Ахундов), Биринҗи китаб. – Бақы, 1968, сящ. 243

⁴²⁰ Йеня орада, сящ. 244

⁴²¹ Йеня орада, сящ. 247

əlaqələndirilən ritual elementləri nəzərə çarpır. Musiqi ilə heyvanları çağırmaq, ov ovlamaq və s. qədim mərasimlərin qalıqlarıdır ki, sonralar çoban peşəsinin gündəlik adətləri şəklində müntəzəm icra edilmiş və bu qədim peşənin atributuna çevrilmişdir. Bu adətlərin içərisində ulularımızın başqa say sisteminin ünsürlərinə də təsadüf edirik: 20 sayı toplunu - bir dəstə qoyunu, 100 isə daha böyük birliyi - sürünü anladır: «Qoyunu saymaq nəmdir» deyirlər. Buna görə də sürünü qoşalaşdırma (cütləşdirmə) yolu ilə yoxlayırlar. Qoyun sayını *bir topluluq (20 qoyun), bir sürü (100 qoyun)* ilə deyirlər»⁴²².

Beləliklə, Azərbaycan türklərinin qədim say sisteminin müəyyənləşməsində cütləmə, işi üçüncü dəfədə başlama, yaxud tamamilə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. 6, 4, 10, 12 rəqəmlərinin alınmasında da əsas vasitə cütləmə olmuşdur: «Səpilən taxıl yetişənə qədər *üç dəfə alağı* vurulur. Arpa dənli bitkilərdən tez yetişir. Taxıl biçiləndə biçinçinin

- * *dörd əl tutumu bir bafa,*
- * *dörd bafa bir dərz,*
- * *on dərz bir pəncə,*
- * *on pəncə bir xotum idi.*

Taxıl yaxşı tutardısı, hər pəncədən 2-3 kəviz taxıl çıxırdı. Gəviz ölçü alətidir. Bir kəviz - 6 çanaq, ya 6 kilə (2pud), bir çanaq isə 4 diynəvidir. 10 kəviz bir xalvardır. Payız əkininə güzdük, yaz əkininə yazdıq deyirlər»⁴²³.

İkinci, inkişafın başlandığı arxaik dövrdə primitiv sayların müstəqil işlənməsi müşahidə olunur. Başqa sözlə, əşyalar, varlıqlar ayrılıqda götürülüb sayılmağa başlanır. Lakin ardıcıl say sistemi hələ formalaşmamışdı. Yuxarıdakı misalda olduğu kimi, hər şey tək-tək deyil, toplum halında sayılırdı. Qışda ağaclar *bir* bir hesab edilir, yazda çiçəkləyib yayda, payızda meyvəsi yetişəndə *ikiləşirdi*. Burada iki birdən onunla fərqlənirdi ki, onun tərkibi çoxluqdan ibarətidir.

Üçüncü, say sistemi artıq xətalarsız, ardıcılıqla verilir.

Dördüncü, rəqəmlərin vahid mə'nə tutumunun və deyim tərzinin tam formalaşması nəzərə çarpır. Belə ki, müasir tipli mədəniyyətlərdə olduğu kimi ayrı-ayrı sayların düzümündəki

⁴²² Ёня орада, сящ. 248

⁴²³ Ёня орада, сящ. 244

müxtəliflik, səs və söz tərkibinə görə rəngarənglik bütövlüklə aradan qaldırılır.

Göründüyü kimi, ilkin arxaik ən'ənədə rəqəmlər daha çox *kosmik, sokral (mö'cüzəli) mə'nalarda* işlənmiş, insanlar onların magik gücə malikliyinə inanmışlar. Çünki saylar dünyanın mühüm elementlərinin obrazlı ifadəsi kimi başa düşülmüşdür. Dünya şüurlarda tam halda formalaşdıqca, yə'ni bütövlükdə dərk edildikcə sayların da sırası, sxemi, ardıcılığı bərpa olunmuş, xaosvarilikdən, destruktivlikdən (struktur pozğunluğundan) uzaqlaşmışdır.

Rəqəmlərin mifopoetik rolu görünən və görünməyən şəkildə o mədəniyyətlərdə özünü biruzə verir ki, mətnlərin, obyektlərin təsnifat, bölgü prinsipi sür'ətlə inkişaf edir. Bu qanunauyğunluğa görə, «bütün obyektlər (xüsusilə sokral mə'na daşıyanlar) müəyyən sistemlə ayrılmaz tellərlə – ierarxik münasibətlərlə (yə'ni dini əqidə bağlılığında olduğu kimi – R.Q.) bir-biri ilə sıx əlaqədə olur».⁴²⁴

Deyilənləri əsaslandırmaq üçün qədim Misir geliopol variantındakı «Doqquz böyük allahı» yada salaq: *Vahid* (Atum-Ra) *bir cütü - ikini* (Şu və Tefnutu), onlar da başqa *ikini - cütü* (Heb və Nutu), bu cütlər isə *dördü* (Osirisi, İsidi, Seti və Neftidi) yaradırlar; hamısının cəmindən *doqquz* alınır: $1+(2+2)+4=9$ (Cədvəl 1-ə bax)

Qədim türk mifologiyasında bu üsulla meydana gələn başqa say sistemində də dünyanın daha dolğun, mükəmməl və tam modelinə rast gəlirik:

Vahiddən başqa *bir* (Oğuz), ondan *iki üçlük - altı -*

(*Birinci üçlük*: Göydən işıq şüası düşür. Oğuz görür ki, Gündən işıqlı, Aydan parlaq işığın arasında gözəl bir qız oturub. Başı qızıl qütb ulduzlu bu qızdan *üç oğlu* olur: Gün, Ay və Ulduz. Sonralar Bozoxlar – pozuxlar adı ilə tanınırlar.

İkinci üçlük: Oğuz göl ortasında bir ağac gördü. Ağacın oyuğunda gözəl bir qız oturmuşdu. Gözləri göydən də göy, saçları dalğa kimi, dişləri inci tək olan bu qızdan da *üç oğlu* dünyaya gəlir: Göy, Dağ, Dəniz. Onlar da Üçoxlar adını daşıdılar) –

altılardan isə *altı dördlük* doğulur, cəmi *iyirmi dörd* edir:

BOZOXLAR. *Birinci dördlük* Gün xanın övladlarıdır: Kayı, Bayat, Alkaravlı (Alka-evli), Qara Avul (Qara-evli);

İkinci dördlük Ay xanın övladlarıdır: Yazır, Dogər, Dodurğa (Durdurqa), Yaparlı (Cayurlu);

⁴²⁴ Мифы народов мира, II част, М.-1992, стр. 629-630

Üçüncü dördlük Ulduz xanın övladlarıdır: Avşar (Əfşar), Kızık, Bəgdili, Karkın;

ÜÇOXLAR. Dördüncü dördlük Göy xanın övladlarıdır: Bayandır, Beçənə (Peçeneq), Çavuldur, Çəpəni;

Beşinci dördlük Dağ xanın övladlarıdır: Salur, Eymur, Alayurtlu, Ürəgür;

Altıncı dördlük Dəniz xanın övladlarıdır: İqdir, Bəgdüz, Yıva, Kınık.

Deməli, türk mifologiyasında dünya modelinin tam yaranmasında çoxlu rəqəmlər iştirak edir:

$$\text{Vahid} - \text{Tanrı} + 1 + 6(3+3) + 24(6 \times 4) = 32$$

Bu sistemdə son nəticədə alınan rəqəmlərin cəmi (otuz iki) bir qədər mübahisəlidir. Çünki çox hallarda Oğuz yaradıcı kimi götürülür. Elə olduqda türk-oğuz təfəkküründə dünya modelinin tam hazır olması 31, rəqəmində başa çatır. Əks halda 32 sakrallığa görə bütün rəqəmləri üstələyir. Bizə elə gəlir ki, bu sistemdə iştirak edən qadın obrazları ilə başlanğıcda əsas yaradıcılıq funksiyasının Oğuzda deyil, tanrının əlində cəmləşdiyini açıq-aşkar nəzərə çatdırılır. Çünki, Oğuzun arvadları insanlaşdırılmış mələklər idilər. (Cədvəl 2-yə bax)ö

Göründüyü kimi, qədim misirlilərə aid birinci sistemdə dünyanın bütöv halda yaranması *doqquz rəqəmi* ilə bağlanır, türklərə məxsus ikinci sistemdə bu funksiyanı *otuz iki* yerinə yetirir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» boylarının say sistemindən danışanda hamı kimi biz də 24-ü türk təfəkküründə sakrallığın zirvəsində duran rəqəm saymış və bu qənaətə gəlmişdik ki, şifahi şəkildə dastan 24 boydan ibarət olmuşdur. Bu barədə ətraflı mə'lumat almaq üçün müəllifin «Xalq qəzeti»nin 17 aprel 1999-cu il tarixli sayında çap olunan «Boyların sayı 12 yox, 24 olub» və «Kitabi-Dədə Qorqud» toplusunda (Bakı, 1999, səh. 20-29) gedən «Kitabi-Dədə Qorqud»da süjet strukturu» məqalələrinə baxın. Ümumiyyətlə, türk və Avropa alimlərinin qəti fikiri budur ki, oğuz türklərinin ən uğurlu rəqəmi 24-dür, çünki tayfa birliyi bu rəqəmlə tamamlanır. Əslində isə oğuz mifoloji sistemində 24, dünyanın yaranmasında mövcud olan iki mərhələdən birini ifadə edir və əsas rol onun deyil, son nəticənin – 32-nin üzərinə düşür. Başqa sözlə, 24 müqəddəsliyin zirvəsi hesab ediləndə Oğuzun özü və altı oğlu kənar qalır. Biz «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarının yazıya alınmayan boyları haqqında Drezden və Vatikan mətnlərindəki

izləri nəzərdən keçirəndə görürdük ki, boyların sayı 24-dən artıq çıxır. O vaxt bunun səbəbini izah edə bilmədiyimizdən ən'ənəvi 24-lə razılaşıyırdıq. Oğuz təsəvvürlərinə əsasən sakral rəqəmlərin tam mənzərəsini əks etdirən cədvəli tərtib edəndən sonra isə aydınlaşdı ki, mənşəyinə görə ən əski çağlarla səsləşən dastanın boyları məhz son sakral rəqəmdə – 32-də tamamlanır.

Beləliklə, dünya modelinin türk say sistemi üzrə yaradılmasında iki mərhələ nəzərə çarpır: ilk mərhələ oğuzun oğlanlarının doğulması ilə başa çatır: Vahid+Oğuz+ altı oğul = 8. Əslində isə bu mərhələdə dünyanın əsas elementləri formalaşır. İlkin olaraq kosmos-fəza: günəş, ay və ulduzlar meydana gəlir. Bu, dünyanın birinci qatıdır; sonra göy təbəqəsi, dənizlər və dağlar formalaşır. Qərribə orasıdır ki, göy ikinci üçlüyün başında gəlir və kösmik fəza ilə ikinci dünyanın – yerin elementləri (dağ və dəniz) arasında rabitəçi rolunda çıxış edir. İlk baxışda adama elə gəlir ki, bu sistemdə dünyanın əsas elementi - yer çatışmır. Lakin diqqət etdikdə görürük ki, dünya modelinin qurulmasının ikinci mərhələsi məhz yerin atributlarının doğulmasına həsr olunur. Və burada daha çox insana – türk soylarının doğulmasına, yurd yerlərinin yaranmasına üstünlük verilir. Əgər türklərin 32-lik say sistemində dünya modelinin karkasının – cansız hissəsinin yaranmasında allah yeddi (1+6, oğuz və oğlanları) rəqəminin üzərində dayanırsa, qədim misirlilərin doqquzluq sistemində bu işi 5-in (Günəş – AtumRa, onun övladları qadın Nut – Göy, kişi Heb –Yer, oğlan Şu – hava, qız Tefnut – su) öhdəsinə buraxır. Bir cəhətə də diqqət yetirək. Türk say sistemində dünya modelinin yaranmasında iştirak edənlərin hamısı ikinci mərhələdə ancaq kişidir, lakin misirlilərdə Günəş allahı Atum-Ranın övladlarının ikisi qız (Nut və Tefnut), ikisi də oğlandır (Heb və Şu). Onların nəslinin davamı üçün bacı-qardaşla evlənilir. Oğuzun oğlanları və nəvələri isə daha sivil hərəkət edirlər, onlar qan qohumu ilə ailə qurmurlar. Türk mentalitetinə uyğun olaraq başlanğıcda iki mö'cüzəli ana təsvir edilir, lakin onlar hər ikisi kənardan gəlmədir, tanrı elçisidir. Sonra qadın tərəf nəzərdən qaçırılır, yə'ni Oğuzun oğlanlarının kimlərlə evləndiyi barədə mə'lumat dumanlı qalır.

Dünya xalqlarının miflərinə həsr olunan mö'təbər mənbələrdə göstərilir ki, xüsusilə qədim Çin mifopoetik ənə'sində say-ların funksional təsnifatı müəyyən mərhələyədək düzgün aparılmışdır. Sonra tədqiqatçılar say sistemlərini biliklərini nümayiş etdirmək

məqsədinə, alverə çevirmiş, ilkin mənbələr təhriflərə mə'ruz qalmış, onların əsərlərində astroloji məqamlara üstünlük verildiyindən sayların arxaik semantika ilə bağlılığı itib-batmış, tarixi kökləri zülmətə bürünmüşdür. İlk Çin bilicilərinin fikrincə, sayların (şuların) ardıcılığı varlıqlar və onların başlanğıcı, mənşəyi haqqında bilgilər verir. Bu halda rəqəmlər və əşyalar bir-birindən ayrılmazdır. Onların bu bağlılığı sonsuzluq yaradır, dünyanın əvvəli və axırı olmadığını göstərir.

Beləliklə, çinlilərin əsginancalarına görə, «dünyanı saylar idarə edir». Çin epik ən'ənəsində də rəqəmlər simvollaşır: göy birlə, yer iki ilə, insan üçlə işarə olunur.

Esxilin «Zəncirlənmiş Prometey» faciəsində Prometey də buna yaxın qənaət söyləyir:

«Mən rəqəmləri ölümə məhkumlar üçün seçmişəm».

Türk xalqlarının say sistemindən bəhs edən tədqiqatçılar bir-birindən ziddiyyətli qənaətlər irəli sürürlər. Məmmədəli Qıpcanın bu sahədə tədqiqatı alqışlanmalıdır. Lakin onun keçmiş SSRİ məkanında yaşayan dilçi alimlərlə polemikaya girərkən xalqların inkişafının başlanğıc mərhələsində meydana gələn bir sıra primitiv say sistemlərinin mövcudluğu, yaxud olmaması barədə qəti hökm çıxarması ancaq təəssüf doğurur. Belə ki, ikilik, üçlük, dördlük, beşlik, altılıq, yeddilik, səkkizlik, doqquzluq və s. say sistemlərinin Azərbaycan və başqa türk dillərində özünə yer tapmaması, yaxud yalnız hansısa toplumun dilində məişət zəminində işlənməsi fikri reallıqdan uzaqdır. Türklərin totemizmlə, şamanizmlə əlaqəsini inkar edib, onların başqa bir inanc formasına səcdə qıldıklarını irəli sürən bə'zi türk tədqiqatçıları kimi, kəmiyyət anlayışında da ulularımızın birdən-birə onluq, iyirmilik, otuzluq say sistemlərini qavramalarını demək gərçəklikdən uzaqdır.

Keçmişə baş vuranda tədqiqatçılar iki yoldan birini tuturlar:

Birincisi, bəşəriyyətin inkişaf mərhələlərində mövcud olan sosial institutları ulu əcdadlarımızın necə və hansı dövrdə keçdiyini əsaslandıran tutarlı faktlar üzə çıxarmalıdırlar. Bu ağır və şərəfli yoldur. Ciddi axtarışlar tələb edir.

İkincisi, çox vaxt isə «orijinal» bir üsula əl atırlar, qəti hökm çıxarırlar ki, bu məsələ bizdə olmayıb. Lakin bu zaman unudurlar ki, bütün xalqlar eyni inkişaf pillərini adlayıb. Ola bilməz ki, lap qədimlərdə Azərbaycan türklərinin ikilik, üçlük, ya da onluqadək başqa say sistemləri olmasın. Elə isə xalq arasında bu gün də

yaşayan tapmaca-məsəllər nə deməkdir?

Bir - anası,
İki - atası,
Üç – qardaşı,
Neçə eylər hamısı?

Yaxud:

Beş, beş, beş – on beş,
Üç – on səkkiz,
İki – iyirmi,
Neçə eylər hamısı? –

Bəs bu hansı say sistemidir?

Azərbaycan folklorunda rəqəmlərin xarakterik cəhəti onların bədii mətəndə ənənəvi şəkildə (yəni eyni biçimdə, eyni formada) işlənməsidir. Təsadüfi deyildir ki, bir çox rəqəmlər (3, 4, 5, 9, 40) təkcə folklorun epik janrların da deyil, həm də bir sıra xalq şe'ri nümunələrində, tapmacalarda, atalar sözün və məsəllərdə, eləcə də mərasim və ayinlərin keçirilməsində geniş işlənir. Məsələn:

Üçlük say sistemi aşağıdakı nəğmədə pasportlaşmışdır:

Üçü bizə yağdır,
Üçü cənnət bağıdır.
Üçü yığıb, gətirər,
Üçü vurub, dağıdar.

İkiləşmə, cütləşmə ilə onluq say sisteminin başa çatdırılması isə aşağıdakı sanamada qorunub saxlanmışdır:

Bir, iki -
Bizimki,
Üç, dörd -
Qapını ört.
Beş, altı -
Daşaltı
Yeddi, səkkiz -
Firəngiz.

Doqquz, on -
Qırmızı don.

Nümunələrə diqqət yetirsək görürük ki, rəqəmlər təbiət hadisələrinin, əşyanın və nar dənələrinin (tapmacada) sayını bildirir. Lakin nağıl, əfsanə və miflərdə bir sıra rəqəmlər xalqın qədim əfsun, tilsim, dua və əsatirlərlə bağlı təsəvvürlərini əks etdirir. Başqa sözlə, həmin rəqəmlər mətndə əslində say, miqdar, kəmiyyət bildirmir, onun arxasında mifik hadisə gizlənir. Bir qism rəqəmlər isə nağılı yaradıb söyləyənin yaradıcılıq və ifa ustalığını nümayiş etdirir.

Bu mə'nada folklorun epik ən'ənəsində işlənən rəqəmləri aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

1. Qədim insanın mifik təsəvvürlərini əks etdirən *sokral (sehrli müqəddəs)* rəqəmlər;
2. Kəmiyyət anlamı bildiren adi rəqəmlər. Bunlara ən'ənəvi rəqəmlər də deyirlər.

Birinci qrupa daxil olan rəqəmlər xüsusi kateqoriya kimi geniş tədqiq olunmalıdır. Bütün rəqəmlərə miflərdə, əfsanələrdə, ayin və mərasimlərdə, insan düşüncəsinin formalaşmağa başladığı arxaik dövrlərin başqa poetik nümunələrində rast gəlirik.

Azərbaycan nağıllarında işlənən sehrli-müqəddəs rəqəmlərə aşağıdakılar aiddir: üç, dörd, beş, yeddi, doqquz və qırx.

«Üçü bizə yağdır» cümləsinə diqqət yetirək. İlin qış fəslinə daxil olan, soyuğu, şaxtanı təmsil edən dekabr, yanvar və fevral ayları canlı məxluq kimi göstərilir. «Üç» burada miqdarı deyil ilin vaxt bölgüsünü – qışı bildirir. Eləcə də qədim insanların təbiət hadisələrinə münasibətini əks etdirir.

Sehrli-müqəddəs rəqəmlərlə ən'ənəvi say bildiren rəqəmlər arasındakı fərq o dəqiqə hiss olunur. Belə ki, müqəddəs rəqəmin arxasında hər hansı bir mifik hadisə, yaxud obraz gizlənir.

Arxaik epik ən'ənədə sakrallıq say sistemləri ilə müşaiyyət olunur, daha doğrusu, süjet xəttindəki hadisələr dünya modellərindəki rəqəmləşmələrə uyğunlaşdırılır.

Diqqət edin, nağıllar vahidlə başlayır: «Biri var idi, biri yox idi, Allahdan başqa heç kim yox idi».

Sonra *bir* na'məlum ölkə ilə *ikiləşir*, o ölkənin padşahı (yaxud taciri, ovçusu, əkinçisi və s.) səhnəyə gətirilməklə isə *üçləşir*, yə'ni primitiv də olsa, mifik dünya modeli (allah-yer-insan) qurulur.

Məsələn, «Məlikməmməd» nağlında başlanğıcda qoyulan 3 rəqəmi bütün hadisələri müşaiyət edir:

* Padşahın bağındakı «alma ağacı birinci gün çiçək açarmış, ikinci gündə çiçəyini tökərmış, üçüncü gündə bar verərmış».

* Üç oğlun meydana atılır.

* Almaların qorunmasına üç dəfə təşəbbüs edilir.

* Qardaşların üç də quyuya düşmək istəyir.

* Məlikməmmədin üç devlə və üç qızla rastlaşır.

* Hər devin ayağını üç dəfə xəncərlə dəlir.

* Devlərin hərəsi ilə üç gecə vuruşur və s

Qədim təsəvvürlərlə, ayin və mərasimlərlə bağlı olduğu üçün müqəddəs rəqəmlərin funksiyası çox genişdir. Onlar ən'ənəvi formada da işlənə, hadisə və obrazların, fikir və ifadələrin alliterasiyası, təkrarlanması kimi poetik funksiya da daşıya, başqa funksiyaları da yerinə yetirə bilər.

Bütün hallarda müqəddəs rəqəmlər sabit və dəyişməzdir. Onları bədii mətnə başqa rəqəmlə əvəz etmək mümkün deyil. «Məlikməmməd» nağlında epizodlar 3 əvəzinə 2 dəfə təkrarlansaydı, hər iki rəqəm sakrallığını itirərdi. Adı-ən'ənəvi rəqəmlərdə bu cür mühafizəkarlığa rast gəlmirik.

SOKRAL RƏQƏMLƏRİN MƏNŞƏYİ. Sokral rəqəmlər ulu əcdadın təbiətdə baş verən hadisələrin sirrini öyrənmək marağından doğan mifoloji təsəvvürlərdir. Qədim insanlar düşünürdülər: görəsən, günəşin çıxıb batması, qaranlığın düşməsi, ildırımın çaxması, yağış, qar yağması, quraqlıq olması, tufan qopması, vulkan püskürməsi və s. hadisələr necə baş verir? Çox hallarda bu sualların cavabsız qalması onların dincliyini əlindən alırdı, qorxu hissi son həddə çatdırdı, fəlakətlərin və qəzaların qarşısını almaq mümkünəzləşirdi. Nəticədə insanlarda təbiət hadisələrini törədən hansısa qüvvənin mövcudluğuna inam yaranmışdır. Həmin qüvvəni rituallarda əyaniləşdirməklə təbiət üzərində həmkarlıq etməyə çalışmış və təsəvvürlərdə yaranan obrazları işarələmişlə və sakral rəqəmləri meydana gətirmişlər. Onların inamına görə, dünyanı idarə edən birdir. Büt, totem, tanrı tək olduğundan birinci bir rəqəmi müqəddəs sayılmışdır. Soyuq, qar və şaxtalardan sonra istilər düşür. Gecənin zülməti işıqla əvəzlənir. Təbiətdəki ikilik onların təsəvvüründə xeyir və şər qüvvələr kimi formalaşdırmışdır. Bu mə'nada bir sıra rəqəmlər sakrallaşmış cütlüyü, əkizdliyi meydana gətirmiş və qədim insanın məişətində mühüm rol oynamağa

başlamışdır.

Ulu əcdad xeyir və şər qüvvələrin həqiqi adlarını ancaq xüsusi mərasimlərdə hörmətlə xatırlamış, qalan vaxtlar – gündəlik tələbatdan doğanda isə dolaylı şəkildə – işarələrlə, rəqəmlərlə ifadə etməyə məcbur qalmışlar. Ehtiyatlanmışlar ki, tez-tez birbaşa müraciətləri yaradıcının narahatlığına səbəb olar, yaxud şər qüvvələr öz adlarının ağızlarda hallanmasını eşidib duyduq düşərlər, qəzəblənərlər, yollarını onların yaşayış məntəqələrindən salarlar. Təkcə rituallarda açıq-aşkar toplumun yaşayışına manənçilik törədən qüvvələrə qarşı çıxırdılar. Çünki bu zaman tanrılara qurbanlar kəsmiş, onu razı salmışdılar, müdafiə ediləcəklərinə inanırdılar.

Beləcə bəşər övladı təbiətdə baş verən hadisələrin arxasında sirli bir qüvvənin dayandığını zənn etməklə yanaşı, bir sıra rəqəmlərin də fəvqəltəbii qüvvəyə malik olduğunu zənn etmişdir. Sakral rəqəmlər ailələrə xoşbəxtlik gətirir, ya da əksinə onların bəlbəxtliyinə səbəb olurdu. Onlar xeyirxah işləri həyata keçirməklə yanaşı, bə'zən bəd əməllər törədirdi. Ovçuluq, əkinçilik, maldarlıq işlərinə ziyan vururdu.

Ona görə də rəmzləşmiş rəqəmlər də iki qütbə bölünürdü.

★ Tanrı və dünyanın yaranmasında mühüm əhəmiyyətə malik elementlər müqəddəs rəqəmlər,

★ Təbiətin məhvinə səbəb varlıqların işarəsinə çevrilən rəqəmlər isə şər, yaxud nəhs sayılırdı.

Dünya mifik sistemlərində, xüsusilə xristianlıqda üç dəfə altı rəqəminin təkrarı (666) iblisin gəlişini, üç dəfə səkkizin yanaşı işlənməsi (888) İsus Xristosun yenidən doğuşunu bildirir. Eləcə də iyirmilik say sistemində daxil olan 13 nəhs rəqəm hesab edilir. Lakin Ay təqvimində bir neçə rəqəm - 10, 13, 16, 25 bədbəxtlik, 29 isə uğursuzluq gətirən gün sayılır, qalan hallarda 13 rəqəminin nəhsliyi deyil, iki müqəddəsliyi – 1-i (tanrı) və 3-ü (dünyalar) özündə birləşdirən şöhrət rəmzi olmasından bəhs açılır.

Bir sıra əfsun və duaların içərisində əridilən sakral rəqəmlər insanların məişətinə o dərəcədə nüfuz edir ki, onların bütün fəaliyyətini tənzimləyir və xüsusilə bədii yaradıcılığının əsas mövzusunə çevrilir. Onlar elə zənn edirlər ki, uşaq da müqəddəs rəqəmlərin qüdrəti ilə dünyaya gəlib, boya-başa çatır. Ulu əcdad həmçinin müqəddəs rəqəmlərin «gücünə» arxalanıb ayin və mərasimlərdə düşmən qüvvələr üzərində qələbə çalmaq əzmi

göstərirdi.

Ümumiyyətlə, sakral rəqəmlərə bə'zən müqəddəs rəqəmlər deyirlər. Bu termin yerini düşür. Çünki sokrallıq, mö'cüzəlilik mahiyəti daşıyan rəqəmlərin hamısı müqəddəs deyil, göstərdik ki, nəhs və şər qüvvələri işarə edənlər də mövcuddur. Ona görə də «müqəddəs» sözü yalnız sakral rəqəmlərin bir qoluna aid edilməlidir. Belə ki, elə rəqəmlər var ki, bütün hallarda bir funksiya – xeyri əks etdirmək funksiyası daşmışdır: bir, üç, dörd, yeddi və s.

İkinci qol məhz şəri təmsil edən sehrlı, yaxud mö'cüzəli rəqəm adlanmalıdır.

Astral mifologiyada rəqəmlər planetlərlə, göy cisimləri ilə əlaqələndirilir:

★ *bir* Günəşin rəmzidir - yaradıcıdır, kişidir, işıqın, odun təmsilçisidir;

★ *iki* Ayı - qaranlığı, soyuqluğu mə'nalandırır, dağıdıcıdır, qadındır;

★ *üç* Yupiterdir - ucalıq, böyüklük deməkdir;

★ *dörd* Uranıdır - ağılın, müdrikliyin yayıcısıdır;

★ *beş* Merkürüdür - dövlət simvoludur, sərvət gətirəndir;

★ *altı* Veneradır - məhəbbətin və gözəlliyin qoruyucusudur;

★ *yeddi* və *səkkizi* ayrılıqda hər hansı bir planetlə bağlanmışdır;

★ *doqquz* Marsdır – müharibələrin hamisidir.

Tədqiqatçılar bə'zən müqəddəs rəqəmlərin daha çox magikliklə, əfsunla, fallardan doğmasından danışırlar. Lakin bu fikir əsassızdır.

Sokrallığı çox hallarda magikliklə əlaqələndirirlər, falların, duaların, astral görüşlərin əsas atributuna çevirirlər. Lakin müqəddəs rəqəmlər əfsunun bir növü deyil, sadəcə olaraq mifologiyanın tərkib hissəsindən qoparılmış komponent kimi magikliyə güc, qüvvət verən vasitədir. Sokral rəqəmlərin magikliklə sintezi qədim insanların təsəvvüründə onları daha da mö'cüzəli, sehrlı, sirli edir, fəvqəltəbiyini artırır. Buna görə də müqəddəs rəqəmlərdən kömək gözləyir, fəlakətlərdən yaxa qurtarmaq üçün onlara üz tuturlar.

Tarixin müxtəlif dövrlərində rəqəmlərin sokrallığına olan münasibət eyni qalmamış, inanc sistemləri irəliyə doğru dəyişdikcə, onların funksiyaları da başqalaşmışdır.

Azərbaycan folklorunun epik və lirik ən'ənəsində ən çox işlənən sokral rəqəmlər: 1, 2 3, 4, 5, 7, 9, və 40-dır.

Beləliklə, tarixi-tipoloji cəhətdən araşdırılması sayların üç əsas

xüsusiyyətini üzə çıxarır:

1. Mə'lum olur ki, insanın mühüm kəşflərindən biri kimi saylar sadə, primitiv rəqəmlərdən mürəkkəb hesab əməliyyatlarına qədər uzun bir yol keçilmişdir.

2. Ulu əcdadın kəmiyyət kəmərinə mənimsəməyə doğru kövrək addımlar atdığı başlanğıc mərhələdə sakral (sehrli müqəddəs) rəqəmlər meydana gəlmişdir. Düyanın dərk olunmasına mifik baxışın məhsulu kimi insanların zehni inkişafına, bədii yaradıcılığının formalaşmasına təkan vermişdir.

3. Gerçək say sistemi yaranmaqla elmin bünövrəsi qoyulmuşdur.

Xalq aşağıdakı rəqəmlərdə qeyri-adilik, fəvqəltəbiilik görmüşdür: 3, 4, 5, 7, 9, 40.

SAKRAL RƏQƏMLƏR FOLKLORUN EPİK ƏN'ƏNƏSİNDƏ POETİK VASİTƏ KİMİ

MUQƏDDƏS «BİR» VƏ «İKİ» RƏQƏMLƏRİ Məraqlıdır ki, ən qədim yazılı mənbələrdə bir rəqəmindən nadir hallarda istifadə olunur və söz açılır. Çox hallarda bu rəqəm heç gözə görünür. Ona görə ki, təkallahlı din sistemlərimizə aid mifik dünya modellərində bir qayda olaraq vahid birinci, əsas element deyil, ümumiyyətlə bütövlük, tamlıq, kamillik, vahidlik anlamındadır, kainatın, varlığın özüdür. Çünki, hər şey vahidin - Allahın adı ilə bağlıdır.

İki ilə qeyd etdiyimiz kimi, əkslik meydana gəlir.

Üç rəqəmi iləsə ilk say sistemi formalaşır. Üç – təkə mütləq bütövlük (düyanın üçlə hazır olması mə'nasında), üstünlük (üç allah birliyi), ağıl-yetkinlik (insanda ağıl, güc və görünüş) deyil, həm də mifopoetik strukturların başa çatmasıdır, tamamlanmasıdır (hadisə, epizod, fikir və ifadələrin üçlüyü), eləcə də sosial (Üç qardaş motivində olduğu kimi) konstruksiyadır.

Məşhur «*Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam*» misrasını sakrallığın, mifopoetikliyin ən yüksək nümunəsi hesab etmək olar. Təkə Nəsimi yaradıcılığı imkan verir ki, Azərbaycan mifologiyasının mükəmməl strukturlara malikliyindən söz açaq. Diqqət edin: misrada işlənən ilk *birdə* (allahın zərrəsi olan insanda) *iki* (gerçək dünya və mə'nəvi dünya) yerləşir, lakin o, *üçüncü birdə* özünə yer tapmır. Görəsən nə səbəbə? Çünki birinci bir tək deyil, onda iki dünya yerləşməklə üçleşib. Mifik görüşlərdə *bir-üç*

bağlılığına rast gəlmirik. Əslində mifik anlamda üçdən başqa digər rəqəmlər – dünyanın elementləri birin – bütövün, vahidin içərisində əridilir. Eləcə də inanclarımıza görə, iki vahidi, yə'ni iki yaratıcını bir nöqtədə birləşdirmək mümkünsüzdür. Deməli, şair insanı allahlaşdırmağa təşəbbüs göstərir. Bu, islama zidd mövqedə duran baxış olduğu üçün və Nəsimi müsəlman görüşləri ilə razılaşdığı üçün çox ehtiyatlı tərənir: kamil insanı yetkinlikdir tanrının özü ilə yetkinlikdir deyil, onun bir-iki mühüm xüsusiyyəti ilə eyniləşdirir – düşünmək və yaratmaq qabiliyyəti ilə. Və Nəsimiyə qarşı din xadimlərinin e'tirazının mayasında o dururdu ki, şair təzə tanrı ilə üst-üstə düşən cəhətlərini verməklə İnsanın öz daxilində real və mifik dünyalardan daha möhtəşəm bir aləm yaratdığını vurğulayırdı.

Məhz bu mə'nada Nəsimi kamil insanı da bir, vahid sayır, onda ikini, daha doğrusu iki biri yerləşdirə bilirdi. İki vahidi isə bir-birinə qovuşdurmağa heç bir qüvvənin qüdrəti çatmazdı. Təsadüfi deyil ki, 11 ən ziddiyyətli və uğursuz rəqəm hesab edilir. Çünki orada, Nəsiminin irəli sürdüyü kimi mifopoetik sistemdə, iki bir yanaşı işlənirdi.

«ÜÇ» RƏQƏMİ. «Üç»ün folklor epik ən'ənəsində daha geniş yayıldığıнын şahidi oluruq. Nağıllarımızın poetik strukturunda tez-tez rastlaşdığımız *üçpilləlilik*: - «üç qardaş», «üç bacı», «üç yol ayrıncı», «üç şərt», «üç hədiyyə», «üç döyüş», «üç meyvə», «üç sehrli əşya» «üç vasitə», «üç əməl» və s., eləcə də süjet elementlərinin üç dəfə təkrarı, üçbaşı məxluqlar, üç tapşırıq, üç öhdəlik, üç səfər, üç kömək, zamanın üç anı – kompozisiyaya yardım edən mühüm vasitələrdir.

Hələ XX əsrin əvvəllərində folklorşünaslar üç rəqəminin epik ən'ənədə rolunu görmüş və mahiyyətini açmağa sə'y göstərmişlər. Bə'zi tədqiqatçıların fikrincə (V.V.İvanov, V.N.Toporov), «folklorda «üç» rəqəminə müraciət kainatın üç qatlı strukturu (şaqlı istiqamətdə üç yerə bölünməsi) ilə əlaqədardır».⁴²⁵

Doğrudan da, dünyanın yaranması haqqında mifik təsəvvürlərdə üçlüyün meydana gəlməsi irəliyə doğru atılan böyük addım idi. Ulu əcdadlarımızın rituallarında, adət və ən'ənələrində üçlükdən geniş istifadə olunması təsadüfi deyildi.

«Atalar üçdən deyib». Maraqlıdır ki, bu müdrik kəlamda qoyulduğu kimi, qoyunçuluqla bağlı ayinlər 3 sayında tamamlanırdı.

⁴²⁵ Бах: Бородин А.И. Число и мистика.-Донецк, 1975, с. 91

Çünkü, dünya modelinin ilk sadə strukturu da *üç rəqəmində başa çatdırılırdı*. Üç dünya – yerüstü işıqlı göy, yerüzü ikili (ışıqlı-qaranlıq) aləm və yeraltı qaranlıq aləm. Eləcə də tanrı üçlüyü, daha doğrusu, kult üçlüyü –dirilib ölən torpaq, çıxıb batan günəş və əmələ gəlib quruyan su buna misal ola bilər

Ulularımızın qədim məşğuliyyətinin bu inanca köklənməsi göz qabağındadır: «Qoyunçuluğa aid mahnılar, əsasən qoyunları yoxlamaqdan başlayıb, sayaçı sözlərinə qədər gəlib çıxmışdır.

Çoban

✱ *birinci mahnı* ilə qoyunları mühafizə edir,

✱ *ikinci mahnı* ilə qoyunları çütləyir, itib-itməməsini bilir.

✱ *üçüncü mahnı* ilə qoyunları bir-bir cins və xasiyyəti üzrə sadalayır ki, bu da qırxıma, doğuma aid mərasim nəğmələridir»⁴²⁶.

Mal-qaranın yaşının müəyyənləşdirilməsi də bu qaydaya əsaslanırdı. Bir və iki yaş xüsusi adla qeyd olunur, *sonrakı yaş illərinin hamısı isə 3 rəqəmi ilə ümumiləşdirilirdi*: *inək bir yaşda* buzov, *qısır əmən*, *dana, iki yaşda* erkəyi cöngə, *kələ* (burulmamış), *dişisi düyə, üç yaşdan* yuxarı isə erkəyi öküz (burulmuş); *dişisi inək* adlanırdı.

Qədim insan barmaq hesabını mənimsəyəndən sonra da «üç» rəqəmi miqdar bildirməklə yanaşı, sehrlı gücə malikliyinə qoruyub saxlamışdır.

Beləliklə, ilkin dövrlərdə kosmosun üçqatlı strukturuna, eləcə də üç aləmin mövcudluğuna əsaslanan müqəddəs «üç» rəqəmi zaman keçdikcə folklor epik ənənəsinin poetik strukturunda, xüsusilə süjetqurmanın formalaşmasında əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan folklorşünaslığında müqəddəs rəqəmlər haqqında ilk dəfə fikir söyləyən Yusif Vəzir Çəmənəzəminli olmuşdur. Onun üç məqaləsində: «Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsi», «Nağıllarımız barəsində bir-iki söz», «Azərbaycanda zərdüşti adətləri» maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Ədib 3, 7, 40 rəqəmlərinin mənşəyi məsələsinə toxunur. «Məlikməmməd» nağılından danışanda sakral rəqəmlərə xüsusi diqqət yetirir: padşahın üç oğlu olduğunu, qaranlıq dünyada üç div və yanlarında üç qız saxladıklarını, Məlikməmmədin divlərlə 40 gün, 40 gecə güləşməsini, Zümrüd quşunun 40 şaqqa ət, 40 tuluq su götürməsini,

⁴²⁶ Ыеня орада, сящ. 247

40 gün, 40 gecə toy olmasını və s. göstərir. Yeddi sayı, ədibə görə, o səbəbə müqəddəsdir ki, burada insanın yaşaması üçün zəruri olan və Zərdüşt fəlsəfəsində də materialist əsaslarla mə'nalandırılan yerə məxsus dörd (torpaq, su, hava, od) və göyə məxsus üç (günəş, ay, ulduz) ən əsas şey birləşmişdir. (4+3=7).

Yaddan çıxarmaq olmaz ki, Azərbaycan folklorşünaslığında Y.V.Çəmənəzəminli rəqəmlər vasitəsi ilə folklorun mənşəyini, hansı xalqa mənsubluğunu öyrənən ilk alimdir. Özü bu barədə yazır: «Bu üsul tamamilə yenidir və məndən əvvəl tətbiq edilməsini bilməyirəm.»⁴²⁷ Təəssüf ki, ondan sonra da bu problemə toxunmağa heç kəsdə maraq oyanmamışdır.

Görkəmli ədib 3, 7, 40 saylarının mənşəyi məsələsinə toxunur. «Caççı» nağılından bəhs edərkən yazır: «Başqa nağıllarda gözə çarpan 3, 7, 40 rəqəmlərindən «Caççı»da yalnız 3 və 40-a təsadüf edirik. Türkünstanda və türk-tatarların tə'siri olaraq rus nağıllarında rast gəldiyimiz 9 rəqəmini bizdə görmürük. Deməli, zərdüştü fəlsəfi və e'tiqadlardan doğan nağıllarımız yalnız dil e'tibarilə türkləşmişlər. İrqi rəqəmini nağıllarda işlədən Orta Asiya yalnız dilcə deyil, məzmunca da nağıllara tə'sir etmişdir...»⁴²⁸

«Doqquz rəqəmini bizdə görmürük»-deyən ədib özü «Azərbaycan nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi» adlı məqaləsində bu fikri inkar edir: «Hər bir irqin özünə məxsus rəqəmi var: türkün 9.» Azərbaycan türkləri də 9 rəqəmini müqəddəs hesab etmiş və folklorunda geniş işlətməmişdir.

Y.V.Çəmənəzəminli daha çox üç rəqəmindən bəhs açmışdır:

«Qədim zamanın ən mötəbər sanılan kitabları - «Riqveda», «Avesta», «Əhdi-ətiq», hətta qədim yanun müvərrix və coğrafiyaunları belə hadisə və vəq'ələri təsvir edərkən, nədənsə, müəyyən irqi rəqəmlərə bac verirlər. «Məlikməmməd» hekayəsi də mə'lum rəqəmlərdən bəhs edir: padşahın üç oğlu var, qaranlıq dünyada 3 div və yanlarında 3 qız 3 otaqda yaşayırlar...»⁴²⁹

«Duvaqqarpmə» adətindən danışanda ədib yenidən üç rəqəminə qayıdaraq yazır: «3 rəqəminin müqəddəs olduğunu əvvəlki məqaləmdə söyləmişdim. Bu rəqəm türklər tərəfindən də mənimsənmiş və «ərənlər üçü demiş» deyərək xalqın ruhuna

⁴²⁷ Бах: Й.В.Чмянзяминли. ясярляри, III ыилд, Бакы-1977, сящ. 2

⁴²⁸ Й.В.Чмянзяминли. Эюстярилян ясяри, сящ. 50

⁴²⁹ Йеня орада. Сящ. 46-47

yerləşdirilmişdir. Şam Zərdüştün nuruna, ocaq və bina salmağa işarədir.

*Xalılar və taxt gəlinin ev olub yaşamasının, şirni irəlidə dadlı və xoşbəxt vaxt keçirməsinin, duvaq bərəkətin rümuzu olmasının nişanıdır. Duvağın barlı ağaca atılması gəlinin övlad sahibi olması arzusunu ifadə edir.»*⁴³⁰

El inancında qadının ər evində xoşbəxt olması üç əlamətlə şərtlənir.

Qədim zamanlara aid Azərbaycan adətlərinin əksəriyyətində müqəddəs üç rəqəmindən istifadə edilirdi. Belə ki, Azərbaycanda ölüyə qüsl verilən yerdə üç axşam şam yanır. Bu adətin tarixi belədir: zərdüşt adətinə görə ölünün ruhu üç gün, üç gecə himayəsiz qalır. Dördüncü gün mehr (ışıq pərisi) dağları işıqlandıranda ədalət məhkəməsi qurulur və ruhlər himayəyə alınır.

Üç ilk gecə divlər ruhlər fənalığa sövq etməyə çalışırlar. Divlər qaranlığın məxluqu olub, işıqdan qaçdıqları üçün, ölü sahibi ya meyidin yanında və yaxud qüsl verilən yerdə şam yandırır ki, ədalət məhkəməsinə qədər ruhu divlərin təcavüzündən mühafizə eləsin.

«Çillə» ilə bağlı mərasimlərdə də üç rəqəmindən istifadə olunur: xalq arasında «çillə» ağırlıq mə‘nasındadır:

1. qışın ilk hissəsinə «böyük çillə»,
2. sonra gələn iyirmi günə «kiçik çillə» deyirlər.
3. Ölü çillə. Yazın girdiyi ərəfə.

«Çillə kəsmək ayinində, adətən, əl və ayağın baş barmaqlarını ipliklə üç dəfə bağlayırlar, uclarından su axıdırlar, sonra aşağıdakı sözləri deyirlər: «Həzrət Süleyman eşqinə, cin qızı Mərcan hökmünə, bəni-adəmdən, bəni-heyvandan, cindən, şeytandan, axar sudan, köklü ağacdan, dibli qayadan, yeddi yolun ayrıcından - hər kəsin çilləsinə düşmüşsənsə, çilləni kəsdim.»⁴³¹

«Məlikməmməd»də üç rəqəminin, demək olar ki, bütün üslubi imkanlarından bacarıqla istifadə edilmişdir.

Nağlın ekspozisiyasında iki detal müqəddəs üç rəqəmi ilə əlaqələndirilir: almanın üç günə yetişməsi və padşahın üç oğlu. Maraqlıdır ki, süjetin sonrakı inkişafında əksər epizodlar üçpilləli şəkildə davam edir, başqa sözlə cüz‘i dəyişikliklə üç dəfə təkrarlanır:

⁴³⁰ Ёня орада. сящ. 86

⁴³¹ Ёня орада. сящ. 87

Birinci olaraq almanı qorumaq üçün böyük oğul ox-kamanını götürüb, dava libasını geyinib bağa gedir. Oğlan bir saat gözləyir, iki saat gözləyir, sübh, alma yetişən vaxt yuxu onu tutur. Bir zaman ayılıb görür ki, alma ağacda yoxdu, dərilibdi.

İkinci, ortancıl oğlu yola düşür. Bu da bir saat gözləyir, iki saat gözləyir, alma yetişənə yaxın onu da yuxu tutur. Ayılıb görür ki, alma dərilib. Maraqlıdır ki, hər iki qardaş iki saat gözləyir, üçüncüyə səbirləri çatmadığı üçün uğur qazana bilmirlər.

Məlikməmmədin üçüncü dəfə yola düşməsi və barmağını kəsib yuxunu gözündən qovmaqla – üçüncü saati başa vurması almanın qoruması ilə nəticələnir

«DÖRD» RƏQƏMİ. Mifologiyada durğun bütövlüyü rəmzləşdirən üçdən fərqli olaraq dörd statistik, dinamik tamlığın obrazıdır. Doğrudur, belə bir nöqteyi-nəzər də mövcuddur ki, üçlük hələ bitkinləşməmiş, natamam bütövlükdür və dördlə yekunlaşıb biçimlənir. Bu, dünyanın yaranmasında iştirak edən dörd ünsürlə əlaqədardır. Başlanğıcda gələn üç ünsürlə – su, od, torpaqla hər şey yaransa da, cansız, hərəkətsiz idi. Yalnız dördüncü ünsürün – havanın qatılması ilə dünyada həyatın bünövrəsi qoyulur, zaman irəli gedir, «fələyin çərxi» hərəkətə gəlir. Deməli, dörd kainatdakı bütün varlıqların, göy cisimlərinin çıxış nöqtələrini təşkil edir, planetlər, ulduzlar öz oxları ətrafında fırlanmağa başlayır. Günəş dünyanın bir tərəfindən çıxıb o biri tərəfində batır. Dördlə fəaliyyətin istiqamətləri və zaman bölgüləri (il dörd fəslə bölünür) və s. müəyyənləşir. Buna görə də mif sistemlərində dördün də işlək dairəsi çox genişdir:

1. Işıqlı dünyanın dörd tərəfi – Şimal, Cənub, Şərq, Qərb.
2. Dörd əsas istiqamət -aşağı, yuxarı, sağ, sol.
3. İlin dörd fəslı: yaz, yay, payız, qış.
4. Əsrin dörd hissəyə – rüblərə bölünməsi.
5. Kvadratın və xaçın dörd tərəfi.

Bütün bunlar məhz dünyanı yaradan dörd ünsürün mifopoetik məna çalarlarıdır.

Azərbaycan folklorunun epik ənənəsində də sakral «dörd» rəqəmi ilə yer üzünün dörd tərəfi, küll-ərzin ən uzaq nöqtələri və s. göstərilir. «Dörd yol ayrıncına rast gəldi», «dörd tərəfə üz tutdu» kimi ifadələrində olduğu kimi.

«BEŞ» RƏQƏMİ. Xalq arasında tez-tez işlənən «Beş günlük dünya», «Beş günlük ömür», «Beş illik dövrən», «Acalından beş gün

əvvəl dünyadan köçdü», «Heç beş gün ömrü qalmayıb» və s. cümlələrdə zamanın, vaxtın qısalığına, azlığına işarə olunur. «Beş gün» deyəndə ulularımız daha çox ömrün qısalığına, xoş günlərin ötəriliyinə təəssüfləndiklərini bildirmişlər.

Mifik anlamda «beş» var-dövlət, sərvət, bolluq mə'nasında işlənir. Yə'ni dünyada olanların üstünə (dörd ünsürlə yarananların) bir pay da artırılması kimi başa düşülür. Onun uğuru və ziyanı əlavənin hansı elementin üstünə düşməsi ilə əlaqələndirilir. Suyun üzərinə gələndə balıqlar, torpağa qarışanda bitkilər əmələ gəlir, bolluq, bərəkət artır. Odun və hava ilə bağlananda quraqlıq olur. Deməli, bu üzdən də qazancların ömrü çox qısaadır.

Göründüyü kimi, «beş» rəqəmi də müqəddəs rəqəmlər sırasına daxildir və ən əsginamlardan mayalanır.

Tarixilik baxımdan sehrlı «beş» rəqəmi barmaq hesabının ən böyük rəqəmi kimi çoxluğu ifadə edirdi və mürəkkəb rəqəmlərin alınmasında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi. Belə ki, bə'zi yuvarlaq və mürəkkəb saylar beş rəqəmi ilə yaranırdı: iki beş deyəndə 10-u, üç beş 15-i, dörd beş 20-ni şərtləndirirdi.

Ümumiyyətlə, mürəkkəb sayların tək rəqəmlərin üzərinə toplu sayların artırılması düzələnlərindən müasir dövrümüzdə də işlədirlər. Böyük Azərbaycan şairi Məhəmmədhusen Şəhriyarın yaradıcılıq yoluna xüsusi monoqrafiya həsr edən E.Quliyev yazır ki: «Müəyyən tarixi dövrlərdə 1-dən 10-a qədər olan sayların ifadə tərzı indikindən kəskin şəkildə fərqlənmişdir. Lakin 10 sayından sonra gələnlərin deyilişində bə'zi fərqlər özünü göstərüb. Bu hal müxtəlif formada öz əksini tapıb. Məsələn, «33» rəqəmi «43», «23» rəqəmi «33» deyimində, yə'ni on say artığı ilə ifadə olunub. Bə'zən də əksinə. Eyni zamanda elə hallar da olub ki, say sistemində «artıq» kəlməsi işlədilib. Yə'ni 15 rəqəmi 10 artıq 5; 25 rəqəmi 20 artıq 5 şəklində deyilib.

Şəhriyar şe'rində rəqəmlərin konkret (bə'zən də ümumi) olaraq dilimizin bu günkü leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunluğu danılmazdır. Lakin bu yaradıcılıqda qəribə, eyni zamanda özünəməxsus say ifadəsi də olmuşdur:

Qırxa sən yetmədin cavan getdin,
Mən deyərdim ki, yeddım altmışdı.

Burada şair yaşının 67 olmasını «yeddım altmışdı» şəklində əks

etdirir. Göründüyü kimi, Şəhriyar rəqəmlərdən məqsədli və yerli- yerində istifadə etmiş, özünün istə'dad və bacarığını bir daha nümayiş etdirmişdir». ⁴³²

Zəhni inkişafın sonrakı mərhələlərində beş rəqəminin say sistemində çox da böyük olmadığı dərk edilmiş, insan öz ömrünü bada verməmək üçün, mə'nalı həyat sürmək üçün «dünyanın beş günlük» olmasını xatırlanmışdır.

“YEDDİ RƏQƏMİ. Maraqlıdır ki, iki əsas rəqəmin – üç və dördün toplanmasından yeddi alınır və onunla bütün kainatın yeddiqatlı modeli qurulur: ona görə də mifik anlamda bu rəqəmlə səyyarələr, planetlər anılır.

Müqəddəs «yeddi» rəqəminə qədim türk-runik abidələrində, klassik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında təsadüf edilir:

Göy türk imperiyası dövründə türklər arasında «yeddi» rəqəminin sakrallaşaraq vətəndaşlıq hüququ qazanmasının şahidi olur. ⁴³³

Folklorun epik ən'əqəsində də «yeddi» rəqəminə tez-tez müraciət olunur: «Yeddi qardaş, bir bacı», «Yeddi gün, yeddi gecə yol getdilər», «Yeddi dağ aşdı», «Yeddi çay keçdi», «Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəlisi vardı», «Yeddi pəri», «Yeddi otaqlı, yeddi gümbəzli saray tikdilər», «Yeddi gün, yeddi gecə döyüş oldu» və s.

Dahi türk dilçisi Mahmud Kaşqarlının «Divani-lüğəti- türk» (XI əsr) əsərində «Yetaqan» (Böyük ayı bürcü) sözü «Göyün yeddinci qatı» kimi izah olunur.

«Yeddi» rəqəminin mifik təsəvvürdəki mə'nası da elə «göyün yeddi qatı», yaxud «yeddi planet»lə bağlıdır.

Beləliklə, «yeddi» rəqəminin sakrallaşması ulu əcdadlarımızın ilkin astral anlayışlarından doğur. Qədim türk tayfalarından (Göy türklərin, hunların, sakların, oğuzların, uyğurların, qırğızların) mifologiyasında əcdada - ataya kult kimi yanaşırdılar. Ola bilsin ki, onlar ulu babalarını göy cisimləri ilə əlaqələndirirdilər. Çünki, Böyük Ayı bürcü ilə bağlı yaranan əsatirlər əcdadlarımızın gündəlik həyatını, məişətini əks etdirirdi.

Azərbaycan folklorunda

★ obrazların (yeddi qardaş, yeddi igid, yeddi köməkçi, yeddi quldur, yeddi pəri və s.),

★ əşyaların (yeddi hədiyyə, yeddi qoğal, yeddi qızılgül),

⁴³² Гулийев Е. Сейид Мящяммядщсеин Шящрийар, - Бакы, 1999, сящ. 57-58

- * eləcə də zamanın (yeddi gün, yeddi gecə, yeddi il),
- * məkanın (yeddi iqlim qızları),
- * göy cismlərinin,
- * yeraltı mağaraların sayını bildirir.

Epik ən'ənədə üçdən sonra süjetqurmada mühüm mifopoetik obraz kimi çıxış edən ikinci obraz «yeddi»dir. Mürəkkəb strukturlu əsərlər düzüb-qoşarkən xalq ilk növbədə «yeddi» rəqəminin bəddii imkanlarından bəhrələnməmişdir: yeddi elçi, yeddi cadugar, yeddi axmaq, yeddiatlı araba, yeddibaşlı dev və s. obrazlar nağıl və dastan süjetlərini daha maraqlı edirdi.

Qəhrəmana yardım edən köməkçi obrazla yanaşı, epik folklorda qorxunc qüvvələrə, düşmən cəbhədən çıxış edən qüvvələrə də rast gəlirik. Dost və düşmən vasitələr bir-birlərindən tamamilə fərqli şəkildə təsvir olunur. Belə ki, qəhrəman çox hallarda yeddi şər qüvvə ilə rastlaşır. Bu şər qüvvənin də hərəsinin özünə məxsus xüsusiyyəti göstərilir. Deməli, dünyadakı şər qüvvələr toplusundan danışarkən, xalq «yeddi» rəqəminə müraciət edirdi.

Onların maneələrini bir az da qorxunc və şiddətli göstərmək məqsədi ilə ilk növbədə yeddi rəqəminin sakral gücündən faydalanırdılar. Folklorumuzda «yeddi» ünsürlü vasitələr bu tələbatdan meydana gəlmişdir.

Rus folklorşünası B.A.Frolov deyilənlərə əlavə olaraq yazırdı ki, «Sehrli»yeddi» rəqəmi qədim insanın Ay təqviminə, yeddi iqlim ölkələrinə, ulduzlar sistemində, böyük Ayı bürcünə mifik inamından yaranmışdır⁴³³.

Ay təqvimində həftənin günləri - «yeddi» rəqəminin mifoloji anlamından yaranır.Yusif Vəzir Çəmənəminli Avropa folklorşünaslarının qənaətlərini apəşpərəstliyə şamil edərək yazırdı ki, “Yeddi rəqəmi ona görə müqəddəsdir ki, burada insanın yaşaması üçün zəruri olan və Zərdüşť fəlsəfəsində də materialsit əsaslarla mə'nalandırılan yerə məxsus dörd (torpaq, su, hava, od) və göyə məxsus üç (günəş, ay, ulduzlar) ən əsas şey birləşmişdir⁴³⁴. Lakin nədənsə, ədib bu rəqəmin türklərdə deyil, ancaq samilərdə – fars mənşəli tayfalarda müqəddəs rəqəm kimi işləndiyini fikrini söyləmişdir.

Hələ eramızdan əvvəl Babilistanda yeddi künbəzin olması

⁴³³ Бах: Фролов Б.А. Число в графике палеолита.-Новосибирск, 1974, с.ящ.. 192

⁴³⁴ Й.В.Чьянзяминли. Эюстярилян ясяри, с.ящ. II

haqqındakı qeydlər, qədim və orta əsrlərdə yeddi iqlimin astronomik elmi təsviri, gecənin qurtarmasını və gündüzün yaxınlaşmasını göstərin “ülkər doğdu ifadəsinin yeddi ulduzda təzahür etməsi, həftənin yeddi gündən ibarət olması və s. amillər məhz «yeddi»nin sakrallığını şərtləndirən amillər idi.

Azərbaycan türklərində «Yüz ölç bir biç» məsəli, əski çağlarda “Yeddi dəfə ölç, bir dəfə biç şəklində işlənməsi təsadüfi deyil, eləcə də ilin axır çərşənbəsində bişirilən xörəklər “yeddiləvin» adlanırdı. həmin gün üçün mütləq şəkildə yeddiləvin (yeddi rəng) yeyinti məhsullarının alınması, çərşənbə gününün axşam ailənin qabağında yeddi şam yandırılması, yeddi rəng yumurta boyadılması, şübhəsiz, çox-qədim adət-ənənələrdən, rituellardan, mifik təsəvvürlərdən xəbər verir. Bu, tarixən bizə məlum atəşpərəstlik ayinlərindən çox, yazın gəlişi ilə, təbiətin oyanması, onun insanlara bəxş etdiyi müqəddəs nemətlərlə bağlıdır.

Dahi şair Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl poemasında Azərbaycan xalqının “yeddi rəqəmi ilə bağlı ən qədim inancları öz əksini tapmışdır. Poemanın xalq qaynaqları ilə əlaqəsindən bəhs açan T.Xalibəyli yazır ki, “Yeddi peykər(Alim əsəri dilimizə belə çevirməyi məsləhət görürdü) əsərinin hər bir kiçik məsələsi də araşdırılıb axtarılkən xalq ədəbiyyatı ilə bağlı olması özünü bariz şəkildə ortaya atır. “Yeddi peykər əsərində yeddi günbəzin yeddi rənglə rənglənməsi, Bəhrəmin hər bir günbəzin rənginə uyğun paltar geyinməsi, şahzadələrin həmin rənglərə uyğun əhvalatlar söyləməsi Nizami Gəncəvidən əvvəl və ya Nizami dövrü astronomik elmi məsələləri ilə nə qədər bağlansa da, şairin elmi dünyagörüşü əsasında təhlil edilsə də, bu daha çox xeyrin şər üzərində qələbəsi ilə bağlıdır və burada qaranlıqdan işığa doğru xoşbəxtliyə, gələcəyə ümid təbliği əsas yer tutur.⁴³⁵ Lakin Nizaminin əsərində «astronomik elmi məsələlərdən» çox Azərbaycan və Şərq astrologiyasına, xalqın ən qədim kosmoqonik və astroloji görüşlərinə təsadüf edirik.

Rənglər xalq ədəbiyyatında rəmzi rol oynadığı kimi, müəyyən dünyabaxışla, təsəvvürlə əlaqədardır. Çox qədimlərdə qövsi-qüzeh üzərində göy rəngin üstünlüyü bolluq, qırmızı rəngin üstünlüyü müharibə, sarı rəngin üstünlüyü qəhətlik, aclıq kiminalandırılırdı.

⁴³⁵ Эюстярилян ясяри, 112

Yeddi rəngin Nizami poemasındakı əhəmiyyətindən danışan T.Xəlisləyli isə yazırdı: “Qara, sarı, yaşıl, qırmızı, füzə, səndəli və ağ. Bu sıralanma qara rənglə başlayıb ağ rənglə sona çatır. Bunu biz “Yeddiyəndə aşağıdakı şəkildə görürük:

Qara - xurma, innab, qoz, iydə, fındıq, tut qurusu,
Ağ rəngdə - şirni.

İndi də yaşamaqda olan “Yeddiyənin sıralanması da qara xurma ilə başlayıb ağ rəngli şirni ilə başa çatır.⁴³⁶ Bunu səbəbi də ancaq miflərlə açılır. Allah əvvəl gecəni, dünyanın qara üzünü – cəhənnəmi yaradır. «Avesta»da da başlanğıcda qaranlıq –Anqro-Maynya dünya ağalığı iddiasına düşür.

Qədim və orta əsrlərdə yer kürəsinin yeddi iqlimə ayrılması haqqında təsəvvürü Azərbaycan folklorundan, xüsusilə Azərbaycan xalq nağıllarından öyrənə bilərik. “Üç bacının nağılından belə məlum olur ki, kiçik qız Mazarat böyüdükcə şöhrəti bütün dünyaya yayılır.

“Axırda yeddi iqlimə, yeddi suya hökmü keçən bir padşahın oğlu bu qıza elçi göndərir. Alışdılar, verişdilər, qızı padşahın oğluna verdilər.

Bəli, toy qurtardı, kəcavələr bəzəndi, qızı gəlin apardılar.⁴³⁷ Deməli, «yeddi» rəqəminin sakrallığında səyyarələr, rəng çalarları, həftənin günləri, müsiqi tonları (notlar), stereoekimyavi nəzəriyyədə əsas iylər, insan yaddaşı müəyyənləşdirən əlamətlər və s. durur. Mifoloji sistemlərdə 12 rəqəminin alınmasında 7-nin tərkib hissələrinin artırılması ilə bağlanır. Belə ki, 3 rəqəmi 4 dəfə (yaxud tərsinə) artırılır. Oğuz dünya modelində bu sistemdən istifadə edilərək söy birlikləri yaradılır: üç oxlar və bozoxlar Oğuzun dörd oğlundan doğulan üç övladın törəmələridirlər. Oğuz tayfalarının iki qanadı $4 \times 3 = 12$ şəkildə formalaşır. Ola bilsin ki, ilin aylarının və qədim Şərqi (türk) təqvimində illəri bir-birindən təhvil alan heyvandarın sayının 12 olması bu inancdan doğmuşdur.

«DOQQUZ» RƏQƏMİ. Epik ənənəyə görə, Gülistani-İran bağında qəhrəmana rast gələn pəri-gözəl doqquz saç hörüyü ilə təsvir olunur. Bizcə, üzün çox hörüklə örtülməsi qızın sifətinin Günəş üzünü kimi gözqamaşdırıcı olmasına işarədir.

⁴³⁶ Эюстярилян ясяри, 112

⁴³⁷ Бах : «Азярбайған набыллары», V бильдя, биринъи бильд. Бақы-1961, сяш. 127.

Bə'zi nağıllarda «doqquz dağ aşdı», «doqquz zirvəli dağa rast gəldi» ifadələrinə rast gəlirik. Bu uzaqlıq, əlçatmazlıq mə'nasında işlənir. Günəş çatmaq çətin olduğu üçün belə ifadə edirdilər.

Doqquz rəqəmi qədim türk tayfalarının poetik düşüncəsində mühüm amil kimi özünü göstərir. Toy mərasimləri çox hallarda doqquz gün, doqquz gecə davam edirdi. Ona görə ki, xalq inamına görə, doqquz xoşbəxtlik, uğur, xeyirxahlıq rəmzi sayılırdı. Yalnız doqquzuncu gecə Günəş öz nişanəsinin – arvadın kişi ilə qovuşmasına icazə verirdi. Toy məclislərin süfrəsi doqquz löyün (cür) xörəklə bəzənirdi. Gəlinə göndərilən qızıl bəzəklər doqquz dəfə ipək örtüyə bükülürdü. Qayınanalar doqquz qat tuman geyinirdilər. Mərasimlər zamanı doqquz çadır qurulurdu və s.

Azərbaycan xalq nağıllarında doqquz rəqəminə müxtəlif məqamlarda təsadüf edilir: «Doqquz günlük yol qətt etdi», «Doqquzmənzilli evə rast gəldi», «Doqquz il keçdi», «Doqquz dağ aşdı», «Doqquz ölkə gəzdii» və s.

Doqquz rəqəminə qədim insanın körpənin doğulması ilə bağlı inamında da rast gəlirik. El əqidəsinə görə, ana bətninə düşən uşaq doqquz ay, doqquz gün, saat, doğğuz dəqiqə tamamından dünya üzünə çıxır.

Doqquz– yeraltı, yerüzü və yerüstü dünya üçlüyün üç dəfə artırılması kimi də mə'nalandırılır. Tədqiqatçıların fikrincə, Misirlilərin dünya modeli 9 rəqəmi ilə bütövləşdiyi üçün onlara məxsusdur. Bu olduqca dayaz və əsassız qənaətdir.

MÜQƏDDƏS “QIRX RƏQƏMİ. Azərbaycan nağıllarında rast gəldiyimiz qırx rəqəmi adama elə tə'sir bağışlayır ki, guya dəqiq say bildirir. Başqa sözlə, ilk baxışda elə zənn edirsən ki, hər hansı bir əşyanın, hadisənin miqdarı göstərir. Məsələn: «qırx düyməli paltar», «qırx otaq», «qırx dəvəli yük» deyəndə sakrallıq hiss olunmur. Lakin düymələr açılıb axıra çatan kimi təzədən bağlananda bu rəqəmin arxasında sirli aləm gizləndiyi aşkarlanır. Ulu əcdadlarımız saymağı yenicə öyrənəndə çox olan əşyaların dəqiq sayını hələ müəyyənləşdirməyə qadir deyildilər. Təbii bəlaları onlar qeyri- adi qüvvə kimi dərk edirdilər. Güc və dərk etmə qabiliyyətlərindən kənar olan şeylərdə fəvqəltəbii qüvvənin olduğunu zənn edirdilər. Bu mə'nada bolluğa, çoxluğa rast gələndə qeyri-adi hal kimi baxmış və təsəvvürdə «qırx» rəqəmi ilə ifadə etmişlər. Əslində xalq nağıl və dastanlarında işlənən qırx rəqəmi dəqiq sayı deyil, saya gəlməz çoxluq mə'nasını ifadə

etmişdir: «Qırx günlük yol», «Qırx mənzillik ev», «Qırx ağaclıq məsafə», «Qırx günlük möhlət»-deyəndə dəqiq ölçüdə, saydan söhbət getmir, yolun həddindən artıq uzaqlığın dan, möhlətin müddətinin qeyri-müəyyən sayda çoxluğundan bəhs olunur. Qırx igid, qırx incəbelli qız, qırx quldur, qırx qapılı otaq, qırx div, qırxbaşı əjdaha – deyəndə qırx rəqəminin həqiqi mə'nası deyil, kəmiyyətin sonsuzluğu başa düşülürdü. “Çillə ilə bağlı mərasimlərdən aydın olur ki, “çillə *qırx* deməkdir. Yusif Vəzir Cəmənəmli bu məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirərək yazır ki, “Fənalıq gətirən mövsüm qırx pərilərə aid olmalıdır. Ən çox samilərdə təsadüf olunan qırx rəqəmi bilaxirə arilərə və türklərə keçmiş olmalıdır. Hər halda Azərbaycan əfsanələrində istər doğrudan-doğruya, istərsə “çillə şəklində işlənməkdədir. Xalq arasında çillə ağırlıq mə'nasındadır. İnsan bir müşkülət qarşısında qaldıqda rümuzi bir ayin icrasına qalxışır ki, ona da “çillə kəsmək deyirlər.⁴³⁸

“Qırxında saz öyrənən, korunda çalar atalar sözü, ölən adama qırx gün yas tutulması, ruhun mərhumunun qəbirini qırxıncı gün tərک etməsi haqqındakı təsəvvürlər və s. göstərir ki, xalq arasında “qırx rəqəminin müqəddəşləşməsinin tarixi çox qədimdir. Heç də samilərdən keçmə deyil.

Azərbaycan xalq nağıllarında qarx rəqəmi müxtəlif məqamlarda işlənir.

“Caçcı nağılına diqqət yetirək: Qardaşları Caçcıya paxıllıq edirlər. onu dəfələrlə gedər-gəlməz səfərə yolladılar. Növbəti dəfə padşaha deyirlər ki, küpəgirən qarı maraqlı oyunlar bilir. Gərək Caçcını göndərəsən qarını gətirə.

Caçcı böyük çətinliklə üzləşsə də, küpəgirən qarını padşahın yanına gətirir.

Bundan sonra nağılda qırx rəqəmi ilə bağlı epizodlar təsvir edilir:

“Caçcı qarını gətirdi padşahın qulluğuna, dedi:

-Padşah sağ olsun, getdim. Amma çuvalın ağzını hələ açma. Mənə *qırx* boş otaq ver, sonra çuvalı açarsan.

Padşah qırx boş otaq verdi, Caçcı bunlarica bağlayıb, dalda birisinə çəkildi.

Qardaşlar eşitdi ki, Caçcı qarını gətirib, yığıldılar padşahın qarısına, çuvalı açdılar. Birdən qarı çıxıb başladı əlinə düşənləri

⁴³⁸ Эюстярилян ясярляри, сящ. 87

boğmağa, hamınca boğub, gəldi Caçcı olan evin qapısına. Başını əvvəlki otağın qapısına söykəyib dedi:

-Qoç başı, qoyun başı?

Caçcı cavab verdi:

-Qoç başı.

Qarı bir təkən verib qapını açdı, içəri girdi. İkinci qarıya başına söykəyib dedi:

-Qoç başı, qoyun başı?

-Qoç başı.

Qarı bir təkən vurdu, ikinci qapını da açdı. İçəri girdi...

Belə-belə “qoç başı, qoyun başı dedikcə, Caçcı dedi:

-Qoç başı.

Qarı 39 qapını sındırıb gəldi Caçcı olan otağın qapısına, dedi:

-Qoç başı, qoyun başı?

Caçcı dedi:

-Qoyun başı.

Qarı qarıya təkən vurduqda başı əzilib yıxıldı. Caçcı qapını açıb çıxdı. Çomağı çəkdi qarını öldürməyə, qarı dedi:

-İndi ki, məni öldürürsən, sənə bir şey öyrədim:

Mənim qanımdan bir damcı aparıb hər kəsin burnuna damızdırsan, dirilər.

Caçcı qarını öldürdü. Qanımdan bir damcı aparıb padşahın qızının burnuna damızdırdı. Qız o saat asqırıb, ayıldı...⁴³⁹

“Koroğlu dastanında da Qıratın dərya atı kimi formalaşması qaranlıq axurda 40 gün qalması ilə şərtlənir. Maraqlıdır ki, qırxa çatmamaq həmişə uğursuzluqla nəticələnir

Nağıllarımızda qəhrəman qorxunc qüvvələrə qırx gün, qırx gecə vuruşduqdan sonra qalib gəlir.

Sokral rəqəmlərin epik ənənədə kompleks şəkildə iştirakına da rast gəlirik. Məsələn:

“Quş Məlikməmmədin bikef olduğunu görüb dedi:

-Ey Məlikməmməd, *qırx ağaclıqda* bir padşahın ölkəsi var. *Bir* əjdaha gəlib suyun qabağını kəsib. Nə qədər ərzuman pəhləvanlar var, onu öldürə bilməyib. *Yeddi ildi* ki, *doqquzbaşlı* əjdaha suyun qabağını kəsib. Hər gün bir qız aparıb onun ağzına atırlar. Əjdaha qızı yeyəndə bir az su axır, camaat da su götürür. İndi görürəm sən

⁴³⁹ Бах: Й. В. Чьянзяминли. Ясярляри. III ылд, Бақы-1977, сящ. 55-56

qüvvətli pəhləvansan, olsa-olsa, o əjdahanı da sən öldürə bilərsən. Get o əjdahanı öldür. Padşahdan *qırx şaqqa ət, qırx tuluq* su al.⁴⁴⁰

Maraqlıdır ki, “Məlikməmməd nağılının əvvəli bir, iki və üç rəqəmlərinin sistemləşməsi ilə başlayır, üç, yeddi, doqquzun uğur və uğursuzluqları ilə davam edir, qırx rəqəminin mütləq xoşbətliliyi ilə tamamlanır. Məlikməmmədə qırx gün, qırx gecə toy edirlər. Qırxdan çıxması ilə körpə həyata vəsiqə alır, üzə çıxarılır. Öləndə də qırx gündən sonra ruhu onun son mənzilini tərk edir.

Rəqəmlərin sakrallığında gizlənən mö‘cüzələrin açarları Azərbaycan folklorunun arxaik nümunələrində tapmaq mümkündür.

⁴⁴⁰ Йеня орада. сящ, 57

MİF VƏ SEMİOTİKA

SEMİOTİKA NƏDİR? MİF-SEMİOTİKA BAĞLILIĞI. MİF SEMİOTİKANIN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ SİSTEMİDİRMİ?

Son tədqiqatlarda miflərə işarələr sistemi kimi baxıldığından onların semiotika ilə əlaqəsi, bağlılığı, bir-birinə zidd tərəfləri barədə danışmaq, uğurlu cəhətlərindən faydalanmaq, ziyan gətirən məsələlərdən isə uzaq qaçmaq lazımdır.

Semiotika folklorşünaslıqdan cavan elm sahəsidir. Doğrudur, müasir semiotikanın əsasında ingilis filosofu C.Lokkun «İnsan aqlının təcrübəsi»⁴⁴¹ (1690) əsərində irəli sürdüyü ümumi işarələr nəzəriyyəsi (məntiqlə eyniyyət) durur. Buraya Sührəverdinin «İşraqiyyə» və Nəiminin «Cavidannəmə»sini də əlavə etsək, semiotikanın tarixi kökləri daha qədimlərlə səsleşir.

İşarələr sisteminə sonralar T.Qobbs, C.Mill maraq göstərmişlər.

İşarə və işarələr sistemi ilə bağlı yeni müasir elmin yaranmasında isə məntiq ən'əneləri mövqeyindən çıxış edən Q.Freqe, Ç.Pirs və linqvistikaya söykənən F. de Sössür, Y.Byuissen və Rolan Bartın əsərləri mühüm rol oynamışdır.

«*İşarələrin əhəmiyyətinin başa düşülməsi onların istehsalı olan adətlərin müəyyənləşdirilməsi deməkdir*» - qənaətinə gələn Ç. Pirs işarələr və onların rolu, işarələrlə bağlı münasibətlər və b. semiotik anlayışların şərhini vermişdir. F. de Sössür isə hesab etmişdir ki, elə bir yeni elm yaratmaq lazımdır ki, cəmiyyətin daxilində olan işarələri öyrənsin, işarələrin əsl mahiyyətini və qanunlarla idarə olunmasını açıb göstərə bilsin»⁴⁴².

Semiotikanın müasir elm sahəsi kimi əsasları Ç.Moris tərəfindən (1938-ci ildə yazılmış «İşarələr nəzəriyyəsinin əsasları» və 1946-cı ildə işıq üzü görən «İşarələr, dil, davranış» kitablarında) işlənilib hazırlanmışdır.

Semiotika (yunan sözü *semeion* - işarə, nişanə, əlamət deməkdir) - işarənin və işarələr sisteminin ümumi nəzəriyyəsidir.

Semiotika öz daxilində üç sahəyə bölünür:

a) *bədii sintaktika* - işarələrin qanunlarının bir-birinə qoşulması və işarələrin bədii obrazlar şəklində anlaşılmasını;

⁴⁴¹ Локк Дж. Избр. философские произведения в 2-х томах. - М., 1960, т. I, с. 695

⁴⁴² Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. - М., 1933, с. 40

b) *bədii semantika* - işarələrdə mə'nanın üzə çıxarılmasını, başqa sözlə, işarələrin oxunmasını - açıqlanmasını;

c) *praqmatika* - işarələr sisteminin insana və cəmiyyətə münasibətini öyrənir.

İşarələr sisteminə anlayışlar arasındakı əlaqələr zəncirvari şəkildə bir-birinə bağlanır:

Signal - işarə,

Nişanə - işarə,

İşarə - fikir (mə'na),

İşarə - obraz - bədii fikir (mə'na) - bədii mətn - bədii əsər - meta işarə (nişanlanmış, damğalanmış işarə).

Burada *Signal* - emosiyalara zahiri tə'sir göstərən predmetdir, *nişanə* - məqsədsiz, «təbii», dəyişməmiş, insan düşüncəsi ilə yoğrulmamış informasiyadır, *işarə* - kodlaşdırılmış informasiyadır, başqaları ilə əlaqədə olan predmetdir (signaldır). Məsələn, bulud yağışın nişanəsidir, işarəsi deyil, yaxud ağrıya qarşı xəstənin reflektivari qışqırtısı nişanədir, işarə deyil, semiotkanın terminalogiyası ilə desək, kodlaşmamış signaldır.

Nişanə səbəb-nəticə münasibətini açıqlasa da, özündə sosial istiqamətli informasiyanı daşımır. İşarələri də təsnif edirlər:

* *ikonvari işarələr*,

* *işarə-indekslər*,

* *işarə-simvollar*.

Mifləri əsasən ikinci və üçüncü qrupa aid işarələr sistemi kimi təqdim edirlər.

Rolan Bart «Mifologiya» (1957) əsərində «*miflərin semiotikanın ikinci dərəcəli sistemi olduğu*»⁴⁴³ qənaətinə gəlir. Göründüyü kimi, miflərin açıqlanmasında, onun bə'zi modellərinin izahında semiotika böyük rola malikdir. Lakin Rolan Bartın dediyi kimi, mifologiya «özünəməxsus dil növü» və A.Acalovun irəli sürdüyü kimi «işarələr sistemi» deyil. Məsələyə o cür yanaşsaq, bütün elmləri işarələr sistemi kimi qələmə vermək mümkündür, bu qayda ilə riyazi rəqəmlərə, kimyəvi elementlərə, düsturlara və xüsusi terminlərə malik bütün kateqoriyalara, elm sahələrinə işarələr sistemi demək olar.

Semiotika miflərdən daha çox tikinti materialı kimi faydalanır (yazılı ədəbiyyatda, dilçilikdə, etnoqrafiyada, dinşünaslıqda olduğu

⁴⁴³ Ролан Барт. Эюстярияян ясяри, с. 78

kimi), lakin onları özünüküleşdirməyə qadir deyil. Çünki mif mənşəcə daha qədimdir və tarixin dönümlərində müxtəlif funksiyaları yerinə yetirmişdir. Bizcə, miflərin məhz tarixi aspektdə öyrənilməsi diqqətdən yayınmamalıdır. Miflərə bu günün tələbi ilə «*dil vahidi*», yaxud «*işarələr sistemi kimi*» yanaşmaqla, ancaq yerində saymaq olar. Ona görə ki, bu, astar tərəfi üz kimi göstərmək, əsas olanı inkar etməkdir. Məsələ ondadır ki, üz və astarı necə var elə verəsən, yalnız o halda miflərin bəşər mədəniyyətindəki rolunu düzgün müəyyənləşdirmək mümkündür.

KÖKÜMÜZƏ GEDƏN YOLUN BAŞLANGICINDA

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN EPİK ƏN'ƏNƏSİNDƏ JARNLARARASI
ƏLAQƏ

Mifologiyanı «dil növü», «işarələr sistemi» hesab edənlərə cavab olaraq demək lazımdır ki, dünyanı dərk etmək, təbiətin sirlərini öyrənmək istəyən ulu babalarımızın «əlifba»sı kimi qələmə versəydilər, bəlkə də razılaşmaq mümkün idi. Çünki qədim insanlar gerçəklilyə pillə-pillə, mərtəbə-mərtəbə alışımlar və «əlifba»dakı mifləri mənimsəmədən onlar nə əkib-becərə, nə toxuya, nə daş alətlər və silahlar qayıra, nə də dünyanın sirlərinə bələd ola bilirdilər. Məhz din sistemləri, elm sahələri, incəsənət və ədəbiyyat da bu «əlifba» əsasında yaradılmışdır.

Yaradıcılığın sinkretikliyi ilkin çağlarda insanın bütün fəaliyyətinin toplum şəkildə olmasından irəli gəlirdi. Ona görə ki, onların düşüncələri də fərdilikdən uzaq idi. Ulu əcdadın dünyası yaşadığı məkanda yerləşirdi. Onlara məxsus olan yerlərdən kənar qalanlar başqa «dünyalar» hesab edilirdi və çox da uzaq olmayan o dünyalar onlar üçün məchulluq idi. Məhz mif bütün düşüncə və yaradıcılıq formalarının rüşeymləri şəklində hər şeydən təcrid olunmuş «kiçik dünya»larda yaranmışdı. Bu mə'nada mifologiyayı rüşeymlər toplusu da adlandırmaq olar. Başqa sözlə, incəsənətin və ədəbiyyatın bütün növləri, elmi və fəlsəfi düşüncənin ilk ünsürləri, hətta sosial institutların, ictimai münasibətlərin rüşeymləri ilk-əvvəl miflərdə əmələ gəlmişdir.

Mifologiya bəşəriyyətin şüurlu həyatının ərəfəsində, lap başlanğıcında duran yaradıcılıq hadisəsidir. Onu əkiz qardaşı ritualdan ayırmaq çox çətindir. İlkin primitiv dinlərlə də mifologiya yol yoldaşı olmuşdur.

İnsanların barbarlıqdan yaxa qurtarıb mədəni səviyyəyə keçdiyi və sonrakı inkişaf mərhələləri bütün qədim xalqlarda təkrarlanır. Yə'ni mədəni səviyyəyə çatanadək olan dolanbac keçidlərdən yan keçmək, yaxud onların üstündən adlamaq mümkün deyil. O keçidlərdə bə'ziləri az, digərləri çox dayanmağından asılı olmayaraq, bütün xalqlar ayaq saxlamağa məcburdur. Deməli, hər bir xalq müasir inkişaf səviyyəsinə çatanadək antropomorfizm,

animizm, totemizm, şamanizm, dualizm, monoteizm mərhələlərini pillə-pillə adlamışdır. Lakin eləsi olmuş ki, müəyyən səbəb üzündən keçidlərin hansıdası axşamış, çox qalmağa məcbur edilmişdir. Başqa sözlə, həmin keçiddə rastlaşdığı inanc sistemi mə'nəvi aləminin dərin qatlarına sirayət etmiş və oradan uzun müddət ayrılı bilməmişdir. Başqaları isə o mərhələdə çox duruş tapa bilməmiş, tez adlayıb keçmiş, ona görə də onun sonrakı taleyində izlərinə rast gəlmirik. Keçidlərdə olan dünyanı dərk etmə sisteminə asanlıqla sahib olanlar, onun açarları ilə sirləri açmağın mümkünsüzlüyünü başa düşən kimi, oradan uzaqlaşıb yeni inanc sistemi axtarmışlar. Ona görə də heç bir tarixçi (Bahəddin Ögəl kimi şamanizmi ancaq monqol inancı hesab etməyə) qəti şəkildə hökm verə bilməz ki, xalq dünyanı birbaşa indi bizim başa düşdüyümüz şəkildə dərk etmişdir, qurda, quşa tapınmamışdır, guya onlarda lap ilkin çağlardan yaradıcının birliyə inam formalaşmışdır. Bununla o xalqın nə qədimliyini, nə də müdrikliyini sübut etmək olar. Neçə min illik barbarlıq mərhələsini keçməyən xalq birdən-birə tarix meydanına cahana sahib olmaq arzusu ilə atıla bilməzdi. Bu, həqiqətdən uzaq olan əsassız, populist qənaətdir və qeyd etdiyim kimi, heç də həmin xalqın «böyüklüyünü», «qüdrətliyini» göstərmir.

Dünya anlamının kökünü, başlanğıcını «Göy tanrısı» ilə bitmiş, tamamlanmış hesab edənlər göy təbəqəsini yaradıcı kimi başa düşməyin arxasında nə durduğunu geniş və ətraflı izah etməkdə çətinlik çəkirlər. Əslində Göy təbəqəsi yaradıcı kimi götürülürsə bu, əvvəlki ayrı-ayrı toplumlara aid olan müxtəlif inancların (dünyanın kiçik elementlərinə yaradıcı kimi baxmağın) daha böyük varlığın içərisində yerləşdirilməsi, əridilməsi demək idi. Qüdrətli dünya dövləti yaradan hunlar və göy türklər qanları bahasına əldə etdiklərini heç kəslə bölüşmək istəmirdilər və cöy təbəqəsinin altında yaşayan bütün insanların onlara bağlılığına inandırmaq məqsədi güdən inanc sistemi meydana atırdılar. Bununla əvvəlki inancları inkar etmirdilər. Yer üzündə öz qanadları altına aldıkları xalqlardan güclü olduqlarını sübut etmişdilər. Ona görə də göy təbəqəsində olan tanrının da həmin tayfaların inandıqları tanrılardan böyük və qüdrətli olduğuna şübhə edən tapılmazdı. Çünki Göy tanrısı göy türklərə döyüşlərdə qələbə çaldığı halda, onların tanrıları öz camaatını mühafizə edə bilməmişdi. Bu mə'nada göy təbəqəsinin altında yerləşən başqa tanrılar Göy tanrısının

köməkçisinə çevrilməli idilər. Heç kəs deyə bilməz ki, Böyük hun və Göy türk imperiyalarına daxil olan türk tayfalarının hamısının inamı eyni idi. Uzağa getmək lazım deyil. Göytürklərdən sonra tarix meydanına atılan oğuzlarda (onlar Göy türk imperiyasında da əsas qüvvələrdən sayılırdı) və uyğurlarda başqa inanc sistemləri mövcud olmuşdur. Maraqlıdır ki, Rəşidəddinin yazdığına görə, oğuz boylarından qayı, bayat və alkaravlı, qara ivlilərin onqomu şahin, yazır, döyər, dodurğa və yaparlılarınkı qartal, avşar, qızıq, bəkdili və qarqınlarınkı dovşan, bayındır, beçənə, çavuldur və çəbnilərin ki sunqur quşu idi.⁴⁴⁴ Sual olunur: əvvəlki dövrlərdə (yə'ni Göy türk imperiyasında) oğuzlar tək tanrıya - göy təbəqəsinə inanırdılarsa, onda tamğac, onqom kimi götürdükleri heyvanlar nə demək idi?

Azərbaycan türklərinin mifologiyasına, mifoloji model və sistemlərinə bu cür fərdiləşdirmə ilə yanaşsaq, A.Acalovun yazdığı kimi, 500-600 ildən uzağa gedə bilmərik və ümumiyyətlə, xalqımızı əsl kökündən ayırmış olarıq. Əldə olan faktlar isə tamamilə başqa şey deyir.

Bizim yaşadığımız ərazinin insanları - ulu babalarımız dünyanın ən qədim, ilkinlərdən də ilkin olan sakinləridir. Bunu deməyə Azıx mağarası, Qobustan qayalıqlarındaki ilk insan məskənləri, Şəki kurqanlarından və digər arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan insan və heyvan sümükləri haqq qazandırır. Mövcud olduğu andan bu günədək ancaq halal zəhmətə, qurub-yaratmağa, dünyanı həqiqi mə'nada dərk etməyə, qismətlərinə, paylarına düşən hər şeylə razılaşıb siyasət oyunlarından qaçmağa, hərbdən, qan tökmədən çox, yaratmağa (qayaüstü rəsmlər, musiqi, rəqs, oyun, ritual, şe'r, mif və s.), barışığa, sülh şəraitində ömür sürməyə meylli olduqlarından pis-yaxşı niyyətlə gələnləri də öz ocağının başında əyləşdirmişdilər. Ona görə də Azərbaycan torpağı neçə min il əvvəl necə idisə, eləcə də qalmışdır, burada qərar tutan heç kəs zorla uzaqlaşdırılmamışdır. Tarixdən oxuyuruq ki, Böyük rus imperiyası XIX yüzillikdə Qafqazı zəbt edən kimi toplum halında yaşayan əllidən çox kiçik xalqın kökünü kəsmişdir. Həmin dövrlərdə Amerikada da yerli hindu tayfalarını son nəfərinədək (Fenimor Kuperin əsərindəki «axırıncı mogikan» kimi) qırılmışdılar. İki yüz il ərzində imperiya siyasəti nəticəsində Qafqaza yerləşdirilən ermənilər yerli türkləri doğma yurdlarından tamamilə didərgin

⁴⁴⁴ Фарух Сцмяр. Оьузлар. - Бакы, 1992, с. 217

salsalar da, Azərbaycanda türklər talışlarla, ləzgilərlə, tatlarla, udinlərlə min il əvvəldə olduğu kimi mehribanlıqla yaşayırlar. Çingiz xan, Teymurləng kimi türk cahangirləri orta əsrlərdə yurdumuza basqın edəndə belə Azərbaycan türkləri qonşularını bada verməmiş, daha çox özləri qırılmış və sürgün edilmişlər. Əgər bu torpağa tək-cə özləri sahib olmaq istəsəydilər, tarixin dönümlərində elə siyasət yeridərdilər ki, bir nəfər də olsun başqa etnik tayfalarından adam qalmazdı. Deməli, Azərbaycan türkləri özlərini dünyanın başqa xalqlarından təcrid etməmişlər. Ona görə də onların ilkin dünyagörüşlərinin məhsulu olan mifləri bəşəriyyətin mə'nəvi dəyərlərindən ayırmaq mümkün deyil.

Azərbaycan türkləri tarixin ilk çağlarından tutmuş son dövrlərədək başqa xalqlarla mədəni əlaqədə olmuşdur, bir çox məsələlərdə bir-birilərinin ortağına çevrilmiş, qarşılıqlı şəkildə faydalanmışlar. Ona görə də ulu babalarımızın mifologiyasını bir çox mədəni xalqların yaratdıqları model və sistemlərlə müqayisədə öyrənmək daha çox fayda verir.

Dünyanın dərkinin miflərin dili ilə izahı nə qədər sirli olsa da, insan beyninin məhsuludur, onları açmağın açarı məhz bizim elimizdədir.

Bütün dünyanın xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da folkloru onun maddi və mə'nəvi mədəniyyətin əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Folklo da daxil olmaqla hər bir mə'nəvi mədəniyyət tarixi-ictimai şəraitdən asılı olaraq real məzmun daşıyır, həm də xalqın həyat şəraiti və məişəti ilə bağlı olub, onun keçişini, yaşadığı və yaşayacağı dövrün bu və ya digər xüsusiyyətlərini əks etdirir. Görkəmli ədibimiz Yusif Vəzir Cəmənzəminli yazır:

«Bu sahədə tədqiqə o qədər lüzum vardır ki, bunsuz xalq ədəbiyyatının təhlili yarımçıq qalır, çünki xalqı öyrənmənin başlıcı yolu onun dimağı məhsullarını toplanmasından daha əfsəl o məhsulların açarını tapmaqdır. Bu «açar» da həyatımızın elmi və tarixi tədqiqindən ibarətdir.»⁴⁴⁵

Əgər belə olmazsa şifahi xalq ədəbiyyatının ictimai təbiətini, mahiyyət və xarakterini düzgün başa düşmək olmaz. Həm də onu nəzərə almaq lazımdır ki, bu ədəbiyyatı yaradan, onu mühafizə edən və inkişaf etdirən xalqdır.

⁴⁴⁵ Чьянзяминли Й.В. Ясряри, Ш ьилд, -Бакы, Елм, 1977, сящ. 82.

Folklor söz sənətidir. İlk dövrlərdə ayrı-ayrılıqda yaradılsa da, sonralar kollektiv yaradıcılıq məhsuluna çevrilə bilmişdir. Bu həm də ovçuluq, maldarlıq, əkinçilik və s. məşğuliyyətlərin inkişaf etməsi ilə bağlı məsələ olmuşdur. Müəyyən sənətlə əlaqədar əmələ gələn qoşqular bir-birinin davamı kimi ağızdan –ağıza düşərək cilalanmış, bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının ilk nümunələri kimi diqqəti cəlb edən əmək və mərasim nəğmələri ibtidai insanın əmək fəaliyyəti və təbiət haqqındakı təsəvvürlərindən doğaraq, onun həyat tərzini əks etdirir. Hər bir folklor nümunəsinin, şübhəsiz, ilk müəllifi olmuşdur, bu nəğmələr qəbilənin ümumi malına çevrilə bilmiş, beləliklə də ictimai xarakter daşıyırdı.

Folklorun elmi təhlili göstərir ki, əməkçi xalq kütlələrinin dünya baxışını nəzəri əsasına sadələşən realizm, xalqa məxsus baxışların sosial əsasına isə ictimai praktiki, əmək təcrübəsi təşkil edir. qeyd etmək lazımdır ki, folklorun yaranmasını əməklə bağlayırlar. Lakin daha çox aqlın, düşüncənin iştirak etdiyi yaradıcılıq prosesini primitiv əməklə məhdudlaşdırmaq düz deyil. Mifik dünyagörüşünün formalaşmasında fanatizyanın, xəyalın rolunu daha yüksək qiymətləndirmək lazımdır.

Beləliklə, Azərbaycan folklorunun epik ənənəsində *mif-ritual sintezinin təsiri* göz qabağındadır. Ümumiyyətlə, şifahi xalq yaradıcılığının janrlarını fərdi şəkildə, bir-birindən təcrid edilmiş halda öyrənmək mümkün deyil. Çünki onlarda *ənənə və varislik* o qədər mühavizəkardır ki, hər hansı bir element birindən digərinə keçəndə öz əvvəlki funksiyasını qoruyub saxlamağa çalışır. Bu folklorun sinkretliyindən, kütləviliyindən, şifahiliyindən və miflərə, kultlara, müxtəlif inanc sistemlərinə söykənməsindən irəli gəlir.

Nəticə olaraq təqdim etdiyimiz «*Azərbaycan folklorunun epik ənənəsində janrlarası əlaqə*»ni göstərən cədvələ baxın. Təəssüflər olsun ki, texniki səbəblər üzündən mövzuya aid başqa formaları təqdim edə bilmədik. Lakin danışılan məsələlərlə bağlı da cədvəldə aydınlığı ilə nəzərə çarpan cəhətlər var. Epik ənənənin əsas mənbəyi yarımda yuxarıdan aşağıya doğru uzanan çərçivələrdə verilib:

- 1) Mifik dünyagörüşü. Bura ilkin inanc sistemləri də daxildir.
- 2) Kerçəklik. Bədii yaradıcılıq bütün hallarda həyata, tarixi hadisələrə ayna tutur. Bu aynada həmin hadisələrin hansı şəkildə görünməsi isə əlaqənin birbaşa, yaxsa dolayı olmasından asılıdır.

Mif-ritual sintezinin dinlə əlaqəsi danılmazdır. Alınan qənaət bundan ibarətdir ki, din çox nadir hallarda birbaşa folklorun qida mənbəyinə çevrilir. Doğrudur, bir inanc sistemi olaraq din ritulları idarə edir. Lakin rituallar da çox hallarda müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilir. Daha doğrusu, hakim dinə xidmət edən mərasimləri çıxsaq, yerdə qalanlar xalqın psixologiyasına uyğun materiallardan qurulur. Ona görə də mif-ritual sintezinin epik ənənəyə ötürdüyü elementlərdə də dinlərin izləri ancaq ənənə şəklində özünü göstərir. Başqa sözlə, dini təbliğdən çox, mədəni amilləri daha anlaşılıq xalqa çatdırmaq funksiyası daşıyır.

Epik folklorun sabit süjet sturkturlu janrlarında (nağıllar və eposlarda) əlaqələr çoxşahəlidir.

Nağıllarda mif, ritual, əfsanə, rəvayət, lətifə, hətta xalq mahnıları, tapmaca, atalar sözləri ilə bağlılıq nəzərə çarpır.

Əfsanələr epik ənənənin lakonik janrlarından biri kimi bütün formalarla birbaşa və dolayı əlaqədə olmuşdur.

Janrlararası əlaqələrin tam mənzərəsini «Mif-epos» bəhsindən sonra daha geniş yaratmağa, ətraflı şərh etməyə çalışacağıq.

E'TİRAF

(SON SÖZ ƏVƏZİ)

Burada bir qərribə səyahətdən aldığım təəssüratlarla bağlı söhbətimi tamamlamağa məcburam.

Əslində epik ən'ənənin bütün janrlarından bəhs açmağı nəzərdə tutmuşdum. Texniki səbəblərə görə «*Mif və epos*», *Mif və «Kitabi-Dədə Qorqud»*, «*Mif və «Koroğlu»*», «*Mif və məhəbbət dastanları*», «*Epik ən'ənədə işlənən sakral rəqəmlər*», «*Mif və lətifələr*», «*Mif və atalar sözü*», «*Mif və tapmaca*», «*Mif-ritual sintezinin epik ən'ənəyə tə'siri*» bölmələrini sonraya saxlayıram. Bunları «*Mif və epos*» adı altında ikinci kitabda təqdim edəcəyəm (Sponsor tapılsa, qısa zamanda işıq üzü görəcək).

Əvvəldən hazırlayıb çapa verdiyim «*Folklor poetikası*» kitabı isə nəşrdədir. Orada da «*Xalq darmları*», «*Xalq mahnıları*», «*Uşaq folkloru*», «*Atalar sözü və məsəllər*» «*Aşıq poeziyası*» bölmələrində mif-ritual sintezinin epik, lirik və dramatik ən'ənin meydana gəlməsində rolundan, eləcə də janr xüsusiyyətlərindən, janrlararası əlaqələrdən danışıram.

E'tiraf edirəm ki, 1997-ci ilin payızından başladığım bu işin bünövrəsinin qoyulmasında Elmlər Akademiyamızın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru filologiya elmləri doktoru, professor *Yaşar Qarayevin* və həmin elmi-tədqiqat institutunun direktor müavini, filologiya elmləri doktoru, professor *Məhərrəm Qasımlının* böyük rolu olub. İlk növbədə onlara minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm. Ona görə ki, iki il qabaq bu şəxslər mənə bir neçə məs'uliyətli işi e'tibar etməsəydilər, bu günədək danışdığım mövzuda bir məqalə də olsa yazmayacaqdım. Demirəm, dünya yaratmışam, inqilab etmişəm, Sadəcə ona görə minnətdarlığımı nümayişkəranə şəkildə e'lan edirəm ki, onlar məni *böyük və ulu xalqımızın mə'nəvi dünyasına səyahətə çıxmağa sövq ediblər*. Orada gördüklərim və qazandıqlarım özü bir dünyadır. Mən ancaq bunu kəşf etmişəm: insan ilahiyə qovuşmaq, günahlarını yumaq istəyirsə, onun uzağa - müqəddəs yerlərə gəgməsinə ehtiyac yoxdur, öz evində sakit bir guşəyə çəkilib, Azərbaycan türklərinin folkloruna sığınmalıdır, ulularımızın bizə yadigar qoyub getdikləri qiymətsiz sərvəti dönə-dönə oxumalıdır. Çünki insan üçün ən böyük ucalıq, ən müqəddəs yer, ən isti ocaq öz xalqının qucağıdır. Orada Kə'bəni də

tapmaq mümkündür, Qur‘ani-kərimi də. İnsan öz xalqının böyüklüyü qarşısında hər əməlinə görə tövbə edib düz yola qayıda bilər Məni Azərbaycan türklərinin müdriklik, mə‘nəvi saflıq zirvəsinə doyunca baxmağa, o zirvənin hələ ətəklərindəki bə‘zi sirləri öyrənməyə sövq etdiklərinə görə bu iki ziyalımıza, alimimizə xeyirxahlarım deyirəm.

Kitabın işıq üzü görməsində əməkləri və qayğıları olan bütün insanlara – N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji universitetinin rektoru, professor *Bəhlul Ağayevə*, redaktora, rəy‘çilərə, mətbəə yığıcılavrina da təşəkkürümü bildirirəm.

DÜNYANI DƏRKETMƏ VASİTƏSİ (KİTAB HAQQINDA İLK SÖZ)

Xalqın ululuq və müdrikliyini göstərən mühüm amillərdən biri miflərdir. Mif – təhkiyədir, keçmiş haqqında xatirə – düşüncələrdir, müəyyən bir tarixi mərhələnin başlanğıcına qədərki hadisələrdir; bu hadisələrin hissi-emosional bədii ifadəsidir; burada dünyanın yaranışı, təbiət hadisələrinin meydana gəlməsi təsirli və dinamik, özünəməxsus formada ifadə olunur. Miflərin xüsusiyyəti ondadır ki, onlar insanların dünyanı və özlərini anlamalarını, özünü və digər insanları tanımaqla bağlı olaraq yaranmışdır. Miflərin xüsusiyyəti ondadır ki, onlar insanların dünyanı və özlərini anlamalarını, özünü və digər insanları tanımaqla bağlı olaraq yaranmışdır. Miflərin xüsusiyyəti ondadır ki, onlar insanların dünyanı və özlərini anlamalarını, özünü və digər insanları tanımaqla bağlı olaraq yaranmışdır.

Şərq ölkələrində, elə də Azərbaycanda miflər miladdan çox-çox əvvəl təşəkkül tapmış, özünün mükəmməl ənənəsini yaratmışdır. Ancaq bu spesifik yaradıcılıq sahəsi hərtərəfli öyrənilməmiş, miflərin məna-məzmun, ideya-bədii tutumundan ötəri danışılmış, ümumxalq səviyyəsindən fikir söylənməmişdir; hətta, ədəbiyyat tarixlərində, ayrı-ayrı tədqiqatlarda tarixi şəxsiyyətlər haqqında formalaşan, «tarixin atasının» - Herodotun «Tarix»ində özünə xüsusi yer alan «Astiaq» və «Tomiris» əfsanələrində real özül, real həyat əlaməti tapılmamış, bu bədii nümunələr «yarımtarixi əfsanə», ya da «yarıməfsanə»vi tarix adlandırılmışdır.

Bizim günlərimizdə - müstəqilliyimizin ilk illərində türk azərbaycanlılarının əski çağlarda yaratdıqları bədii sərvətlər - miflər təbii maraq doğurur, daha dərinə, milli düşüncə və qayğıkeşliklə öyrənilir, keçmişin «qaranlıq səhifələrinin» işıqlandırılması sahəsində dəyərli elmi axtarışlar aparılır. Onu xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, ulu əcdadın mifik dünyagörüşünün qaynaqlarına yaradıcı daxil olmaq, onu hərtərəfli mənimsəmək, babalarımızın varlıq və yoxluq haqqındakı anlayış və təsəvvürlərini, elə də mədəniyyətin köklərində duran poetik yaradılışların spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaq bu günümüzün ən aktual məsələlərindəndir. Yeni təhsil sistemində məhz gənc nəsə öz kökünü tanımaq və bilgilər vermək məqsədi qarşıya qoyulur. Bilgi ocaqlarında da bir sıra elmlərin (xüsusilə filologiya, tarix, fəlsəfə, psixologiya, coğrafiya, hüquq, pedaqogika və s.) öyrənilməsinə mifologiyadan başlamaq lazımdır. Bu təbii ehtiyacdan doğan tələbatı hamıdan öncə hiss edən Ramazan Qafarlı vaxtında və olduqca orijinal

bir tədqiqat işi yazmışdır. Ayır-ayrı əsərləri, xüsusən «Mif və nağıl» («Epik ənə'nədə jarlararası əlaqə») imkan verir deyəm ki, Ramazan Qafarlı milli mündəricəli, bənzərsiz üslublu alim-tədqiqatçıdır. Onda şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplamaq, sistemləşdirmək, yaymaq, onları yaradıcı duymaq, təhlil etmək və ümumiləşdirmək bacarığı vardır. Bu amil tə'sirsiz qalmamış, geniş elmi təzahürünü sözü gedən monoqrafiyada tapmışdır.

«Mif və nağıl»da bədii faktlar sərrast seçilmiş, onların milli-mədəniyyət tariximizdə yer və mövqeyi aydın müəyyənləşdirilmiş, ədəbi-elmi müqayisələr müasirlik duyğusu ilə aparılmışdır. Bütövlükdə, kitaabda elmi ümumiləşdirmə yolu seçilmiş, diqqət bədii mahiyyətin və poetik strukturun açılmasına verilmişdir.

Son on ildə şifahi xalq ədəbiyyatının çox az tədqiq olunan sahələrini - folklor poetikasını, nağılları, əfsanələri, xalq dramlarını, atalar sözü və məsəlləri, xalq mahnılarını (uşaq folklorumuz da ilk dəfə monoqrafik şəkildə onun tərəfindən tədqiq edilmişdir) araşdıran Ramazan Qafarlı yeni əsərində Azərbaycan türklərinin mifologiyasının model və sistemlərini, əsas mənbələrini, obrazlar silsiləsini, eləcə də epik ənə'nənin başqa janrlarla əlaqəsini təhlil süzcəgindən keçirir. Ən maraqlı cəhət odur ki, dünya elmində mifologiya ilə bağlı yüz - yüz əlli ildə gedən mübahisələri ümumiləşdirir, öz elmi mövqeyini irəli sürür, onu faktlara təzə yanaşma üsulu və təzə düşüncə tərzi ilə əsaslandırır. Ramazan Qafarlı cavan tədqiqatçıdır, xalqını və vətəninə dərindən sevmən, mayası ağız ədəbiyyatı ilə tutulan insandır. Folklor onun həyatının ayrılmaz hissəsidir. Bu alim «Mif və nağıl»da sadəcə mühakimə yürütmür, həmişə səciyyəvi faktlarla düşünür, adlı-sanlı alimlərin mülahizələrinə qarşı obyektiv fikirlər söyləməkdən çəkinmir.

Nizamilər, Nəsimilər, Füzulilər, Vaqiflər, Sabirlər yetirən ulu bir xalqın ilkin dünyagörüşünün izlərini qədim yazılı abidələrin hər birində tapmağın mümkünliyünü irəli sürən tədqiqatçı, xüsusilə Dədə Qorqud oğuznamələrinin mifik qatlarına üz tutanda olduqca maraqlı nəticələrə gəlir, tutarlı, inkarolunmaz dəlillərlə qaldırdığı problemin mahiyyətini açır. Klassik Azərbaycan poeziyasında türk təfəkkürünün köklərini doğru müşahidə etməklə, mifik dünya modelinin sistemli elmi təsvirini verir. Mifologiyanın rituallarla, dinlə, folklorun başqa janrları ilə, semiotika və ümumiyyətlə, elmi dünyagörüşlə qarşılıqlı əlaqəsi məsələlərinə toxunaraq, belə qənaətə gəlir ki, ritual-mif sintezi bütün dövrlərdə mədəniyyətin əsasında durmuşdur; ilkin dövrlərdə təfəkkürdə kör-təbii şəkildə yaranan mifik obrazlar rituallar vasitəsi ilə əyaniləşdirmiş, xalqın məişətinə, mə'nəvi aləminə daxil olmuşdur; adi düşüncə tərzi və sənətlər sinkretik şəkildə meydana gəlmişdir;

inkişafın sonraki mərhələlərində isə din, incəsənət, ədəbiyyat, elm, siyasi ideologiya və s. miflərdən ayrılıb müstəqil fəaliyyətə başlamış, bu zaman bir sıra mif sistemlərindən, mif modellərindən yeni strukturlarda da faydalanmışlar və miflər ikinci həyatını yaşamışdır; miflər bədii ədəbiyyatda transformasiya edilməklə - söz sənətinin (istər şifahi, istər yazılı) müxtəlif janrlarının içərisində əridilməklə günümüzədək yaşadılmışdır ki, bu, bütün dünyada böyük maraqla qarşılır və ən əski miflərin bərpasına imkan yaradır. - Bu və buna bənzər fikirlər təzədir, tədqiqatçının elmi təhlilindən, real yaradıcı müşahidələrindən doğan inandırıcı və düşündürücü qənaətlərdir.

Bəşər övladı dünyaya gələndə hər şeyə mö'cüzə kimi baxmış, dünyanı dərk etmə yolunda çətin sınaqlardan çıxmış, bu günkü tərəqqiyə addım-addım gəlib çatmış, büdrədiyi anlar da az olma-mışdır. Ramazan Qafarlının «Azərbaycan türklərinin mifologiyası» adlanan yeni kitabı məhz insan nəslinin ən kövrək və möhtəşəm yaradıcılıq axtarışlarına həsr olunmuşdur. Sirli-sehrli bir aləmi böyük cəsarətlə qarış-qarış gəzib-dolaşan alim yeri gələndə V.Y.Propp, A.S.Tokarev, Y.M.Meletinski, J.Frezer, Rolan Bart kimi dünya şöhrətli folklorçularla mübahisəyə girişir və irəli sürdüyü fikirlərlə oxucusunu dərin düşüncələrə dalmağa vadar edir.

«Mif və nağıl»ı hərtərəfli mənimsədikdə, tarix səhnəsində türk olduğu üçün və ürəyi yumşaqlığına görə başı həmişə qalda olan bir xalqın dünya haqqındakı təsəvvürlərini iynənin ucu ilə də olsa qazıb üzə çıxarmağın vacibliyini başa düşürsən. Bilirəm ki, son illərdə bütün qüvvəsi ilə Azərbaycan türk folklorunun sağlam mövqedən təhlilinə, tədqiqatçı diqqətindən kənarda qalmış məsələlərin aydınlaşdırılmasına çalışan, nəzəri biliyi ilə çoxlarını qibtə ediləcək dərəcədə üstələyən Ramazan Qafarlı daha uğurlu əsərləri ilə Azərbaycan folklorşünaslığını zənginləşdirəcəkdir.

Abbas HACIYEV,
filologiya elmlər doktoru, professor

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

BAŞLANGIÇ	3
* Mif nədir?	4
* Mif dindir, dünyagörüşüdür, yoxsa primitiv	
* bədii yaradıcılıq məhsuludur?	8
RİTUAL VƏ MİF	13
* Ritual-mif sintezi bədii yaradıcılığın mayasında	14
* Keçi-Kosa qarşılışması	19
* Günəş mifi və rituallar	25
* Xızır Nəbi mərasimi	29
* <i>Azərbaycanda yazqabağı rituallar</i>	33
* Su çərşənbəsi mərasimi	34
* Od çərşənbəsi mərasimi	44
* Torpaq çərşənbəsi mərasimi	50
* Yel çərşənbəsi mərasimi	56
MİF VƏ DİN	61
* Mifologiyadan dini görüşlərə doğru	63
* Kultlar	66
* Totemizm	67
* Şamanizm	74
MİF VƏ ELM	85
MİF VƏ NAĞIL	91
* Nağlların janr spesifikasiyi	107
* Təsnifatı	112
* Nağllarda keçidlər	123
* Nağıl süjetinin xüsusiyyətləri	129
* Nağlların “fonetikasi və “morfologiyası varsa, “sintaksisi niyə yoxdur?	131
* Heyvanlar haqqında nağllarda süjet özünəməxsusluğu	140
* Sehrli və sosial-məişət nağllarında süjet xüsusiyyətləri	145
* Mif-nağıl bağlılığı	148
* Ağ quşun totemlik «arzusu» niyə baş tutmadı?	152
* Demiurqlar nağıl qəhrəmanları kimi	159

* Nağıllarda sınaqlar	165
* Triksterlərin fəaliyyəti	168
* Pişrovlar və nağıl sonluqları	171

MİF VƏ ƏFSANƏ, RƏVAYƏT

179	
* Əfsanələrin janr xüsusiyyətləri	182
* Əfsanələrin rəvayətlərdən ayıran cəhətlər	204
* Əfsanələrin təsnif edilməsi	211
* Saranı niyə sel aparır?	227
* Əfsanədə çevrilmələr	239
* Kərəm əfsanəsində rəmzləşdirmə	247
* Boz qurd türklərin totemidirmi, yaxud on yaşlı şikəst uşaqdan nəsil törəyə bilirmi?	258
* Ulularımız mənəvilər «ilandanmı doğulmuş»lar?	266
* Çiçəklər – miflərdə, əfsanələrdə və kerçəklikdə	269
* Qızılgül, yaxud «Gül olmayan yerdə, böyütkən özünü gül sanar»	270
* Lalə – məhəbbət yuxularıdır	277
* Narsis- özünə vurğunluq rəmzidir	281
* Bənövşə baharın emblemidir	284
* Zəfəran səadət çiçəyidir	287
* Əfsanələrdə ünvanlaşma	289
* Maral Azərbaycan türklərinin əfsanəmiş totemidirmi?	291
* Türkün övladına «qızıl beşik» lazımdırmı	302
* Südün qana qarışması şərin qələbəsi deməkdir	313
* Ç.Aytmatov «Buynuzlu ana maral əfsanəsi» ilə nə demək istəyir	315
* Əfsanə-lətifələrdə divlərin məğlubiyyəti	328
* Predaniya nədir? Rəvayətlərin janr əlamətləri	330
* Uzuxlar (oğuzlar) Qafqazın Adəmdən əvvəlki sakinləridir	332
* Mif-əfsanə və mif-rəvayət bağlılı	338

AZƏRBAYCAN TÜRK MİFLƏRİNİN

ƏSAS MƏNBƏLƏRİ

341	
* Azərbaycan türklərinin mifoloji görüşləri varsa, mifologiyası niyə olmamalıdır?	341
* M.Füzulinin «mifik zaman» anlayışı	348
* C.Frezer «Qızıl budaq» kitabında Azərbaycan	

türklərinin ritualları və mifləri haqqında _____ 351

MİFLƏRİN TƏSNİFATI VƏ KATEQORİYALARI354

* Etioloji miflər	355
* Dünyamız necə yaranıb?	356
* Azərbaycan mifologiyasında kainatın quruluşu	358
* «Munisnamə»də mifik dünya modeli	359
* «Avesta»da Xeyirlə Şərin mübarizəsi	363
* Təqvim mifləri	364
* Yaşaman insana bir dəfə verilir	365
* Esxatoloji miflər	371
* Allah-insan qarşılıqlı və qarşılıqlı güzəşt.	

Dəli Dömrülün itirdikləri və qazancı _____ 372

* Nuhun tufanı nədən baş verdi?	376
* Dünyanın sonu cəhənnəmdirmi?	377
* Arpaçay bir də coşub-daşacaqmı?	379

MİF VƏ SAKRAL RƏQƏMLƏR _____ 384

* Mifik təfəkkürdə kəmiyyət anlayışı	384
* Sakral rəqəmlərin mənşəyi	393
* Sakral rəqəmlər folklorun epik ən‘ənəsində	
* poetik vasitə kimi	396
* Müqəddəs «bir» və «iki» rəqəmləri	397
* «Üç» rəqəmi	398
* «Dörd» rəqəmi	401
* «Beş» rəqəmi	402
* «Yeddi» rəqəmi	403
* «Doqquz» rəqəmi	407
* «Qırx» rəqəmi	408

MİF VƏ SEMİOTİKA _____ 411

KÖKÜMÜZƏ GEDƏN YOLUN BAŞLANGICI _____ 414

* Azərbaycan folklorunun epik ən‘ənəsində	
janrlararası əlaqə	414

E‘TİRAF (son söz əvəzi) _____ 416

DÜNYANI DƏRKETMƏ VASİTƏSİ

(Kitab haqqında ilk söz - prof. A.Hacıyev)

QAYNAQLAR _____ 419